

Punatähdestä kaksoiskotkaan

ISBN 978-951-29-3871-1 (PRINT)
ISBN 978-951-29-3872-8 (PDF)
ISSN 0082-6995
Uniprint, Turku, Finland 2009

Ennustaminen on vaikeaa,
varsinkin tulevaisuuden ennustaminen,
Venäjällä myös menneisyyden.
–venäläinen sananlasku

kansikuva: Maija Kaunismaa

Kari Kaunismaa

Punatähdestä kaksoiskotkaan

Neuvostoliiton romahtamisen vaikutus
venäläisen keskikoulun historian oppikirjoihin

2009

English summary

Русское резюме

TURUN YLIOPISTO

Turku 2009

Sisällys

Esipuhe

1. Johdanto

HISTORIA, KOULU JA KANSALAISKASVATUS

2. Länsimainen ja venäläinen historiallinen ajattelu

3. Koulutusjärjestelmän huomattavimmat muutokset

4. Historianopetuksen metodiikka

5. Kansalaiskasvatus

OPPIKIRJOJEN KUVAUS SUHTEESTA ULKOMAIHIN

6. Tuntemattomat sodat 1939–40 ja 1941–44

7. Neuvostoherruus Itä- ja Keski-Euroopassa 1945–91

8. Oppikirjojen Eurooppa-käsitys

III NEUVOSTOLIITON JA VENÄJÄN OMINAISPIIRTEITÄ

9. Oppikirjojen demokratiakäsitys

10. Johtajan kuva

11. Oppikirjojen suhde ympäristöön ja luontoon

IV MENNEISYYDENHALLINTA JA JOHTOPÄÄTÖKSET

12. Venäjän menneisyydenhallinta ja johtopäätökset

Lyhenteet

Lähteet

English summary

Русское резюме

Kaksi kuvaa

12 taulukkoa

ESIPUHE

Olen toiminut peruskoulunopettajana ja rehtorina 30 vuoden ajan. Usein olen niin oppilaille kuin heidän huoltajilleenkin siteerannut antiikin kreikkalaisen runoilijan Pindaroksen sanoja: ”Tule siksi, mikä olet.” Vähitellen olen itsekkin alkanut ymmärtää, mitä kirjoittaja tarkoitti. Maamme historian ja koulutusjärjestelmän nuoruus ilmenee siinä, että olen kirvesmies-maanviljelijän ja emännän poikana tuhansien muiden tavoin sukuni ensimmäisiä ylioppilaita. Varman toimeentulon toivossa opiskelin peruskoulun luokanopettajaksi Turun yliopiston Rauman opettajankoulutuslaitoksessa 1978, enkä ole koskaan ollut työttömänä. Kolmen vuoden työssäolon jälkeen suoritin Turun kesäyliopistossa poliittisen historian perusopinnot. Timo Soikkasen renessanssityylin johdolla ymmärsin, mistä olin koko ajan ollut kiinnostunut, ja mitä koulussa ei ollut opetettu. Työni ohella opiskelin sitten tiedekunnassa 1983–88, ja valmistuin tuolloiseksi valtiotieteen ylemmäksi kandidaatiksi. Pro gradu –työni tein aiheesta ”Punamulta jatkosodassa. Sosiaalidemokraattisen puolueen ja Maa-laisliiton lehtien Neuvostoliittoa koskeva viholliskuva 1941–44.”

Poliittisen historian alalla on usein tutkittu suomalaisten puolueiden kehitystä tai huomattavien valtiollisten henkilöiden vaikutusta yhteiskuntaan. Oma tutkimukseni keskittyy Neuvostoliiton ja Venäjän keskikoulun historian oppikirjojen antamaan maailmankuvaan, eikä puutu kotimaan puoluepolitiikkaan muuten kuin kirjojen mainitsemien suomalaisten puolueiden kohdalla. Se sivuaa esimerkiksi suomettumiskeskustelua vain välillisesti. Monet tutkimukset ovat osoittaneet poliittisten prosessien olevan usein pelkkää valintaa huonoista vaihtoehdoista. Johdonmukainen historiallinen esitys tapahtuneesta syntyy useimmiten vasta historiankirjoittajan pöydällä. Turun yliopiston poliittisen historian laitoksen antama oppi pakotti refleктоimaan ja argumentoimaan omia ajatuksiaan sellaisella tavalla, joka ei ole päivänpolitiikan puheenparrelle, median käyttäytymiselle tai työpaikoilla käytävälle tavanomaiselle keskustelulle ominaista. Siitä oli huomattavaa hyötyä pohdittaessa 1990-luvun laman vaikutuksia ja Suomen liittymistä Euroopan Unioniin.

Työskentelin Moskovan suomalaisen peruskoulun rehtorina vuosina 1998–2000. Koke-mus oli vaikuttava: vaikka luokkatyö oli samanlaista kuin kotimaassa, kaikki muu oli erilais-ta. Useiden muiden tavoin totesin, että vapauttavinta oli saada liikkua suuressa väkijou-kossa anonyymina. Palattuani Moskovasta vuonna 2000 käännyin professori Soikkasen puoleen, ja hän ehdotti taustani huomioon ottaen tutkimusaiheekseni Neuvostoliiton ja Ve-näjän historian oppikirjojen tutkimista. Keskinäistä luottamustamme lisäsi yhteinen pen-kiurheilun vastustaminen. Aiheeni osoittautui hedelmälliseksi, vaikka kului tietysti jonkin aikaa ennen kuin pystyin edes kysymyksenasetteluun ja käsittelemäni aikajakson rajoitta-miseen. Opiskelu ja tutkimus työn ohella asettavat opettajan ja rehtorin vuorollaan oppi-laan asemaan, mikä on omiaan tekemään ihmisen nöyräksi. Kenenkään ei pidä luulla osaavansa kaikkea mistä tahansa asiasta kolmen päivän kurssin perusteella. Syksyllä 2004 kävin läpi Pietarissa runsaasti alan kirjallisuutta. Useat kirjani luvut ovat saaneet al-kunsa esityksissäni Itämeren maiden seminaareissa Helsingin Aleksanteri-instituutista Tal-linnan Ajaloo Instituutin ja Tarton yliopiston kautta Potsdamin Zentrum für Zeitgeschich-teen ja edelleen Tukholman Södertörns Högskolaan.

Kiitän työni edellytyksenä olleen venäjän kielen tehokkaasta perusopetuksesta Turun yli-opiston venäjän kielen laitoksen johtajaa, professori Riitta Pyykköä ja tuolloista opettajaani Anna Puhakkaa. Pietarilaiset kollegamme ja ystävämme Tatjana Bykova ja miehensä Vladimir kutsuivat minut ja perheeni luokseen ja perehdyttivät jo 90-luvulla nyky-Venäjän kulttuuriin ja kansalaisen arkeen. Moskovan koulun autonkuljettaja Jura Lizavin avasi mi-

nulle todella ”miesten ja sotilaiden kielen”. Kulttuurinäkömykseni laajeni erityisesti koulun venäjänopettajan Marina Katkova-Forsstedtin ansiosta. Kotimaahan palattuani Pietarin alueiden välinen täydennyskoulutuskeskus MADO ja sen johtaja Aleksei Ahromejev sekä tulkki Lilija Drunina ovat toimittaneet minulle varsin runsaasti tutkimusmateriaalia. Sitä olen saanut myös Tallinnan Ajaloo Instituutin johtajalta, tohtori Magnus Ilmjärveltä, joka on ansiokkaasti kommentoinut erityisesti toista, Neuvosto-Viroa koskevaa tutkimustani Helsingin ja Turun poliittisen historian laitosten Hispo-seminaareissa. Tohtori Risto Numminen, joka on harvoja Turun Venäjän-tutkijoita, luovutti minulle runsaasti Hatsinan opettajankoulutuslaitoksesta saamiaan kirjoja. Sekundaarisen aineiston laajin varasto oli Braunschweigin Georg-Eckert-instituutissa, jonka materiaalia tutkin kesällä 2006. Kiitän myös tätä instituuttia ja tohtori Robert Maieria, joka on erikoistunut oppikirjojen kuvaukseen Saksan ja Venäjän suhteista ja joka antoi auliisti apuaan. Ensimmäiset artikkelini julkaistiin syksyllä 2004, jolloin tutkimukseni sai aivan uutta puhtia. Syksystä 2006 ohjaajanani on toiminut tuolloin professoriksi tullut Kimmo Rentola. Paitsi että hän on venäjäntaitoisena tutkinut Suomen ja Neuvostoliiton suhteita sekä erityisesti kommunistista liikettä, olemme myös työtovereita Suomen Teiniliitosta vuodelta 1974. Erilaiset puoluepoliittiset taustamme, joihin tutkija ei tietenkään saa hirttäytyä, ovat antaneet tutkimukselle hedelmällistä syvyyttä. Kiitän lämpimästi Kimmo Rentolaa asiantuntevasta ohjauksesta sekä esitarkastajia, professori Arja Virtaa ja dosentti Markku Kangaspuroa huolellisesta työstä. Esimieheni, Paimion-Sauvon nyttemmin eläköitynyt sivistysjohtaja Jyrki Koski, joka on koulutukseltaan valtiotieteen maisteri pääaineenaan poliittinen historia, on koko ajan kannustanut minua tekemään väitöskirjan. Kauan sitten omaksumani käsitys vahvistui: vain yliopisto opettaa oikeasti ajattelemaan.

Moskovassa Jura Lizavin esitteli minut kerran toiselle autonkuljettajalle varsin myönteisesti: ”*Vot Kari. On parin, on muzik, on naš.*” (Tässä on Kari. Hän on kaveri, äijä, meikäläinen.) Hätkähdin ja sanoin heti: *Nesmotrja na eto, ja vseгда finn.* (Siitä huolimatta olen aina suomalainen). Sama pätee tämän tutkimuksen otteeseen ja näkökulmaan. Kunnianhimoinen tavoitteeni on ollut avata Venäjän arvoitusta keskikoulun historianoppikirjojen pohjalta ja alistaa osaltani näiden luoma maailmankuva kansainvälisen kritiikin kohteeksi.

Koko prosessin avainhenkilö on ollut vaimoni Eliisa, matemaatikko, joka rohkaisi minua ensin suorittamaan perustutkinnon 1980-luvulla ja sitten kehotti jatko-opintoihin 12 vuoden tauon jälkeen. Omien sanojensa mukaan hänkään ei kyllä aavistanut, että aion todellakin tehdä väitöskirjan. Hän on pitänyt minut maan pinnalla kodin ja puutarhan välttämättömissä töissä silloinkin, kun olen ollut vähällä eksyä ”Berijan tarhoihin”. Tämän urakan aikana lapsemme eivät enää olleet pieniä, mikä oli ehdoton helpotus aiempaan verrattuna. Esikoisemme, politics magister Eeva Kaunismaa on myös antanut politologin kritiikkiä koskien tekstiäni. Moskovian koulua käyneet nuoremmat lapsemme Katri ja Maija ovat kommentoineet suullisesti sitä osuutta, joka käsittelee todellista elämää Venäjällä.

Kuitenkin tutkimuksen tekeminen sitoo ajatuksia niin vahvasti, että elämänkumppani epäilemättä tuntee syrjäytyneensä. Tietoisuus ilmiön yleisyydestä ei silloin paljon lohduta. Ainoa mahdollisuus on pyrkiä korjaamaan tilanne tulevaisuudessa. Kiitän sydämellisesti vaimoani tuesta ja haastavista keskusteluista. Hän on perehtynyt Venäjän klassiseen kirjallisuuteen ja kulttuuriin, mikä on useimpien mielestä ainoa tie oppia ymmärtämään Venäjän maata ja kansaa. Omistan tämän kirjan rakkaalle vaimolleni Eliisalle.

Paimiossa helmikuussa 2009
Kari Kaunismaa

JOHDANTO

Lokakuussa 2007 järjestettiin Venäjän valtionarkiston näyttelyhallissa Moskovassa vuoden 1917 vallankumouksen myyttejä käsittelevä näyttely, jossa oli valaisevan suorasukaisia esimerkkejä historian tarkoituksenmukaisesta käytöstä, kuten niin sanotusta lokakuun vallankumouksesta maalattu taulupari. Maalaus esittää Pietarin kaupunkineuvoston ylimääräistä kokousta 25.10.1917 (vanhaa lukua), jolloin Lenin puhui joukoille ensi kertaa kesällä tapahtuneen pakenemisen jälkeen.¹

Kuva 1: Lenin puhuu

Taiteilija Konstantin Juon on maalannut vasemmanpuoleisen taulun 1927. Siinä Leninin välittömässä läheisyydessä ovat Kamenev, Trotski ja Rykov. Yleisö koostuu sotilaista, juutalaisista ja venäläisistä. Jälkimmäinen taulu on maalattu 1935, kun puhdistukset olivat jo alkaneet. Jo Leninin hahmo on siistitty, ja hänen vieressään ovatkin Stalin ja Molotov, kun vanhat bolševikit on siivottu pois. Yleisön joukosta ei voi erottaa eri kansallisuuksia, vaan kaikki muistuttavat toisiaan. Uudempi taulu pyrki palvelemaan maalaushetkensä keskusjohdon poliittisia tavoitteita.

1. Tutkimustehtävä

Tämän tutkimuksen kohteena on se, millaisen kuvan niin Neuvostoliiton kuin uuden Venäjän keskikoulun historian oppikirjat ovat välittäneet oppilaalle tämän omasta maasta ja lähinnä läntisen Euroopan maista toisen maailmansodan jälkeisenä aikana. Erityisesti tarkastellaan sitä, miten yhteiskuntajärjestelmän muutos on vaikuttanut historian oppikirjojen sisältöön. Siinä suhteessa murroskohta oli vuosi 1991, jolloin Neuvostoliitto romahti ja marxilais-leniniläisen ideologian vaikutus oppikirjojen sisältöön tyrehtyi.

Tutkimuksessa arvioidaan totalitaarisen valtion koneiston vaikutusta historianoppikirjoihin ja sen vaikutuksen korvautumista järjestelmän muututtua. Huomattavimman alakysymyksen muodostaa sen selvittäminen, miten kansallinen ajattelu muodostui Neuvostoliitossa ja miten se muodostetaan uudelleen pysyväksi tarkoitetun järjestelmän sorausta. Tässä yhteydessä selvitetään, oliko monikansallisen Neuvostoliiton kansalaisuusajattelussa oppikirjojen perusteella venäläisyys erityisasemassa, ja miten asia on kehittynyt seuraajavaltiossa, Venäjän federaatiossa. Kansallistunteeseen liittyen tarkastellaan myös suhtautumista ulkomaihin ja niiden kansalaisiin neuvostoaikana ja sen jälkeen. Poliittisen historian metodein eli lähde- ja ideologiakriittisesti arvioidaan, miten kahden perättäisen järjestelmän ai-

¹ Anna Malpas: "History in the Making", *The Moscow Times* 5.10.2007.

kaiset historian oppikirjat ovat käsitelleet menneisyyttä kokonaisuutena. Tärkeimpinä käsitteellisinä työkaluinani ovat historian käyttö ja menneisyydenhallinta.²

Aineiston varhaisimmat oppikirjat ovat 1940-luvun lopulta ja uusimmat vuodelta 2007. Työekonomisista ja kielitaitosyistä tutkimus on rajattu kansallisesti venäläisen koulun venäjänkieliseen materiaaliin. Aineistossa olevat neuvostoaikaiset suomen- ja vironkieliset oppi- ja metodikirjat on käännetty venäjältä.

Edellä esitetyn pääteeman ohessa pyritään staattis-normatiivisesti arvioimaan, missä määrin oppikirjojen teksti soveltui keskikoulun 11–17 –vuotiaiden oppilaiden opittavaksi.

2. Historian oppikirja tutkimuskohteena

Kun haluaa tutustua muiden kansojen ajattelutapaan ja käsityksiin itsestään ja muista, historian oppikirja tarjoaa hedelmällisen reitin. Ruotsalainen oppikirjatutkija Sture Långström lausuu julki yleisen käsityksen, jonka mukaan oppikirja on tärkein opetusväline. Se on ainoa historiaa koskeva kirjallisuuden laji, jota jokaisen yhteiskunnan jäsenen on pakko lukea, vieläpä vaikutuksille alttiissa iässä. Tutkimuksessa on tärkeää on kysyä, mitä opetetaan, kuka on valinnut aineksen, miksi juuri nämä asiat on valittu ja miten opetus voidaan parhaiten järjestää näiden seikkojen avulla. Lähes kaikki valtiot ovat myös pyrkineet tavalla tai toisella kontrolloimaan historianopetusta. Långström olettaa jokaisen kirjantekijän olevan tietoinen omien poliittisten mielipiteittensä mahdollisesta vaikutuksesta kirjan sisältöön.³ Tässä on kyse lähinnä länsimaisten yhteiskuntien oppikirjoista.

Oppikirjatutkimuksen vaikeaksi ongelmaksi jää Långströmin mukaan se, mitä ei sanota tekstissä. Tarton yliopiston konferenssissa kesäkuussa 2006 samaan työryhmään kuulleet venäläiset tutkijat totesivat aiheeni kuultuaan: ”Mielenkiintoista, mutta Te tiedätte varmasti, että Venäjällä on aina kaksi totuutta: Se, joka on kirjoitettu, ja se, mitä luokahuoneessa opetetaan.” Vastasin, että toteutuneen opetuksen tutkiminen jää venäläisten itsensä tehtäväksi. Ulkomaalainen joutuu rajoittumaan painettuun sanaan ja sen kontekstiin ja tarkoitukseen.

Toinen Långströmin mainitsema ongelma on oppikirjantekijän sidonnaisuus aikaansa. Monet 1900-luvun alkupuolen ruotsalaiset kirjoittajat olivat konservatiiveja, kun taas 1960–70 -luvuilla esiintyi selkeästi vasemmistopainotteisia tekijöitä, erityisesti kehitysmaakysymyksissä.⁴ Jälkimmäinen erottelu koskee koko läntistä Eurooppaa. Sen sijaan Neuvostoliitossa tällaisia vaiheita eroja ei käytännössä voinut tehdä.

Kouluhistorian opetussuunnitelmiin ja oppikirjoihin kohdistuu huomattavasti enemmän yhteiskunnallisten instituutioiden ohjailua ja kontrollia kuin moniin muihin historian tutkimuskohteisiin. Historianopetus on osa sosialisatiota, jonka avulla kasvatuksesta päättävät instituutiot pyrkivät välittämään uudelle sukupolvelle tärkeänä pidetyn osan kulttuuriperinnöstä, arvoista ja normeista. Anja Lehikoinen toteaa, että historianopetuksen tutkimus puolestaan on palvellut kasvatuksellisia – ja samalla välillisesti myös poliittisia – tavoitteita, eli pyrkimystä kehittää historianopetusta haluttuun suuntaan.⁵ Vaikka tätä näkemystä voi-

² Kts. Hentilä: ”Historiapoliitiikka – Holocaust ja ...” teoksessa Kalela–Lindroos (toim.)(2001), 31–35.

³ Långström (1997), 13–30, 191.

⁴ Långström (1997), 94–95.

⁵ Lehikoinen: ”Historianopetus...” teoksessa Soikkanen (toim.)(1986), 104.

daan yleisellä tasolla arvostella, sen voidaan arvioida olevan oikeansuuntainen Neuvostoliiton kohdalla. Yhteen ideologiaan sidottu neuvosto-opetus oli niin historian kuin muidenkin aineiden osalta lähtökohtaisesti valjastettu palvelemaan Neuvostoliiton Kommunistisen puolueen poliittisia tavoitteita. Tutkimukseni teemaluvut kertovat tarkemmin näiden aihepiirien tavoitteiden sisällöstä.

Lehikoisen määrittely koskee lähinnä länsimaisia yhteiskuntia kuten Ruotsia, Saksaa, Yhdysvaltoja ja Suomea. Hänen artikkelinsa vuonna 1986 ilmestyneessä, Timo Soikkasen toimittamassa tutkimusoppaassa kuvaa luonnollisesti tuolloisten kahden blokin ideologipoliittista taistelua. Rajojen yli oli jo silloin syntynyt yhteistyötä, mikä pakotti aikaisempaa syvällisempään historianopetuksen perusteiden selvittelyyn. Tutkimusmetodin perusteella aiempi oppikirjatutkimus voitiin jakaa kuvailevaan, staattis-normatiiviseen, ideologiakriittiseen ja hermeneuttis-strukturaaliseen aatehistorialliseen tutkimukseen. Kuvaileva menetelmä ainoastaan selostaa oppikirjoissa käytettyä materiaalia, staattis-normatiivinen pyrkii arvioimaan aineistoa joidenkin kriteerien pohjalta. Ideologiakriittinen malli selvittää historianopetuksen tieteellisiä ja yhteiskunnallisia edellytyksiä eli oppikirjoihin vaikuttaneita taustatekijöitä. Hermeneuttis-strukturaalinen tutkimus pyrkii käytännön tavoitteiden sijasta analysoimaan lähdekriittisen ja vertailevan metodin avulla opetussuunnitelmia, oppikirjoja tai keskustelua aikansa kokonaiskulttuurin osana.⁶

Långström esittelee neljä historian opetusteoriaa:

- 1) Klassinen: Jokaisen ihmisen on vahvistettava kansallista yhtenäisyyttä.; historia kansakunnan pedagogina.
- 2) Objektivistinen: painottaa asiallista ja arvostuksista vapaata näkemystä; spekulatioita ja teorioita on vältettävä.
- 3) Formaalinen: pyrkii kehittämään oppilaiden kriittisiä kykyjä; tietoteoreettiset ja metodiset kysymykset tärkeitä; oppilaiden tulee työskennellä lähdekriittisesti ja analyttisesti.
- 4) Kategorinen: lähtee samoin kuin formaalinen siitä, että oppilas on opetuksen tavoite ja kohde; opetus auttaa ymmärtämään yhteiskunnan muuttumisdynamiikkaa elämyksen ja päätelmän avulla, mutta teoreettisesti tietoisena; synteesi nousee tärkeimmäksi.⁷ Tätä nelijakoa voidaan soveltaa oppikirjojen tekstien tutkimisen teoreettisena taustana.

Långströmin näkemys pohjautuu Wolfgang Klafkin määrittelyihin, joista ehkä merkittävin liittyy klassiseen sivistysteoriaan. Sen mukaan jokainen kulttuurisisältö sellaisenaan ei arvonsa puolesta ole sivistävä; todella sivistävää on vain klassinen. ”Klassisissa” (sitaatit Klafki) tuotoksissa heijastuu kansan, kulttuurin, ihmisjoukon ja sivistyslaitoksen ihanteellinen itseymmärrys. Klassisessa ajattelussa yhteisö kunnioittaa, suojelee ja periyttää ”korkeamman henkisen elämänsä” perusteita ja esikuvia. Sivistystyössä tällä on legitiimi sijansa, jossa pyritään tuomaan nykyaikaan suuret henkiset perussuuntaukset. Näiden edustajiksi käyvät ikuiset tyypit kuten ”pyhä”, ”sankari” ja ”ajattelija”. Samalla kuitenkin törmätään klassisen ajattelun pedagogisen merkityksen rajoihin, koska monille oman aikamme tehtäville ja ongelmille ei ole klassista ratkaisua tai esikuvaa. Tässä Klafki mainitsee erityisesti kasvatuksen demokratiaan ja muiden kansojen ymmärtämiseen. Samalla hän korostaa luonnontieteen, tekniikan ja teollistuneen työorganisaation hallintaa sekä uudenlaista esteettistä kasvatusta.⁸ Oppikirjatutkimuksessa juuri klassinen sivistysteoria kiteyttää valtion määrittelemän ja haluaman sivistämistehtävän.

⁶ Lehikoinen: ”Historianopetus...” teoksessa Soikkanen (toim.)(1986), 107.

⁷ Långström (1997), 97.

⁸ Klafki (1967), 30–33. Osittain Klafkin ajattelu on vanhentunut mm., koska hän käyttää sanaa ”Rasse” (rotu). ”Oppilasvaihdoissa ja nähden aidosti vaivaa oppii ymmärtämään ja auttamaan muiden kansojen ja rotu-

Historian oppikirjat eivät Schisslerin ja Soysalin mukaan pelkästään välitä tietoa, vaan edustavat sitä, mitä oppilassukupolvet oppivat omasta menneisyydestään ja tulevaisuudesta samoin kuin muiden historiasta. Kronologiat ja kertomukset ”meistä” ja ”muista” korostavat muistettavia sekä juhlittavia hetkiä, tapahtumia ja kehityskulkuja. Juuri tästä syystä oppikirja-analyysi on erinomainen keino tarkastella tietyn yhteiskunnan sosiaalisia ja poliittisia mittapuita, sen kulttuurin kiinnostuksen kohteita, pelkoja sekä ennakkoluuloja. Juuri niiden opetuksen tarpeisiin yksinkertaistettu sisältö antaa niin oppilaalle kuin tutkijalle perustavan käsityksen siitä, millaisen kuvan asianomainen yhteiskunta pyrkii rakentamaan itsestään ja toisista.⁹ Teoksen painopiste on länsimaissa, mutta Venäjää ei ole suljettu pois.

Venäjän ja Neuvostoliiton osalta niin lokakuun vallankumous kuin neuvostojärjestelmän sortuminen asettivat koko maan sivistyksen kahdesti aivan uusiin tilanteisiin, joille on hyvin vähän vertailukohtia muualla. Kummallakin kerralla kansallinen ajattelu oli rakennettava uudelleen. Bolševistisellä valtiolla ei ollut alkuvaiheessaan esikuvia muualla, mutta uusi Venäjä saattoi 1990-luvulla tukeutua jo aiemmin koeteltuun perinteeseen. Kollektiivista muistamista tutkineen James Wertschin mukaan neuvosto-oppikirjoja koski huomattavasti tarkempi keskitetty kontrolli kuin muiden maiden vastaavia. Ensiksi valtio tarkasti huolellisesti kaiken kirjallisen materiaalin, toiseksi kirjojen käyttötavat suunniteltiin yksityiskohtaisesti, ja kolmanneksi valtio vielä selvitti, noudatettiinko kaikissa kouluissa mainittuja tapoja viimeistä piirtoa myöten. Tarkoituksena oli varmistaa, että oppilaille tarjottiin selkeä, dogmaattinen totuus menneisyydestä.¹⁰ Tosin se oli sikäli väliaikainen, että puoluejohto muutti varsin nopeasti oppikirjojen sisältöä, mikäli esimerkiksi aiempi sankari todettiin ”kansanholliseksi”.

3. Historian käyttö

Wertschin mukaan historian käyttö on juuri yhtä kulttuurisidonnaista kuin ne yksilöt ja ryhmät, joita tutkitaan. Käsitteen pohjana on ”julkinen muisti”, menneisyyttä koskeva uskomusten ja aatteiden rakenne, joka auttaa yhteisöä ymmärtämään niin menneisyyttään, nykyisyyttään kuin implisiittisesti tulevaisuuttaan. Tämän kommunikatiivisen ja kognitiivisen prosessin polttopisteenä ei kuitenkaan ole menneisyys, vaan nykyisyyden ongelmat kuten vallan luonne ja kysymys lojaalisuudesta niin virallisessa kuin kansanomaisessa kulttuurissa.¹¹ Tämä määrittely auttaa ymmärtämään valtioiden halua kontrolloida kansalaistensa muistamista. Mitä totalitaarisempi järjestelmä, sen kokonaisvaltaisempaa on tarkkailu.

Ellei historia enää vastaa yhteiskuntakehitystä, hallitsevia yhteiskunnallisia intressejä tai kulttuurisia käsityksiä, se saattaa muodostua häiriötekijäksi yhteiskunnassa, toteaa Karlsson. Hänen mielestään niin historiatietoisuuden kuin mytologisen tietoisuuden ydin on tunteessa kuulumisesta ”omiin” yhteisöihin ja yhteyksiin ja kuulumattomuudesta ”muihin” tai ”toisiin”. Kuitenkaan näiden välille ei pidä vetää jyrkkiä rajalinjoja. Karlssonin mielestä

---

jen edustajia.” s. 23 ja 67. Rotujen erottaminen ei ole välttämättä biologisesti perusteltua. Kts. esim. Bashad, Michael and Steve E. Olson. "Does Race Exist?", *Scientific American Magazine* (10 November 2003).

⁹ Schissler–Soysal (2005), 7–8. Teoksen painopiste on länsimaissa, mutta Venäjää ei ole suljettu pois.

¹⁰ Wertsch (2002), 84. Tekijä viittaa harhaanjohtavasti oppikirjojen kirjoittajiin ”Kima” (s.80) ja ”Furaeva” (feminiiniset)(s.116). Molemmat ovat miespuolisia, Kim ja Furajev, joiden nimien genetiivin päätte on –a.

¹¹ Bodnar, J. (1992). *Remaking America: Public memory, commemoration, and patriotism in the twentieth century*. Princeton, siteerannut Wertsch (2002), 33.

”oikein ymmärrettynä” (mitä hän ei täsmennä) historia voi toimia rajoja ylittävänä, mutta kuitenkin määriteltynä kokonaisuutena, jota on myös kutsuttu ”kuvitelluksi yhteisöksi”. Organisoitua muodossa, kuten opetuksessa, rituaaleissa tai propagandassa, historia on usein toiminut ihmisten sosiaalistamisen ja eri kollektiiveihin yhdistämisen instrumenttina.¹² Koska Neuvostoliitto oli erittäin keskusjohtoinen valtio, sen oppikirjoja voi lähteä tarkastelemaan tästä näkökulmasta.

Venäläistä kaksoistietoisuutta on tutkittu eri aikoina. Wertsch esittelee tuloksen, jonka mukaan vallankumouksen jälkeisinä vuosikymmeninä valtio kehitti vertaansa vailla olevan tavan hallita menneisyyttä ja kontrolloida historiaa. Näin neuvostokansalaiset vierotettiin menestyksellisesti sosiaalisesta muististaan. Tuloksena oli eriskummallinen mielikuvitusmaailma, jossa osanottajat tiesivät historian muuttuneen, tiesivät muiden tietävän tämän, tiesivät muiden tietävän, että he itse tiesivät – ja kuitenkin kaikki teeskentelivät julkisuudessa tietämättömyyttä näistä seikoista.¹³ Tulkiten, että valtion vaikutus oli tällä alueella suurin juuri jokaista ihmistä koskevien oppikirjojen kautta.

Historia, myytti, muisti ja identiteetti ovat Karlssonin mukaan myös kelvollisia tutkimuskohteita. Niin muistia kuin myyttiä voidaan analysoida samoin kuin kulttuurisia, sosiaalisia ja poliittisia rakenteita. Niitä, kuten historiatietoisuutta tulee ymmärtää ja selittää jo muotoutuneiden tarkoituksyhteyksien ja erityisten yhteiskunnallisten tilanteiden ja järjestelmien näkökulmasta. Kun jotkin menneisyyden yksityiskohdat muistetaan tai säilytetään, ja toiset unohdetaan tai hylätään, tämä ei tapahdu sattumalta, vaan aktiivisen, myöhemmän ajattelun operaation tuloksena.¹⁴ Lukuisine vainoineen ja myöhempine rehabilitaatioineen Neuvostoliitto toimi tästä hyvänä esimerkkinä.

Erityisesti Neuvostoliiton historianoppikirjojen tutkimuksessa on hyödyksi Karlssonin esittämä asetelma analyttisen historiantutkimuksen ja arkikäytön ajattelun eroista¹⁵:

Taulukko 1: Historian tutkimuksen ja arkikokemuksen ero

Tutkimus	Arkikokemus
tiede	elämys- ja kokemusmaailma
(pyrkimys) objektiivisuuteen	subjektiivisuus
etäisyys	läheisyys
sidonnaisuus tapahtuma-aikaan	suuntautuminen nykyhetkeen
suhteellinen pätevyys	absoluuttinen (yleinen) pätevyys
tarkastelu omassa kontekstissään	taaksepäin katseleminen
monimuotoisuus	yksinkertaisuus
abstraktisuus	konkreettisuus
muutos	pysyvyys
perspektiivin rajoitus	perspektiivin loppumattomuus
analyttinen avoimuus	analyttinen sulkeutuneisuus
muuttamattomuus	muuttuvuus
toistumattomuus	toistuvuus
totuutta etsivä	vaikuttavuutta etsivä
järki	tunne ja elämys

¹² Karlsson (1999), 27, 42.

¹³ Heller, M. & Nekrich, A. (1986). *Utopia in power: The history of the Soviet Union from 1917 to the present*. New York, siteerannut Wertsch (2002), 72. Lisäksi Wertsch (2002), 77.

¹⁴ Karlsson (1999), 43–44.

¹⁵ Karlsson (1999), 53.

Arkikokemuksensa perusteella muilla kuin historiantutkijoilla on taipumus todeta: ”Näin on aina ollut ja näin on aina oleva.” Analyttinen tarkastelu sen sijaan pitää kutakin historiallista tapahtumaa ainutlaatuisena, vaikka se voi muistuttaa prosessiltaan muita. Se, että historiatiede toimii arkikielellä, voi aiheuttaa ongelmia keskustelussa. Arkikokemuksen perusteella ihminen voi esimerkiksi lausua jälkiviisaan ”historian tuomion” muistamatta, että tutkimushetken toimijat eivät voineet tietää sitä, mitä jälkipolvet tietävät. Tuskin kukaan saattoi ennustaa Neuvostoliiton hajoamista vielä 1980-luvun alussa. Nyt tiedämme sen tapahtuneen ja voimme arvioida, mitkä ovat sellaisia Venäjän perusominaisuuksia, jotka ulottuvat järjestelmän vaihdoksen yli, ja mitkä esimerkiksi neuvostojärjestelmän tuotteita.

Oppikirjoissa joudutaan yksinkertaistamaan monimutkaisia historiallisia prosesseja. Tällöin voidaan Karlssonin mukaan perustellusti puhua historian ideologisesta käytöstä, mikä merkitsee poliittisen hallinnon ideologista legitimointia tai harjoitetun politiikan rationalisointia.¹⁶ Neuvosto-oppikirjat olivat tässä suhteessa kuitenkin aivan oma lukunsa, koska jo niiden metodi korosti emotionaalista asennoitumista, jähmetti usein tilanteet pysyviksi (”Venäjä valtasi ikuisiksi ajoiksi Itämeren rannat”) eikä sallinut analyttistä avoimuutta.

Karlssonin jakoa täydentää Wertschin suorittama kollektiivisen muistin ja historian vertailu¹⁷:

Taulukko 2: Historian ja kollektiivisen muistin ero

Historia	Kollektiivinen muisti
”objektiivista” (jos mahdollista)	subjektiivista
etäännytetty	yksi sidottu näkökulma
ei sidottu sosiaaliseen kehykseen	heijastaa tietyn ryhmän kehystä
kriittinen, arvioiva asenne	tiedostamaton
tunnistaa kaksiselitteisyyden	ei siedä motiivien kaksiselitteisyyttä
painopiste muutoksessa	eikä tapahtumien tulkintaa
erottaa menneisyyden nykyisyydestä	painopiste pysyvyydessä
tarkastelee tapahtumia ”silloin eikä nyt”	yhdistää menneisyyden nykyisyyteen
museo = foorumi	epähistoriallista
erimielisyys, muutos ja vastakkainasettelu historiallisen tulkinnan osana	museo = temppeli
	kyseenalaistamattomat sankaritarut

Aiemmin myös Yhdysvalloissa painotettiin historian opetuksen moraalista ja isänmaallista tehtävää muita ulottuvuuksia voimakkaammin. Wertsch toteaa, että (myöhempi presidentti) Woodrow Wilson kehotti vuonna 1892 välttämään ”tieteellisen historian” esittämistä kouluissa, koska ”epäilyksen historia”, kriittisyys ja todisteiden tutkiminen on omiaan hämmentämään nuoria oppilaita. Wilsonin mielestä kouluun tarvittiin yhtenäinen manifesti ja yhteinen ajattelu, jonka loivat yleistä mielipidettä muodostavat miehet. He puolestaan eivät edustaneet koulutettuja luokkia, vaan kriiikkittömiä konservatiiveja.¹⁸ Etenkin kansallista historiaa rakennettaessa tällaiset piirteet ja vaatimukset ovat tulleet muuallakin esiin.

¹⁶ Karlsson (1999), 59.

¹⁷ Wertsch (2002), 44.

¹⁸ Novick, P. (1988). *That noble dream: The “objectivity question” and the American historical profession.* siteerannut Wertsch (2002), 71.

Historianopetuksen tärkeimpiä päämääriä on auttaa oppilasta kehittymään kansallisvaltion sivistyneeksi ja lojaaliksi jäseneksi. Tässä tehtävässä valtion keskeisin instituutio kollektiivisen muistin kontrolloimiseen on Wertschin mukaan koulutus. Gellnerin pohjalta hän asettaa kyseenalaiseksi jopa Max Weberin klassisen määritelmän, jonka mukaan ”valtio on yhteiskunnan toimija, jolla on alueellaan yksinoikeus käyttää legitimiä väkivaltaa tarkoituksensa toteuttamiseen.” Uuden käsityksen mukaan sosiaalisen järjestyksen peruspiilarina ei toimi pyöveli, vaan professori. Legitiimin kasvatuksen monopoli on nykyisin tärkeämpi ja keskeisempi kuin legitimiin väkivallan yksinoikeus.

Yhtenäisen tuloksen saavuttamisen tarkistamiseen valtioilla on käytössään sellaisia keinoja kuin historian valtakunnalliset kokeet. Samaa tarkoitusta palvelevat museot, mahdollisesti media (valtiolliset radio- ja TV-yhtiöt) ja kansallisia juhlapäiviä ylläpitävät muistoyhdistykset. Totalitaarinen neuvostojärjestelmä edellytti aikanaan vielä paljon enemmän kuin vain yksityiskohtien hallintaa. Se vaati kansalaista todella uskomaan ja hyväksymään virallisen näkemyksen.¹⁹ Arkikokemuksen perusteella saattaisi olettaa, että tekniikan kehittymisen lisäämä tiedonvälitys, kuten Internet, kykenisi kokonaan hajottamaan ihmisten näkemyksen historiasta. Mainitut tutkimukset kuitenkin osoittavat, että valtioiden harjoittama systemaattinen historianopetus kantaa hedelmää. Vaikka menetelmät ovat sofistikoituneempia kuin aikaisempina vuosisatoina, useiden valtioiden kansalaisilla on kunkin valtion sisällä pitkälle yhtenäinen käsitys historiasta. Neuvostojärjestelmän kaatuminen ja sananvapauden lisääntyminen Venäjällä toi esiin historiantutkijoita, jotka ovat haastaneet aiemman, yhtenäisen näkemyksen.

4. Menneisyydenhallinta

Menneisyydenhallinnasta, historian julkisesta käytöstä ja historiapolitiikasta on julkisuudessa keskusteltu aiempaa runsaammin Saksan Liittotasavallan suuresta historiakiistasta 1986 alkaen. *Historikerstreit* alkoi filosofi Jürgen Habermasin arvosteltua eräitä konservatiivisia historioitsijoita Kolmannen valtakunnan juutalaisvainojen tietoisesta vähättelystä. Tutkimuksessan Seppo Hentilä tarkastelee kahta termiä: *Vergangenheitsbewältigung* (sanatarkasti: menneisyydenhallinta / menneisyyden ”voittaminen”) ja *Geschichtsaufarbeitung* (historian työstäminen). Hän pitää ”menneisyydenhallintaa” harhaanjohtavana terminä, koska asiasisältö tarkoittaa paremminkin sitä, kuinka vaikean menneisyyden kanssa voidaan ylipäätään tulla toimeen niin, että päästäisiin sen kanssa sinuiksi ja siten tavallaan hallittaisiin sitä. Historian työstäminen merkitsisi sitä, että vaikeitakaan asioita ei lakaista maton alle, vaan niitä koetetaan tutkia mahdollisimman avoimesti kriittisen historiantutkimuksen keinoin. Saksan Liittotasavallassa tulivat suhteessa juutalaisvainoihin käytännössä esiin kaikki mahdolliset ja kuviteltavissa olevat suhtautumistavat: 1) tietämättömyys, 2) syyllisyyden kiistäminen, 3) historian tietoinen unohtaminen, 4) syyllisten tuomitseminen ja puhdistukset, 5) historian tietoinen muistaminen, 6) rikosten hyvittäminen ja 7) tekojen anteeksiantaminen. Suhtautumistavat tulivat esiin limittäin ja olivat monesti ristiriidassa keskenään.²⁰

Jos saksalaiset ovat kääntäneet historiansa päivänvaloon nurkkia myöten, venäläiset ovat päässeet vasta alkuun. Stalininkin osalta jatkuu tasapainoilu suuren terrorin ja sodanjoh-

¹⁹ Gellner, E. (1983). *Nations and nationalism*. Ithaca, NY, siteerannut Wertsch (2002), 68, Wertsch (2002), 70 ja 122.

²⁰ Hentilä: ”Historiapolitiikka...” teoksessa Kalela–Lindroos (2001), 31–34.

tajan roolin välillä. Siksi on perusteltua käyttää neuvostoliittolaisesta ja venäläisestä historiankirjoituksesta ja erityisesti historian oppikirjoista termiä menneisyydenhallinta.

Radioasema Eho Moskvya lähetti kesäkuussa 2007 keskusteluohjelman heti presidentti Putinin esitettyä yleisvenäläisessä opettajakonferenssissa vaatimuksen historianopetuksen yhtenäistämistä. Kuuntelijoiden kysymyksiin oli vastaamassa moskovalainen historianopettaja ja oppikirjantekijä Igor Dolutskij, jonka kirjoittaman kirjan käytön kouluissa Venäjän opetusministeriö kielsi 2004. Valkovenäläinen kuuntelija tiedusteli: ”NKVD:n joukot polttivat 1941 vetäytyessään saksalaisten edeltä Vitebskistä vankilan vankeineen. Tästä ei puhuta eikä kirjoiteta kouluissa eikä tutkimuskirjallisuudessa eikä missään. Oliko tämä sotarikos?” Dolutskij vastasi: ”Tietenkin oli. Asiasta yritetään kirjoittaa, mutta NKVD:n rikoksista on vaikea mainita maassa, jonka presidentti on *tšekisti* (turvallisuuspoliisin työntekijä).” Erityisesti Putinin aikana on ryhdytty uudelleen välttämään NKVD:n ja sen seuraajien (KGB, FSB) loukkaamista. Ironisesti Dolutskij myös totesi, ettei tunne ketään Putininimistä historioitsijaa. Presidentin mielipidettä historiantutkimuksesta tai koulun historianopetuksesta Dolutskij ei pitänyt pätevänä. Niin hänen kuin useimpien muidenkin tunnettujen historioitsijoiden mielestä presidentin käsitys on ehdottomasti väärä (*neverno absoljuto*).²¹ Varsinkin ulkomaalaisen olisi helppo vetää yhtäläisyysmerkit entisen Neuvostoliiton ja uuden Venäjän oppikirjakäytäntöjen välille. Tätä ei kuitenkaan pidä tehdä. Kriittisiä kannanottoja neuvostojohtajien tekemisiin ei päästetty julkisuuteen kirjoissa, lehdissä tai sähköisissä tiedotusvälineissä. Opetusministeriötä tärkeämpi elin, NKP:n keskuskomitean tiedeosaston historian toimisto, viime kädessä ratkaisi, mitä tutkimuksiin ja oppikirjoihin sai kirjoittaa.

Hentilä toteaa DDR:n sysänneen kaiken vastuun natsien rikoksista länsisaksalaisille ja tukahduttaneen näin omalla puolellaan kolmannen valtakunnan historian kriittisen käsittelyn. Osittain juuri liittotasavallan perusteellisen menneisyyskeskustelun nojalla Hentilä pitää nykyistä Saksaa yhtenä Euroopan lujimmista demokratioista sekä yhtenä vahvimista esteistä sille, että toisen maailmansodan historia toistuisi. Liittotasavallassa ei ole koko maan tähänastisen historian aikana tehty ainoatakaan poliittisesti merkittävää päätöstä ottamatta huomioon sen mahdollisia kosketuskohtia juutalaisvainojen problematiikkaan. Perustellusti voi väittää, että vaikean menneisyyden avoin ja rehellinen tilittäminen on ollut (Länsi-)Saksassa yksi demokratian juurtumisen keskeisistä edellytyksistä. Demokratian lujutta osoittaa maan kyky sietää erimielisyyksiä ja käsitellä niitä väkivallattomin keinoin.²² Juuri tämä sietokyky on Venäjällä vajavaisesti kehittynyt, ja ennakkoluulojen lietsominen vierasta kohtaan kuuluu vallanpitäjien keinovalikoimaan. Tämän osoittavat jo Jedinstvo-puolueen tavoitteet kasvattaa kansallismielistä eliittiä.

Tuoreena esimerkkinä myös Venäjää koskevista menneisyydenhallinnan ristiriidoista on Tallinnan pronssisoturipatsaan siirtoa koskeva kiista keväällä 2007. Tuolloin Viron venäläinen vähemmistö ja virallinen Venäjä hermostuivat Viron hallituksen päätöksestä siirtää Puna-armeijan soturia esittävä patsas Tönismäeltä hieman syrjäisemmälle, mutta arvokkaalle sankarihautausmaalle. Venäläisten mielestä patsas esittää fasismien voittamista, mutta virolaisten mielestä kommunistimiehityksen alkua. Siirto toteutettiin, ja vapun tienoilla Tallinnassa oli venäläisvähemmistön organisoima mielenosoitus, joka laajeni mellakoinniksi ja ryöstelyiksi. Jopa Venäjän duuman valtuuskunta saapui Tallinnaan ja kehotti itsenäisen Viron hallitusta eroamaan. Äärimmillään prosessi johti siihen, että venäläinen nuo-

²¹ Anna Katšurovskaja, Uralpress.ru, 12.2.2004.

<http://echo.msk.ru/programs/albac/52722/index.phtml> 5.9.2007.

²² Hentilä: ”Historiapoliitiikka...” teoksessa Kalela–Lindroos (2001), 38, 44–48.

risojärjestö Naši julkaisi verkossa kuvallisen vetoamuksen: ”*Ubej estontsa. Spasi mir ot fašizma*”, ’Tapa virolainen. Pelasta maailma fasismilta.’²³ Euroopan Unionin annettua tukensa jäsenmaalleen Virolle tilanne rauhoittui. Myöhemmin virolaiset ja venäläiset ovat kyenneet kokoontumaan yhdessä uudelle paikalle kunnioittamaan vainajien muistoa. Oppikirjoihin tapaus ei ole vuonna 2008 vielä ehtinyt.

5. Siirtymävaihe Neuvostoliitosta Venäjäksi

Neuvostoliiton mittakaavasta saa käsityksen tiedosta, jonka mukaan 50 miljoonaa oppilasta ehti vuosien mittaan nauttia yhdestä ja samasta oppikirjasta. Se oli Kukuškinin johdolla toimitettu ”*Istorija SSSR*”, joka käsitti vuodet 1900–37 ja jonka painos oli lähes neljä miljoonaa kappaletta.²⁴

Marina Jerohinan ja Aleksander Ševyrevin²⁵ mukaan 1990-luvun alussa niin Venäjän hallitus kuin yhteiskunta kokonaisuutena uskoivat kasvatuksen edistävän demokraattisia arvoja. Enimmäkseen oppikirjat antoivat ymmärtää, että kuluneet marxilaiset vaatteet vaihdetaan moderneihin, sivilisaatioiden historiaa esittelevään kuosiin. Poliittisesta historiasta onkin siirrytty sosiaalihistoriaan, valtion historiasta yhteiskuntahistoriaan, ihmisten oikeaan historiaan, jossa esiintyy sosiaalisia ryhmiä, heidän päivittäisiä askareitaan, ongelmiaan, nautintojaan, tapojaan ja ihanteitaan. Neuvostoajan oppikirja tähtäsi enimmäkseen faktojen muistamiseen ideologisen kontekstin sisällä. Kirjantekijät pitivät velvollisuutenaan saattaa oppilaat käsittämään historia juuri samalla tavalla kuin tekijät itse olivat sen käsittäneet. Tähän heitä saattoi traditionaalinen usko faktatiedon voimaan ja yksilön kykyyn hallita sen rajaton määrä. Tekijöiden mukaan yksi uudistajista, Igor Dolutskij, aloitti jo perestroikan aikana materiaalin tuottamisen painoasultaan varsin vaatimattomalla viholla. Vuoteen 1994 mennessä hän oli saanut aikaan hyvin toimitetun oppikirjan.²⁶ Vähitellen myös opettajien ja tutkijoiden perinteinen käsitys historiatiedon suorasta siirtämisestä oppilaiden päähän on alkanut rakoilla. Venäjän vallanpitäjät yrittävät kuitenkin pitää sitä yllä.

Jerohina ja Ševyrev arvostelevat professori Nikolai Zagladin ryhmää, joka on voittanut oppikirjakilpailun ainakin 2002 ja 2007. Heidän mielestään teksti on liian mutkikasta ja teoreettista; tekijältä puuttuu kokemusta kirjoittaa keskikoulun oppilaille. Korkea akateeminen kieli ja vaikeat kieliopilliset ilmaisut eivät rohkaise oppilaan kiinnostusta historiaan.²⁷ Vaikka ulkomaalaisen on vaikea arvioida, kuinka paljon venäläinen oppilas ymmärtää, suhtaudun tähän kritiikkiin varauksin. Zagladinin kirjojen kieli ei vaikuta sen vaikeammalta kuin muidenkaan (Danilov–Kosulina, Ostrovskij–Utkin tai Šumilov–Rjabikin). Sen sijaan on syytä olettaa, että neuvostokeskikoulun oppilaalta meni ohi ja ymmärtämättä suurin osa marxilais-leniniläisestä, ulkoa opittavasta tekstistä, mutta silloin ei juuri uskallettu arvioida kirjojen kielioppia, tyyliä eikä asiasisältöä.

²³ HS, Päevaleht ja Postimees 1.–15.5.2007, http://www.exile.ru/2007-May-18/burn_baltics_burn.html.

²⁴ G.V. Klokova lehdessä *Voprosy istorii* 3/1988, s.26, siteerannut Davies (1989), 180. Vertailun vuoksi todettakoon, että Suomen peruskoulun yksi ikäluokka käsitti 1980-luvulla noin 60 000 oppilasta. Koska Suomessa ei ole ollut yhtä valtiollista kustantamoa, eri oppikirjojen antama historiakuva saattoi hieman vaihdella yhtenäisestä opetussuunnitelmasta huolimatta.

²⁵ Jerohina (Erohina) on Pihkovan valtionyliopiston historian tiedekunnan apulaisprofessori ja Ševyrev (Shevyrev) Moskovan valtionyliopiston historian tiedekunnan Venäjän historian apulaisprofessori.

²⁶ Jerohina–Ševyrev: ”Old Heritage...” teoksessa Nicholls (2006), 83–86.

²⁷ *ibidem*, 88.

Neuvostoliiton romahtaminen johti nopeaan uuden etsimiseen ”kansallisen idean” piiristä. Vaikka lopullisia tuloksia ei Jerohinan ja Ševyrevin mukaan saavutettukaan, asenteen muutos lisäsi historia-aineen suosiota kouluissa. Nykyinen Venäjän historiografia sisältää laajasti erilaisia selityksiä 1900-luvun avaintapahtumista ja prosesseista. Tutkijoiden keskuudessa ei juuri vallitse konsensusta. Monet vanhemman polven historianopettajat ovat esittäneet myös halunsa palata neuvostojärjestelmään, jossa korrekki tulkinta esitettiin yhdessä oppikirjassa. Nyky-Venäjällä esiintyy myös nationalistisia ääri-ilmioitä, joista venäläiset oppikirjat eivät ole kertoneet.

Venäjän opetusministeriö määritteli kansallisen historianopetuksen tavoitteiksi 2002 seuraavat:

1. Edistää ja kehittää patriotismin tunnetta, kansalais- ja kansallistuntoa, historiallista optimismia, kunnioitusta Venäjän ja maailman kansojen historiallista ja kulttuuriperintöä kohtaan sekä muodostaa tärkeimmät sosiaaliset taidot ja arvot.
2. Auttaa modernin Venäjän yhteiskunnan vakiintumista ja kannustaa oppilaan käsityksen muodostamista yhteiskunnan demokraattisen muutoksen tarpeesta.
3. Kehittää suvaitsevuuden henki ja toisten käsitysten ja uskomusten kunnioittaminen sekä torjua kaikki rasmin, kansallisen ylimielisyyden ja äärimmäisyyden ilmiöt.²⁸

Jerohinan ja Ševyrevin mielestä Venäjän monikulttuurisuus kuitenkin kuitataan usein pelkällä maininnalla muiden kansojen liittämistä Moskovan johtamaan valtakuntaan. Tätä voidaan pitää yhtenä primordialismin ilmentymänä. Nationalismikirjallisuudessa kutsutaan Pakkasvirran ja Saukkosen mukaan primordialisteiksi niitä, jotka pitävät kansallisuutta ihmillisen elämän luonnollisena ja kiistattomana osana. Heille yksilön rakkaus isänmaataan ja kansaansa kohtaan on samantapainen selviö kuin puhekyky ja kansakunta on yhteisönä yhtä luonnollinen kuin perhe.²⁹ Tämä asenne korostui isovenäläisten määräävässä asemassa Neuvostoliiton kansojen joukossa ja näkyy selvästi myös monikansallisen Venäjän todellisuudessa.

Tom Nairnin mukaan marxilaisuuden suurin historiallinen epäonnistuminen oli sen kyvyttömyys luoda teoriaa nationalismista. Hän katsoo kapitalismin epätasaisen kehityksen ja varallisuuden epätasa-arvoisen jakaantumisen jatkuneen sekä uusien kansakuntien sisällä että niiden välillä. Toiveiden ja odotusten täyttymättömyydestä seurannut sokki aiheutti puolustuksellisen reaktion, joka tunnetaan nationalismina.³⁰

Oppikirjojen julkaiseminen on Venäjällä nykyään tuottoisaa liiketoimintaa. Siksi Federaation historian asiantuntijoiden neuvosto saa nykyisin valtavan määrän käsikirjoituksia tutkittavakseen. Ilman sen suositusta ei voi saada ministeriön tukea julkaisemiseen. Neuvostomonopolin murtuminen on tuottanut laajan joukon vaihtelevampia ja monimuotoisempia oppikirjoja. Kirjoista voi löytää paitsi ennen kiellettyjä asioita myös historianopetuksen uusia tavoitteita. Tätä osoittaa oppilaan analyyttisiä taitoja kehittävän oheismateriaalien kasvava suosio ja Venäjän kasvatuskirjallisuuden uusi genre. Tosin myös vastakkaista yrittään: opetusministeri Vladimir Filippov vaati marraskuussa 2003 Dolutskijn kirjaa kiellettäväksi. Dolutskij oli kysynyt oppilaiden mielipidettä erään poliitikon väitteestä, että Putinin aikana Venäjällä on tapahtunut vallankaappaus, samoin kuin toisesta lausumasta, jonka mukaan Venäjältä on jälleen tullut poliisivaltio. Asiantuntijat kallistuivat opetusministerin

²⁸ Jerohina–Ševyrev: ”Old Heritage...” teoksessa Nicholls (2006), 88.

²⁹ Pakkasvirta–Saukkonen (2005), 23.

³⁰ Nairn (1997), siteerannut Pakkasvirta–Saukkonen (2005), 27.

kannalle. Jerohina ja Ševyrev toteavat ajan näyttävän, oliko tämä tilapäistä vai vakava askel jälleen kohti jäykkää sensuuria.³¹

Joiltakin osin näyttää siltä, että Venäjän hallitus haluaisi kovasti yhtenäistää historianopetusta. Silloin olisi erityisen tarpeen muistaa opetusministeriön tärkeänä vaatimuksena pitämä suvaitsevuus. Hallitsevan Jedinaja Rossija-puolueen vaatimus kovan kansallisen venäläisyyden toteuttamisesta ei välttämättä lupaa hyvää.

6. Aikaisempi oppikirjatutkimus

Historian oppikirjoja on tutkittu melko runsaasti, ja Neuvostoliiton/Venäjän erityiset ongelmat ovat saaneet huomiota varsinkin Ruotsissa. Keväällä 2006 tarkastettiin Upsalan yliopistossa ahvenanmaalaisen Janne Holménin väitöskirja *Den politiska läroboken: Bilden av USA och Sovjetunionen i norska, svenska och finländska läroböcker under Kalla kriget*. Tarkastelu on kronologinen, kehitys käydään läpi 1930-luvulta 2000-luvulle. Jokaisessa luvussa käsitellään samat teemat opetussuunnitelmasta maiden kansojen ja demokratia-käsityksen kautta kylmään sotaan. Tekijä toteaa aiemman oppikirjatutkimuksen suurelta osin painottaneen materiaalin sisältöjen konservatiivisuutta, jatkuvuutta ja hidasta muuttumista. Tätä taustaa vasten on kiintoisaa tutkia, voidaanko oppikirjat tietyissä oloissa nähdä ajankohtaisen yhteiskuntailmaston mittareina edustamassa ”ajan henkeä”. Holmen toteaa, että amerikkalaiset päätöksentekijät olivat lehdistönvapauden ansiosta myös kylmän sodan aikana tottuneita arvosteluun ja tarkkailuun omassa maassaan, kun taas neuvostojohto ohjasi mediaa ja historiankirjoitusta.³² Holménin tutkimusta on auttanut kohdekirjojen pohjoismaisuus: lait säädetään johdonmukaisesti, materiaali säilytetään kirjastoissa, joihin on vapaa pääsy, eikä tutkimusaineistoa julisteta vapaan kauden jälkeen yhtäkkiä jälleen salaiseksi. Pohjoismaissakin kirjoitetaan historiaa jatkuvasti uudelleen ja tarkemmin, mutta tapahtumia ja henkilöitä ei yleensä pyyhitä pois ja rehabilitoida jälleen, kun vallanpitäjät vaihtuvat

Koska Holménin tutkinut pienten valtioiden oppikirjoja, hän asettaa ensimmäiseksi kysymyksen: 1) Vaikuttavatko vallitsevat ulkopoliittiset olosuhteet oppikirjoihin, vai elävätkö ne omaa elämäänsä, jossa kirja toisensa jälkeen riippumatta poliittisista muutoksista tarjoaa vanhoja totuuksia, tuomioita ja sisältöjä, jotka ovat peräisin pimeästä menneisyydestä? Edelleen: 2) Onko poliittinen johto vaikuttanut oppikirjojen sisältöön, tai ovatko ulkopoliittiset olosuhteet voineet epäsuorasti vaikuttaa niihin? 3) Miten oppikirjoissa on ratkaistu pienen valtion intressien ristiriita, jossa toisaalta halutaan edistää valtioidenvälisiä legalistisia periaatteita ja ylläpitää maan sisäistä yhtenäisyyttä, ja toisaalta osoittaa myötämielistä asennetta uhkaavia suurvaltoja vastaan?³³ Kaksi ensimmäistä kysymystä voidaan asettaa myös koskien Neuvostoliiton ja Venäjän oppikirjoja, kolmannesta suurvallan ei tarvitse välittää.

Lundin yliopiston nykyinen historian professori Klas-Göran Karlsson väitteli 1987 aiheesta *Historieundervisning i klassisk ram*. Kyseessä on didaktinen tutkimus historia-aineen tavoitteista Venäjän keisarikunnan ja Neuvostoliiton kouluissa 1900–40. Teos ei siis rajoitu pelkästään oppikirjoihin, vaan käsittää historianopetuksen tavoitteet yleensä. Tekijä pyrkii

³¹ ibidem, 91–92.

³² Holmén (2006), 12, 22. Median asemasta ks. esim. Bodin (2006), s.134.

³³ Holmén (2006), 49–50.

laadulliseen ja hermeneuttiseen tulkintaan, joka kuvaa Venäjällä ja Neuvostoliitossa vallinnutta käsitystä historiasta, yksilöstä ja yhteiskunnasta.³⁴

Karlsson kysyy, kuinka paljon vanhasta yhteiskunnasta ja vanhasta koulusta jäi käyttökelpoiseksi vallankumouksen tapahduttua. Mikä erottaisi sosialistisen ihmisen porvarillisesta ja millaisia mahdollisia yhteisiä piirteitä jäisi jäljelle? Kykenisikö sosialistinen ihminen luomaan identiteetin, joka olisi täysin riippumaton oman maan menneisyydestä? Vastauksessaan hän siteeraa Fitzpatrickia, jonka mukaan uusien neuvostonimien takana olivat vanhat venäläiset koulut kasvatustavoitteineen ja julkilausuttuine yhteiskunnallisine pyrkimyksineen.³⁵ Terminologian ja koko kontekstin muodollisesta muuttamisesta huolimatta riippuvuus Venäjän menneisyyteen säilyi.

Eliisa Vähä tutki lisensiaatintutkielmassaan (Tampere 2006) sankarien esiintymistä venäläisissä historian oppikirjoissa vuosina 1951–95. Hän toteaa neuvostoajattelun korostaneen jakoa ”meihin” ja ”muihin”. Patrioottisen kasvatuksen tavoitteena oli uuden neuvostoihmisen luominen. Sankarillisia aikakausia oli kolme: lokakuun vallankumous, teollistaminen ja suuri isänmaallinen sota. Yksittäiset sankarit liitettiin oppikirjoissa aina kommunistiseen puolueeseen. Sankariluokkana taas toimi työväenluokka. Ainoa sankariasemassa yli järjestelmän muutoksen kestänyt oli teollistamisen kauden voimahahmo G.K. Ordžonikidze, joka neuvostoajan kirjojen mukaan mahdollisti teollistamisen yhdessä Stalinin kanssa, mutta Venäjän ajan kirjoissa Stalinista huolimatta. Myös antisankarit olivat luokittelussa tärkeitä: vihollisia edustivat menševikit ja sosiaalivallankumoukselliset sekä puolueoppositioon eri vaiheissa kuuluneet Zinovjev, Kamenjev, Trotski ja Buharin. Vihollisen arkkityyppi oli fasisti. Järjestelmän muutos vaihtoi monien sankareiden ja antisankareiden etumerkit, mutta erikoisuutena Trotski pysyi vihollisena. Neuvostoaikana hänet esitettiin Leniniä vastustaneena vastavallankumouksellisena, mutta uuden ajan kirjoissa hän olikin vallankumouksellinen ja siksi antisankari. Kansallisuuksista paras oli aina isovenäläinen, tasavertaisuuspuheista riippumatta. Uudella Venäjällä sankaruuteen nostettiin vanha talonpoikaisyhteisö, yritteliäisyys, patriotismi ja ortodoksinen kirkko. Venäläiset sanoutuivat irti kommunismista ja väittivät identiteettinsä kärsineen neuvostoaikana. Oppikirjat pyrkivät erottamaan venäläisyyden neuvostotraditiosta ja korostamaan, että venäläinen sankaruus pystyi toimimaan kommunistisen puolueen väärinkäytöksistä huolimatta. Suuresta isänmaallisesta sodasta tuli tärkein kertomus, ja voittoa kuvattiin kommunistisen sankaruuden sijaan venäläisen patriotismin voittona.³⁶ Neuvostokoulun tärkein aine oli kaikissa tasavalloissa venäjän kieli.³⁷

Historianoppikirjojen käyttöä eri kulttuureissa tutkinut britti Jason Nicholls on kirjannut entisen Neuvostoliiton alueelta peräisin olleen opettajan lausumaksi: ”Historian opettaminen ilman oppikirjaa on kuin jalkapallon pelaaminen ilman palloa.” Oppikirjojen asema kuitenkin vaihtelee suuresti, kuten myös niistä käytävä keskustelu. Jossain oppikirjat viimeistelevät opetussuunnitelman, toisaalla ne ovat ainoastaan yksi lähde monien joukossa. Yhdessä tilanteessa niiden merkitys on keskeinen, toisessa marginaalinen. Ihastellessaan uutta teknologiaa oppikirjoja korvaavana välineenä Nicholls kuitenkin korostaa, että jopa

³⁴ Karlsson (1987), esittely.

³⁵ Karlsson (1987), 62, 113, 120.

³⁶ Vähä (2006), 164–173.

³⁷ Ministerstvo Obrazovanija SSSR: *Utšebnij plan natšalnyh, vosmiletnih i srednih obštšeobrazovatelnyh škol na 1982/83 uzebnij god* (Turun yliopiston venäjän kielen laitos).

Yhdysvalloissa vain varakkaimmat koulupiirit pystyvät varustamaan oppilaansa kannettavilla tietokoneilla.³⁸ Kirja sen sijaan on demokraattinen ja kustannustehokas opetusväline.

Entisen Saksan Liittotasavallan itärajan pinnassa sijaitsevan Braunschweigin kaupungin Georg-Eckert-Institut on keskittynyt oppikirjatutkimukseen ja koonnut suojiinsa huomattavan määrän oppikirjoja eri puolilta maailmaa. Instituutin perustaja, professori Georg Eckert, toimi läheisessä yhteistyössä liittokansleri Willy Brandtin kanssa etenkin uuden idänpolitiikan alueella. Tämä auttoi saattamaan neuvostoliittolaiset ja saksalaiset tutkijat yhteistyöhön jo 1970-luvulla. Instituutin tutkija, tohtori Robert Maier on julkaissut useita tutkimuksia ja artikkeleita, jotka koskevat juuri Neuvostoliiton ja Venäjän historianoppikirjoja.³⁹ Instituutin kokoelmat osoittautuivat tässä tutkimuksessa hyvin hyödyllisiksi, etenkin Berliinin muurin murtumisen jälkeiseltä kaudelta, jolta materiaalia on saatavissa selvästi enemmän kuin aikaisemmalta ajalta.

Yhdysvalloissa Ben Eklof, Larry E. Holmes ja Vera Kaplan ovat ulottaneet työnsä oppikirjojen lisäksi Venäjän koko kasvatusreformiin. Samaa voi todeta brittiläisen Stephen Webberin ja suomalaisen Ilkka Liikasen johdolla tehdystä tutkimuksesta kommunismin jälkeiseltä ajalta. Hanna Schisslerin ja Yasemin Nuhoglu Soysalin vuonna 2005 toimittama teos vertailee mielenkiintoisella tavalla Venäjän ja useiden Euroopan valtioiden oppikirjoja sekä ulottaa katsauksensa maailmanhistoriaan.⁴⁰ Venäjällä tehtyä oppikirjojen sisältöön kohdistuvaa tutkimusta olen löytänyt vain historianopettajien ammattilehden artikkeleista, mikä on painottanut tutkimustani ensi käden lähteisiin. Venäjällä on tehty koulutukseen, sen muutoksiin ja myös historianopetuksen konteksteihin liittyvää tutkimusta, jota on voitu tässä käyttää.

7. Muu Neuvostoliittoa ja Venäjää koskeva tutkimus

Varsinaisen oppikirjoihin ja koulutukseen kohdistuvan tutkimuksen lisäksi tematiikan ymmärtäminen vaatii muun Venäjään ja Neuvostoliittoon kohdistuvan tutkimuksen laajaa käyttöä. Suomalainen Venäjän-tutkimus on arvioitu osin hyvinkin korkealle kansainväliselle tasolle, ja kiitosta on saanut erityisesti pyrkimys ylittää tieteiden välillä olevat ja tieteenalojen sisäiset kahtiajaot, jotta kyettäisiin tulkitsemaan Venäjää yli yksinkertaistavien ja yksipuolisten totalitarismi-modernisaatio-jakojen.⁴¹ Neuvostokoulua tai uuden Venäjän kouluelämää tai historianopetusta on kuitenkin tutkittu niukasti, mitä on rajoittanut jo kieli-aidon puute. Venäjän opiskelu on Suomessa jopa vähentynyt, mikä on sikäli paradoksaalista, että vasta uuden Venäjän aikana tavalliset ihmiset ovat voineet jälleen olla vapaasti tekemisissä toistensa kanssa.⁴²

³⁸ Nicholls: "Introduction. School History Textbooks..." teoksessa Nicholls (toim.) (2006), 7–14.

³⁹ Kts. esim. Maier: "Die Darstellung der Stalinschen Innenpolitik in aktuellen deutschen Schulbüchern", julkaisussa *Internationale Schulbuchforschung*, 4 (1995), 441–450.

⁴⁰ Eklof–Holmes–Kaplan (ed.) (2005): *Educational Reform in Post-Soviet Russia*, sekä Webber–Liikanen (eds) (2001): *Education and Civic Culture in Post-Communist Countries*. Schissler–Soysal (ed.) (2005): *The Nation, Europe and the World. Textbooks and Curricula in transition*.

⁴¹ Nikula (2006), 3–9.

⁴² Kari Kaunismaa: "Sotrudnitšestvo s vostotšnym sosedam stalo boleje gipkim", <http://content.mail.ru/arch/20674/1216047.html>.

Perustavanlaatuisia Venäjä-käsityksiä tutkinut Kari Tarkiainen pitää länsimaiden Venäjä-kuvaa pitkänä aikana syntyneen ulkopoliittisen propagandan, uskonnollisen suvaitsemattomuuden ja kulttuurisen outouden yhteisvaikutuksen tuloksena.⁴³

Tässä työssä ovat olleet hyödyksi Heikki Kirkisen toimittama, uudistettu *Venäjän historia*, Timo Vihavaisen, Arto Luukkasen ja Riitta Pyykön tutkimukset, Markku Kangaspuron ja Jeremy Smithin toimittama teos Venäjän modernisaatiosta sekä Neuvostoliiton historiankirjoitusta koskevat Osmo Jussilan artikkelit. Heikki Luostarisen lisensiaatintyö *Perivihollinen* oli syynä siihen, että kirjoitin oman pro gradu-työni vuonna 1988 aiheesta ”Punamulta jatkosodassa: Neuvostoliittoa koskeva viholliskuva Sosialidemokraattisen puolueen ja Maalaisliiton lehdissä 1941–44.” Siitä pitäen olen ollut kiinnostunut itäisen naapurimme omille kansalaisilleen antamasta maailmankuvasta. Uuden Venäjän ja Itsenäisten valtioiden yhteisön demokratioiden alkutaivalta on tutkittu Aleksanteri-instituutin julkaisussa ”Russia and the CIS – Janus-Faced Democracies”, jossa on myös artikkelini venäläisten historian oppikirjojen demokratiakäsityksestä.⁴⁴

Neuvostoyhteiskuntaa tutkittaessa on välttämätöntä tutustua myös totalitarismin tutkimukseen. Olen käyttänyt Adam Ulamin, Carl J. Friedrichin, Zbigniew Brzezinskin, Aryeh L. Ungerin sekä Bruno Seidelin ja Siegfried Jenknerin tutkimuksia kylmän sodan ajalta. Viimeksi mainittujen toimittamaan teokseen kuuluu Hannah Arendtin klassinen artikkeli ideologian ja terrorin yhteydestä. Samoin A.R.L. Gurland esittää määritelmän kasvatuksen merkityksestä totalitaaristen järjestelmien olemassaololle: ”Kasvatus on hallitsemisen rakenteellinen elementti, erittäin tärkeä vallanpidon keino.”⁴⁵ Lause paljastaa, miksi koulu ja etenkin sen historianopetus olivat myös bolševikkien ”erityisessä suojeluksessa”.

Osoituksena siitä, että jotkin tutkimustermit häviävät ajan mukana (silloin, kun niiden kohde häviää), on ”sovjetologia”. Vielä 1970-luvulla ja osin 1980-luvullakin sovjetologiasta puhuttiin vakavana tutkimuksena.⁴⁶ Monet sen tutkijoista olivat länteen emigroituneita venäläisiä, ja aiheella oli selkeä antikommunistinen lähtökohta. Tutkimukselle ei ollut enää tarvetta, kun ei ollut ”sovjettejakaan”.

Yliopistojen lisäksi kauppa- ja ammattikorkeakoulujen piirissä on viime vuosina julkaistu runsaasti Venäjän-kaupan tutkimusta. Suomalaisista tutkijoista olen käyttänyt Sirkka Aho-sen, Pauli Arolan ja Pertti Grönholmin juuri tähän aiheeseen liittyviä tutkimuksia. Ulkomaisista tutkijoista hyödyksi ovat olleet ruotsalainen Per-Arne Bodin, britit R.W. Davies, Stephen Webber ja Robert Service sekä Yhdysvalloissa asuvat Alexei Yurchak, Ben Eklof, Larry E. Holmes, Vera Kaplan ja Janet Vaillant. Saksalaisia tutkijoita edustavat aineistosani muun muassa Manfred Hildermeier, Robert Maier, Margareta Mommsen ja Gernot Erler. Kylmän sodan aikaiset tutkimukset (esim. amerikkalainen Barghoorn, britti Pethybridge ja saksalaiset Pächter sekä Lemberg) osoittautuivat hyödyllisiksi verratessani 1960-luvun neuvostomateriaalia länsimaiseen tutkimukseen.

⁴³ Tarkiainen teoksessa Nikula (2006), 487, kts. myös Tarkiainen (1986) passim.

⁴⁴ Kari Kaunismaa: ”The Concept of Democracy in Soviet and Russian History Books” teoksessa Elo–Ruutu (ed.): *Russia and the CIS – Janus-Faced Democracies*, Aleksanteri Papers 2:2005, Saarijärvi, Gummerus.

⁴⁵ Gurland: ”Einleitung...” teoksessa Seidel–Jenkel (1974), 228.

⁴⁶ Susiluoto (1976), 8.

8. Pääasiallinen tutkimusaineisto

Tutkimukseni ensisijaisen aineiston muodostavat Neuvostoliiton ja Venäjän federaation keskikoulun historian oppikirjat ja niihin liittyvät metodiset ohjeet. Olen rajannut käyttämäni kirjat kolmen ylimmän eli 9.–11. luokan materiaaliin, koska vasta niissä käsitellään laajasti 1900- ja 2000-lukua. Uuden Venäjän aikana kirjoissa voi esiintyä maininta, jonka mukaan kirja sopii käytettäväksi keskikoulun lisäksi myös kaupallisessa, college-tyyppisessä oppilaitoksessa sekä korkeakouluissa. Tutkimus oli helpompaa neuvostokauden osalta, koska käytyäni läpi NKP:n hovihistorioitsija Maksim Pavlovitš Kimin sekä metodiset ohjeet laatinen A.A. Vaginin yhden kirjan saatoen odottaa muilta saman ajan teoksilta samankaltaista sisältöä. Puolueen keskuskomitean tiedeosaston historian toimiston systemaattinen työ takasi jokaisen oppikirjan sisällön palvelevan marxilais-leniniläisiä tavoitteita. Muita tunnettuja neuvostoajan oppikirjantekijöitä olivat Pankratova, Furajev, Kusmitšev, Orlov, Jessakov, Kukuškin, Nenarokov, Fedosov ja Hvostov. Historian metodiikkakirjoja kirjoittivat Leibengrub, Mints, Agibalova, Donskoj, Ježov, Golubeva ja Gellerštein.⁴⁷ Aineistossa olevat oppikirjat ovat Venäjän federatiivisen sosialistisen neuvostotasavallan sekä uuden Venäjän federaation historian oppikirjoja; Neuvostoliiton ajalta olen julkaissut aiemmin Neuvosto-Viron historian oppikirjoja koskevan artikkelin⁴⁸.

Historianopetuksen metodikirja oli neuvostoaikana varsin seikkaperäinen. Vaginin teos (1968) esitteli ensin koko kouluhistorian kurssin sisällön ja rakenteen sekä historianopetuksen sivistykselliset ja kasvatukselliset tehtävät. Huolellisesti se tarkasteli myös kouluhistorian kurssin yhteyksiä nykypäivään ja yleisesti historianopetuksen yhteyttä elämään. Teos esitti käytännön metodiset ohjeet yksityiskohtaisesti yksittäisen oppitunnin pidosta lisämateriaalien käyttöön ja opetusretkiin saakka. Olen pyrkinyt käyttämään metodiikkaoppaita erityisesti selvittääkseni, kuinka kokonaisvaltaista neuvostoajan historianopetus oli. Tämä käy ilmi opetusmetodiikkaa käsittelevän luvun lisäksi eri aihealueissa.

Neuvostoliiton romahdus 1991 laajensi tutkimusaineistoa ratkaisevasti. Huvittava yksityiskohta on, että ensimmäinen muutoksen jälkeen painettu kirja on kylläkin Venäjän opetusministeriön suosittelu, mutta tekijät ovat ukrainalaiset Žarova ja Mišina, ja kirja on kirjoitettu Ukrainan Hersonissa. Uusia kirjoja ovat kirjoittaneet Kreder, Ostrovski, Utkin, Morjakov, Kiseljov, Štšagin, Fortunatov, Levandovski, Danilov, Kosulina, Dolutskij, Šumilov, Rjabikin ja useat muut. Metodioppaista olen käyttänyt Kolomijtsevin, Lubkovin ja Tšernovin kirjoittamia. Kaudella 1992–99 Venäjän kouluissa vallitsi melkoinen kaaos. Palkkoja ei voitu maksaa kuukausimääriin ja opettajia siirtyi muihin töihin. Koulut joutuivat ottamaan jopa suoraan keskikoulun päättäneitä opettajiksi. Oppimateriaalista tuli pula, koska vanhat historian oppikirjat olivat toisesta maailmasta eikä uusia ei ehditty painaa tai siihen ei ollut edes varaa. Tutkijan kannalta tämä aika on kuitenkin mitä hedelmällisintä, koska aineiston kirjo lienee ollut Venäjällä ehkä kaikkien aikojen laajin. Olen pyrkinyt käyttämään niin suurta määrää oppikirjoja kuin mahdollista. En ole kuitenkaan pystynyt täydellisesti selvittämään, mitä kirjoja 1990-luvulla eri kouluissa käytettiin. Eri alueiden kohdalla oli myös vaihtelua: Moskovassa ja Pietarissa materiaalin tarjonta oli laajinta, kun syrjäseuduilla ei ollut välttämättä kirjoja ollenkaan.

2000-luvun aikana Venäjän valtio on jälleen pyrkinyt yhdenmukaistamaan historian oppikirjoja järjestämällä niiden kilpailuja sekä säatelemällä opetusministeriön kautta jaettavia val-

⁴⁷ Lähdeluettelossa useimmiten päätoimittajan nimellä.

⁴⁸ Kari Kaunismaa: ”Methodology of teaching history and history books in the Estonian SSR” teoksessa *Acta Historica Tallinnensia* n:o 9, Tallinna 2005.

tionosuuksia. Tämä on vähentänyt tarjonnan kirjavuutta, mutta ei välttämättä heikentänyt laatua. Usein syytöksiä heitellään liian kepeästi, esimerkiksi kaksi valtion kilpailua voittaneen professori Zagladinin työryhmän oppikirjan on Suomessa väitetty kohottavan diktaattori Stalinin asemaa historiassa ja peittelevän Venäjälle vaikeita vaiheita.⁴⁹ Tähän en ole löytänyt näistä kirjoista todisteita.

Järjestelmän vaihduttua metodiikan kirjat ovat muuttuneet selvästi aiempaa mielenkiintoisemmiksi. Ne esittelevät laajasti lähteitä ja tutkimusta, mutta eivät tarjoa enää tiukkaa, valmista mallia jokaisen oppitunnin kohdalle. Kokonaan uusi piirre on kansainvälisten tutkijoiden tulosten esittely, jota ei neuvostoaikana esiintynyt lainkaan. Marxilais-leniniläisen opetusmetodin tilalle ei kehitetty uutta. Tämä aiheutti oppimateriaalin huomattavan kirjavuuden ja oletettavasti vielä suuremman vaihtelun itse opetuksen toteuttamisessa. Ajallisesti materiaali ulottuu Stalinin myöhäiskaudesta 1940-luvun lopulta 2000-luvun alkuun. Näin saadaan tekstien muutos näkyviin. Joudun viittaamaan myös tsaarien aikaan, koska neuvosto-oppikirjat esittivät muun ohella, ettei ennen vallankumousta tapahtunut mitään myönteistä kehitystä. Uusi Venäjä on luopunut tästä epähistoriallisesta näkemyksestä.

Aineiston vanhin oppikirja on mukana menneisyydenhallinnan selvittämiseksi. Se on painettu Virossa Saksan miehitysvallan aikana 1943. Teos kertoo yllättävän yhtäpitävästi uusimman kansainvälisen tutkimuksen kanssa toiseen maailmansotaan johtaneesta kehityksestä, puna-armeijan suorittamasta Baltian miehityksestä ja näiden maiden liittämisestä pakolla Neuvostoliittoon. Teksti osoittaa Virossa säilyneen muutakin kuin suullista tietoa ensimmäisen itsenäisyyden ajalta koko neuvostokauden. Virallisesti neuvostovalta painoi tämän ”porvarillisen diktatuurin” jakson täysin unholaan.

Totalitaarisesti hallitun valtion kuten Neuvostoliiton oppikirjojen kohdalla ei faktojen väärännöksiä tai niiden yrityksiä ei juuri esiinny, lukuun ottamatta tärkeiden seikkojen mainitsematta jättämistä. Jos teksti poikkeaa kansainvälisesti hyväksytyyn tutkimuksen tuloksista, kyseessä on marxilais-leniniläisen ideologian vaatima systemaattinen totuuden muuntaminen. Ja jos kirjassa lukee ”Venäjän federaation opetusministeriön suosittelu”, voi luottaa siihen, että tavara on aitoa ja kouluissa käytettyä. Samoin on asia ammatillisten julkaisujen kohdalla: ne ovat aiheeni kannalta relevantteja ja niiden levikki on huomattava, vaikka ne suhtautuvat kriittisesti valtiovaltaan.

9. Muu tutkimusaineisto

Venäjän opettajien ammattilehdistä olen käyttänyt aikakausjulkaisua *Prepodavanije istorii i obštšestvoznaniija v škole*, ’Koulujen historian- ja yhteiskuntatiedon opetus’. Se on osoittautunut varsin kriittiseksi myös valtiovaltaa kohtaan. Kun Venäjän hallitus on antanut ohjeita historianopetuksen liialliseksi yhdenmukaistamiseksi, lehden asiantuntijat ovat protestoineet. Lehti leviää laajalti aineenopettajien keskuuteen ja on yleisesti suosittu. Samoin olen käyttänyt opettajien yleisen ammattilehden *Pervoje sentjabrja*, ’Ensimmäinen syyskuuta’ artikkeleita sekä tueksi myös historiantutkimuksen aikakauskirjaa *Novaja i novejšaja istorija* samoin kuin saksalaista *Internationale Schulbuchforschung* -aikakauskirjaa.

Virallisista raporteista oli hankala löytää Suomen ja Neuvostoliiton 1970–80-luvuilla pidettyjen oppikirjaseminaarien tuloksia, mutta useita löytyi. Sanomalehdistä olen käyttänyt

⁴⁹ Kts. esim. Rislakki: ”Stalin olikin sankari...”, *HS* 1.11.2007.

lähinnä *Helsingin Sanomien* ja *Turun Sanomien* Venäjän koululaitosta koskevia artikkeleita. Internetin verkkosivuista olen käyttänyt Venäjän presidentin ja opetusministeriön sivuja, armeijan lehteä *Krasnaja Zvezda*, sanomalehtiä kuten *Rossijskaja Gazeta* ja *Novaja Gazeta* sekä *Gazeta.ru*. Kaksi viimeksi mainittua suhtautuvat kriittisesti Venäjän johtoon samoin kuin ulkomaalaisten Moskovassa työskentelevien epävirallinen äänenkannattaja *The Moscow Times* ja radioasema *Eho Moskvy*. Murhattu toimittaja Anna Politkovskaja kuului juuri *Novaja Gazetan* toimittajiin. Edelleen lähteisiin kuuluvat *Izvestija*, *Kommer sant* ja virolaiset *Eesti Päevaleht* ja *Postimees*. Painamattomat lähteet koostuvat lähinnä esitelmistä Venäjää koskevissa seminaareissa Itämeren eri puolilla sijaitsevista yliopistoissa. Sain niitä myös Georg-Eckert-instituutista. Henkilökohtaisesti olen haastatellut neljää maan eri osissa asuvaa venäläistä opettajaa.

10. Lehdistö ja muu oheismateriaali

Koska lehdistöä on Venäjällä ryhdytty paljon käyttämään historian opetuksen oheisaineistona, on syytä noteerata asiasta käyty metodinen keskustelu.

”Historiantutkimuksen massiivisin lähde on lehdistö. Emme voi kuvitella politiikkaa nykyisin ilman mediaa. Edelleen, se joka kontrolloi televisiota, kontrolloi koko maata.” Tämä Lubkovin 2000-luvun toteamus on erityisen totta Venäjällä, jossa sanoma- ja aikakauslehtien levikki on enintään 2–3 miljoonaa, kun taas televisio tavoittaa samanaikaisesti jopa yli 100 miljoonaa katsojaa. Kolomijtsevin mielestä meidän on nykyisin oltava varuillamme sen vuoksi, että poliittisesta asemastaan riippumatta lehdet eivät voi olla täysin objektiivisiä. Journalistin ”totuus” on aina emotionaalisesti väritettyä informaatiota. Siksi tutkijan on syytä arvioida sitä huolellisesti. Uutiset sisältävät usein kommentteja ja monet kommentit sisältävät tärkeää informaatiota. On välttämätöntä tarkistaa asian paikkansapitävyys useasta lähteestä. Mielenkiintoista on, että venäläinen tutkija suosittelee vakavia ulkomaisia lehtiä *Le Monde*stä ja *Washington Post*ista *El Paisiin* mieluummin kuin tabloidilehtiä.⁵⁰ Tässä näkyy suuri metodin muutos: neuvostoaikana ei voinut kuvitella käytettävän läntisiä lehtiä (eikä juuri kukaan osannut vieraita kieliä). Lisäksi järjestelmän muututtua Venäjän omat iltapäivälehdet ovat usein julkaisseet perättömiäkin sensaatiojuttuja, kuten *Komsomolskaja Pravda*.

Länsimaisten sanoma- ja aikakauslehtien kilpailun Kolomijtsev katsoo auttavan totuuden etsinnässä. Mutta liberaalit aikakauslehdet tähtäävät useimmiten julkaisijan voittojen kasvattamiseen eivätkä pyri saamaan lukijaa todella ajattelemaan. Uutisvälitys on hyvin keskittynyttä, vaikka internet muuttaakin sitä. Vaikka länsimaissa ei ole muodollista sensuuria, Kolomijtsev toteaa amerikkalaistenkin journalistien harjoittavan itsesensuuria suhteessa hallitukseen ja kongressiin.⁵¹ Tätä ei kuitenkaan voi verrata Venäjään, jossa lähes koko sähköinen media on 2000-luvulla joutunut Kremlin käsiin lyhyen sananvapauden jakson jälkeen. Lehdissä voi edelleen kirjoittaa hieman vapaammin.

Journalistin vastuu yhteiskuntaa kohtaan on Kolomijtsevin mielestä aina ongelmallinen. Toimittaja ei voi täyttää tehtäväänsä kansalaisena, koska hän on itse riippuvainen hallinnosta, mainostajista, propagandan stereotyypeistä ja myös yleisestä mielipiteestä. Siksi

⁵⁰ Lubkov (2002), 164, Kolomijtsev (2000), 47–48. Huhtikuussa 2008 *Moskovskij Korrespondent* -iltapäivälehti julkaisi uutisen, jonka mukaan presidentti Putin olisi eronnut vaimostaan ja avioituisi piakkoin nuoren voimistelijan Alina Kabanovan kanssa. Uutinen oli perätön ja lehti lakkautettiin ”taloudellisista syistä”.

⁵¹ Kolomijtsev (2000), 53–54, 56.

”läntinen lehdistö ei voi olla valtion tutkimisen ihanteellinen lähde”. Läntiset lehdet mässäilevät tekijän mukaan onnettomuuksilla: nälkä, lukutaidottomuus, valtion ja virkamiesten korruptio sekä poliittinen epävakaisuus.⁵² Tämä kuulostaa jo kommunistiselta propagandalta ja on ristiriidassa aiemmin sanotun kanssa.

Sanomalehtien ja erityisesti verkkojulkaisujen kohdalla on oltava erityisen lähdekriittinen. Olen merkinnyt käyttämieni kohdalle päivämäärän ja pyrkinyt tarkastamaan asian vielä toisesta lähteestä. Uuden Venäjän eduksi voi todeta, että aikaisemmasta poiketen keskustelu ja historian tapahtumien tutkimus on nykyisin laajasti yhteismitallista länsimaiden kanssa, vaikka korostukset poikkeaisivatkin.

Venäjän media on 2000-luvulla seurannut läntistä esimerkkiä tiiviisti ja kertoo muissa maissa tapahtuneista onnettomuuksista varsin nopeasti. Etenkin Venäjän televisiokanavilla on taipumus esittää oman maan johtajien teot myönteisessä valossa ja suunnata ulkomaantapahtumien kohdalla katsojien mielenkiinto harmittomiin aiheisiin kuten laulukilpailuihin ja elokuvafestivaaleihin.

Historiallisten henkilöiden merkitystä ei saa korostaa liikaa, mutta Kolomijtsev katsoo heidän kuitenkin olevan tärkeitä omana aikanaan. Lokakuun vallankumousta ei pidä kuvata ilman Leniniä. Poliittiset julkaisut muodostavat tärkeän lähdelinjan päivittäisestä toiminnasta historiografiaan. Puoluedokumentit ja poliittiset aikakauslehdet tulevat aina todisteiksi omasta ajastaan. Kehitys voi vaatia politiikan kurssin täyskäännöstä ja se riippuu voimakkaasti johtajan mielipiteestä. Tässä suhteessa politiikka on ennustamatonta ja se voi jopa vaikuttaa irrationaaliselta.⁵³ Itsevaltaisen perinteen vuoksi johtajan mielipide korostuu venäläisissä historianoppikirjoissa selvästi enemmän kuin länsimaisissa.

Kolomijtsev ei torju muistelmia lähteinä, koska ne saattavat olla ainoa tie selvittää joidenkin merkittävien ratkaisujen tausta. Kuitenkin hän tuomitsee ankarasti entisen ulkoministerin Andrej Gromykon muistelmat, joissa vielä 1988 luetellaan suuri joukko Neuvostoliiton ulkopoliitikkoja ja diplomaatteja, mutta ei käsitellä saati kritisoida ainoatakaan maassa tehtyä ratkaisua tekijän palvelusaikana. Nämä muistelmat antavat lukijalle kuvan, jonka mukaan Neuvostoliitto ei tehnyt yhtään ulkopoliittista virhettä toisen maailmansodan jälkeen.⁵⁴

Kolomijtsevin mukaan on varsin mahdollista, että joitakin tärkeitä tosiasioita on muistelmassa väärennetty. Historioitsijan on oltava hyvin kriittinen ja verrattava muistelmia aina lehdistöön ja muihin dokumentteihin. Päiväkirjat ja kirjeet voivat olla luotettavampia lähteitä, koska ne kertovat pikkuasioista, joita ei ole tarkoitettu julkisuuteen.⁵⁵ Nämä ohjeet kelpaavat kelle tahansa historiantutkijalle ja oppikirjan kirjoittajalle. Kokonaisuutena niin Kolomijtsev kuin Lubkovkin vaativat kansainväliset mitat täyttävällä tavalla lähdekritiikkiä niin historian perustutkimukselta kuin siihen pohjaavalta oppikirjojen kirjoittamiseltakin.

⁵² Kolomijtsev (2000), 57–58.

⁵³ Kolomijtsev (2000), 64–66. Syksyllä 1993 seurasin Pietarin koulussa n:o 200 historiantuntia, jolla käytetty oppikirja kertoi lokakuun vallankumouksesta vain yhden sivun, eikä maininnut sanaakaan Leninistä.

⁵⁴ *ibidem*, 68–69.

⁵⁵ *ibidem*, 68–69.

11. Tutkimuksen rakenne

Tutkimani ajanjakso painottuu toisen maailmansodan jälkeiseen aikaan. Selkeimmin tutkimusaineistossani tulee esiin, miten venäläisen keskikoulun historian oppikirjan kuvaus tämän ajan tärkeimmistä kysymyksistä muuttui, kun Neuvostoliitto lakkasi olemasta vuoden 1991 lopussa.

Opetuksen kontekstia selvitetään luvuissa 2–5 (venäläinen historiallinen ajattelu, koulutusjärjestelmän huomattavimmat muutokset, historianopetuksen metodiikka, kansalaiskasvatus). Sen jälkeen seuraavat temaattiset luvut, jotka ovat karkeasti kronologisessa järjestyksessä. Suurta isänmaallista sotaa koskevan valtavan sivumäärän vuoksi olen keskittynyt sota-ajan osalta siihen, miten kuvataan Suomen (ja aluksi myös Puolan) kanssa käytyjä sotia 1939–40 sekä 1941–44. Tähän ratkaisuun on vaikuttanut myös aihepiiriä koskevan historiantutkimuksen tuntemus. Temaattisissa luvuissa erityisen painon saa suhtautuminen Eurooppaan, siirtyminen neuvostodoktriinin aikaisesta vihamielisyydestä ja kontrollista uuteen vaiheeseen.

Neuvostoliiton ja Venäjän ominaispiirteitä käsitellään luvuissa demokratiakäsityksistä ja johtajuudesta. Tarkoitukseni on tarkastella, miten oppikirjat rakensivat kansanvallan mallin. Tähän liittyi välittömästi johtaja, jolla oli huomattavan suuri valta, vaikka yhtään neuvostojohtajaa ei valittu yleisillä vaaleilla. Ulotin katsauksen myös uuden järjestelmän aikaan, jotta nähtäisiin, suhtautuvatko oppikirjat lainkaan kriittisesti keskeiseen valtiolliseen hahmoon.

Venäjän ominaispiirteitä valotetaan myös ympäristöä käsittelevässä luvussa. Suhde ympäristöön ja luontoon on mukana ennen muuta sen vuoksi, että koko olemassaolonsa ajan Neuvostoliitto julisti perustavansa järjestelmänsä ja tuotantonsa tiukasti matematiikkaan ja luonnontieteisiin. Tämän se teki pitkälti virallisen ateistisuutensa vuoksi. Valtavat luonnonvarat mahdollistivat tuotannon suuret volyymit ja muokkasivat valtiota. Luonnontieteissä tehtiin kuitenkin suuria virheitä kuten Lysenkon biologinen harhaoppi hankittujen ominaisuuksien periytymisestä. Samoin kybernetiikan ja kvanttifysiikan tuomitseminen jätti maan jälkeen monien teknisten alojen kehityksestä. On kiinnostavaa tarkastella tämän luonto- ja ympäristökäsityksen kestävyyttä uuden järjestelmän aikana.

Kolmen ”kansallisen” tai sisäisen teeman valintaan vaikutti se, että asuin Moskovassa vuosina 1998–2000. Kokemukseen perustuva oletukseni oli, että näissä asioissa venäläinen ajattelutapa eroaa edelleen eniten länsimaisesta. Halusin selvittää, tähtääkö historian oppikirjojen teksti selkeästi tällaisen ajattelun luomiseen. Viimeisessä luvussa pyrin vetämään yhteen sen, millaisen kuvan Venäjä haluaa historiastaan nuorisolle antaa valitsemieni teemojen osalta. Kirjojen kvalitatiivinen analyysi tuo esiin, mikä on ollut pysyvää niin neuvostojärjestelmän kuin sen seuraajan aikana, ja mikä puolestaan on vaihtunut. Kvantitatiivisena analyysinä olen muutamissa tapauksissa selvittänyt, kuinka paljon eri kirjoissa on annettu tilaa samalle kysymykselle. Laadullinen analyysi tuntuu kuitenkin olennaisemmalta kuin rivien mekaaninen mittaaminen viivoittimella.

Terminologian selvittämiseksi on muistettava, että Neuvostoliitossa julkaistut, tätä aikaa käsittelevät historianoppikirjat jakautuivat ”Uusimpaan historiaan” (*Noveišaja istorija*) sekä ”Neuvostoliiton historiaan” (*Istorija SSSR*). Edellinen käsitteli ulkomaiden, jälkimmäinen oman maan historiaa suunnilleen vuodesta 1917 eteenpäin. Tosin ”Neuvostoliiton historia” -nimeä käytettiin myös esihistoriasta alkaneissa kirjoissa, vaikka Neuvostoliitto perus-

tettiin 1922. Järjestelmän romahdettua ulkomaiden historia sai pitää nimensä tai siihen jopa lisättiin tarkennus ”Ulkomaiden uusin historia” (*Novejšaja istorija zarubežnyh stran*). Sen sijaan ”Neuvostoliitto” häipyi otsikoista. Pääsääntöisesti oman maan historiasta on käytetty kahta nimeä: ”Venäjän historia” (*Istorija Rossii*) tai ”Isänmaan/kotimaan historia” (*Istorija otetšestva*). Toisen maailmansodan (Suuren isänmaallisen sodan) voittajavaltiossa ei isänmaan käsite tuota ongelmaa, vaikka maa kärsi myöhemmin poliittisen, taloudellisen ja sosiaalisen konkurssin ja on tuominut bolševikkiaikansa. Robert Maier selittää kuitenkin terminologian siten, että juuri neuvostoaikana oli pakollista käyttää muotoa *Novejšaja istorija zarubežnyh stran*, sananmukaisesti ”Rajantakaisten maiden uusin historia”. Näin tehtiin sen vuoksi, että muualta tuttu jako maailmanhistoria – oman maan historia olisi sysännyt Venäjä–Neuvostoliiton pelkästään marginaaliin. Käytetyt käsitteet tukevat ajatusta, jonka mukaan Moskova oli maailman keskipiste ja Neuvostoliiton historia edusti ”todellista” historian alkua.⁵⁶ On siis tulkittava, että käytössäni ollut materiaali jatkaa nimistöltään neuvostoaikana omaksuttua perinnettä.

Venäjänkielisten nimien termien translitteroinnissa olen noudattanut Tampereen yliopiston kieli -ja käännöstieteiden laitoksen ohjetta kansallisesta translitteroinnin muodosta. Englannin-, saksan-, ruotsin- ja vironkielisten lähdeosteosten alkuperältään venäläiset tekijännimet on ilmoitettu painetun mukaisessa muodossa ja tarvittaessa selvennetty suomalaisen käytännön mukaisiksi.

---

⁵⁶ Maier: ”Learning about Europe and the World” teoksessa Schissler–Soysal (2005), 138.

I

HISTORIA, KOULU

JA

KANSALAISKASVATUS

2. Länsimainen ja venäläinen historiallinen ajattelu

1. Lännen ja Venäjän ajattelutapojen historiallinen eroavuus

Neuvostoliiton sen paremmin kuin uuden Venäjän historianoppikirjoja ei voi ymmärtää tuntematta kehitystä, jonka myötä ne ovat muotoutuneet. Tarkastelen tässä luvussa Venäjän/Neuvostoliiton historiankirjoituksen tärkeimpiä vaiheita valistuksen ajasta lähtien ja valaisen niitä oppikirjojen esimerkein. Kaiken taustalla on se uskonnollinen ja filosofinen ero, joka syntyi alkaen Rooman valtakunnan jakautumisesta itäiseen ja läntiseen osaan vuonna 395. Toinen Rooma, Bysantti, pyrki pysyttämään entisen suurvallan tradition sen läntisen osan romahdettua 476. Katolisen ja ortodoksisen kirkon ero tapahtui muodollisesti vuonna 1054. Konstantinopolin johdolla Itä-Rooma säilytti alkuperäisen ortodoksisen uskon ja sen mukaisen ajattelun. Bysantista periytyvä kaksipäinen kotka tuli Moskovan hallitsijoiden sinetiksi 1400-luvulla ja kehittyi siitä koko valtakunnan vaakunaksi. Edelleen Venäjällä tulkitaan kotkan toisen pään katsovan Aasiaan, toisen Eurooppaan. Symboliin sisältyy ajatus Venäjästä Rooman imperiumin perillisenä, kolmantena Roomana.⁵⁷ Jo valtakunnan alkuhistoria sisälsi näin suuren annoksen mystiikkaa. Se ei kadonnut Venäjän historiankirjoituksesta tsaarien aikana. Kun vallankumous sitten tapahtui, ajattelun pohjarakenne pysyi ennallaan. Länsimaiseen rationaalisuuteen perustuva Marxin oppi istutettiin kulttuuriperimältään erilaiseen ympäristöön.

1700-luvun valistus jälkiseurauksineen muutti länsimaista historiankirjoitusta tieteelliseen suuntaan aiemmin vallinneesta romanttisesta tavasta kirjoittaa. Renessanssi oli merkinnyt läntisessä Euroopassa antiikin kulttuurin uudelleensyntymistä. Jotta ero venäläiseen ajatteluun kävisi selväksi, ruotsalainen professori Per-Arne Bodin muistuttaa, että venäläinen tietoisuus demonisoi antiikin. Antiikin jumalat, kaunokirjallisuus ja filosofia kytkettiin yhteen pahuuden valtojen kanssa. Samoin ne yhdistettiin islamiin ja katolisuuteen, ja niistä tuli tärkeä elementti ortodoksien käsityksessä oikeauskoisten vastakohdasta. Ateenan ja Rooman perintö merkitsee Venäjällä kokonaan muuta kuin lännessä. Keskiaikaisesta Kiovan valtakunnasta puuttui, toisin kuin Bysantista ja Länsi-Euroopasta, antiikin perinnön rationalismi: ihmiskeskeisyys, logiikka ja filosofia. Kun antiikin aika kiellettiin toiseen kertaan, Venäjä erottui eurooppalaisesta identiteetistä ratkaisevalla tavalla. Kun renessanssi länsimaissa johti ajatukseen, että historia johtaa aina suurempaan määrään tietoa, onnea ja hyvinvointia, Venäjällä tämä ei tullut esiin. Läntisessä ajattelussa jokainen sukupolvi voi lähtökohtaisesti entistä paremmin. Venäläinen ei odota yhdestäkään vuodesta edellistä parempaa, vaan parhaimmassa tapauksessa enintään edellisen veroista ja pahimmassa tapauksessa katastrofia. Lyhyesti sanottuna venäläinen filosofia perustuu sille, että kaikki on tapahtunut kerran, mutta tapahtuu taas uudelleen ”ikuisessa nykyisyydessä”. Perinne näkyy uuden Venäjän oppikirjan tekstissä: ”25. joulukuuta 1991 Neuvostoliitto lakkasi olemasta, mutta Venäjä astui pitkän ja vaikean historiansa uuteen aikakauteen.”⁵⁸ Lauseesta on vaikea löytää optimismia, vaikka oppikirjan ulkoasu on loistava ja teksti ratkaisevasti avoimempaa kuin neuvostoajan koulukirjoissa. Siitä ilmenee edelleen ajatus, jonka mukaan yksilö tai yksilöt eivät juuri voi vaikuttaa tapahtumien kulkuun. Historia on muuttamisessa tapauksissa palkinnut tämän venäläisen odotuksen, esimerkiksi Stalinin suurissa puhdistuksissa 1937–38 sekä Natsi-Saksan hyökkäyksessä 1941.

⁵⁷ Pyykkö (2002), 8.

⁵⁸ Bodin (2006), 16, 48–49, 86–87, Barraclough (1957), 186–188, 195, Paškov (2000), 380.

Valistuksen ajan rationalismi huipentui Ranskan vallankumoukseen 1789. Saksalainen filosofi Hegel arvosti sitä uuden ajattelun käynnistäjänä ja yksilönvapauden historiallisena läpimurtona.⁵⁹ Kun renessanssi, uskonpuhdistus, valistus ja Ranskan vallankumous eivät ulottaneet suoraa vaikutustaan Venäjälle, tämä ajattelun prosessi ei siellä tapahtunut. Karl Marxin Hegelin ajatuksista johtama ideologia ja sen myöhempi muuntuminen Venäjällä on kokonaan toinen asia.

Venäläinen ajattelu jakaantui 1800-luvun aikana *slavofiileihin* ja *zapadnikkeihin*. Kumpienkaan mielestä Venäjä ei ollut osa Eurooppaa, mutta länsimieliset pitivät sitä tragediana, slavofiilit päinvastoin. Jälkimmäisten Venäjä säilytti ikivanhat moraaliset arvot: kristinuskon, intuitiivisen totuuden etsinnän sekä nöyryyden. Yksi syy siihen, miksi kummankaan suunnan intelligentsijaa ei kiinnostanut esimerkiksi teknisten mukavuuksien kehittäminen, oli Venäjän luokkayhteiskunta: oli aina riittävästi köyhiä huolehtimaan siivouksesta, pyykinpesusta ja ruoanlaitosta. Kolmeksi vuodeksi Itä-Siperian Šušenskojeen 1897 karkotettu Lenin ei suinkaan mennyt sinne jalan, vaan sai liitetyksi junaan itseään varten ylimääräisen vaunun Tulan asemalla, vuokrasi isohkon talon tulevaa vaimoan ja anoppiaan varten sekä pestasi 15-vuotiaan palvelustytön. Imperiumin sortohallinto pystyi suvaitsevuteen, joka ei Leninin neuvostovaltiossa tullut kuuloonkaan. Myös neuvostoajan lopun oppikirja julkaisi jopa kuvan talonpoika Syrjanovin talosta, jossa Lenin asui ja kirjoitti,⁶⁰ mutta Stalinin keskitysleirien oloista oppikirjat ovat julkaisseet tietoja vasta neuvostojärjestelmän sortuttua. Yhden slavofiilien haaran ajatusta *europaalaisuudesta* ei kuitenkaan voi niistä löytää.

Neuvostoajan oppi- ja metodikirjoissa ei käytännössä ollut viittauksia länsimaisiin filosofiin. Nykyisin esimerkiksi Dementjevin–Patruševin Euroopan ja Amerikan historiografiaa käsittelevä kirja korostaa saksalaisen Oswald Spenglerin teosta ”Länsimaiden perikato” (*Der Untergang des Abendlandes*), venäjäksi runollisesti ”*Zakat Jevropy*”, ’Euroopan auringonlasku’. Tekijät väittävät sen ilmentäneen ”historian perustusten vulkaanista räjähdystä”. Samat tekijät mainitsevat vain sivulauseessa Max Weberin huomattavimman teoksen ”Protestanttinen etiikka ja kapitalismin henki”, jossa tämä selitti puritaanien askeettisella asenteella ja uskolla tuonpuoleiseen sen, että uuden ajan työläiset suostuivat työskentelemään enemmän kuin heidän omat tarpeensa edellyttivät. Spengler esitti ajatuksen kaikkia kulttuureja koskevasta historiallisesta kierrosta: syntymä, kukoistus, rappeutuminen ja kuolema. Tämä oli lähellä vanhaa ortodoksisen kirkon ajattelua kaiken toistumisesta.⁶¹ Se sopii venäläisen ajattelun traditioon paljon Weberiä paremmin.

Koska Dementjev ja Patrušev ovat sivuuttaneet Weberin lähes kokonaan, voisi helposti päätellä, että venäläiset tutkijat ja oppikirjantekijät haluavat sivuuttaa sellaiset ajatussuunnat, joiden mukaan ihminen voi vaikuttaa omalla toiminnallaan elämänsä ja hyvinvointiinsa. He arvostavat kuitenkin Arnold Toynbeeta, joka tuli tunnetuksi sivilisaatioteoriastaan. Toynbee poikkesi saksalaisesta kollegastaan korostaessaan ihmisen vapaata valintaa ja itsemääräämisen oikeutta.⁶² Todennäköisesti kuitenkin omalla uskonnollisella traditiolla on venäläisten keskuudessa suurempi vaikutus kuin brittifilosofilla. Weberin tuotannon niukan esittelyn syynä voi olla myös hänen kriittinen suhtautumisensa Marxiin; neuvostoaikaiset asenteet ja koulutus eivät helposti päästä tutkijoita otteestaan.

⁵⁹ Wright: ”Historical Thought ...” teoksessa Kramer–Maza (2002), 143–158.

⁶⁰ Bodin (2002), 104–106, Barraclough (2006), 185, Service (2001), 126–140, Fedosov (1988), 190–191.

⁶¹ Liebersohn: ”German Historical Writing...” teoksessa Kramer–Maza (2002), 176–178, Dementjev–Patrušev (2002), 7–8.

⁶² Dementjev–Patrušev (2002), 8–9, vrt. Fortunatov (1998), 27–31.

2. Marxilais-leniniläinen historiankirjoitus ja oppikirjat

Marxin suhde Venäjään ei ollut yksiselitteinen. Oittinen toteaa vielä keski-ikäisen Marxin olleen russofobi, jolle Venäjä edusti demokratian ja edistyksen vihollista kaukana idässä. Vaikka suhde kääntyi toiseksi, Leninin ja vielä enemmän Stalinin toimesta marxismi venäläistettiin, sen henki muuttui ja Marxin rationaalinen elementti menetettiin. Collingwoodin mukaan Marx alisti jälleen historian luonnontieteen alaisuuteen, josta Hegel oli julistanut sen vapaaksi. Tämä ajatus yksinkertaistettiin Neuvostoliiton marxilais-leniniläisyydessä muotoon, jonka mukaan historia toimii luonnontieteen tavoin.⁶³

Lenin ymmärsi, ettei sosialistinen vallankumous synny koskaan spontaanisti alhaalta proletaarimassojen käynnistämänä. Hän päätti sen vuoksi *tehdä* vallankumouksen siellä, missä olosuhteet olivat kypsiä. Neuvostokommunismi oli jatkuvaan historialliseen prosessiin muotoiltua marxismia, jossa sen oli määrä sopia yhteen muiden Venäjän menneisyydestä peräisin olevien elementtien kanssa. Leninismi oli marxismiksi naamioidun jakobiiniläisyyden venäläinen versio. Kaikkia ilmiöitä arvioitiin niiden ideologisen sijainnin mukaan. Stalinin muotoilema konsepti ”socialismista yhdessä maassa” voidaan paremminkin tulkita venäläiseksi valtionationalismiksi. Kangaspuro toteaa tulevaisuuteen suuntautumisen olleen bolševikkien politiikan ideologinen ulottuvuus, joka pohjautui erityisesti valistuksen ajan sekä venäläisen messianismin tradition selityksiin.⁶⁴ Itsevalttias johtaja käytti historiallista vallankumouksen aatetta yksiselitteisesti kansallisten tavoitteiden pönkittämiseksi. Perusteos oli ”NKP:n historian lyhyt kurssi”, jonka näkemykset siirrettiin nopeasti muihin yleisteeiksi ja oppikirjoihin.

Vallankumouksen jälkeen sekaannus ja epävarmuus jatkuivat historianopetuksen osalta toista vuosikymmentä. 1930-luvun alkuun mennessä historian asema yleisesti heikkeni. Monet tutkijat lähtivät yliopistosta tai emigroituiivat ulkomaille. Jussilan mukaan ”vaikeat olosuhteet aiheuttivat monille myös ennenaikaisen kuoleman”.⁶⁵ Historiantutkimukselle asetetut rajoitukset vähensivät aineen suosiota ja heikensivät sen saavuttamia tuloksia kansainvälisessä vertailussa vuosikymmenten ajan.

Neuvosto-Venäjän marxilaisen historiankirjoituksen isänä voidaan pitää M.N. Pokrovskia, joka piti materiaalisia tarpeita kaiken ihmistoiminnan ja historian perustana. Pokrovski piti historiaa menneisyyteen projisoituna politiikkana ja pyrki sulattamaan historian osaksi yhteiskuntatiedettä. Hänet syrjäytettiin 1930-luvulla, mutta rehabilitoitiin osittain vuoden 1956 jälkeen. Stalinin ajan uuspatrioottiseen historiankirjoitukseen liittyi olennaisesti sotahistori-

⁶³ Collingwood(1986), 114–126, Vagin (1968), 7–20.

⁶⁴ Oittinen (2006), 5–9 Keep (1964), 93–94. John Keep toimi Toronton yliopiston historian professorina ja tutki erityisesti NL:a. Barraclough (1957),199, Mežujev:” Marxismi ja bolševismi” teoksessa Oittinen (2006), 78–79, Karlsson (1999), 67, Kangaspuro: ”The Bolshevik...” teoksessa Kangaspuro–Smith (2006), 39.

⁶⁵ Jussila: ”Historiankirjoitus Neuvostoliitossa” teoksessa Setälä et al (1983), 217 (sanamuoto on tulkittava myös ironiaksi). Tämä lause paljastaa, miten ilmaisu on NL:n kaaduttua muuttunut. Nyt voidaan huoletta kirjoittaa: ”Stalin heitti historioitsijoita muiden ohella säälimättä GULAGiin, eli ojennusleireille, joissa moni menehtyi nälkään ja sairauksiin.” Vielä 1982 suomalaisille lukijoille kerrottiin virolaisesta kirjailijasta Jaan Krossista: ”Kross *oleskeli* Neuvostoliiton itäosissa, mm. 1948–50 Komissa ja Krasnojarskissa”. Vuonna 2005 ilmestynyt saman kirjailijan ”Rakkaat kanssavaeltajat” toteaa suoraan: ”Hän oli *vankeudessa ja karkotettuna* Tallinnassa, Komissa ja Krasnojarskissa 1946–54”.⁶⁵ Paradoksaalista kyllä, ”suomettuneet” ilmaisut muuttuivat varovaisemmiksi Neuvostoliittoa kohtaan 1950-luvulta 1980-luvulle, vaikka Suomen kansainvälinen asema suhteessa länteen muutoin vahvistui kauppapoliittisten sopimusten myötä.

an uusi nousu, jolloin Puna-armeijan sota-akatemiaan rekrytoitiin opettajiksi useita keisariajan sotahistorioitsijoita. Kun välittömästi vallankumouksen jälkeen oli korostettu kansalaissodan ja varhaisempien talonpoikaikapinoiden merkitystä, painopiste siirtyi 1930-luvulla Venäjän puolustusotiin ulkoisia vihollisia vastaan. Näin esimerkiksi Isänmaallinen sota Napoleonin vastaan 1812–13 korostui.⁶⁶ Sotilasvaltion perinne ulottui vähintään Pietari Suureen, jonka asemaa kansallisena, valtakuntaa laajentaneena johtajana myös neuvosto-oppikirjat esittelivät laajasti.

Toinen maailmansota stimuloi kiinnostusta sotahistoriaan, liittolaissuhteeseen, fasistien ja natsien kanssa syntyneiden konfliktien syihin ja aatteelliseen ”voittoon” Itä-Euroopassa. Vastapainoksi lännessä julkaistuille dokumenteille Neuvostoliiton ja Saksan yhteistyöstä neuvostohallitus julkaisi 1948 kirjan ”Historian vääristelijät”, jossa arvioitiin sotaa edeltäneitä saksalais-neuvostoliittolaisia suhteita ja Molotovin–Ribbentropin – sopimuksen ominaisuuksia. Kirja oli luonteeltaan pikemminkin propagandistinen kuin tutkimuksellinen.⁶⁷ Varsinaiselle lähihistorian tutkimukselle ei tällaisissa kysymyksissä jäänyt juuri tilaa.

Toisen maailmansodan jälkeen Andrej Ždanovin johdolla pantiin toimeen kulttuuripuhdistus. Arvostelun pääkohteena oli ”kosmopolitismi”, joka historiankirjoituksessa kuitenkin jäi patrioottisen aallon varjoon. Neuvostoliiton olemassaolon oikeutus perusteltiin sillä, että se oli valtavin uhrauksin pelastanut muun Euroopan natsien harjoittamalta tuhoamiselta. Samoin Venäjä oli tehnyt mongolien ikeen alaisena 1300-luvulla. Muinainen puhe Pyhän Venäjän ikuisesta kohtalosta sopi täydellisesti uuteen Suuren isänmaallisen sodan selitykseen sekä käsityksiin Venäjän roolista Euroopassa.

Hruštšovin syrjäyttämisen jälkeen palattiin vanhaan: esimerkiksi kollektivisoinnin tutkijoita arvosteltiin vaikeuksien korostamisesta ja virheiden liioittelusta. Historiantutkimus sai lisää resursseja, mutta doktriini säilyi samanlaisena Brežnevin ajan loppuun.⁶⁸ Aikaa kutsutaan tässäkin mielessä Venäjällä nimellä *Zastoinije godi*, pysähtyneisyyden vuodet. Oppikirjojen sävy säilyi samanlaisena vuosina 1965–85, vain kronologisiin taulukkoihin tehtiin lisäyksiä.

Marxismi-leninismiin on sanottu olleen maailmanhistorian laajimpia ja pitkäkestoisimpia totalitaarisen järjestelmän kokeiluja. Historiankirjoitus oli mitä tärkein ase kansalaisten mielenhallinnassa. Tsaarin aikana tärkeinä pidettyjä asioita häivytettiin historiankirjoista ja korostettiin kansan osuutta Venäjän rakentamisessa. Vallankumoukseen asti Venäjän historiankirjoitus oli pystynyt ottamaan vaikutteita ulkomailta, mutta bolševikkivalta torjui ulkomaiset ajatukset. Tämä ksenofobinen asenne jähmetti historiatieteen ja historianopetuksen kehityksen ja heikensi niiden laatua muihin maihin verrattuna.

3. 20. puoluekokouksen vaikutus historiankirjoitukseen

NKP:n 20. puoluekokouksessa 1956 käsiteltiin myös historiankirjoituksen kysymyksiä. Politbyroon jäsen Anastas Mikojan totesi niin puolueen kuin neuvostoyhteiskunnan historian tutkimuksen olevan kenties takapajuisin osa ideologiatyötä. Hän vaati tutkijoita pereh-

⁶⁶ Jussila: ”Historiankirjoitus Neuvostoliitossa” teoksessa Setälä et al (1983), 218–221, kts. myös Utechin: ”Soviet Historiography after Stalin” teoksessa Keep (1964), 129, Barraclough (1957), 199.

⁶⁷ Mazour (1971), 362, 364, Dementjev–Patrušev (2002), 131–132. Vrt. Pankratova (1951), passim.

⁶⁸ Jussila: ”Historiankirjoitus Neuvostoliitossa” teoksessa Setälä et al (1983), 221–222, Mazour (1971), 362, Dementjev–Patrušev (2002), 147, Golubeva–Gellerštein (1971), 264–286, Kangaspuro: ”The Bolshevik...” teoksessa Kangaspuro–Smith (2006), 45.

tymään kunnolla tapahtumiin, myös niihin, joita Kimin (oikeastaan Stalinin) ”NKP:n lyhyt kurssi” käsittelee. Julkisivun lisäksi tuli Mikojanin mielestä käsitellä neuvostoisänmaan koko monipuolista elämää. Stalinin ajan historiankirjoittajien johtohahmo ja keskuskomitean jäsen, professori Pankratova, jonka omat oppikirjat edustivat kaikkea sitä, minkä Mikojan juuri oli tuominnut, seurasi innokkaasti esimerkkiä moittien kollegojaan todellisuuden kaunistelemisesta ja puolueen voitokkaan tien esittämisestä vaikeudettomana. Leniniä lainaten hän vaati heitä esittämään historian ”tarkkoina ja kiistattomina faktoina”. Epämielilyttävän materiaalin ja puolueen erehdyksien kätkeminen tuli lopettaa. Puoluekokouksen päätteeksi Hruštšov vielä paljasti kaikki Stalinin rikokset ja puutteet.⁶⁹

Henkilökultin tuomitsemisen oli Ulamin mukaan tarkoitus ulottua pidemmälle kuin vain sukupolven ajan vallinneen, Stalinia koskevan litanian poistamiseen historiankirjoituksesta. Stalinistinen historiankirjoitus lakkasi olemasta pelkästään tendenssimäistä ja propagandistista ja muuttui naurettavaksi. Suojasää ei kuitenkaan kestänyt pitkään: vuoden 1955 maaliskuussa ”*Voprosy istorii*” -lehdessä annettu signaali ulottui ainoastaan vuoden 1957 maaliskuuhun. Neuvostoliitossa etenkin neuvostoajan historian esittäminen oli Fainsodin mukaan aina uhkapeliä. Stalinin kuoleman jälkeen fyysinen uhka väheni, mutta kätettyjä maamiinoja jäi. Joidenkin arkistojen avaaminen vuoden 1956 jälkeen teki tutkimuksen ammatillisesti houkuttelevammaksi, mutta materiaalien perusteella julkaistut tutkimukset pysyivät silti sidottuina puoluejohdon kulloisiinkin tarpeisiin. Vuodesta 1957 lähtien toisina ajattelevat tutkijat ajettiin jälleen maan alle tai pakotettiin taipumaan. Kukaan ei voinut haastaa marxilaista, leniniläistä tai hruštšovilaista doktriinia. Vain ne tutkijat, jotka olivat valmiita hyväksymään puolueuskollisuuden, ”*partiinnostin*” rajoitukset, pystyivät 1950-luvulla hyödyntämään uusia ammatillisia mahdollisuuksia. Totalitarismin ensimmäisen variaation esitti Wolfen mukaan Mussolini: kaikki valtion hyväksi, ei mitään valtiota vastaan, ei mitään valtion ulkopuolella. Bolševismi muotoili saman ajatuksen: kaikki puolueen hyväksi, ei mitään puoluetta vastaan, ei mitään puolueen ulkopuolella. Valtio oli pelkästään puoluetta avustava elin. Puoluehistoria oli siksi neuvostohallinnon keskeinen objekti, jolla se legitimoiti itsensä. ”Valmiiksi kirjoitetun historian” ratkaisevana tukena oli se, että useimmat arkistot oli suljettu,⁷⁰ joten oli mahdotonta luoda uusia tulkintoja.

Katkovin mukaan neuvostohistoria oli myös vuoden 1956 jälkeen yleiskaavan tulkinnan mukaista kuvausta ja lähellä ennen 1600-lukua Euroopassa kirjoitettua historiaa. Se muistutti enemmän jopa Raamatun kertomuksia kuin länsimaisella tavalla ymmärrettyä historiaa. Stalinin kuoleman jälkeen, erityisesti suhteessa länsimaihin, neuvostohistoriankirjoitus oli yhtä militanttia ja epäobjektiivista kuin Stalinin aikana. Historioitsijat saattoivat nyt esittää virallisen mielipiteen paljon tehokkaammin ja vakuuttavammin kuin aikaisemmin.⁷¹ Suhde länsimaihin pitää oppikirjojen osalta paikkansa. Sen sijaan oma materiaali osoittaa selvää kriittisyyden kasvua 1960-luvulla suhteessa historianopetuksen pänttäykseen ja käsitteiden erittelyyn.

Sensuurin merkitystä historiankirjoituksessa ei pidä unohtaa. Neuvostoajan sensuurivirastona toimi Pääkirjallisuushallinto (*Glavlit*), jonka virkailijat eivät saaneet edes erota työpäikastaan oma-aloitteisesti. 1950-luvulla rakennuksen alakerran erikoisosaston 100 metriä

⁶⁹ Fainsod: ”Historiography and Change” teoksessa Keep (1964), 21.

Mainittakoon, että Pankratova kuoli jo 25.5.1957 ”pitkittyneen ja vakavan sairauden seurauksena”.

⁷⁰ Fainsod: ”Historiography and Change” teoksessa Keep (1964), 33–35, Wolfe: ”Party histories...” teoksessa Keep, 61, Ulam: ”Socialism in current...” teoksessa Keep, 200. Dementjev–Patrušev (2002), 149. Karlsson (1999): ”Suora valhe ja vääristely korvattiin Hruštšovin aikana vaikenemalla.”, 90.

⁷¹ Katkov: ”Soviet Historical...” teoksessa Keep (1964), 148–149, 109.

pitkässä huoneessa käsiteltiin kaikki epäilyttävät kirjat. Sensuurivirastossa toiminut Ninel Maksimenko salakuljetti suuren määrän kiellettyjä kirjoja parempaan talteen ja on julkisesti kertonut aiheesta. Maksimenkon mielestä sananvapautta ei ole 2000-luvun Venäjälläkään, ja kielletyt sanat synnyttävät pelon, joka puolestaan kasvattaa orjakansan.⁷² 2000-luvun Venäjän sananvapauden rajoitukset koskevat lähinnä televisiota, eivät raskaimmin kirjallisuutta. Kuitenkin sotaveteraanien vaatimukset Dolutskij'n oppikirjojen sensuroimisesta ovat olleet osoitus ahtaan ajattelun jatkumisesta.

Neuvostohistoriankirjoitus oli Katkovin mielestä lähtökohtaisesti lukukelvotonta, koska siinä sekoitettiin yhteen sopimattomat elementit ja faktat, ja todisteiden sekä dokumenttien tarkastelu palveli neuvostohistorian kuvittamista, ei oikean totuuden etsintää. Monet historiantutkijat identifioituivat täysin tähän ulottuvuuteen. Ymmärtääkseen, mitä neuvostokansalaiset todella ajattelivat ja halusivat, ei riittänyt todisteiden etsiminen länsimaiseen tapaan. Sitä olisi pidetty köyhdyttämisenä ja yhteyden kadottamisena kaikenkattavaan filosofiaan. Tämä antoi hyvälle neuvostomarxilaiselle tutkijalle ylivoimaisuuden tunteen. Esi-merkkinä on metodioppaan kirjoittaja Dajrin kuvaus vuoden 1959 Kuuban vallankumouksesta, joka tekstin mukaan täytti kaikki klassisen marxilaisen kumouksen vaatimukset.⁷³ Minkäänlaisia taloudellisia, yhteiskunnallisia tai poliittisia perusteita teos ei esittänyt, tiedollisista yksityiskohdista puhumattakaan.

4. Jähmettynyt linja jatkuu

1960-luvun alkupuolella neuvostohistoriankirjoitus väärensi enää hyvin harvoin dokumentteja, mutta valitsi materiaalinsa tarkoin päämäärätietoisesti. Toiset alat ovat herkempiä kuin toiset. Schapiron mukaan neuvostohistorioitsijat tiesivät täydellisesti, mitä historia on, mutta suuri osa heistä muuttui puoluetoimitsijoiksi ja teki vaaditut väärennökset.⁷⁴

Kuitenkin ennen Hruštšovin kauden loppua historiankirjoituksen linja oli Keepin mukaan palannut entiseen. Hän väitti sen olleen jopa puoluesidonnaisempaa ja porvarillisuuden vastaisempaa kuin Stalinin aikana. Yleisliittolaisessa historioitsijoiden konferenssissa v. 1962 NKP:n sihteeristön jäsen Boris Ponomarjov piti marxilaisten historioitsijoiden päätehtävänä taistelua porvarillista väärentämistä vastaan. Työpari Andrejeva–Dmitrijeva totesi, että brittimonopolit ovat sodan jälkeen olleet innokkaita palauttamaan Saksan militarismiin ja imperialismiin suojamuuriksi ja hyökkäysvoimaksi sosialismia vastaan. Ei pitänyt edes kysyä, kuinka paljon yksilöllä on vapautta ilmaista henkilökohtaisia mielipiteitään, jos ne erosivat puolueen mielipiteistä. Oikeampaa oli kysyä, missä määrin yksilö voi säilyttää vapaan ajattelun ja toiminnan aluetta saadakseen hiukan helpotusta puolueen harjoittamaan painostukseen.⁷⁵ Ponomarjov oli julkaissut yhden monista puoluehistorioista, ”*Istori- ja KPSS*”:n 1960. Hänen sanotaan tukeneen vielä elokuussa 1991 vanhoillista vallankaappausyritystä, joka epäonnistui kolmessa päivässä.⁷⁶ Oppikirjojen usein mainitsemat ”brittimonopolit” olivat 1960-luvulla todellisuudessa huomattavasti enemmän huolissaan Euroopan talousyhteisön kaupallisesta mahdista kuin halukkaita itse hyökkäämään tai usuttamaan jonkun muun hyökkäämään sosialistisen leirin kimppuun.

⁷² Susanna Niinivaara: ”Runotyttö aikuistui sensuurivirastossa”, *HS*, 8.8.2001.

⁷³ Katkov: ”Soviet Historical...” teoksessa Keep (1964), 149, Dajri (1966), 391.

⁷⁴ Katkov: ”Soviet Historical...” teoksessa Keep (1964), 152–153, Ulam ”Socialism in Current Soviet Historiography” teoksessa Keep, 213–214. Davies sanoo olleensa hämmästynyt, kuinka paljon neuvostoarkistoissa kuitenkin oli huolellisesti säilytettyä, hallituksen kannalta epämiellyttävää aineistoa. Näin oli siitä huolimatta, että etenkin saksalaisten hyökkäyksen takia 1941 suuria määriä siitä tuhottiin. (1997, 84).

⁷⁵ Keep (1964), 12–14, Aspaturian: ”Diplomacy...” teoksessa Keep (1964), 259.

⁷⁶ The Moscow Times, 19.8.2001, vrt. Raeff–Scheibert: ”Soviet historiography...” teoksessa Keep (1964), 198.

Keep kysyi, miksi leniniläinen historioitsija pyrki vielä 1960-luvulla demonisoimaan modernin länsimaailman historian, ja vastasi sen olevan bolševismille luonteenomaista. Lenin väitti kapitalistisen vastakkainasettelun pohjautuvan viime kädessä epätasaiseen talouskasvuun. Heti toisen maailmansodan jälkeen näin näytti käyvänkin Yhdysvaltain ja Länsi-Euroopan välillä, mutta Marshall-avun ansiosta ero tasoittui. Terveen kilpailun kehittymisen aiheutti neuvostoideologeille painajaisia. He eivät voineet enää vakuuttavasti todistaa, että kapitalistisen hyvinvoinnin kehittyminen on mahdotonta.⁷⁷

Keepin toimittaman teoksen lähtökohta oli, että neuvostohistoriian kirjoitus sekä sen takana oleva marxilais-leniniläinen ideologia koostuivat suureksi osaksi myyteistä. Tämä on olennaista puoluesidonnaiselle historialle, joka estää tarkkailijaa tunnistamasta objektiivisten faktojen pitävyyttä ja edellyttää hänen tarpeen vaatiessa kieltävän aistiensa havainnot. Tämä ajattelu ei tuottanut historiian kirjoitusta, vaan mytologiaa, jonka mukaan koko ihmiskunnan historia tavoittaa loistavan kliimaksinsa neuvostokommunismien kokemuksissa. Tärkeimmät historialliset kysymykset eivät olleet avoimia tutkimukselle, koska niiden totuus oli jo tunnettu. Historioitsijan tehtävä oli tukea ja selittää menneisyyden virallista kuvaa, jota käsiteltiin sen mukaan kuin puoluejohdon oli tarpeellista säilyttää legitimaationsa ja laajentaa valtaansa.⁷⁸ ”Lopullinen totuus” ja ”oikeassa oleminen” ovat yleensä osoittautuneet ajan muuttuessa uskomuksiksi.

Tutkijapiireihin ulottunut liennytys ei Brežnevin kaudella saavuttanut maan sisällä neuvostoaikaan erikoistuneita tutkijoita. Daviesin mukaan keskuskomitea päätti Juri Andropovin kompromissiehdotuksesta 1965 välttää Stalinia koskevaa historiallista keskustelua, joka olisi saattanut jakaa johdon ja koko puolueen. Keskuskomitean tieteen ja opetuksen osastojen johtoon nimitettiin samaan aikaan erittäin oikeuskoinen historioitsija S.P. Trapeznikov, joka säilytti virkansa yli 15 vuotta. Hän oli myös häikäilemätön faktojen muokkaaja. Kriittisen historioitsijan Jurij Afanasjevin mukaan Trapeznikov johti historiantutkimuksen tieteellisen otteen lopettamiseen tähtäävää kampanjaa. Hänellä oli tähän täydet valtuudet (*neogranitšennaja vsedozvolennost*), ja hän nautti keskuskomitean sekä erityisesti ideologisen sihteerin Suslovin tukea. Suuri enemmistö historioitsijoista, vaikka olikin lähtökohteisesti rehellisiä, antautui tässä tilanteessa. Vielä Stalinin ruumiin tultua siirretyksi mausoleumista Kremlin muuriin 1961 historioitsija saattoi vaatia hänen kuvansa muuttamista ihmisten mielessä. 1970-luvun aikana koko kysymys oli häivytetty kirjoista ja lehdistöstä.⁷⁹ Taistelu olisi luonnollisesti ollut tuolloisissa oloissa varsin toivotonta.

Vielä 1980-luvullakaan neuvostohistoria ei voinut nousta poliittis-ideologisia puitteita vastaan, erityisesti, kun oli kysymys toisen maailmansodan aaton ulkopoliitikasta ja Saksan kanssa tehdystä sopimuksesta vuonna 1939. Neuvostoliiton ulkopuolella Solidaarisuusliikkeen perustaminen 1980 viestitti kaikille, ettei kysymys ollut enää sosialismin parantamisesta, vaan kapitalismiin siirtymisestä. Sanoma oli vapauttava: Pyrkimystä rakentaa ja parantaa yhteiskuntaa Marxin teoria pohjalta saattoi aiemmasta poiketen tarkastella historiallisena umpikujana. Merkittävä osa neuvostotutkijoista säilytti perestroikaan saakka konservatiivis-dogmaattisen käsityksensä, joka salli vain kosmeettiset muutokset ideologisesti pyhiin teksteihin.⁸⁰ Oppikirjoihin saakka tutkimuksen liennytys ei ulottunut ennen

⁷⁷ Keep: ”Contemporary history...” teoksessa Keep (toim.) (1964), 108.

⁷⁸ Keep (1964), 15–17, vrt. Golubeva–Gellerštein (1971), 264–267.

⁷⁹ Davies (1988), 3, 59, kts. myös Leisti: ”Soviet Representations ...” (2007).

⁸⁰ Dementjev–Patrušev (2002), 132–135, 150, 212, Sutela: ”Sosialismi ja...” teoksessa Oittinen (2006), 174.

vuotta 1985. Luokkataistelu säilyi perusnäkemysenä ja perusvenäläiseen filosofiaan nojaava kaksijakoinen maailmankatsomus ylhäältä annettuna.

5. Tulkintavaikeuksia

Marxin, Engelsin ja Leninin historiakäsityksistä on esiintynyt tulkintaongelmia niin Neuvostoliitossa kuin sen ulkopuolella. Jussila toteaa tästä aiheutuneen pitkiä ja hedelmättömiä kiistoja ja poleemisia väittelyjä. Marxin kuvaukseen kapitalismin kehityksestä kuului olennaisena osana kaupan ja teollisuuden harjoittamisen vapaus, itsenäiset yrittäjät ja vapaat markkinat. kaikki tämä toimi Venäjällä vajavaisesti.⁸¹ Marxismi-leninismien kehikkoa yritettiin koko neuvostoajan iskeä sellaisiinkin Venäjän historian vaiheisiin, joihin se ei mitenkään istunut. Venäjän kansalliskirjastossa Pietarissa kaikilla elämänaloilla esiintyvää marxismi-leninismiä selittävä osasto on selvästi suurin.

On myös syytä muistaa kouluopetuksen koko konteksti. Stephen Webber toteaa, ettei neuvostoaikana opettajia rohkaistu osallistumaan opetussuunnitelmien kehittämiseen, vaan sitä pyrittiin rajoittamaan. Järjestelmä näki opettajan ”opettavana toimeenpanijana” (*”utšitel-ispolnitel”*), joka varmisti keskusjohdon asettaman lukujärjestyksen toteutumisen suunnitelman mukaisesti. Epäonnistuminen saattoi aiheuttaa viranomaisten puolelta ikäviä seuraamuksia niin opettajalle kuin rehtorillekin. Opettajat saattoivat kuitenkin salassa viranomaisilta käyttää valmistamiaan materiaaleja ja kehittämiään menetelmiä, jotka auttoivat oppilaita omaksumaan asioita monipuolisesti. Järjestelmän piittaamaton suhtautuminen esti kuitenkin venäläisiä opettajia omaksumasta uudistuksia, tai peräti toimimasta ”muutosagentteina”. Vaikka opettajien uudelleen kouluttaminen on ratkaiseva tekijä kaikissa muutoksissa, 1990-luvun puoliväliin mennessä sitä ei ollut uudenkaan Venäjän kouluissa juuri tapahtunut.⁸² Tämän vahvisti myös haastattelemani historianopettaja Jelena Suhomlinova Donin Rostovista. Hän totesi, ettei pitkään aikaan ole saanut minkään instanssin ohjeita opetukseensa. Neuvostoajasta poiketen opettajalla on oikeus valita käyttämänsä materiaali. Ulkomaisia lähteitä on kuitenkin hankala saada.⁸³ Venäjän hallitus on 2000-luvulla jälleen osoittanut halunsa yhtenäistää historianopetusta välillä vallinneen monimuotoisuuden jälkeen.

6. Uusi doktriini

1980-luvun loppupuolen perestroikan aikana myös historianopetusta koskeva keskustelu paisui räjähdysmäisesti. Vahva poliittinen muutos aiheutti epätoivoisia yrityksiä muuttaa oppikirjojen tekstejä todellisuutta vastaavaksi. Tutkija Vera Kaplan toteaa, että vuonna 1988 koulujen historian päättökokeet peruutettiin, koska kirjojen sisältö oli muuttunut anarkronistiseksi. Sosialistisen talousjärjestelmän ja neuvostopolitiikan perusteisiin puuttumatta oli mahdotonta kehittää yhteiskuntaa. Uusi opetussuunnitelma tehtiin ja ennennäkemätön määrä uusia oppikirjoja painettiin. Mutta vuosituhannen vaihteeseen mennessä oli jälleen ehditty ainakin osittain palata muutosvastaiselle linjalle. Historianopetus suuntautui jälleen nationalismiin. Perinteisiä neuvostoajan ja jopa tsaarien kauden menetelmiä otettiin jälleen käyttöön. Reformin vuodet eivät kuitenkaan ole olleet tuhlauksia, koska ne ovat rikastaneet kasvatuksen teoriaa ja käytäntöä samalla tavoin kuin neuvostoajan alkuvuosien reformi omina päivinä.⁸⁴ Oma materiaalini ei anna mahdollisuutta tutkia toteutuneen

⁸¹ Jussila: ”Historiankirjoitus Neuvostoliitossa” teoksessa Setälä et al (1983) 222–225.

⁸² Webber (2001), 215–216, vrt. Panov teoksessa Uvarov (1966), 293–302.

⁸³ Suhomlinovan haastattelu 29.3.2003.

⁸⁴ Kaplan: ”History teaching...” teoksessa Eklof et al (2005), 247–248, Davies (1997), 119.
Bystrova: ”Rossija v XX v...” lehdessä ”Prepodavanije...” 2/2007, 5.

opetuksen sisältöä. Nationalismia totean kuitenkin de facto esiintyneen eniten neuvostojen kirjoissa. Uuden ajan historian oppikirjat antavat ulkomaista selvästi laajemman ja monipuolisemman kuvan kuin marxilais-leniniläiset teokset.

NKP:n keskuskomitea jakaantui vuoden 1987 aikana suhteessa historian selittämiseen. KGB:n johtaja Tšebrikov kritisoi poliittista ja ideologista pluralismia ja muistutti erityisesti siitä, että ”imperialistiset salaiset palvelut” ovat rohkaisseet joitakin kirjoittajia ”mustamaalamaan maamme historian tiettyjä vaiheita”. Ligatšov puolestaan tuomitsi neuvostohistorian yksipuolisen esittämisen.⁸⁵ Tšebrikovin lausunto on lähes sanasta sanaan samanlainen kuin presidentti Putinin – KGB-veteraanin – historianopettajille vuonna 2007 esittämä.

Venäläinen kulttuuri ja mentaliteetti luottavat Bodinin mukaan niin paljon ylösnousemukseen, etteivät ne kiinnitä kovin paljon huomiota maallisen yhteiskunnan kehitykseen ja hyvinvointiin. Aatetraditiossa odotetaan usein ihmettä ylhäältä, hetkessä ja yllättäen, sekä yksilön että yhteiskunnan kohdalla. Boris Groys on osoittanut, että Venäjän ongelmien syynä voikin olla uusien aatteiden omaksuminen heti ja kriittittä. Lotmanin mukaan Venäjällä voi olla esillä vain yksi aate kerrallaan, kun taas länessä erilaiset ideat kiistelevät keskenään. Marx, Nietzsche ja eurooppalainen humanismi tuotiin Venäjälle, viljeltiin puhtaaksi ja vahvistettiin eurooppalaiselle traditiolle vieraalla tavalla.⁸⁶ Tekniikan ja tiedonvälityksen kehittyminen on kuitenkin voimistanut Venäjällä käytyä kriittistä keskustelua.

Vuonna 1990 Valtion kasvatuskomitea halusi heikentää ideologista ja mytologisoitua historiankurssia, joka perustui yksilöotteiseen maailmankuvaan. Nyt pyrittiin korostamaan yksilön ja yhteiskunnan suhteita sekä oppilaan omaa persoonallisuutta valintoja tekevänä yksilönä. Luokkatietoisuuden muodostaminen muuttui humanististen arvojen opettamiseksi. Historianopetuksen tarkoituksiksi määriteltiin kansalaisen kasvattaminen vastuulliseksi maan kohtalosta ja inhimillisestä sivilisaatiosta. ”Škola”-koulukunnan suositukset vaikuttivat laajasti historianopetukseen, jonka kulttuurinen tehtävä oli erityisen tärkeä kehittyvän paradigman monikulttuurisuutta kehitettäessä.⁸⁷ Ohjelmallisella tasolla tämä oli ideologinen täyskäännös marxismi-leninismistä, jossa järjestelmä hoiti kaiken yksilön puolesta.

Kansalliset konfliktit ja hajoamispaineet olivat olleet esillä Tallinnassa helmikuussa 1988 pidetystä yleisliittolaisesta historianopetuksen ongelmia käsitelleestä konferenssista lähtien. Sen jälkeen päätettiin suositella neuvostokansojen sekä naapurimaiden historian opettamista kuvitteellisen ja myyttisen ”neuvostokansan” historian sijaan. Tämä muutti opetuksen sisältöä myös alueellisesti. Niinpä Virossa lisättiin Skandinavian maiden tuntemuksen opettamista ja Uzbekistanissa puolestaan Kiinan ja Intian. Siihen saakka Neuvostoliitossa oli julistettu yhtenäisyyttä, minkä vuoksi venäläiset koululaiset eivät tunteneet esimerkiksi Viron kulttuurin olemassaoloa, eivätkä useinkaan ymmärtäneet, miksi virolaiset puhuvat viroa. Nyt monikulttuurisuus esitettiin todellisena, vastakohtaksi neuvostokäytännölle, joka pyrki ”internationalismin kulttuuriin”.⁸⁸ Suorastaan hellyttävä esimerkki neuvostokielestä on Kukuškinin historiankirjasta niinkin myöhään kuin 1988. Siinä kuvataan Tartarstanin öljytyöläisten tukeutumista azerbaidzanilaisten kollegojensa apuun: maan eri osista tulevat mestarit yhdistivät voimansa tuotantotavoitteiden täyttämiseksi. (Vaihtoehtoa ei ollut). Muutoksesta kertovat 1995 Ostrovski ja Utkin, jotka kuvaavat kulttuurin va-

⁸⁵ Davies (1989), 134–135, vrt. Kukuškin et al (1988), 238–244 ei todellakaan mustamaalannut NI:oa.

⁸⁶ Bodin (2006), 128–130.

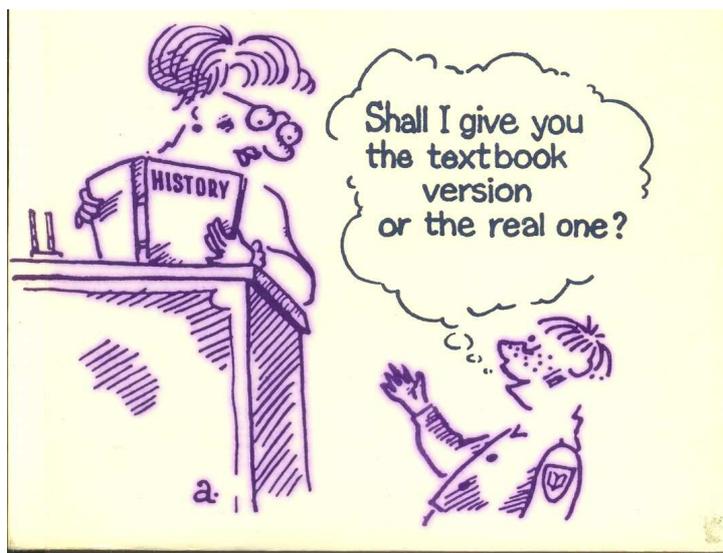
⁸⁷ Kaplan: ”History teaching...” teoksessa Eklof et al (2005), 250. Uusia oppikirjoja alkoi ilmestyä vasta myöhemmin.

⁸⁸ ibidem 250–252.

pautusliikettä dogmaattisen ideologian paineesta, neuvostoihmisten järkkymättömästi kehittyvän kulttuuritason myytin murtumista, sekä selvimpänä esimerkkinä aiemmin sensuroidun kirjallisuuden räjähtämisestä käsiin. Jälleen kerran pilakuva tiivistä asian: Moscow News julkaisi jo 1988 Vasili Aleksandrovin piirroksen, jossa koululainen kysyy historianopettajaltaan: ”Annanko oppikirjan vastauksen, vai todellisen?”⁸⁹ Monikansallisessa Neuvostoliitossa oppikirjat pyrkivät vihdoinkin perestroikan aikana monikulttuurisuuteen. Kuitenkin olisi naiivia luulla, että Venäjällä esiintyvä rasismi olisi keksitty vasta neuvostojärjestelmän kaaduttua. Käytännössä myös järjestyksestä vastaava miliisi ahdistelee tummaihoisia ja tummahiuksisia enemmän kuin muita, ja teki näin myös neuvosto aikana.

Kuva 2: Historianopetus

Vasili Aleksandrov
The Moscow News 1988

Gorbatšov kirjoitti itse historiaa uudelleen palauttamalla 1988 useille kaupungeille näiden vanhat nimet kommunistisen ajan sankareiden sijaan. Kalininista tehtiin uudelleen Tver, Gorkista Nižnij Novgorod, Kuibyševista Samara, Ždanovista Mariupol, Kirovista Vjatka ja Vorošilovgradista Lugansk. Vielä silloin Leningradina eläneen Pietarin sisällä muutettiin Petrodvoretšin nimi takaisin Petergofiksi.⁹⁰ Useissa tapauksissa vanhat nimet olivat eläneet puhekielessä koko kommunistiajan, kuten Pietari, kutsumanimeltään ”Pite”. Mutta karttojen uudistaminen kertoi kaikelle kansalle, että muutos on todella tapahtunut.

Gorbatšovin käynnistämän perestroikan aikana paisunut keskustelu historiankirjoituksesta aiheutti ensimmäisen todellisen muutoksen sen käytäntöihin 70 vuoteen. Edelläkävijänä oli lehdistö, ja oppikirjat tulivat kaukana perässä. Tämä johti voimakkaaseen vastakainasetteluun myös opettajakunnan sisällä: vanhempi polvi halusi jatkaa opettamista omaksumallaan tavalla, ja nuoremmat vaativat selviä muutoksia. Se, että neuvostomalli korosti valtakunnan yhtenäisyyttä, isovenäläisyyttä ja venäjän kieltä, oli omiaan pönkittämään ajatusta yksiuolotteisesta kulttuurista. Samalla se tuki vieraan pelkoa ja lisäsi jonkinasteista rasismia.

⁸⁹ Kukuškin et al (1988), 184–185, Ostrovskij–Utkin (1995), 458–459, Saharov: ”Soviet Historiography...” teoksessa Kozicki (1993), 191.

⁹⁰ Davies (1989), 158.

7. Neuvostoliiton hajoamisen jälkeen

Keskiajan Länsi-Euroopassa jokainen toiminta saattoi Bodinin mukaan olla hyvä tai paha tai siltä väliltä, kuten kolmijako helvetti–kiirastuli–taivas osoittaa. Venäjällä on vain kaksi mahdollisuutta: hyvä tai paha. Ortodoksinen kirkko ei katolisen tavoin tunnusta kiirastulta. Vallankumous 1917 poisti kristinuskon valtioideologian asemasta ja teki siitä lähes kielletyn ja harhaanjohtavan opin. Uudella Venäjällä aletaan nähdä tsaarin hallinto positiivisena, ja uskonnon on määrä jälleen pelastaa valtakunta. Tämä kaksoisajattelu merkitsee itse historiallisen prosessin sekä historiallisen ajattelun hävittämistä. Venäläistä ajattelua voi selittää tällä matriisilla: maksimalismi, hullaantuminen ennen hävitystä, jäätynyt aika ja vallankumoukselliset muutokset. Lotman ja Uspenskij pyrkivät myös pois perinteisestä mustavalkoisuudesta. Historiantutkija saattaa nimittää uutta aikaa jopa yritykseksi rakentaa yhteiskuntaa liberaalidemokraattiselle markkinatalouspohjalle. Koska viimeksi mainitusta ei ole kokemusta Venäjällä, jää mainitsematta, että yritysten kilpailun lisäksi liberaaliin yhteiskuntaan kuuluu sananvapaus ja mielipiteiden kilpailu. Tällöin sitä ei pyritäkään toteuttamaan. On sanottu, että 20. vuosisadan Venäjä osoitti ihmiskunnalle tien, jota ei pidä kulkea.⁹¹ Tulevaisuutta on edelleen vaikea ennustaa. Kuitenkin juuri markkinatalouden vaatima yhteistyö muiden maiden kanssa vaikuttaa todennäköisesti ”sosiaalistavasti” myös venäläisiin.

Kylmän sodan aikainen maailmanlaajuisen historiatieteen yhteinen edistyminen jäi Dementjevin mielestä poliittisen kahtiajaon varjoon. Tämä venäläinen tutkija yksinkertaistaa edelleen jaon marxilaisiin ja ei-marxilaisiin ottamatta huomioon Neuvostoliiton marxilais-leniniläistä tutkimusmallia, joka poikkesi selkeästi esimerkiksi ranskalaisten marxilaisten ajattelusta. Hän tosin myöntää ”marxismiin” olleen valtioideologia ja historiatieteen toimineen voimakkaan ideologisen ja poliittisen painostuksen alaisena. Ylhäältä tuleva paine ei sallinut todellisen materiaalin vakavaa analysointia. Hänen mielestään kommunistisen regiimin ja Neuvostoliiton kaatuminen johti kriisiin ja yhteiskunnallisen kehityksen marxilaisen teorian hylkimiseen. Kuitenkin neuvostotutkijat tekivät virheen pitäessään luokkataistelua absoluuttisena välttämättömyytenä ja vallankumousta historian veturina. Epäonnistunut arvio johti muotoilemaan konseptin kapitalismin kriisistä. Tämä asenne esti uudelleen ajattelun ja monien uusimman ajan historian aspektien etsinnän. Myös A.N. Saharov myöntää neuvostohistorian olleen eristettynä kansainvälisestä tieteestä.⁹²

Liittovaltion hajottua 1991 aiemmin tärkeinä pidetyt historianopetuksen kysymykset muuttivat epäolennaisiksi. Kaplan kertoo, kuinka luokkataistelun johtoasema maan historiassa vaipui unholaan. Venäjän federaation synty loi uuden tarpeen: tuli kehittää jatkumo Keisari-Venäjän ja uuden demokraattisen Venäjän välille ja peittää siihen asti voimakkaasti korostettu ero tsaarin Venäjän ja Neuvostoliiton periodien välillä. Historianopetuksessa siirryttiin yksilö – yhteiskunta –parista kolmioon valtio–yhteiskunta–yksilö, jossa valtio oli hallitseva käsite. Tämä tuli mahdolliseksi monikansallisen liittovaltion hävittyä ja Venäjän muututtua kansallisvaltion kaltaiseksi.⁹³ Venäjän johtava rooli oli kuitenkin sisäänrakennettu myös Neuvostoliitossa. Olen nimittänyt sitä isovenäläisyydeksi marxismi-leninismien valkeavussa. Niinpä valtion hovihistorioitsija Maksim Pavlovitš Kim pelkästään ihannoii venäjän kieltä latvialaisen ja georgialaisen yhteisenä kommunikointivälineenä.⁹⁴ Kukaan ei

⁹¹ Bodin (2006), 123–126, Bystrova: ”Rossija v XX v.: Osnovnyje problemy” lehdessä *”Prepodavanije...”* 2/2007.

⁹² Dementjev–Patrušev (2002), 130–131, Saharov: ”Soviet Historiography...” teoksessa Kozicki (1993), 191.

⁹³ Kaplan: ”History teaching...” teoksessa Eklof et al (2005), 254–255.

⁹⁴ Kim (1980) 372–379, vrt. Vähä: ”Out of Oppression into Brotherhood”

kuitenkaan kysynyt pieniltä kansoilta, halusivatko ne kuulua neuvostokansojen perheeseen. Baltian maiden nopea liittyminen NATO:on ja Euroopan Unioniin sekä venäjän kielen opetuksen romahtaminen näiden maiden kouluissa kertovat kansalaisten asenteesta. Tietenkin näihin maihin jäänyt venäjänkielinen vähemmistö on jossain määrin kärsinyt muutoksesta.

Venäjän vähemmistökansallisuuksien asema jäi Kaplanin mukaan historianopetuksessa venäläisyyden varjoon. Niistä voitiin kertoa vain, kun se oli tarpeellista Venäjän historian opiskelulle. Jälleen vaadittiin, että historian koulukurssien piti tähdätä vain faktojen oppimiseen eikä niiden kommentoimiseen tai arviointiin. Historiaa tuli käyttää kansakunnan lujittamiseen ja yhteiskunnan integraatioon. Tsaarinajan lukiot mainittiin positiivisina esimerkkeinä. Suurmiesmyytti palautettiin arvoonsa. Jeremy Smith siteeraa kreivi D.A. Tolstoin lausumaa vuodelta 1870. Sen mukaan keisarikunnan laita-alueiden kansojen kasvatuksen lopullisena tavoitteena on epäilemättä näiden venäläistäminen ja sulauttaminen Venäjän kansaan. Sivutuotteena esimerkiksi keisariperheen kuvaukset alkoivat muistuttaa naistenlehtien reportaaseja.⁹⁵

Venäjän historiankirjoituksessa pyrittiin Saharovin mukaan 1990-luvulla aidosti uuteen, eikä hyväksytty enää tsaarin ajan ajatusmalleja, dogmaattisia Stalinin–Brežnevin pseudo-marxilaisia kaavoja tai klassisia vallankumouksellisia marxilais-leniniläisiä esityksiä, jotka heijastivat pelkästään oman aikansa tasoa, tai nykyaikaisia nihilistisiä tai ääripatrioottisia tulkintoja, puhumattakaan niistä läntisistä näkemyksistä, jotka olivat juuttuneet kylmän sodan aikaiseen polemiikkiin neuvostohistorian kanssa. Uuden tutkimuksen ei tulisi rajoittua stalinismin tai neuvostoajan tutkimukseen, vaan sen pitää toteuttaa perestroika koko Venäjän historian tutkimisessa. Tekijä väittää niin lännen kuin Venäjän historiantutkimuksessa piilevän metatasaista, epätieteellistä, kylmän sodan aikaisten johtavien piirien ajattelua, vaikka typerästä ”porvarillista vääristelyä” koskevasta väitteestä olikin jo päästy eroon. Myös Daviesin mielestä ilmapiirissä, jossa historiaan vedotaan jatkuvasti tarkoituksena kontrolloida tulevaisuutta, jotkut historioitsijat pyrkivät aina saavuttamaan tilapäistä mainetta tuottamalla menneisyydestä poliittisen nykyjohtajan pirtaan sopivan näkemyksen.⁹⁶ Kun Saharovin teksti on kirjoitettu Venäjän murroksen ollessa voimakkaimmillaan, sen jälkeisen ajan voi todeta auttaneen myös historiankirjoitusta tieteellisempään suuntaan. Nuorilla tutkijoilla ei yleensä ole vanhaa painolastia, jos vain järjestelmä sallii heidän tuoda tutkimustuloksensa esiin.

Venäjän kasvatustieteiden yleisten koulujen instituutti asetti 1994 historianopetuksen tavoitteeksi ”olennaisen tiedon kansojen ja yhteiskunnan historiasta sekä niiden sosiaalisesta, henkisestä ja moraalista kokemuksesta varhaisista ajoista nykypäivään”. Se myös kehittäisi kykyä ymmärtää tapahtumia ja todellisia ilmiöitä historiallisen tietämyksen ja analyysin perusteella. Sivilisaatioihin perustuvaa historiakäsitystä suositeltiin joustavimpana teoreettisena kehyksenä oppikirjoihin. Alkuaan sivilisaationäkemyksiä käytettiin 1980-luvulla yrityksenä korvata jäykistyneet Marxin teoriat. Nyt useimmat kirjoittajat kehittivät uuden ulottuvuuden, modernisaation. Ostrovski ja Utkin hyödynsivät modernisaatio-

---

teoksessa Chulos–Remy (2002), 100–112.

⁹⁵ Kaplan: ”History teaching...” teoksessa Eklof et al (2005) 255–257, Smith, J.: ”National schools...” teoksessa Webber (2001), 55, vrt. Paškov (2000), 17–18. Tolstoin lausumaa vastaan soti Suomen kohdalla se, että suomalaisella oli oikeus pyrkiä ja päästä keisarikunnan kaikkiin virkoihin, ja sitä myös toteutettiin. Sen sijaan kansallisuudeltaan venäläinen ei voinut Suomen suuriruhtinaskunnassa päästä mihinkään virkaan.

⁹⁶ Saharov: ”Soviet Historiography...” teoksessa Kozicki (1993), 196–197, 200. Huom! Saharov et al:n *Istorija Rossii* (2003) noudattaa uusia oppeja, kts. ”Keskiluokan nousu” s. 829–830. Davies (1997), 216.

käsitettä esittääkseen Venäjän muutoksen traditionaalisesta teolliseen yhteiskuntaan keskeisen roolin kuuluessa valtiolle. Sen sijaan Soroko-Tsjupa ja useat muut kuvasivat läntistä Eurooppaa modernin kehityksen mallina. Kreder piti Eurooppaa maailman keskuksena 20. vuosisadan lopussa. Molempien viimeksi mainittujen mielestä läntiset arvot kuten liberaali demokratia ja markkinatalous olivat tulleet universaaleiksi.⁹⁷ Monien oppikirjantekijöiden on kuitenkin ollut vaikea vapautua vanhoista ajatuskuluista ja kielestä. Luokittelemisen ”edistyksellisiin” ja ”taantumuksellisiin” tulee toisinaan edelleen esiin neuvostoajan hengessä.

Vuosituhanneen vaihteeseen mennessä Venäjän koulujen viranomaiskontrolli oli Webberin mukaan selvästi vähentynyt neuvostoajasta. Hänen haastattelemansa rehtorit kertoivat toimintamahdollisuuksiensa mutta myös vastuunsa kasvaneen. Järjestelmään on kuitenkin sisäänrakennettu voimakas hierarkia, joka siirtää päävastuun johtajalle ja vähentää etenkin nuorten opettajien vaikutusmahdollisuuksia opetustyön sisältöön.⁹⁸ Venäjällä todetaan yleisesti, että eri organisaatioissa vastuu pienimmästäkin suorituksesta on johtajalla. Jos jotain ei ole tehty, selitys on: ”*Ne byl prikaz ot natšalnika*”, ’Ei ollut johtajan määräystä’.

Paradoksaalista kyllä, Kaplan toteaa, kattavan standardin ja joustavan sivilisaatiopohjaisen mallin omaksuminen teki mahdolliseksi toisaalta kirjoittaa omaperäistä tekstiä ja toisaalta elvyttää tiettyjä muodollisen neuvosto-opetussuunnitelman muotoja.⁹⁹ Esimerkiksi Igor Dolutskij, jonka kirja ”Kotimaan historia, 20.vuosisata” (2001) vedettiin ”halventavana” jopa pois kouluista v. 2004 sotaveteraanien ja presidentti Putinin vaatimuksesta, toteaa reaaliosialismin olleen vain peitetarina vallan anastamiseksi väkivaltaisesti ja julmasti. Kirjan poistamisen syy oli ennen muuta se, että poliitikot ja historiantutkijat luonnehtivat siinä Putinin kautta henkilövallan hallinnoksi ja autoritaariseksi diktatuuriksi sekä maata poliisivaltioksi. Sotaveteraanit loukkaantuivat siitä, että kirja väitti eräillä piireillä olleen etuoikeuksia Leningradin piirityksen aikana ja omia sotilaita teloitetun sodan aikana.¹⁰⁰ Dolutskij pitää toisaalta ”oikeaa” sosialismia tavoittelemisen arvoisena, päinvastoin kuin Žarova ja Mišina, joiden mielestä sosialismi on puhtaasti utopistinen keksintö. Jälkimmäisten mukaan neuvostotodellisuus ei ollut sosialistinen, vaan totalitaarinen.¹⁰¹ Ostrovski ja Utkin pitävät sosialismia jopa luonteeltaan Venäjän kulttuurille vieraana. Dolutskijn kirjan poistamisen perimmäinen syy oli presidentin hallintoon kohdistunut arvostelu. Muun muassa Anatoli Taras on kuvannut sodanaikaisia teloituksia jo aiemmin, samoin kuin sotakoulujen pakollisiin lukemistoihin kuulunut Aleksander Bekin romaani ”Volokolamskin valtatie”.¹⁰² Dolutskij on jatkanut Moskovassa historian opettamista oman materiaalinsa pohjalta.

Venäjän opetusministeriö on vuodesta 1997 palauttanut vaikutusvaltaansa historianopetukseen ja pyrkinyt saamaan sen hallintaansa suojellakseen valtion intressejä. Sitä varten ministeriö laati opetuksen pakolliset minimivaatimukset. Se oli jälleen omiaan pakottaamaan oppikirjantekijät samaan muottiin. Ensi kertaa Neuvostoliiton romahduksen jälkeen koulutusreformin edistymistä kritisoitiin vakavasti. Arvostelijat väittivät koulutuksellisen tasa-arvon ja Venäjän yhtenäisten kasvatussaavutusten hävinneen. He olisivat sallineet

⁹⁷ Kaplan: ”History teaching...” teoksessa Eklof et al (2005), 258–259. Soroko-Tsjupa, O.S. ja A.O.(2000): ”kansalaisyhteiskunta”, ”lännen uusvasemmisto”, ”kansalaisaloitteet”, ”ekologinen liike” ja ”feminismi”.

⁹⁸ Webber (2001) 217–219.

⁹⁹ Kaplan: ”History teaching...” teoksessa Eklof et al (2005), 260.

¹⁰⁰ Anna Katšurovskaja, uralpress.ru, 12.2.2004.

¹⁰¹ Žarova–Mišina (1992), 307.

¹⁰² Ostrovskij–Utkin (1995), 133, Taras (1999), passim, Bek (1962), 34.

eri vaihtoehdot opetuksessa vasta 11. ja 12. luokilla. Nämä esitykset aiheuttivat tunnettujen historioitsijoiden protestin, eikä konseptista tullut koskaan virallista.¹⁰³ Kaplan ei mainitse protestoijien nimiä, mutta heidän foruminsa oli *Prepodavanije istorii v škole* –lehden numero 4/2000. Viesti saavutti näin mahdollisimman monta historianopettajaa.

Venäjän tiedeakatemia (RAN) Venäjän historian laitoksen tutkijan, tohtori I.V. Bystrovan mukaan Venäjää kohtaan suuntautuvan ulkoisen uhan tekijää nostettiin tietoisesti esiin 1900-luvulla. Kansalaisten mielenkiinnon suuntaaminen omista vaikeuksista ulkoisen viollisen torjumiseen on ikivanha keino. Tämän ajattelun mukaan kylmä sota ei alkanutkaan vasta 1946, vaan samanaikaisesti Venäjän vallankumouksen kanssa 1917. Maailma jakautui kahtia toisilleen vihamielisiksi puoliskoiksi. Toisen maailmansodan seurauksena sosialistinen leiri laajeni, ja asenteet lujittuivat entisestään. Bystrova pitää nykyisinkin yllä kuvaa, jonka mukaan Neuvostoliitto rahoitti ja aseisti koko sosialistista leiriä, mikä puolestaan kasvatti neuvostotalouden rasiutusta, vaati sen läpikotaista militarisoitua, ja lopuksi kaatoi koko järjestelmän. Hänen mielestään historioitsijat kärsivät neuvostoyhteiskunnassa erityisesti ideologisesta sensuurista, joka kohdistui ankarimmin 1900-luvun tutkimukseen.¹⁰⁴ Tämä vaikuttaa hieman ristiriitaiselta: sensuuri toimi ja poisti olennaisia asioita, mutta pelkkä sosialistimaiden avustaminen ja talouden militarisointi eivät riittäneet systeemin sortumisen syiksi. Uudet oppikirjat korostavat yleisesti kansalaisten vastuun puutetta huomattavana tekijänä tässä suhteessa.

Neuvostoliiton romahdus vaikutti selvästi myös länsimaisiin tutkijoihin. Brittiprofessori R.W. Davies luetteli Gorbatšovin aikaa käsittelevässä kirjassaan vuonna 1989 ”huomattavimmat tapaukset” vuosien 1936–41 ajalta seuraavasti: 1936–38 Suuret puhdistukset, 1941 Saksan hyökkäys 22.6. Kun vanha järjestelmä oli hajonnut, hän olikin lisännyt uudessa teoksessaan näiden väliin: ”1939 Neuvosto–saksalainen liitto 23.8.”¹⁰⁵ Kun Molotov–Ribbentropin sopimus salaisine lisäpöytäkirjoina oli julkaistu Yhdysvalloissa jo 1945, professorin on täytynyt tuntea sen sisältö. Onkin kysyttävä, onko professori halunnut aikaisemmassa kirjassaan miellyttää tutkimuskohdettaan. Hän ei silloisen kirjansa tekstissä ole maininnut ollenkaan toisen maailmansodan Saksan hyökkäystä Neuvostoliittoon edeltäviä tapahtumia.

8. Uusi vuosituhat

Venäjän duuma asetti kasvatustaloustalouden reformityöryhmän elokuussa 2001. Sen työn tuloksena sanan ”reformi” tilalle panttiin ”modernisaatio”, koska työryhmän mukaan suuri reformi oli tapahtunut jo 1990-luvulla. Historianopetuksen tarkoituksena määriteltiin ”oppilaiden menestyksellinen sosiaalistaminen”, mikä tarkoitti raportin mukaan tässä heidän yhdistämistään maan työvoimaan. Samaan aikaan Venäjän federaation hallitus totesi kokouksessaan historian oppikirjat toivottoman vanhanaikaisiksi ja erittäin politisoituneiksi. Hallitus sivuutti käytännössä oppikirjojen edellisen kymmenvuotiskauden saavutukset ja toisteli perestroikan ajan kritiikkiä. Hallituksen sensuurihenkinen hyökkäys oppikirjojen moninaisuutta vastaan aiheutti oppositiomielialaa julkaisijoiden ja kasvatustalouden lehdistön keskuudessa. Kun hallituksen julistama oppikirjakilpailu alkoi 2002, asiantuntijakomitean oli määrättävä valita vain ”hyviä” ja ”sopivia” oppikirjoja, kuten neuvostoaikanakin. Kilpailun voitti yllätyksellisesti kuitenkin Nikita Zagladinin johtama kirjoittajaryhmä, jonka kustantajana oli pie-

¹⁰³ Kaplan: ”History teaching...” teoksessa Eklof et al (2005), 262–263.

¹⁰⁴ Bystrova: ”Rossija v XX v.: Osnovnyje problemy” lehdessä ”Prepodavanije...”2/2007.

¹⁰⁵ Davies (1989), 205, Davies (1997), 223.

ni yksityinen yhtiö, Russkoje slovo. Tekijä piti menestyksensä salaisuutena sitä, että tekstiin sisältyy patrioottinen ulottuvuus.¹⁰⁶ Zagladin kiinnittää tekstissään runsaasti huomiota Neuvostoliiton ja Yhdysvaltain suhteisiin. Hänen mielestään integraatiota tärkeämpää oli uuskonservatismi, esimerkkeinä Thatcher, Reagan ja Kohl. NATO on kirjoittajalle merkityksellisempi kuin EU, koska hän mainitsee NATOn uudet jäsenet vuodelta 1999, mutta ei EU:n laajenemista 1981 tai 1995. Kirja ei peittele Molotov-Ribbentropin –sopimuksen salaista lisäpöytäkirjaa eikä talvisodan hyökkäystä Suomeen. Neuvostoaikana näiden maininta olisi tuomittu isänmaan halventamiseksi. Koska tiedossani ei ole, mitkä muut oppikirjat osallistuivat mainittuun kilpailuun, en voi sanoa, puuttuiko niistä patrioottinen ulottuvuus tai oliko sen osuus vähäisempi kuin Zagladin et al:n kirjassa.

Neuvostoliiton hajoamisen tekijä kuvaa asiallisesti.¹⁰⁷ Ulkopuoliselle hallituksen julistaman kilpailun tulos ei avaudu, ellei tunne asian taloudellista puolta: Vain Venäjän opetusministeriön virallisesti suosittelema kirja voi saada valtion tukea. Muutkaan eivät ole kiellettyjä, mutta yksityisten tahojen on rahoitettava niiden julkaiseminen. Tämä on lisätodiste siitä, että 1990-luvun valtoimen menon sijaan valtio on määritellyt opetusalan tavoitteensa. Ei ole kuitenkaan olemassa pitäviä todisteita ympyrän sulkeutumisesta ja historianopetuksen palaamisesta lähtöruutuunsa. Yksi linja on neuvostotyylinen historian käyttö poliittisen legitimaation välineenä, toinen yhdistää kulttuurisen sosialisoinnin luovan persoonallisuuden kehittämiseen. Kolmannen mukaan korostetaan sekä analyyttisiä taitoja että kriittistä ajattelua. Yli kymmenen vuoden jälkeen Venäjän historianopetus näyttää jälleen suuntautuneen traditioon, mutta sekään ei ole yksiselitteistä.¹⁰⁸ On otettava huomioon koko ajan kasvava tiedonvälitys, joka ei tunne kansallisia rajoja. Internetin kaudella ei voi palata Stalinin ajan opetustapaan.

9. Kansallisen historian uudelleenkirjoittaminen

Poliittisesti stabiilit valtiot ovat Aleksander Ševyrevin mukaan kiinnostuneita säilyttämään yhteiskunnallisen konsensuksen menneisyydestään. Siksi oppikirjoja muutetaan harvoin perusteellisesti, ja eri sukupolvet voivat keskustella historiasta yhteismitallisesti. Kuitenkin oppikirjojen toinen luonne on ”mytologinen”. Tässä suhteessa akateeminen teksti kirjoitetaan uudelleen yksinkertaiseksi, jäsennetyksi ja sidonnaiseksi juuri oman yhteiskuntansa arvoihin. Sen vuoksi se paljastaa myös poliittisen suuntautumisen, vaikka tekijät olisivat pyrkineet sitä välttämään. Neuvostoliiton hajoamisen jälkeen 1990-luvun Venäjällä julkaistiin joka vuosi uusia historiankirjoja maan kaikilla alueilla. Keskusohjauksen puutteessa useat opettajat ryhtyivät oppikirjantekijöiksi vaihtelevin tuloksin. Tämä tekee tutkimuksen työlääksi.¹⁰⁹ Oman kokemukseni mukaan erityisesti yksityisten koulujen käyttämä materiaali on varsin kirjavaa. Maksullisissa yksityisissä kouluissa opiskelee kuitenkin vain runsas prosentti kouluikäisistä.

Koska Ševyrev keskittyy tutkimuksessaan vallankumousta edeltäneeseen tsaarin Venäjään, rajoitun käsittelemään vain hänen yleisiä huomioitaan historianopetuksesta. Ševyrev toteaa neuvostoaikana vallinneen ristiriidan: patriotismin nimessä koululaisille oli annettava myönteinen kuva myös tsaarin ajan isänmaasta, kun taas kommunistinen kasvatus edellyt-

¹⁰⁶ Kaplan: ”History teaching...” teoksessa Eklof et al (2005), 263–265.

¹⁰⁷ Zagladin (2002), 179, 186, 318, 384–390, 472.

¹⁰⁸ Kaplan: ”History teaching...” teoksessa Eklof et al (2005), 265–266, myös Anna Katsurovskaja, uralpress.ru, 12.2.2004.

¹⁰⁹ Ševyrev: ”Rewriting the national past...” teoksessa Eklof et al (2005), 272–273.

ti riittävää määrää kielteisiä tekijöitä Lokakuun vallankumouksen oikeuttamiseksi. Ratkaisuna oli keskittyminen kolmeen negatiiviseen tekijään: hallitsevat luokat, valtio ja kirkko. Viimeksi mainittu kuvattiin säännöllisesti kielteisesti, mutta kahden ensimmäisen osalta oli etsittävä kompromisseja. Armeijan ja sen johtajien myönteistä vaikutusta niin isänmaan puolustamiseen kuin sen alueiden laajentamiseen ei voitu kiistää, eikä myöskään aateliston yksittäisten edustajien suurta roolia venäläisen kulttuurin kehittämisessä. Näitä ristiriitoja ei koskaan ratkaistu, vaan niistä vaiettiin.¹¹⁰ Jokainen Neuvostoliiton-kävijä tutustui Suvoroviin, Kutuzoviin, Barclay de Tollyyn, Puškiniin ja Tolstoihin oppaiden lausumatta sanaakaan näiden kuulumisesta sortavaan luokkaan.

Ortodoksinen kirkko tulee Ševyrevin mukaan myönteisesti käsitellyksi Preobraženskin ja Rybakovin historiankirjassa vuodelta 1997. Tekijät ovat julkaisseet sarjaansa vuodesta 1980 alkaen, minkä vuoksi muutos on erittäin selvästi nähtävissä. Tässä painoksessa luetellaan ensimmäistä kertaa uskonsa vuoksi kuolleet ja pyhimyksiksi julistetut. ”Oikeinylistävää kirkkoa” tekijät vertaavat myös katoliseen, ja toteavat, etteivät ortodoksit koskaan myyneet syntejä anteeksi kuten katoliset. Samaten ortodoksit eivät sortaneet käännyttäisiä, so. protestantteja samalla tavoin kuin katolinen kirkko. Vielä merkellisempää on suhtautumisen muutos pajareihin eli feodaalierroihin. Tekijöiden mukaan Kiovan Rusin ja vielä sen seuraajankin aikana näiden oli oikeutettua alistaa talonpojat maaorjiksi ja palvelijoiksi, koska se oli ainoa keino pelastaa ”väistämättömään kurjuuteen” joutuneet. Samaten kehittyneen alemman aateliston kerrotaan johtaneen sotia, hoitaneen hallintoa ja oikeutta sekä maanomistuksen ekonomiaa. Talonpojat tulivat aatelismiehen omaisuudeksi ja huolehtivat tämän kaikista tarpeista.¹¹¹ Koko neuvostoajan pajari tai aatelisherra oli ollut sortajan ruumiillistuma. Tämä teksti pitää luokkayhteiskuntaa ylhäältä annettuna ja luonnollisena.

Venäjän kansallisten arvojen palauttamiseen liittyy ainakin taustalla Pietari Suuren aikana säädetty 14 arvoasteen eli rangin järjestelmä, joka siviiliviroissa ulottui kollegireistraattorit kansleriin ja sotilasarvoissa vänrikistä sotamarsalkkaan. Oli tärkeää puhutella kutakin arvonsa mukaisesti. Niinpä kahden korkeimman arvoluokan edustajia puhuteltiin tittelillä ”Teidän korkeaylhäisyytenne” (*Vaše vysokoprevoshoditelstvo*). Olisi ollut loukkaus sanoa pelkästään, kuten arvoasteille 6.–8. ”Teidän korkeajalosukuisuutenne” (*Vaše vysokoblagerodije*). Vallankumous poisti sotilasarvot kunnes Stalin palautti 1942 vanhat arvot ja joukko-osastojen nimet, jotka ovat edelleen käytössä, mutta ei mainittuja puhutteluja. Kun ihmisiä oli houkuteltu valtion palvelukseen rankijärjestelmällä ja aatelisarvoilla, jotka takasivat varman tulon, bolševikkien yhteiskunnassa sen korvasi nomenklatuura. Sen ytimellä, puolue-eliittiin kuuluneilla oli omia kauppoja, kahviloita, lomakoteja ja erillinen terveydenhuoltonsa. Heillä oli etuoikeuksia myös autojen, asuntojen ja kesämökkien hankinnassa ja pääsy sellaisiin uutisiin, joita ei ollut tiedotusvälineissä.¹¹² Etenkin 2000-luvulla Kreml on pyrkinyt pönkittämään vanhaa sotilaskunniat tukemalla vanhojen sotilasosastojen ja kasakoiden esiintymistä juhlavissa asuissaan. Toisen maailmansodan päättymisen 60-vuotisjuhlasta (Voiton päivä, *denj pobedy*) 9.5.2005 tehtiin Moskovassa huomattava kansainvälisten johtajien tapaaminen ja mediatapahtuma.

¹¹⁰ ibidem, 274.

¹¹¹ ibidem, 274–275, vrt. täysin päinvastainen esitys maaorjien vapautuksesta: Saharov et al (2003), 182–187.

¹¹² Remy: ”Venäjän säädyt ja yhteiskuntaluokat” teoksessa Vihavainen (toim.) (2006), 184–185, 195. Pasternakin romaanin ”*Tohtori Živago*” pohjalta 2005 kuvatussa televisiosarjassa I ms:n sotilaslääkäri Živagoa puhutellaan ”Teidän jalosukuisuudeksenne”.

On muistettava, että termit eroavat toisistaan eri maissa. Ungerin mukaan neuvostoterminologia tarkoitti sanalla ”propaganda” huomattavasti laajempaa älyllistä käsitteistöä kuin länsimaissa yleisesti ymmärretty ”agitaatio” = helposti sulatettava joukko argumentteja ja iskulauseita.¹¹³ Esimerkiksi ”Yhtenäinen Venäjä” –puolue on säilyttänyt neuvostoajan propaganda-käsitteen sanastossaan 2000-luvulla yhtä laajana, mutta muuttanut sisällön kommunistisesta nationalistiseksi. Siksi länsimaisen lukijan on oltava tarkkana välttääkseen pitämästä nykyisiäkään päätöslausemia pelkästään banaaleina.

Kokonaisuutena Venäjän historiankirjoitusta ja oppikirjoja on keskusjohtoisesti pyritty palauttamaan vanhaan neuvostoajan keinotekoisien yhtenevyyden ja 1990-luvun sekavuuden jälkeen. Valtion monikansallisuus tekee siitä hankalampaa kuin monissa muissa maissa. Kuitenkin pyritään etsimään yhteisiä nimittäjiä ja arvoja mahdollisimman monille: ortodoksinen uskonto ja kirkko, armeija, kulttuurin eri alueet ja jopa talouspolitiikassa esimerkkien hakeminen vanhasta talonpoikaisyhteisöstä. Maierin mukaan tällä on johdon vahva tuki, koska Venäjän poliittisen eliitin keskuudessa on aina esiintynyt paineita puhtaasti läntistä intellektuaalista suuntautumista vastaan. Ulkopolitiikan alueella saatetaan vihjaista muiden maiden tuntemaan ylenkatseeseen tai epäluuloon Venäjää kohtaan omien kansalaisten yhtenäisyyden vahvistamiseksi.¹¹⁴ Kuitenkin Venäjän hallituksen oppikirjantekijöille sallima avoimuus ja kriittisyys ovat omiaan lisäämään kansainvälistä keskustelua ja parantamaan niin tutkimuksen kuin opetuksen tasoa.

---

¹¹³ Unger (1974), 33.

¹¹⁴ Štšagin-Lubkov (2004), 385–414, Maier: ”Learning about...” teoksessa Schissler–Soysal (2005), 139.

3. Koulutusjärjestelmän huomattavimmat muutokset

1. Neuvostokoulun alku

Jo tsaarin aikana lukutaidottomuus oli todettu Venäjän tuotannon kasvun ja menestyksen pahimmaksi esteeksi. Vuoden 1897 väestönlaskennan mukaan 57 % kaupunkilaisista ja 24 % maalaisista osasi lukea ja kirjoittaa (toisen lähteen mukaan lukutaidottomia oli 79 %). Armeijan tilastossa ei tuolloin otettu suomalaisia ja virolaisia lainkaan mukaan määrittelyyn, koska nämä osasivat joka tapauksessa lukea uskonpuhdistuksen ja rippikoulun vaatimusten perusteella. Sotilaallisten tilastojen lukuja tässä ei kuitenkaan ole. Vuoteen 1920 mennessä mainitut prosentit olivat nousseet kaupungeissa 73,5:een, maalla 37,8:aan ja yhteisesti 44 %:iin. Bolševikit pitivät omalle asialleen välttämättömänä lukutaidon laajentamista lukupiirien ja sivistysyhdistysten kautta. Sosialismin luvattu maa ei voinut tulla toimeen ilman luku- ja kirjoitustaitoista väestöä. Tähän liittyi luonnollisesti poliittisen johdon määräämä valinta, mitä ja miten tuli lukea. Myöhemmin neuvostosensuuri saattoi jopa sallia maininnan keisarikunnan aikana tehdystä pohjatyöstä. Tuolloin kasvava porvaristo oli perustanut kouluja, jotka eivät enää tunnustaneet perittyjä privilegioita, vaan tarjosivat kaikille mahdollisuuden päästä korkeammalle sivistystasolle.¹¹⁵

Neuvostoliiton koulutuspolitiikka on eri tutkimuksissa jaettu viiteen periodiin: 1) Varhainen neuvostoaika, johon kuuluivat pedagogiset kokeilut ja uuden järjestelmän vähittäinen vakiintuminen 1930-luvun alkuun mennessä. 2) Stalinistinen diktatuuri, jolloin perus- ja korkeakoulujen oli suuntauduttava täyttämään kaaderipolitiikan tarpeet ja muodostamaan neuvostopatriottinen maailmankatsomus. 3) Kokeilu ja reformiaika 1950-luvun puolivälistä vuosikymmen eteenpäin, jolloin NKP:n pääsihteerin Hruštšovin iskusanat olivat polyteknisyys ja suuntautuminen tuotantoon. 4) Uuden stabilisaation aika 1965–85, jolloin koulutuksen tavoitteet suunnattiin täyttämään tieteellis-teknisen vallankumouksen vaatimukset ja reformit ymmärrettiin vähittäisten uudistusten politiikkana. 5) Perestroikan aikana 1988 yritetty ”reformien reformi”, jota on pidettävä niin Neuvostoliiton koulutusjärjestelmän teoreettisen pohjan kuin sen hallinnollisen rakenteenkin perustavanlaatuisena kritiikkinä.¹¹⁶

Lokakuun vallankumous pyrki poistamaan tsaarinaikaisen koulun jäänteet. Koulu erotettiin kirkosta jo 21.1.1918 ja uskonnonopetus lopetettiin. Kaikkien koulujen ja opetuslaitosten johto keskitettiin sivistysasian kansankomissaari Anatoli Vasiljevitsš Lunatšarskille, joka vaikutti tässä tehtävässä aina vuoteen 1929 saakka. Tyttöjen ja poikien yhteiskasvatus otettiin käyttöön, kouluarvosanat ja latinan oppivelvollisuus poistettiin, yksilöjohtamisen sijaan tuotiin kollegioperiaate ja koulu- sekä opiskelijaunivormut kiellettiin. Joulukuussa 1917 oli perustettu vallankumouksellisten opettajien ammattijärjestö ”*Sojuz utšitelej-internationalistov*”, ’Internationalisti-opettajien liitto’. Vanha, Yleisvenäläinen opettajaliitto, oli ruvennut vastustamaan bolševistista valtiota ja ryhtynyt lakkoon, joka lamautti laajasti opetusta talvella 1917–18. Vanha liitto kiellettiin ja purettiin, ja kesällä 1919 ainoaksi opettajien etujärjestöksi tuli ”*Sojuz rabotnikov prosveštšsenija*”, sivistystyöntekijöiden liitto, jota valtio tuki ja jonka se tunnusti. Lunatšarski piti oman komissariaattinsa tärkeimpänä alueena koululaitosta, jotta Venäjältä tehtäisiin marxilainen viimeiseen nurkkaan asti, mutta

¹¹⁵ Anweiler–Ruffmann (1973), 7–15, Hildermeier (1998), 303–304.

¹¹⁶ Jakir: ”Das Bildungssystem“ teoksessa Plaggenborg (2003), 851.

suosi kuitenkin desentralisoitua, vapaata ja kokeilevaa kasvatusjärjestelmää.¹¹⁷ Vallankumouksen aatteen sisäistäneiden innokkaiden opettajien avulla tavoite etenikin pitkälle. Neuvosto-Venäjän alkuajan huomattava kasvatusvaikuttaja oli Nadežda Konstantinovna Krupskaja, Leninin puoliso. Hän noudatti sekä Marxin että pohjoisamerikkalaisen koulujärjestelmän ohjetta, jonka mukaan valtion keskushallinnon ei pitä sekaantua koulujen elämään. Jo keväällä 1918 menettely joutui kuitenkin ristiriitaan valtiokoneiston sentralististen pyrkimysten kanssa. Alueellisten neuvostojen sivistysosastot olivat demokraattisen sentralismin hengessä vastuullisia aina ylemmälle neuvostolle kansankomissariaattiin saakka. Yleisvenäläinen sivistyslaitoskongressi kokoontui vain kerran. Lunatšarski puhui siellä ”valistuneesta absolutismista” (diktatuuri), joka olisi tarpeen vain niin kauan kuin kansanjoukot ovat omaksuneet uudet ihanteet ja olisivat kykeneviä itsehallintoon. Koululaitoksen neuvostojen valta loppui siis jo ennen kuin se oli alkanutkaan.¹¹⁸ Krupskaja edusti 1920-luvulla myös vapaata avantgardismia, jota esiintyi useilla kulttuurin aloilla kirjallisuudesta kuva- ja elokuvataiteeseen. Sosialistinen realismi sulki tällaiset tuotokset kaappiin, josta osa vapautui neuvostojärjestelmän sortuessa, osa oli tuhottu lopullisesti.¹¹⁹

Uusi työläisten ja talonpoikien valtio pyrki yhdistämään koululaitoksen tiiviisti työelämään ja tuotantoon. Uuden työkoulun laajenemista edistämään pyrkinyt järjestö oli nimeltään Proletaarinen kulttuuri- ja sivistysjärjestöjen liitto, *Proletkult* (1917–32). Sen olivat perustaneet Lunatšarski ja vallankumouksellinen lääkäri A.A. Malinovskij, joka käytti pseudonyymia A. Bogdanov. Organisaatio halusi päästä eroon vanhan koulun ankarasta ihmisten jaottelusta, muodollisuudesta ja auktoriteettiuskosta. Proletkult uskoi työväenluokan kykyyn luoda uusi, ainutlaatuinen kulttuuri omaehtoisesti, solidaarisuuden avulla, yhteisymmärryksessä ja kollektiivisesti paremmin kuin poliittisesti ohjattuna. Kun liitto halusi repiä kaikki porvarillisen kulttuurin jäänteetkin, se joutui ristiriitaan Leninin kanssa. Leninille poliittisen vallan haltuun ottaminen oli ensisijaista, kulttuurivallankumous seurasi vasta myöhemmin. Hän ei koskaan antanut tyhjentävää vastausta kysymykseen koko porvarillisen historian opeista. Pragmatismien nimessä porvarilliset asiantuntijat oli sosialistisessa yhteiskunnassa sijoitettava sopiviin tehtäviin, joissa he saattoivat tukea sen kehitystä. Erityisen tärkeitä olivat opettajat, jotka työssään voisivat siirtää aiemmin vain etuoikeutetun vähemmistön hallinnassa olleen kulttuurin massojen haltuun.¹²⁰

Venäjän Kommunistisen Puolueen (bolševikkien) eli VKP(b):n VIII puoluekokous asetti vuonna 1919 seuraavat koulutusvaatimukset, jotka olivat voimassa vuoteen 1961 saakka:

1. Yleinen ja polytekninen sivistys ja yhteys opetuksesta työelämään kaikille lapsille ja nuorille 17. ikävuoteen saakka
2. Laaja päiväkotij- ja esikouluverkko tarkoituksena parantaa yhteiskunnallista kasvatus- ja vapauttaa naiset
3. Ammatillisen koulutuksen luominen ja aikuisille tarkoitettujen opiskelumahdollisuuksien kehittäminen
4. Erityisesti työläisille mahdollisuus siirtyä laajasti korkeakouluun.¹²¹

¹¹⁷ Anweiler–Ruffmann (1973), 16–25, Hildermeier toteaa enemmistön opettajista olleen oppositiossa autokraattista valtaa vastaan, mutta tukeneen menševikkejä ja sosiaalivallankumouksellisia. 310, Holmes: ”School and...” teoksessa Eklof et al (2005), 56. Karlsson (1987), 100–122.

¹¹⁸ Anweiler–Ruffmann (1973), 26. Barghoorn mainitsee amerikkalaisten 1928 ihailleen venäläisten kokeilevaa koulujärjestelmää, mutta kommunismin ja materialismin tunkemisen lasten kurkusta alas vaikuttaneen ”rikolliselta”. Barghoorn (1966), 88. Kts. myös Klafki (1967), 139.

¹¹⁹ Žarova–Mišina, (1992), 320.

¹²⁰ Karlsson (1987), 114–115. Bogdanov kuoli 1928, ja Stalin julisti hänet epähenkilöksi myöhemmin, *ibidem* 119.

¹²¹ Anweiler–Ruffmann (1973), 23, Hildermeier (1998), 309, Eklof et al (2005), 4–5.

Kommunistinen pedagogiikka korosti Anweilerin mukaan henkisen sivistyksen perustavaa tehtävää rationaalisen maailmanhallinnan ja maailman muuttamisen välineenä. Pragmaattisen tiedekäsityksen perusteella kommunismin sivistysajatus olikin ”tiedemyönteinen” ja lähti tietynlaisesta kasvatusoptimismista, joka vastasi Marxin ajatuksia. Kommunismi ja kansallissosialismi eivät kumpikaan pitäneet epäpoliittista sivistystä lainkaan mahdollisena. Molemmille oli myös yhteistä yhteiskunnan korostaminen kasvattajana perheen roolin jäädessä vähemmälle.¹²² Erona on se, että Natsi-Saksan koululaitos kesti vain 12 vuotta, joten sen järjestelmä ei ehtinyt kehittyä yhtä monen vaiheen kautta kuin Neuvostoliiton.

Neuvosto-opettajat myönsivät aiemmat ”virheensä” ja vakuuttivat vuodesta 1925 yhä uudelleen virallisesti uskollisuuttaan kommunistiselle puolueelle. Woodyyn mukaan he eivät olisi enää koskaan olleet yksin, vaan työskentelisivät yhdessä maailman kaikkien työläisten kanssa. Samoin he toimisivat koeteltujen johtajiansa, neuvostohallituksen ja kansan kanssa yhdessä rakentaen uuden elämän ja uuden koulun. Woody epäili, että näiden pakotettujen, kauniiden julistusten takana esitettiin yksityisesti epäilyjä, jopa epäkunnioitusta virallista johtoa kohtaan, mutta julkisesti lojaalisuus voitti pluralismin.¹²³ Kirjallisia lähteitä mahdollisista protesteista on hyvin vaikea löytää.

Vuonna 1923 tyydyttiin ensimmäisenä vaiheena oppivelvollisuuden toteuttamisessa nelivuotiseen yleiseen kouluun. Vuoteen 1927 mennessä yleisen oppivelvollisuuden toteuttaminen oli yhtä kaukana kuin ennen vallankumousta: vain n. 50 % 8–11-vuotiaista kävi koulua. Ensimmäinen oppivelvollisuuslaki annettiin vasta 1930 ja se toimi ensimmäisen viisivuotissuunnitelman kulttuurioffensiivin tärkeimpänä tekijänä. Krupskaja kirjoitti vuosina 1923–27 yhtenäistä työkoulua varten uuden opetussuunnitelman. Hän oli vaatinut jo yleisvenäläisessä sivistuskongressissa 1918, että koko maahan on perustettava kouluverkko aikuisten lukutaidottomuuden voittamiseksi, ja että koko kommunistisella Venäjällä ei enää lyhyen ajan päästä saa esiintyä lukutaidottomia. Hänen oli kuitenkin 1929 myönnettävä, että yhtään Leninin kymmenen vuotta aiemmin allekirjoittamaa perustavaa artikkelia ei voitu toteuttaa. Ensimmäinen väestönlaskenta 1926 tuotti tuloksen, jonka mukaan joka vuosi opetettiin miljoona ihmistä lukemaan, mutta suunnilleen sama määrä jäi paitsi kouluopetusta. Silti myös vuoden 1945 jälkeen kaikki tavoitteenasettelu lähti siitä, että vain neuvostokasvatusjärjestelmän monipuolisesti kasvattama ”uusi ihminen” pystyy rakentamaan tavoitteena olevan luokattoman yhteiskunnan.¹²⁴ Lukutaito oli mitä selvimmin ”eurooppalainen” tavoite, koska ”aasialaisuutta” pidettiin taantumuksellisena.

2. Stalinistinen kuri

Leninin aikainen sosialistisen kulttuurivallankumouksen yleinen ohjelma syrjäytettiin ja sen tilalle tulivat Stalinin valvoma hallinnollinen suunnittelu ja joukkoliikkeet. Kansankomissari Lunatšarski vaihdettiin 1929 A.S. Bubnoviin, joka oli viimeksi toiminut Puna-armeijan poliittisen päähallinnon johtajana. Sotilaallinen tyyli siirtyi nyt myös opetushallintoon. Bubnov antoi alinomia taistelukäskyjä kulttuuririntaman eri lohkoille ja vaati raportteja. Hänen mielestään kulttuuri tuli rakentaa samalla tavoin alhaalta päin kuin teollisuusjätit. Vuonna 1932 Bubnov julkisti tiedon, jonka mukaan enää 10 % väestöstä on lukutaidottomia. Nämä tiedot olivat kuitenkin jo Krupskajankin mukaan kyseenalaisia ja useimpien

¹²² Anweiler: ”Totalitäre Erziehung?” teoksessa Seidel–Jenkner (toim.)(1974).

¹²³ Woody: ”Prinzipien totalitärer Erziehung” teoksessa Seidel–Jenkner (toim.)(1974), 110.

¹²⁴ Jakir ”Das Bildungssystem” teoksessa Plaggenborg (2003), 851, Anweiler–Ruffmann (1973), 28–29, 39, kts. Koloskov:”Pervyje sovjetskie...” lehdessä ”Prepodavanije istorii ...” 3/2007, s. 19–25.

lukutaito oli hyvin vaatimaton. Bubnov itse myönsi maaseudun tietojen osoittavan, että opetusvälineiden ja –materiaalin puute oli valtava. Keskuskomitea oli kehottanut nuorisoliitto Komsomolia julistamaan kilpailun keräyspaperin, vihkojen, kynien ja viivoittimien saamiseksi koulujen tarpeisiin.¹²⁵ Sama puute toistui sodan jälkeen ja vahvasti myös 1991–93.

Lukuvuodesta 1930–31 alkaen piti kaikkien koulujen olla liittyneinä johonkin teollisuuskeskukseen, valtioon tai kolhoosiin ja opetussuunnitelman tuli keskittyä ”tuotannon opiskeluun ja lasten osallistumiseen tuottavaan työhön”. V.N. Šulginin johdolla pyrittiin ”koulun kuolemiseen” ts. ratkaisemaan vaikea kysymys opiskelun ja työn yhdistämisestä tai opetusjärjestelmän rakentamisesta tuotannon pohjalle. ”Täydellisen työ- ja kasvatusyhteisön” ihanne ulottui päiväkotii-ikäisistä kommunistiseen aikuiskasvatukseen. Šulgin katosi kuitenkin kuvasta, koska hänen pyrkimyksensä valtion ja sorron katoamiseen (alkuperäinen kommunistinen utopia) oli täydellisessä ristiriidassa Stalinin aikakauden autokraattis-byrokraattisen herrasluokkakäytännön kanssa. 1920-luvulla oli vielä voitu pyrkiä oppilaan persoonallisuuden kehittämiseen tämän omien edellytysten pohjalta. Nyt tämä vaihdettiin kyselemättömään tottelemiseen. Painostus, pelko ja lamaannuttava rutiini luonnehtivat niin valtiota kuin sen koulua.¹²⁶ Edes totalitarismin ja sen antamiin valmiisiin vastauksiin viehättyneiden kansainvälisten intellektuellien ei tiedetä ihailleen tällaista koulutusjärjestelmää.

VKP(b):n keskuskomitean päätöksellä 12.2.1933 luotiin ”pysyvä oppikirja”. Joka aineeseen oli joka tasavallassa olemassa vain yksi, valtion virallisen kirjapainon julkaisema pakollinen oppikirja. Tämä oli tärkeä askel kohti yhtenäistä henkistä suuntautumista sekä opettajien ja oppilaiden kontrollia. Samoin keskuskomitea määräsi yhdessä *Sovnarkomin* kanssa oppi- ja välituntien pituudet, annettavat arvosanat ja kaiken mahdollisen muistivihkojen kokoa sekä käytettävän paperin, musteen, kynien ja liidun laatua myöten. Jokaisella oppilaalla tuli olla päiväkirja, johon merkittiin päivittäiset suoritukset, menestyminen harrastustoiminnassa sekä muu kansalaisaktiivisuus. Opettajat antoivat arvostelunsa joka päivä, ja luokanvalvoja allekirjoitti vanhempien kanssa joka viikko tämän raportin. Korostamalla opettajan asemaa oppilaisiin nähden tuotiin myös johtajaperiaate kouluun kollegiaalisen johdon sijaan. Samalla oppilaiden itsehallinto menetti aiemman asemansa ja oppilaiden tärkeimmäksi tehtäväksi määriteltiin huolehtiminen kurista ja hyvistä opintosuorituksista. Erityisesti koulujen pioneeri- ja Komsomol-osastojen¹²⁷ piti velvoittaa jäsenensä ”seuramaan tietoisesti, rehellisesti, täsmällisesti ja oikein oppivelvoitteita sekä noudattamaan koulun sisäistä järjestystä”. Toistuvasta sääntöjen rikkomisesta saattoi seurata siirto erityiskouluun. Myös julistettu koulupuvun käyttöpakko palveli yhtenäisen kurin ulkoisena tunnuksena. Neuvostovaltio palautti myös perheen kunniaan ensimmäisenä kasvattajana sosialismin alkuaikojen kollektiivisen kasvatuskäsitteiden sijaan säätämällä uuden avioliittolain 1936.¹²⁸ Komsomol ei tuolloin vielä ulottunut koko nuorisoon. Vasta 1970-luvulla siihen kuului kolme neljästä neuvostonuoresta.

¹²⁵ Anweiler–Ruffmann 47, 51, 53. Komsomol = *Vsesojuznyj Leninskij kommunističeskij sojuz molodjoži* = Yleisliittolainen leniniläinen kommunistinen nuorisoliitto (14–28-vuotiaat).

¹²⁶ ibidem 55–56, Holmes: ”School and ...” teoksessa Eklof et al (2005), 56, Hildermeier, 415.

¹²⁷ Pioneerit = VKP(b):n 10–14 -vuotiaiden nuorisojärjestö.

¹²⁸ Anweiler–Ruffmann (1973), 58–59, Holmes: ”School and...” teoksessa Eklof et al, 58. Hildermeier, 550–552. Havaitsin Stalinin ajan pedagogiikan pitkäikäisyyden itsekin, kun Paimiossa vierailleet venäläiset opettajat ihmettelivät, emmekö anna arvosteluja joka tunnin jälkeen. Kun oppilaat tavalliseen suomalaiseen tapaan sinuttelivat opettajia, vieraat ihmettelivät, kuinka oppimista voi tapahtua, kun opettajan auktoriteetti on poistettu. Oppiminen näyttää kuitenkin olevan mahdollista, jos on uskomisen Suomen kärkipaikkoihin OECD:n Pisa-tutkimusten oppimistuloksissa vuosina 2000, 2003 ja 2007.

Maaliskuusta 1937 alkaen palautettiin lukujärjestykseen työnopetus. Siis 20 vuotta vallankumouksen jälkeen ympyrä oli kierretty ja palattu takaisin venäläisen koulun perinteisiin muotoihin. Vuoden 1936 jälkeen valtion kasvatusoppi kehittyi kokonaisvaltaiseen suuntaan. Myöhempi tutkimus nimitti sitä ”pedagogiikaksi ilman lasta” eli totalitarismiin, joka huipentui Stalinin henkilökultissa. Varsin tyypillisenä koko neuvostoajan ilmiönä aloitettiin kouluissa sotilaalliset alkeisharjoitukset isänmaan puolustuksen vahvistamiseksi. Ne muodostivat pysyvän osan opetussuunnitelmaa lukuvuodesta 1932–33 alkaen. Kaksi viikotuntia vahvistettiin vielä 1967 kiintiöksi keskikoulun 9. luokalla, ammattikouluissa ja teknillisissä oppilaitoksissa. Eläkkeellä olevat upseerit opettivat pojille aseenkäsittelyä, ammuntaa ja sulkeisjärjestystä. Tytöt puolestaan saivat koulutusta lääkinä-, viestitys- ja muihin vastaaviin tehtäviin.¹²⁹ Miespuoliset korkeakouluopiskelijat selviytyivät edelleen usein varusmiespalveluksesta olemalla kaksi kesää palveluksessa ja osallistumalla kertusharjoituksiin. Muutoin maavoimien palvelus kesti kaksi vuotta ja merivoimien kolme. Kokonaisuudessaan kysymyksessä oli Stalinin käskystä luotu järjestelmä, jossa julkista muistia käytettiin kansalaisten ehdottoman lojaalisuuden varmistamiseksi kouluiästä alkaen. Keppinä toimi 1936–38 toteutettu sattumanvaraisen terrorin ensimmäinen aalto, jossa kukaan ei voinut olla varma omasta turvallisuudestaan. Tämä hiljensi myös kaiken mahdollisesti heränneen kritiikin järjestelmää kohtaan.

3. Historia toistuu

Kolmikymmenluvun lopulla neuvostokoulu oli palannut moniin vallankumousta edeltäneisiin käytäntöihin: byrokraattinen sentralismi, poliittinen kontrolli, valtioisänmaalliset korostukset ja ammatillinen suoritussuuntautuneisuus. 1934 aloitettu neuvostopatriotismien opetus saavutti kypsyyksensä Suuressa isänmaallisessa sodassa. Historianopetuksen uudelleen suuntaaminen käy ajallisesti yksiin neuvostopatrioottisen propagandan käynnistämisen kanssa lehdistössä ja radiossa 1930-luvulla. Se sopi Stalinin lanseeraamaan ajatukseen ”sosialismista yhdessä maassa”. Venäjän historian suuret hahmot, Aleksanteri Nevski, Iivana Julma ja Pietari Suuri nostettiin Stalinin käskyllä esiin niin oppikirjoissa kuin Sergei Eisensteinin elokuvissakin. Stalinin hahmon sijoittaminen tähän samaan joukkoon osoitti hyvin joustavaa jatkuvuutta. Kun vallankumouksen tarkoittamasta ”valtion kuolemasta” luovuttiin, palattiin melko nopeasti vanhoihin symboleihin ja valtion kansalaisten palkitsemiseen. Vuodesta 1936 jaettiin ”Ansioituneen opettajan” arvonimeä.¹³⁰ Viimeksi mainittuun liittyi myös positiivinen taloudellinen sanktio.

Vuosina 1936–38 eli suuren puhdistuksen aikana myös opettajat joutuivat tarkastuskomiteoiden kuulusteluihin. Heiltä kyseltiin poliittista vakaumusta, ja erityisen tarkasti tutkittiin ne, joilla oli epäilyttävä yhteiskunnallinen tausta: kauppiaiden, aatelisten, pappien, kulakki- en ja tsaarin upseerien lapset. Osa menetti henkensä. Monien vähemmistökansallisuuksien kuten inkerinsuomalaisten koulut muutettiin venäjänkielisiksi. V.I. Musajevin haastatteleman, tuolloisen koululaisen Pekka Tuhkasen muistaman mukaan joulukuussa 1937 lähdettiin joululomalle täysin suomenkielisestä koulusta. Loman aikana opettajat vangittiin, ja kun oppilaat palasivat loppiaisen jälkeen 1938 takaisin koulunpenkille, opettajat olivat venäläisiä, täysin tuntemattomia, opetus venäjänkielistä, eikä suomea saanut puhua väli-

¹²⁹ Anweiler–Ruffmann (1973), 60–69, opetussuunnitelma *Utšitel'skaja Gazeta*, 12.8.1937. Sotilaalliset alkeisharjoitukset = *natšalnaja vojennaja podgotovka*. Kts. myös Nääppä (1997), 40.

¹³⁰ Anweiler–Ruffmann (1973), 66–72. Muut kuin venäläiset kansat pakotettiin jälleen käyttämään kyrillisiä kirjaimia (esim. tataarit).

tunneillakaan. Oppilaille tämä oli todella raskasta. Kuitenkin koko Neuvostoliiton tasolla vain 3 % opettajista erotettiin tutkinnan seurauksena.¹³¹ Puhdistus kohdistui siis tuossa vaiheessa täsmällisesti suunnattuna toimenpiteenä vähemmistökansallisuuksiin.

Ajanjaksoa kuvaava esimerkki on sen korkein kasvatusauktoriteetti, yli sata kirjaa kirjoittanut pedagogi Anton Makarenko. Hän ihannoi teoksissaan rutiinia, sääntöjä, täsmällisyyttä, hygieniää ja sotilaallisia tapoja kuten tervehtimistä, torvisoittomerkkejä, rumpujen pauketta, viirejä, tarkastuksia ja oppilaiden järjestymistä osastoiksi. Vasta kuolemansa jälkeen 1940 hänet kohotettiin todelliseksi koulun ja nuorison esikuvaksi. Sodan jälkeen Makarenkosta tuli yksi neuvostoikoneista, joiden avulla taisteltiin läntistä hapatusta ja *kosmopolitismia* (vieraan, erityisesti juutalaisen vaikutuksen ja ”turmeltuneen taiteen” vaikutusta) vastaan. Klafkin mukaan murtamaton yhteisöön kuulumisen tietoisuus ja yksiselitteinen ystävä-vihollinen –asetelma olivat Makarenkon pedagogiikan samoin kuin kaikkien totalitaaristen kasvatusjärjestelmien peruselementti. Kanonisointi ei kuitenkaan toiminut käytännössä, sillä sivistysasiain kansankomissariaatti ja opettajakaaderit välttelivät Makarenkon ”kurin estetiikkaa”. 1940-luvun alussa päätettiin palata tsaarin ajan mukaiseen siviilien ja sotilaiden rankijärjestelmään, univormuihin ja etuoikeuksiin. Kurinalainen opiskelu ja työnteko laskettiin tärkeimmiksi kansalaishyveiksi, ja koulun, armeijan sekä valtiokoneiston hierarkkinen järjestelmä legitimoitiin kutsumalla niitä ”kokonaispalveluksi” ja ”lupaukseksi johtajalle”.¹³² Makarenkon mallia voi ulkoisilta muodoiltaan verrata Natsi-Saksassa käytettyihin nuorison kasvattamismenetelmiin.

Sivistysasiain kansankomissaari V.P. Potjomkin palautti vuodesta 1943–44 voimaan keskikoulun päättökokeet, mitalit niissä menestyneimmille, rehtorin yksinomaisen herruuden koulussa ja opettajille luokan kiistattoman johtajan aseman. Tällöin lakaistiin maton alle kaikki sosialistisen ja liberaalin pedagogiikan jäänteet. Samoin sosialistinen kilpailu kiellettiin, koska se ei tuottanut todellisia tuloksia. Sotavuosina perustettiin myös ”työläisnuorison kouluja” ja ”maaseutunuorison iltakouluja”.¹³³ Stalinin viimeisinä vuosina käytiin useita kampanjoita erityisesti läntisiä vaikutteita vastaan, eikä kukaan tohtinut riskeerata omaa vapauttaan ja henkeään kokeilemalla uusia opetusmenetelmiä tai koulujärjestelmää. Sodan aikana toteutetut muutokset muuttivat neuvostokoulua jopa tsaarinaikaista käytäntöä jäykempään suuntaan.

Todettakoon, että ensimmäinen totalitaarista kasvatusta tutkinut väitöskirja julkaistiin Yhdysvalloissa jo 1944. Siinä vertailtiin Italian, Saksan, Neuvostoliiton ja Japanin opetusjärjestelmiä. Yksiselitteinen johtopäätös oli, että näissä kaikissa kollektiivi imaisee yksilöllisyyden ja yksilön persoonallisuus uhrataan ”kansakunnan hyväksi”.¹³⁴ On huomattava, että toinen maailmansota oli vielä käynnissä tuolla hetkellä. Saksa ja Japani olivat Yhdysvaltain pahimpia vihollisia ja Neuvostoliitto taas läheinen liittolainen. Poliittiset suhdanteet eivät siis vaikuttaneet ainakaan tämän tutkimustuloksen julkaisun ajankohtaan.

¹³¹ Musajev (2004), 264. Vrt. Friedrich–Brzezinski (1966), 296: ”Perhe jäi ainoaksi paikaksi, jossa saattoi lausua antikommunistisen mielipiteen tai harjoittaa uskontoa.”

¹³² Holmes ”School and...” teoksessa Eklof et al (2005), 76–78, Anweiler–Ruffmann (1973), 71–72, Hildermeier (1998), 720, Klafki (1967), 69. Kukuškin esitteli kirjassaan Makarenkon ihanteellisessa valossa vielä v. 1988. NL:n ensimmäinen äänielokuva, Nikolai Ekkin 1931 ohjaama ”*Putjovka v žizn'*”, ’Passi elämään’ perustui Makarenkon erityisoppilaita koskevaan käsikirjoitukseen.

¹³³ Anweiler–Ruffmann (1973), 75. Vuoden 1943 oppilasta koskevat yksityiskohtaiset määräykset, kts.

Friedrich–Brzezinski (1966), 152–153. Esimerkki: ”Oppilaan on toteltava kyselemättä rehtorin ja opettajien määräyksiä.”

¹³⁴ Leon Bernard Pousson: ”The Totalitarian Philosophy of Education” (1944), siteerannut Anweiler, ”Totalitäre Erziehung” teoksessa Seidel–Jenkner (1974), 519.

4. Hruštšovin reformiyritykset

Vain neljä luokkaa kansakoulua käynyt Nikita Sergejevitš Hruštšov osoittautui varsin innokkaaksi yrittämään koulutusuudistuksia. Jo Stalinin ajan viimeisessä XIX puoluekokouksessa syksyllä 1952 oli asetettu kolme tavoitetta:

- 1) yleisen oppivelvollisuuden laajentaminen seitsenvuotisesta kymmenvuotiseksi suurimmissa kaupungeissa ja teollisuuskeskuksissa vuoteen 1955 mennessä, ja kaikkialla vuoteen 1960 mennessä
- 2) polyteknisen opetuksen toteuttaminen keskikoulussa, ja myöhemmin siirtyminen polytekniseen opetukseen kaikkialla (ei mainittu kuitenkaan ajallista rajaa)
- 3) yleissivistävän koulun kehittäminen liittäen se kiinteästi tuotantoon.

Uusi tuntijako tuotiin kouluihin lukuvuonna 1954–55: siinä oli 18 vuoden jälkeen palautettu työnopetus. 1.–4. –luokille oli askartelua, työpaja- ja puutarhatöitä 5.–7. –luokille sekä 8.–10. –luokille koneoppia, sähkötekniikkaa ja maataloutta. XX puoluekokouksessa 1956 Hruštšov markkinoi omana iskusananaan ”koulun yhdistämisen elämään”. Hän vaati koulusta pääseville parempia valmiuksia käytännön työhön ja nopeampaa siirtymistä sanoista tekoihin. Komsomol valjastettiin perustamaan koululaisprikaateja ”yhteiskunnallisesti hyödylliseen työhön”. Puoluekokouksen jälkeen mm. *Sovjetskaja Pedagogika* –lehti sanoutui irti stalinismista. Koulujen opetussuunnitelmien ja oppikirjojen osalta vapautuminen Stalinin varjosta vaikutti erityisesti historian, kirjallisuuden ja biologian opetukseen. Hruštšov piti koululaisten ja näiden perheiden keskuudessa esiintyvää kammaa ruumiillista työtä kohtaan täysin vääränä. Hänen mielestään kaikkien, jotka päättävät kahdeksannen luokan, piti mennä töihin. Vanhempien asema tai pyrkimykset eivät saaneet vapauttaa tästä. Sen lisäksi kunnan koulun piti jatkaa nuorison kasvattamista työväen ja talonpoikien sankarillisten perinteiden mukaisesti: Hän halusi omien sanojensa mukaan ”tällä tavoin lähentää intelligentsijan ja toisaalta teollisuustyöläisten ja kolhoositalonpoikien lapsia toisiinsa”.¹³⁵ Kun intelligentsija halusi edelleen kasvattaa lapsensa omien arvojensa mukaisesti ”sivistyneisiin tehtäviin”, sen ja puoluejohtajan näkemysten välille syntyi ristiriita.

Marraskuussa 1958 julkaistiin uusi seitsenvuotissuunnitelma ja samaan aikaan Hruštšovin teesit, jotka vaativat koulun ja työelämän suhteiden kiinteäyttämistä sekä maan julkisen koulutusjärjestelmän edelleen kehittämistä. Opetussuunnitelman mukaan matematiikan ja luonnontieteiden osuutta lisättiin humanististen aineiden kustannuksella. Tarkoitus oli siirtyä polytekniseen koulutukseen, jossa oppilaat tutustuisivat työelämän eri muotoihin ja saivat opintojensa ohessa käytännön kokemusta tuotannosta. Täyttä keskikoulua oli määrä pidentää kymmenestä yhteentoista vuoteen. Uudet opetusmenetelmät, joissa oli vaikutteita myös länsimaiden kasvatustieteen teorioista, tulivat korvaamaan vanhanaikaisia ja turhauttavia stalinistisia keinoja. Yleisenä tavoitteena oli valmistaa oppilaat täysin tuotannon palvelukseen ja päästä eroon henkisen ja ruumiillisen työn jaosta, jonka Marx oli havainnut yhdeksi kapitalismin haitallisimmista tuotoksista. Sputnikin laukaisu 1957 aiheutti säpsähdyksen erityisesti Yhdysvaltain koululaitoksessa. Se antoi vaikutelman, jonka mukaan Neuvostoliitto olisi ohittanut Yhdysvallat tekniikan kehityksessä. Pietarin pedagogisen instituutin tutkija Šumilov sanoo kuitenkin suoraan, ettei sosialistinen komentotalous kyennyt ottamaan vastaan tekniikan kehityksen saavutuksia, vaan se jäi suurimmaksi osaksi sotaa edeltäneelle tasolle.¹³⁶ Työvoimapolitiikan voi todeta kulkeneen yhtä jalkaa tekniikan kehittämisen kanssa. Ei ollut pakottavaa tarvetta koneistamiseen, koska maassa oli riittävä-

¹³⁵ Anweiler–Ruffmann (1973), 79–83, vrt. Friedrich–Brzezinski (1966), 154.

¹³⁶ Šumilov–Rjabikin (2000), 297.

ti käsipareja tekemään useimmat asiat entiseen tapaan. Samalla vältyttiin työttömien määrän kasvulta.

Neuvostoliiton propagandaväitteen mukaan vain sosialistinen koulutusjärjestelmä pystyi tuottamaan Sputnikin. Tämä asettuu uuteen valoon, kun muistetaan, että ne kolme avaruusohjelman toteuttamiseen osallistunutta tiedemiestä, Pavel Tšerenkov, Ilja Frank ja Igor Tamm, jotka saivat fysiikan Nobel-palkinnon 1958, olivat saaneet koulutuksensa joko ennen vallankumousta tai 1920-luvun hyvin erilaisessa koulujärjestelmässä. Moni seikka viittaa neuvostokoulun kriisiytymiseen jo 1958. Riittämättömät opetusmenetelmät kuten ulkoa oppiminen, joustamaton opetussuunnitelma, hyvin rajoitetut jatkomahdollisuudet yliopistossa ja psykologian katoaminen kasvatuksesta Stalinin aikana johtivat kaikki heikkeen viiniin standardeihin ja kasvaviin laiminlyönteihin. Tunnetut matemaatikot ja luonnontieteilijät olivat jo 1958 sitä mieltä, että pakollinen työhön osallistuminen estää lahjakkaita oppilaita kehittymästä, siis juuri niitä, jotka muodostavat tieteellisen jälkikasvun. Vallitsi ilmeinen ristiriita: koulutusjärjestelmä pystyi tuottamaan maailman eturivin tiedemiehiä, mutta se perustui silti vanhanaikaisiin metodeihin, kärsi resurssien puutetta, oli byrokraattinen ja yleisesti turhauttava. On kuitenkin myönnettävä, että oppivelvollisuuskoulu onnistuttiin pidentämään seitsenvuotisesta kahdeksanvuotiseksi 1959.¹³⁷ Neuvostojohto ratsasti maansa tieteen maineella, mutta ei ollut valmis turvaamaan sen tulevaisuuden resursseja.

Neuvostoliiton alkuaajoista muistuttava mielenkiintoinen yksityiskohta oli internaattikouluajatuksen elvyttäminen. Hruštšov piti internaattikouluja erityisen merkittävänä kommunistisen kasvatuksen toteuttamisessa. Vaikka kritiikkiä esitettiin, vuoden 1961 puolueohjelmaan kirjoitettiin silti: ”Jokaisella perheellä tulee olla vuoteen 1980 mennessä mahdollisuus halutessaan antaa lapsensa valtion laitoksen kasvatettavaksi.”¹³⁸ Hruštšov pyrki edelleen aidon neuvostoihmisen luomiseen. Nähtävästi puoluejohtaja ei ollut tyytyväinen perheiden antamaan kasvatukseen edes 40 vuotta vallankumouksen jälkeen, jolloin monien sen tavoitteiden olisi pitänyt olla jo toteutuneita.

Suunnitelmat osoittautuivat epärealistisiksi: kesään 1963 mennessä oli internaattikouluihin siirtynyt alle miljoona koululaista, vaikka suunnitelmassa oli tavoiteltu 2,5 miljoonaa. Nyt päädyttiinkin ennen muuta kustannussyistä toteuttamaan kokopäiväkouluja, ja tämä miellytti myös vanhempia. Elokuun 13. päivänä 1964 NKP:n keskuskomitea päätti luopua Hruštšovin ajamasta työkeskikoulusta. Tämä edelsi johtajan syrjäyttämistä lokakuussa ja muodostui näin koulutuspolitiikan käännekohtaksi. Myöhemmin hänen koulutusreforminsa on yleisesti määritelty epäonnistumiseksi. Tehtaat ja kolhoosit käyttivät oppilaita halpana, kouluttamattomana käsityövoimana, eivätkä harjoittaneet heitä kunnolla. Tehtaat valittivat tuotantotavoitteiden täyttymättömyyttä, kun ammattilaiset joutuivat opastamaan koululaisia. Intelligentsija vastusti lastensa koulutuksen heikentämistä ja tavoitteli näille yliopistokoulutusta. Rehtorit puolestaan harmittelivat akateemisten standardien (oppimistavoitteiden) alenemista. 1980-luvun lopun tapahtumat osoittivat Hruštšovin epäonnistuneen myös kansallisten erojen eliminoimisen suhteen. Neuvostoliiton loppuaikaa luonnehtii Smithin mukaan paremminkin apatia ja työn välttely kuin Hruštšovin visio työlle ja kommunismille omistautuneesta kansalaisesta.¹³⁹ Viimeksi mainittua piirrettä ei parantanut luopuminen erilaisista koulutuskokeiluista.

¹³⁷ Smith, J.: ”Krushcev and...” teoksessa Kangaspuro–Smith (2006), 226–228, Anweiler–Ruffmann (1973), 90, Jakir ”Das Bildungssystem“ teoksessa Plaggenborg (2003), 865. Neuvosto-Virossa toteutettiin kuitenkin kaikille yhteinen 10-luokkainen keskikoulu 1960-luvulla, kts. Samsonov (1983), 553–560.

¹³⁸ Anweiler–Ruffmann (1973), 85.

¹³⁹ Anweiler–Ruffmann (1973), 85–89, Smith, J.: ”Krushcev and...” teoksessa Kangaspuro–Smith (2006),

5. Pysähtynyt koulu

Linjoja konservatiiviseen suuntaan kääntänyt Leonid Brežnev piti NKP:n XXIV puoluekokouksessa 1971 erittäin tärkeänä neuvostoihmisen kasvattamista ylpeäksi kotimaastaan. Hänen mielestään suuri merkitys oli nuorison valmistamisella kotimaan puolustamiseen, jota Komsomol, vapaaehtoinen armeijan, ilmavoimien ja laivaston vaatimuksia tukeva järjestö sekä muut yhdistykset ja urheiluseurat harjoittavat. Poliittisena upseerina sodan aikana toiminut Brežnev halusi historianopetuksen korostavan sotilaallista maanpuolustusta.¹⁴⁰ Tuon ajan läntisten sadankomiteoiden aseriisuntaihanteet eivät tunkeutuneet Neuvostoliittoon.

1970-luvulla suunniteltiin nuorisokoulua, joka olisi yleissivistävä ja samalla ammatillinen keskikoulu. Lukuvuonna 1971–72 tällaisissa opiskeli yhteensä 300 000 oppilasta. Koulunkäyntinsä keskeytti vuosikymmenen puolivälissä ennen kahdeksannen luokan loppua lähes 15 % oppilaista. 63 % siirtyi yhdeksännelle luokalle ja suoritti sen päättökokeen. Yleistä oppivelvollisuutta pidennettiin 1979 10-vuotiseksi, minkä jälkeen suoritettiin päättökoe. Läpäistyään sen opiskelija oli valmis pyrkimään korkeakouluun. Kaikki lähteet mainitsevat yhtäpitävästi opetussuunnitelmaan sisältyneen venäjän kielen ja kirjallisuuden valtavan osuuden, joka käsitti keskikoulun alaluokilla maksimissaan 12 viikkotuntia kaikkiaan 27:stä. Koulun ohella ja usein sen tiloissa toimi ideologis-poliittinen puoluekoulutus, joka ulottui lokakuulaisista¹⁴¹ pioneerien ja komsomolilaisten kautta korkeakouluun. Komsomolilla oli vuonna 1970 kaikkiaan 27 miljoonaa jäsentä. Pysähtyneisyyden ajan lopussa toimi Neuvostoliitossa kuitenkin erilaisia keskikouluja: tuotanto-opetukseen erikoistuneita, jonkin aineen erikoistuneita kouluja, kokopäiväkouluja sekä internaattikouluja.¹⁴²

Perinteiseen sanavarastoon kuului 10. viisivuotissuunnitelman (1976–80) koulutusjärjestelmän parantamista kuvaava osa ”Tehokkuus ja laatu”. Koulu sai tehtävän valmistaa oppilaitaan tehokkaammin säännölliseen työhön. Vuoden 1977 perustuslaki takasi neuvostokansalaisille oikeuden koulutukseen. Keinoina olivat nuorison pakollinen koulutus, ammatillis-teknisen koulutuksen laajentaminen, keskiasteen ammattikoulutus ja korkeakoulutus, joiden tuli olla sidoksissa elämään ja tuotantoon. Edelleen oli määrä kehittää etä- ja iltakoulutusta sekä jakaa valtion stipendejä ja huojennuksia koululaisille ja opiskelijoille. Koulukirjojen tuli olla ilmaisia ja opetuksen tapahtua oppilaan äidinkielellä. Ylin tavoite oli luoda edellytykset jatkuvalla itseopiskelulle. Myös 11. viisivuotissuunnitelma halusi tehostaa taloutta ja sen myötä koulutusta. Iskusanoina ”Laatu ja vielä kerran laatu” haluttiin jälleen parantaa opettajien ja oppilaiden suorituksia. Uusi koulureformi julistettiin 1984. Sen oli taasen määrä yhdistää ammatillinen ja yleissivistävä koulutus entistä tehokkaammin. Ennen muuta uudistukseen sisältyi kuitenkin vahvistettu puoluekontrolli ja ideologinen kasvatus. Siksi se ei missään tapauksessa kyennyt motivoimaan opettajia ja oppilaita oma-aloitteisuuteen tai länsimaisessa mielessä luovaan toimintaan.¹⁴³ Neuvostojärjestelmä pystyi kehittämään yhä hienommalta kuulostavia tavoitteita, mutta ei välttämättä toteuttamaan niitä. Yhtenä syynä tähän voidaan pitää sitä, että valtio osoitti jokaiselle paitsi koulutuspaikan, myös sen jälkeisen työpaikan. Omalla toiminnallaan kukaan ei kyennyt pa-

235–236, Kts. myös Jakir ”Das Bildungssystem“ teoksessa Plaggenborg (2003), 890.

¹⁴⁰ Hildermeier (1998), 838, 933, Service (2003), 187.

¹⁴¹ Lokakuulaiset (*oktjabrskij*) = NKP:n 7–9-vuotiaille tarkoitettu lapsijärjestö.

¹⁴² Jakir ”Das Bildungssystem“ teoksessa Plaggenborg (2003), 865–866, 891, Anweiler–Ruffmann (1973), 114–128, Nääppä (1997), 21.

¹⁴³ Jakir ”Das Bildungssystem“ teoksessa Plaggenborg (2003), 885, 891, 892–893. Venäjän kielen opettajien mukaan ilmaisu ”*Vsjo v porjadki*”, ’Kaikki järjestyksessä’ merkitsee paitsi asiaa totena, myös sitä, että tehtävät on luetteloitu ja kirjattu, mutta niitä ei suinkaan ole vielä tehty.

rantamaan omaa yhteiskunnallista asemaansa lukuun ottamatta pyrkimistä NKP:n jäseneksi.

6. Erikoistuneet koulut

Ulkopuolelta varsin tasapäistävältä vaikuttaneen neuvostokoulun sisällä toimi erikoistuneita kouluja, joiden määrä oli 1970-luvun puolivälissä yli tuhat. Niihin määrättiin eri alojen erityislahjakkuuksia, joita sitten pyrittiin vahvistamaan paremmin kuin tavallisessa koulussa olisi pystytty. Kuitenkin virallisesti kiellettiin, että kyseessä olisivat olleet lahjakkaiden erityiskoulut. Älymystön piirissä esiintyi kuitenkin suuri pyrkimys sijoittaa lapsensa juuri näihin opinahjoihin. Vieraita kieliä opetettiin tällaisissa kouluissa jo vuodesta 1946 alkaen, muiden erikoistuneiden koulujen määrä laajeni erityisesti 1960-luvulla. Laajennetun kieliohjelman kouluja toimi vuonna 1965 noin 700. 1950-luvun lopulta lähtien perustettiin matemaattis-luonnontieteellisiä ja myöhemmin kuvataiteeseen, musiikkiin ja balettiin erikoistuneita kouluja. Erikoiskoulujen määrä ei kuitenkaan ylittänyt kolmea prosenttia kaikkien päiväkoulujen luvusta. 1960-luvun alusta lähtien kasvoi urheilukoulujen määrä, joka ulottui 15 vuodessa jopa 5000:een. Yleensä erikoistuneet koulut sijaitsivat suurten kaupunkien keskustojen tuntumassa, mikä rajoitti niin työläiskaupunginosissa kuin maaseudulla asuvien lasten ja nuorten käymistä niissä. Vain harvoin näihin kouluihin kuului internaatteja – ja harvat edes halusivat internaatteihin. Toisin kuin traditionaalisissa kouluissa, joissa oli vain viitteellisesti esimerkiksi koulun ulkopuolista opetusta, uusi koulutyyppi tarjosi sopivia kotitehtäviä, tieteellistä opetusta ja tukiovetusta. Samoin se järjesti ekskursioita, teknisiä opintopiirejä, yksilöllistä oppimista ja kerhoja pioneeripalatsissa, nuorten teknikkojen asemia sekä työ- ja virkistysleirejä. Rahoituksen romahtaminen vei kuitenkin 1980-luvun lopulla pohjan koko järjestelmältä.¹⁴⁴ Muodollisesta tasa-arvosta huolimatta vaikkapa erikoiskoulun käynyt urheilija vietti ”tavalliseen rahvaaseen” verrattuna aikanaan etuoikeutettua elämää. Hän sai puhelimen ja auton jonottamatta ja pystyi matkustamaan ulkomailla.

Kaupungit olivat erityisopetuksen osalta huomattavasti maaseutua edellä. Baltian tasavalat puolestaan edustivat NL:n erityiskoulujen selkeää kärkeä. Tärkeän koulujärjestelmää täydentävän osan muodostivat ilta-, kierto- ja etäkoulut (*vetšernaja, smennaja i zaotšnaja škola*). Toisen maailmansodan aikana oli perustettu työläis- ja maaseutunuorison kouluja täydentämään niiden koulutusta, jotka eivät olleet suorittaneet seitsenvuotista koulua. Neuvostoyhteiskunta piti näitä kouluja korkeassa arvossa. Menestyvät oppilaat saattoivat lyhentää hyvillä arvosanoilla työpäiväänsä. 1950-luvun lopussa Neuvostoliitossa toimi yli 10 000 itsenäistä iltakoulua, mutta tämäkin järjestelmä rapautui 1980-luvun loppuun mennessä.¹⁴⁵ Pääsy koulutukseen ja sitä kautta elannon helpompaan hankkimiseen oli neuvostoajana huomattava houkutin kaupunkeihin muuttamiselle. Moskova ja Leningrad joutuivat tämän vuoksi rajoittamaan uusien asukkaiden virtaa.

7. Neuvostoliiton opetussuunnitelman tuntijako

Kun tarkastellaan yleissivistävän koulun tuntijakoa kolmena ajankohtana (pysähtyneisyyden aikana 1982–83, perestroikan käynnistyttyä 1985 sekä uuden Venäjän osalta 1994 alkaen), havaitaan, että historian tuntimäärät eivät ole juuri muuttuneet. Sen sijaan sil-

¹⁴⁴ Jakir ”Das Bildungssystem“ teoksessa Plaggenborg (2003), 875–876, Anweiler–Ruffmann (1973), 108.

¹⁴⁵ Jakir ”Das Bildungssystem“ teoksessa Plaggenborg (2003), 877–880.

miinpistävää on erityisesti varhaisemmassa vaiheessa venäjän kielen ja kirjallisuuden suuri osuus. Todettakoon, että kouluun mennään seitsenvuotiaana. Ne, jotka käyvät yliopistoon pyrkimiseen oikeuttavat 11 luokkaa, sivuuttavat yleensä viidennen mennessään alakoulusta keskikouluun. Tällöin koulunsa päättävä on yleisimmin 17-vuotias.

Tästä taulukosta käy ilmi, että venäjän kielen suhteellinen osuus on vähentynyt järjestelmän muututtua. Historia kuuluu uuden tuntijaon mukaan yhteiskuntatietoon, jonka tunteihin sisältyy myös kansalaistaitoa ja talousmaantietoa. Absoluuttinen tuntimäärä osoittaa viikkotunteja koko keskikoulun aikana.

Taulukko 3: Historian sekä venäjän kielen ja kirjallisuuden viikkotuntimäärät

	lukuvuosi					
	1982–83		1985		1994	
oppiaine		%		%		%
historia	18	6,4	18	5,4	34	9,6
venäjän kieli ja kirjallisuus	72	25,5	80	24,0	74	20,8

Kuvatessaan jo Stalinin aikana muodostettua neuvostokoulun yksiulotteisuutta Karlsson painottaa aivan oikein kuria ja järjestystä. Vankkojen tietojen ja traditionaalisten kouluaineiden tarvetta korostettiin ja oppikirjat uusittiin tätä tarkoitusta varten. Ne saivat monopoliaseman ja tutkintovastuu keskitettiin. Yhtenäinen koulupuku symbolisoi selvimmin koulun muodollisuutta. Karlsson väittää historian tulleen koulun tärkeimmäksi aineeksi, koska sen tuntemuksessa järjestettiin sosialistisia kilpailuja. Niissä ei jaettu ensimmäisiä palkintoja, koska se oli aina varattu Stalinille. Johtaja ei kuitenkaan antanut neuvoja opetukseen ensisijaisesti pedagogisista syistä eli tehdäkseen historian houkuttelevammaksi ja elävämäksi nuorille ihmisille, vaan historian piti koitua valtion, puolueen ja sen johtajan hyväksi.¹⁴⁶ Seuraavassa esitetyn tuntijaon mukaan painotus ei kuitenkaan muuttunut Stalinin ajoista paljontaan. Ylivoimaisesti tärkein aine on ollut ja on venäjän kieli ja kirjallisuus, joita keskikoulussa on opiskeltu historiaan verrattuna nelinkertainen tuntimäärä. Lähellekään samaa ei pääse edes matematiikka, jota on yleisesti arvostettu niin neuvostovallan kuin Venäjän aikana. Tulkitsen tämän johtuneen ainakin siitä, että neuvostojärjestelmä halusi levittää venäjänkielen taitoa vähemmistökansallisuuksien ja ulkomaalaisten keskuuteen. Toisaalta se ei halunnut neuvostokansalaisten oppivan liikaa vieraita kieliä, koska silloin heillä olisi ollut mahdollisuus kuulla tai lukea kritiikkiä järjestelmää kohtaan. Kokeukseni mukaan vielä järjestelmän muututtua venäläinen koulu on opettanut vierasta kieltä filologisella pohjalla: kertaamalla kielioppia ja opettelemalla ulkoa. Varsinaisen keskustelutaidon opettaminen etenee hitaasti.

Seuraava taulukko¹⁴⁷ on Neuvostoliiton opetusministeriön vahvistama lukuvuodeksi 1982–83

¹⁴⁶ Karlsson (1999), 74–75, Karlsson (1987), 207–208

¹⁴⁷ Ministerstvo Obrazovaniya SSSR: *Utšebnij plan natsšalnyh, vosmiletnih i srednih obštšeobrazovatelnyh škol na 1982/83 uzebnij god* (Turun yliopiston venäjän kielen laitos)

Taulukko 4: Neuvostokeskikoulun viikkotuntimäärät

	luokka-aste										
oppiaine	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	yht.
venäjän kieli	12	11	10	6	6	4	3	2			54
kirjallisuus	-	-	-	2	2	2	2	3	4	3	18
matematiikka	6	6	6	6	6	6	6	6	5	4/5	57,5
historia	-	-	-	2	2	2	2	3	4	3	18
NL:n valtio-opin ja -oikeuden perusteet								1			1
yhteiskuntaoppi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2
ympäristöoppi	-	1	2	1	-	-	-	-	-	-	4
maantieto	-	-	-	-	2	3	2	2	2	-	11
biologia	-	-	-	-	2	2	2	2	1	2	11
fysiikka	-	-	-	-	-	2	2	3	4	4/5	15,5
tähtitiede	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
tekninen piirustus	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	2
kemia	-	-	-	-	-	-	2	2	3	3	10
vieras kieli	-	-	-	4	3	2	3	2	1	1	16
kuvaamataito	1	1	1	1	1	1	-	-	-	-	6
musiikki	1	1	1	1	1	1	1	-	-	-	7
liikunta	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	20
työnopetus	2	2	2	2	2	2	2	2	4	4	24
alkeisotilasharjoitukset	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2	4
yhteensä	24	24	24	27	29	29	30	31	32	32	282
valinnaisaineet	-	-	-	-	-	-	1	2	4	4	11
työharjoittelu (päiviä)	-	-	-	-	5	5	5	-	22	-	37

8. ”Pysähtyneisyyden Mannerheim-linja”

Neuvostoliiton koulujärjestelmässä oli ainakin perestroikaan saakka Stalinin ajalta periytyneitä jäänteitä: keskitetty komentojärjestelmä, koulujen virastoholhous, koulutyön byrokraatisointi, organisatoristen ja pedagogisten kysymysten muodollinen ja jäykkä ratkaiseminen, oppisisältöjen ja opetusmetodien säätämisen dogmatismi sekä opetus- ja kasvatustilanteiden estävä hitaus. Näistä pystyttiin pyrkimään eroon vasta Gorbatšovin aikana. Vuoden 1988 ”reformien reformi” korosti erityisesti innovaatioiden ja kokeilujen merkitystä. Paikallinen päätösvalta pyrki laajentamaan toimintavapauksia ja koulun tavoitteiksi asetettiin nyt ”humanisointi, demokratisointi ja yksilöllistäminen”. Kuitenkin jo uuden teknologian maailmanlaajuinen voittokulku osoitti, että Neuvostoliiton ongelmat eivät olleet ratkaistavissa vallinneen järjestelmän oloissa. Neuvostokoulun käytännöt olivat ”kaikin puolin sivistyneen” ja vapaan ihmisen ihanteen vastaisia.¹⁴⁸ Juuri yksilöllistäminen ja ”henkilökohtaisten opetusjärjestelyjen kehittämissuunnitelman” laatiminen lienee neuvostoperinteessä vaikeinta.

¹⁴⁸ Jakir ”Das Bildungssystem“ teoksessa Plaggenborg (2003), 894–904.

Neuvostoliiton jo horjuessa Venäjän federatiivisen neuvostotasavallan opetusministeriksi nimitettiin radikaali uudistaja Eduard Dneprov 1990. Hän kertoo vaatineensa uudistuksia jo joulukuussa 1988 pidetyssä kansansivistystyöntekijäin kongressissa. Tuolloin kuitenkin tieteellisenä tulppana istuivat Pedagogisten tieteiden akatemian (*Akademija Pedagogičeskijh Nauk, APN SSSR*) johtajat. Suomalaiselta kannalta on mielenkiintoista, että Dneprov nimittää juuri tätä akatemiaa ”pedagogisen pysähtyneisyyden Mannerheimlinjaksi”.¹⁴⁹ Suomalaisten vastarinta talvisodassa kelpasi siis murtamattomuuden vertauskuvaksi myös Venäjän tieteellisessä keskustelussa.

Perestroikan aikana 1985 julkaistiin jo aiemmin valmisteltu tuntijako 11-luokkaista keskikoulua varten:¹⁵⁰

Taulukko 5: Perestroikan aikaiset keskikoulun viikkotuntimäärät

	luokka-aste											
oppiaine	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	yht.
venäjän kieli ja kirjallisuus	7	9	11	11	11	9	6	5	5	3	3	80
matematiikka	4	6	6	6	6	6	6	6	6	4/5	4	60,5
ATK:n perusteet	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2	3
historia	-	-	-	-	2	2	2	2	3	4	3	18
NL:n valtio-opin ja -oikeuden perusteet									1			1
yhteiskuntaoppi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0/2	1/2	2,5
ympäristöoppi	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
maantieto	-	-	-	-	-	2	3	2	2	1/2	-	10,5
biologia	-	-	-	-	-	2	2	2	2	1	1/2	10,5
fysiikka	-	-	-	-	-	-	2	2	3	3/4	-	14,5
tähtitiede	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
tekninen piirustus	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	2
kemia	-	-	-	-	-	-	-	3	2/3	2	2	9,5
vieras kieli	-	-	-	-	4	3	2	2	1	1	1	14
kuvaamataito	2	1	1	1	1	1	1	-	-	-		8
musiikki	2	1	1	1	1	1	1	-	-	-		8
liikunta	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	22
työnopetus	2	2	2	2	2	2	2	3	3	4	4	28
alkeissotilasharjoitukset	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2	4
yhteensä	20	25	27	27	33	33	33	33	34	34	34	333
yhteiskunnallisesti hyödyllinen työ	-	1	1	1	2	2	2	3	3	4	4	23
valinnaisaineet	-	-	-	-	-	-	2	2	2	4	4	14
työharjoittelu (päiviä)	-	-	-	-	10	10	10	16	16	20	-	-

Teknologian kehitys on tuonut opetussuunnitelmaan tietojenkäsittelyn perusteet. Venäjän kielen ja kirjallisuuden osuus on lisääntynyt 8 viikkotuntia. Sen sijaan vieraan kielen opetus on vähentynyt kaksi viikkotuntia, vaikka koulu on vuotta pidempi. Tämä osoittaa neu-

¹⁴⁹ Dneprov: ”Tšetvjortaja školnaja...” lehdessä ”Pervoje sentjabrja”, 3.3.1994.

¹⁵⁰ Nääppä (1997), 21.

vostovaltion johdon takertuneen tiedonkulun estelyyn tilanteessa, jossa ulkomaailmaa koskeva informaatio koko ajan levisi myös Neuvostoliitossa.

Neuvostoliiton hajottua 1991 Dneprov joutui vastuuseen uuden Venäjän federaation kaikista kouluista. Venäjän 1800-luvun liberaalin kasvatusliikkeen historioitsijana hän oli määrittellyt paikallisen itsehallinnon kattavaksi ratkaisuksi Venäjän ongelmiin ja uskoi lähtökohteisesti desentralisaatioon kansan aloitteiden käynnistäjänä. Kuitenkin hän piti välttämättömänä käyttää ”nyrkkejään” monoliittisen byrokratian murtamiseksi ja muutoksen välttämättömyyden korostamiseksi. Dneprov julkaisi artikkelisarjan ”*Tšetvjortaja školnaja reforma v Rossii*” (Venäjän neljäs koulu-uudistus) opettajien ammattilehdessä ”*Pervoje Sentjabrja*” keväällä 1994. Pettymyksekseen hän oli huomannut vain pienen vähemmistön opettajista ja vanhemmista kannattavan aktiivisesti reformia. Vielä pahempaa oli Venäjän syöksyminen taloudelliseen kurimukseen juuri muutosvaatimusten aikana. Jeltsinin julistus kasvatuksen asettamisesta tärkeysjärjestyksessä ensimmäiseksi muodostui nyt esimerkiksi ”hurskaasta retoriikasta”, jossa hallitus ei kykene toteuttamaan julistamiaan uudistuksia. Dneprov hankki vihollisia vaatimalla monien koulujen yksityistämistä sekä sotilaskoulutuksen lakkauttamista kouluissa. Hänen oli erottava 1992, mutta siihen mennessä hän oli suuresti ravistellut Venäjän koulutusjärjestelmää, sen opetussuunnitelmaa, rakennetta ja hallintoa. Hänen lähtiessään Venäjän opetusministeriön vaikutus- ja arvovalta oli merkittävästi vähentynyt ja aikaisemmin varsin keskitetty valta oli huomattavassa määrin siirtynyt alueille. Dneprovin oman arvion mukaan tämä reformi oli ennenakemätön kasvatuksen alueen yhteiskunnallisen luovuuden ja kansalaisten omaehtoisuuden ilmaus.¹⁵¹ On ymmärrettävää, että uudistusten symbolina toiminut opetusministeri samaistui kansan silmissä taloudellisen tilanteen heikkenemiseen. Kun koulutuksen ylläpitäjällä ei ollut rahaa, koulurakennukset alkoivat rapistua ja opettajien palkkoja ei voitu maksaa kuukausimääriin. Rahanpuute johtui ensisijaisesti verotusjärjestelmän kehittymättömyydestä. Vanhemmat pyrkivät kunnostamaan koulurakennuksia talkoilla, mutta monet pätevät opettajat hakeutuivat muihin töihin, joista maksettiin säännöllistä palkkaa. Koulu kärsi pätevien opettajien puutteesta.

9. Romahduksen jälkeen

Taloudellisten vaikeuksien keskellä hyväksyttiin vuoden 1993 ”Laki koulutuksesta”. Se vähensi täydellisen keskikoulun suorittamisvaatimukseksi yhdeksän luokkaa aiemman kymmenen sijasta. Štšagin ja Lubkovin tulkinnan mukaan tästä seurannut maksullisten lukiodien ja muiden nuorisokoulujen lisääntyminen on kasvattanut Venäjän yhteiskunnan eriarvoistumista. Laki pyrki poistamaan ideologisen koulutuksen ja lisäämään kasvatuksen vaihtoehtoja. Aiemmin ideologia käsitti pelkästään kommunistisen kasvatuksen ja esitti liberaalit mallit vääristetyssä valossa. Artikkelisarjassaan Dneprov piti teoreettisena perustanaan 1800-luvun vaikuttajan Ušinskin määritelmää: ”Yhteiskunnallinen kasvatusta kehittää ihmisen älyä ja itsetuntemusta. Se vaikuttaa koko kansan itsetunnon kehittymiseen. Sen tiedon valo tuo esiin kansanluonteen salaisuudet ja vaikuttaa suotuisasti ja voimakkaasti yhteiskunnan kehitykseen ja koko sen historiaan.” Dneprovin mielestä juuri 1994 Venäjä pyrki eroon totalitarismin ja kommunistisen doktriinin traagisista illuusioista ja seurauksista. Totalitaarinen hallinto oli vuosikymmeniä pyrkinyt muodostamaan koulusta rikostensa työkalun: se vastusti persoonallisuutta, lapsuutta, omatuntoa, tiedettä, kulttuuria ja yhteiskuntaa. Koulu joutuu pitkään parantelemaan näiden rikosten aiheuttamia vahinko-

¹⁵¹ Eklof et al (2005), 7–8, Dneprov: ”Tšetvjortaja školnaja...” lehdessä ”*Pervoje sentjabrja*” 15.2.1994.

ja ja tuhoamaan niiden juuria. Hallinnon aseena olivat Dneprovin mukaan olleet aina 1980-luvulle asti pseudoperustuslaki, pseudotalous, sosialistisen realismin näennäiskulttuuri sekä näennäissivistys. Luovan ajattelun sijasta koulu pysyi konservatiivisen yhteiskuntakehityksen keskuksena ja jähmettyneen yhteiskuntarakenteen uusintamismekanismina.¹⁵² Tässä nähdään havainnollisesti ajankohtaisen kriittisen artikkelin ja myöhemmin julkaistun oppikirjan ero: entinen opetusministeri tuomitsee koko neuvostojärjestelmän jyrkästi, kun taas oppikirjantekijät pyrkivät saamaan etäisyyttä ja pyöristämään särmiä kuitenkin luopumatta kriittisyydestä.

Oppikirjoihin kohdistuva kontrolli oli alkanut höllentyä jo perestroikan aikana. Robert Servicen mukaan Neuvostoliiton romahduksen jälkeinen tilanne oli lähinnä kaoottinen: koulutusjärjestelmän rahoitus oli riittämätöntä ja opettajat olivat hätää kärsimässä keskeytykseltä kiehuvan julkisen keskustelun pyörteissä. Erityisesti historianopettajat eivät tieneet, mitä ja miten heidän olisi tullut opettaa. Vaikka presidentti Jeltsin salli yksityisten koulujen perustamisen, hän ei luvannut kouluille täyttä vapautta kehittää omia opetussuunnitelmiin. Opetusministeriö juuttui kulttuurisen pluralismin tavoitteeseen. Sekä pakollisia oppikirjoja että valtion yksinomaista opetussuunnitelmaa pidettiin tuolloin pelkästään kommunistisen monoliittisuuden ilmiönä, joita uuden Venäjän on vältettävä. Samalla sivuutettiin se, että useat liberaalit demokraatit kuten Ranska noudattivat samankaltaista monoliittisuutta. Venäjän valtio yritti kuitenkin vaikuttaa siihen, mitä kouluissa opetetaan. Jo 1992 opetusministeriö suositteli tuoreita metodeja ja opettajanoppaita sekä perusopetussuunnitelmaa, jossa määriteltiin, mitä milläkin luokalla tulisi vuosittain opettaa. Vaikka ohjeet eivät sisältäneet selkeää ideologista ohjausta, aiheiden valinta pyrki kuitenkin edistämään hallituksen kommunisminvastaisia tavoitteita. Painettujen oppikirjojen määrä räjähti käsiin. Joitakin opetusministeriö suositteli, toisia ei. Kirjoittajina olivat useimmiten kunkin alan ansioituneet tutkijat, jotka eivät ryhtyneet työhön pelkästään kansalaisvelvollisuudesta. Heitä houkuttelivat myös akateemisiin ansioihin verrattuina huomattavat tekijänpalkkiot.¹⁵³ Venäläiset kutsuivat tuota ajanjaksoa ”postivaunujen ryöstelyn kaudeksi”.

Pyrkiminen pois neuvostojärjestelmästä johti melko vahvaan yksityisten koulujen korostamiseen puheiden tasolla. Käytännössä kehitys ei kuitenkaan vienyt pitkälle tähän suuntaan. 1990-luvun lopulla Venäjän viranomaiset halusivat mielellään verottaa kaikkia ulkomaalaisten perustamia kouluja liikeyrityksinä. Sen vuoksi useimmat näistä toimivat oman maansa suurlähetystön diplomaattisen koskemattomuuden suojassa ja antavat opetusta vain omille kansalaisilleen.¹⁵⁴ Siitä huolimatta verotarkastajat saattavat iskeä näihin pitkät aseet mukanaan kuten Moskovan ruotsalaiseen kouluun keväällä 1997. Yritys jäi taloudellisesti hyödyttömäksi.

Keskustelu koulujärjestelmän suunnasta kytkeytyi uuden Venäjän yleiseen vaihtoehtojen valintaan. Margareta Mommsen mainitsee kolmen eri suunnan edustajat: länsimieliset eli zapadnikit, euraasialaisen ajatuksen kannattajat ja vihdoinkin Venäjän idean tukijat. Ensimmäiset halusivat palauttaa Venäjän mahdollisimman pian läntisen kulttuurin ja yhteistyön suuntaan, kaksi muuta vaativat paluuta kansallisiin traditioihin. Kaikista ryhmistä löytyi kuitenkin nopeasti tukea suurvalta-ajattelulle, *deržavnostille*, joka halusi palauttaa maalle sen kylmän sodan aikaisen mahtiaseman. Myös neuvostososialismin tuominut Dneprov

¹⁵² Štšagin–Lubkov (2004), 400, Dneprov: ”Tšetvjortaja školnaja...” lehdessä ”Pervoje sentjabrja” 1.2.1994.

¹⁵³ Service (2003), 186, Jablokova: ”Teachers still waiting...” *The Moscow Times* 4.9.2006.

¹⁵⁴ Renvall-instituutin venäläisen luennoitsijan Tšaikan mukaan 2000-luvulla vain n. 1,5 % peruskouluikäistä on käynyt yksityistä koulua. Verotustieto: Moskovan kansainvälisten koulujen rehtorien epävirallisen kokouksen muistio 15.3.1999.

asettui tälle linjalle. Hänen mielestään neuvostoaikana pyrittiin kouluun tuomaan epävenäläisiä piirteitä niin kielen kuin kulttuurinkin alalla. Uuden sosialistisen yhteisyyden utopistisen tavoittelun nimissä haluttiin jopa ”poistaa venäläisyys” (*derusifitsirovat*) Venäjän kansakunnasta.¹⁵⁵ Tämä lause on esimerkki radikaalinkin uudistajan äärimmäisestä venäläisyydestä, joka sijoitettiin kommunistisen ideologian tilalle. Historianoppikirjojen aineisto osoittaa, että venäläisyys läpäisi neuvostoaikanakin kaiken ”yleisliittolaisuuden”. Esimerkiksi toisen maailmansodan jälkeen kirjat eivät 10 vuoteen tunnustaneet liitettyjen Baltian tasavaltojen ja niiden kansojen olemassaoloa, vaan kertoivat pelkästään ”slaavien ja Suuren Neuvostoliiton” historiasta. Venäläisyys oli yhtä vähän vaarassa kadota sosialistisen maailman suunnannäyttäjänä kuin se oli ollut autokratian johtavana voimana keisarikunnan reuna-alueiden yhtenäistämispoliitiikan (sortovuosien) aikana 1899–1911.

10. Uuden Venäjän tavoitteita

Uuden järjestelmän aikana opetussuunnitelman tuntijako sai enemmän pelivaraa:¹⁵⁶

Taulukko 6: Uuden Venäjän keskikoulun viikkotuntimäärät

	luokka-aste											
oppiaine	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	yht.
venäjän kieli ja kirjallisuus	8	8	8	8	8	7	7	5	5	5	5	74
vieras kieli	-	-	-	-	3	3	3	3	3	2	2	19
matematiikka ja ATK	4	4	4	4	5	5	5	5	5	5	5	51
yhteiskuntatieto: historia, talousmaantiede, yhteiskuntaoppi, kansalaistaito	-	1	1	1	2	4	4	5	6	5	5	34
luonnontiede: ympäristöoppi, biologia, maantiede, fysiikka, kemia, tähtitiede	1	1	1	1	2	2	4	6	6	6	6	36
fyysinen kulttuuri: liikunta, terveystieto	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	25
taide: musiikki, kuvataide, esittävä taide	2	2	2	2	2	2	2	2	2	1	1	20
teknologia: materiaallinen ja informaatiotekn., työnopetus, tekninen piirustus	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	22
perustunnit yhteensä	19	20	20	20	26	27	29	30	31	29	29	280
koulun kiintiö	4	6	7	8	7	7	7	7	6	8	9	76
kaikkiaan (rahoitettuna)	23	26	27	28	33	34	36	37	37	38	38	356

Yhteiskunnalliset aineet saivat painoa entistä enemmän, mutta historian osuus tunneista ei sinänsä muuttunut. Luovuttajina olivat lähinnä luonnontieteelliset aineet, joiden yhteenlas-

¹⁵⁵ Mommsen (2003), 149, Dneprov: ”Tšetvjortaja školnaja...” lehdessä ”Pervoje sentjabrja” 8.2.1994.

¹⁵⁶ Moskovan kaupunki: *Moskovskij bazisnyj utšebnyj plan 1994* - .

kettu tuntimäärä lukuvuonna 1982–83 oli ollut peräti 52,5, mutta nyt ainoastaan 36. Matematiikka on joutunut luovuttamaan hieman tunteja vieraan kielen hyväksi. Terveystiedon osuutta on länsimaiden tapaan lisätty. Juuri tähän aikaan Moskovassa ei opetettu sotilastaitojen alkeita. Venäjän kielellä ja kirjallisuudella on edelleen tärkeimmän aineen asema ja käytettävissään eniten tunteja. Ainoastaan syvän pysähtyneisyyden aikana niitä oli vielä enemmän. Venäjän vähittäinen avautuminen ulkomaailmaan näkyy lähinnä vieraan kielen ja yhteiskunnallisten aineiden opetuksen lisääntymisenä.

Tässä tuntijaossa ei näy sotilaallisen alkeisharjoituksen osuus. Neuvostoliiton hajoamisen jälkeen harjoitusta ei pitkään aikaan annettu. Presidentti Putin palautti sen vuonna 2000, mutta kaikissa kouluissa sitä ei suinkaan opetella. Moskovan kaupunginjohtaja Juri Lužkov määräsi sotilastaidot pakolliseksi oppiaineeksi kaupungin kouluissa keväällä 2004. Elämänturvallisuuden perusteita opetetaan eri oppiaineiden osana jo viidenneltä luokalta alkaen, mutta aseita saavat käsitellä vasta 10. luokan pojat.¹⁵⁷ Opetussuunnitelmaan sisältyvän sotilaallisten taitojen opettelemisen tarkoituksena voidaan nähdä selkeä viesti: vaikka historian ja yhteiskuntaopin oppikirjat kertovat kehittyneiden valtioiden välisten konfliktien vähenemisestä, oppilaiden on syytä oppia sotilastaitoja varsinkin ulkoisen uhan torjumiseksi.

11. 2000-luvun koulu

Alueiden välinen eriarvoisuus on lisääntynyt Venäjällä uuden järjestelmän aikana. Kansainvälistyminen on vaikuttanut Moskovaan ja Pietariin huomattavasti voimakkaammin kuin vaikkapa Uralin alueelle. Venäjän islamilaiset alueet ovat saaneet avustusta islamin ydinmaista. Korruptiota, lahjontaa, epäpätevyyttä ja silmänpalvelua uudistuksiin nähden esiintyy edelleen, mutta myös huomattavaa omistautumista ja luovuutta hyvinkin vaikeissa olosuhteissa. Vieraskammoa ja etnisiä ennakkoluuloja huokuvia oppikirjoja julkaistaan, mutta samoin ymmärrystä ja suvaitsevuuksia edistäviä. Monin paikoin koulut joutuivat jo ennen elokuun 1998 romahdusta hoitamaan sosiaalisia tehtäviä opetuksellisten sijaan. Tämä johtui köyhtymisestä, perheiden hajoamisesta, epidemioiden leviämisestä sekä huumeiden käytön lisääntymisestä. On kuitenkin todisteita siitä, että viime vuosina venäläiset perheet ovat halunneet käyttää ansioitaan juuri koulutukseen enemmän kuin kansantulon perusteella voisi arvioida. Myös valtio on lisännyt opetukseen käytettäviä varoja: vuonna 2003 Opetusministeriö ilmoitti koulutusbudjetin suuruuden ohittaneen sotilasmenot. Valtion oli ensin luotava ”koulutusdoktriini” ja sen jälkeen ”modernisointiohjelma”. Tarkoituksena oli tietenkin palauttaa valtion keskeinen rooli koulutuskysymyksissä.¹⁵⁸ Hallitus on edelleen vuosittain vahvistanut koulutuksen resursseja.

Modernisointiohjelman tavoitteena oli julistuksen mukaan taata koko koulutusjärjestelmän ”laatu, saatavuus ja tehokkuus”. Eklofin mukaan Putinin aikana talousministerinä ollut German Gref on arvioinut, että koulutukseen käytettävistä rahoista Venäjällä menee puolet lahjuksiin, neuvontaan ja muihin ”yksityisiin kanaviin”. Edes osan saaminen valtion opetusbudjettiin parantaisi ratkaisevasti oikeaa koulutusta. Yliopistoon pääsy on tullut lähes mahdolliseksi ilman valmennuskursseja. Oppimistavoitteiden laatiminen on osoittautunut hankalaksi: Dneprovin johdolla toiminut 200-henkinen asiantuntijavaltuuskunta sai ehdotuksilleen kovaa kritiikkiä Venäjän kasvatusakatemialta kesällä 2002. Muita modernisaa-

¹⁵⁷ ”Ankarat kenraalit yrittivät usein eri forumeilla palauttaa sitä opetusohjelmaan.”

(Dneprov, ”Pervoje sentjabrja” 3.3.1994), HS 7.6.2004.

¹⁵⁸ Eklof et al (2005), 15–16.

tiotavoitteita ovat muun muassa tietokoneiden hankkiminen joka kouluun sekä maaseudun koulutuksen täydellinen uudistaminen. Venäjän hallitus ja duuma haluavat kehittää koko valtakunnan koulutusta, ja Eklof olettaa lähitulevaisuudessa nähtävän myös keskusjohtoisen koulutusjärjestelmän piirteitä. Desentralisaatiota seuranneeseen kaaokseen on reagoinut myös presidentti Putin esittämällä neuvostotyyppisen koulutuksen säilyttämistä.¹⁵⁹ Nähtäväksi jää, millaista koulutusjärjestelmää kannattaa uudeksi presidentiksi valittu Dmitri Medvedev. Häntä on kuvattu liberaaliksi yliopistomieheksi, jolla ei ole monien johtavien poliitikkojen tavoin turvallisuuspalvelutaustaa.

Presidentti Putinin neuvonantaja Vladislav Surkov arvioi koulutuksen tilaa v. 2006. Hän totesi muun muassa opettajien reaali-palkan olleen vuonna 2005 vain 60 % neuvostoajan, siis vuoden 1989 palkasta. Muutoin reaali-palkat nousivat vuodesta 1999 vuoteen 2004 peräti 76 %, mutta tämäkin tulotaso vastaa asiantuntijoiden mukaan vain 88 prosenttia kansalaisten vuoden 1991 tulotasosta. Oppivelvollisuuskoulua Surkov ei tässä puheessaan käsitellyt, mutta totesi yllättävän avoimesti, että Venäjän on kutsuttava ulkomaisia opettajia korkeakouluihin. Koulutuksen modernisoiminen on hyvin tärkeää, jotta venäläiset nuoret eivät olisi huonompia kuin Harvardista tai Massachusettsin teknisestä yliopistosta valmistuneet. Mielenkiintoista on, että Surkov vaatii useaan kertaan kansallisesti orientoituneen eliitin uudistamista (*vozroizvodit natsionalno orientirovannuju elitu*). Hän perustelee vaatimuksensa toteamalla, että joissakin korkeakouluissa voi kuulla Venäjästä sellaista puhetta, joka vaikuttaa joidenkin lähetystöjen rahoittamien kansalaisjärjestöjen ohjelmalta.¹⁶⁰ Vaikka hän toisaalta vakuuttaa Venäjän kohtelevan kaikkia kansojaan, myös tataareja ja tšetšenejä, tasa-arvoisesti, tässä on ajatuksen ydin: Ankaran kansallistuntoisen venäläisen kärkeijoukon on johdettava maata. Valtiota ja sen johtoa ei saa arvostella. Myös neuvostoaikana valtion arvostelu oli kielletty, mutta uusi perustelu poikkeaa täydellisesti entisestä. Silloin oli sallittua olla neuvostopatriotti, mutta kaikki, joka viittasi nationalismiin, tuomittiin separatismina tai Natsi-Saksan kannattamisena. Onkin tulkittava, että nykyistä venäläistä identiteettiä rakennetaan ennen muuta nationalistisen ajattelun pohjalta.

Kremlin tiedottaja Stanislav Belkovskij piti jo 2004 Venäjää kypsänä kansallisen eliitin muutokseen. Hänen mielestään maan on hylättävä 1990-luvun länsimaistamispolitiikka ja tavoiteltava sen sijaan uutta kansallisaatetta. Sen tulee olla *häpeilemättä imperialistinen* ja perustua perinteisiin arvoihin ja ortodoksikristillisyyteen. Venäjän kansa on valmis yhdistymään tällaisen ihanteen taakse. Tätä vastusti entinen ulkoministeri, liberaali länsimaalaja Andrej Kozyrev, jonka mukaan maa tarvitsee lisää vapautta, ei suinkaan vähemmän. Se tarvitsee länttä luonnollisena liittolaisena terrorisminvastaisessa sodassa. Demokratia, ihmisoikeuksien kunnioitus ja markkinatalous ovat Kozyrevin mukaan ainoa keino luoda toimiva, vahva valtio, joka pystyy tehokkaasti taistelemaan terrorismia vastaan ja kukistamaan sen.¹⁶¹ Kun yhteiskunnan näkyvillä henkilöillä on näin eriävät käsitykset maan kehittämisen suunnasta, ei ole ihme, että koulutusjärjestelmän kehittämisestäkään ei vallitse yksimielisyyttä. Sinänsä Belkovskijn mainitsema imperialismi ei venäjän kielessä merkitse 1800-luvun tapaista merentakaisen alueiden valtaamista, vaan paremminkin nykyisen monikansallisen suurvallan ylläpitämistä ja sen sisäisen kiinteyden lisäämistä.

¹⁵⁹ Eklof et al (2005), 16–17. Venäjällä toimii myös useita keskikoulun käyneille tarkoitettuja täydennyskoulutuskeskuksia. Ne antavat opetusta opiskelijoille, jotka eivät ole varmoja suuntautumisestaan. Suomeksi kyse on lähinnä maksullisesta opinto-ohjauksesta. Kts. myös Kaplan: "State policy and the teaching of history in Post-Soviet Russia" teoksessa Roberts (2004).

¹⁶⁰ Vladislav Surkov Jedinaja Rossija-puolueen kokouksessa 7.2.2006, www.edinros.ru, vrt. Vähä (2006), 29.

¹⁶¹ Konstantin Eggert: "Järkyttynyt Venäjä etsii vastauksia", *Turun Sanomat* 10.9.2004.

Myös mielipiteenvapauden säännöstely on lisääntynyt 2000-luvulla. Globalization Studies-instituutin johtaja Boris Kagarlitsky mainitsee esimerkkinä, että Saratovin valtionyliopiston historian tiedekunnan dekaani Velihan Mirzehanov erotettiin huhtikuussa 2006 hänen antettuaan lausunnon Jedinaja Rossija -valtapuoluetta vastaan. Opetusministeriö haluaa korvata yliopistojen historian pääsykokeet omalla standardikokeellaan, johon niin historioitsija Alexander Šubininkin kuin oppikirjantekijä Igor Dolutskijnkin mukaan sisältyy banaaleja asiavirheitä. Vanhemmat maksavat lahjuksia keskikoulujen opettajille erityisvalmennuksesta, ja yliopistot myyvät opiskelupaikkoja varakkaille.¹⁶² Ottaen huomioon Neuvostoliiton/Venäjän koululaitoksen kiistattomat saavutukset sen korruptoituminen on valitettavaa.

12. Kehittyvä koulutusjärjestelmä

Neuvostoliitto julisti opettaneensa kansalaisensa lukemaan, mihin tsaarin Venäjä ei ollut kyennyt. Tämä oli huomattava ponnistus ja ulottui suuren valtakunnan jokaiseen kolkkaan vain innostuneiden opettajien, kuten Aitmatovin ”Ensimmäinen opettaja”, ja Stalinin tehokkaan järjestelmän ansiosta. 20 vuodessa vallankumouksen jälkeen palattiin avantgardistisista kokeiluista sentralistiseen johtoon ja valtioisänmaallisuuteen. Samankaltainen vaihe toistui Hruštšovin johtamien koulukokeilujen jälkeen 1960-luvulla. Kolmannen kerran sadan vuoden aikana valtion keskusjohto on 2000-luvun alussa pyrkinyt hankkimaan takaisin koulutuksesta päättämisen kokonaisuuden, josta se menetti osan Neuvostoliiton hajotessa 1991. Vaikka erityisesti viimeksi mainitun tapahtuman kohdalla koululaitos kärsi huomattavia taloudellisia vaikeuksia, velvollisuudentuntoiset opettajat ovat Venäjällä tekemiensä havaintojen mukaan pyrkineet ylläpitämään koulua kaikissa oloissa. Kun verotusjärjestelmä on vähitellen parantunut, valtio pystyy tehokkaammin järjestämään myös koulutuksen rahoittamisen. Kaikissa kolmessa vaiheessa koulutuksen aatteellista sisältöä on etsitty Venäjän kansallisesta perinteestä, vaikka sen ilmiasu neuvostoajana verhoutui internationalismiin. Menneisyydenhallinta ilmenee opetusministerinä toimineen Dneprovin väitteestä, jonka mukaan sosialismin aikana haluttiin poistaa venäläisyys Venäjän kansakunnasta. Tätä oppikirjojen materiaali ei tue, vaan venäläisyys on ollut voimakkaasti niissä läsnä. Tulkinta on kahtalainen: Dneprov halusi etäännyttää lukijansa tuomitsemastaan neuvostojärjestelmästä ja samalla yhdistää uuden Venäjän kansalaiset torjumaan ”venäläisyyttä jatkuvasti uhkaavaa ulkoista vaaraa”.

¹⁶² Boris Kagarlitsky: ”Standardizing of Education”, *The Moscow Times* 20.4.2006, Igor Dolutskijn haastattelu Jevgenia Albatsin keskusteluohjelmassa, radioasema Echo Moskvyi 24.6.2007, <http://echo.msk.ru/programs/albac/52722/index.phtml>.

4. Historianopetuksen metodiikka

1. Neuvostomallisen metodiikan vakiinnuttaminen

Huomattavan sodanjälkeisen neuvostoliittolaisen historianopettajien kouluttajan ja metodi-tutkijan A.A. Vaginin määritelmän mukaan historianopetuksen metodiikka on tieteellinen oppiaine, joka käsittelee historianopetuksen sisällön, opetusjärjestelyjen sekä opetusmetodien kysymyksiä. Se ohjaa täyttämään neuvostokoulun sivistykselliset päämäärät ja toimii osana kommunistista kasvatustehtävää. 1960-luvulla pidettiin metodiikan tärkeimpi-nä kysymyksiä oppilaiden itsenäisen työskentelyn aktivoimista, uusien, aktivoivien meto-dien soveltamista oppitunnilla, tekniikan hyväksikäyttöä sekä opetuksen ja kasvatuksen yhdistämistä. Tavoitteena oli kasvattaa oppilaita muodostamaan oma historiallinen ym-märryksensä.¹⁶³ Kun sijoitetaan kommunismin paikalle kansallinen identiteetti, voidaan uuden Venäjän historianopetuksen metodiikka määritellä pitkälti samalla tavalla. Yleisesti tieteen metodologialla ymmärretään sen pohdiskelua, millainen ongelma on tutkittavissa ja miten, sekä teoriaa siitä, miten tutkimus etenee. Metodiikka ja metodi puolestaan ovat valittujen menetelmien soveltamista. Ne muodostavat menettelytavan, jolla tutkimusai-neistoa kerätään, luokitellaan ja analysoidaan. Tässä suhteessa neuvostohistorian ope-tusmetodiikka täytti määritelmän ehdot, mutta meni ideologian juurruttamisen osalta vielä pidemmälle.

Stalinin ajan johtava historioitsija ja oppikirjantekijä A.M. Pankratova lainasi valtakunnan johtajan sanoja muistuttamalla, että historia-aine ulottuu erinomaisen suuren merkityksen-sä vuoksi paljon laajemmalle ihmisen elämään kuin kymmenvuotisen koulun opetussuun-nitelmaan, johon se ensisijaisesti on tarkoitettu. Tämän vuoksi metodikirjallisuuden määrä tuona aikana lisääntyi tuntuvasti. Karlssonin mukaan Stalinin ajan historianopetuskäsitys oli olennaisilta osiltaan voimassa vielä 1980-luvun lopulla. Kansankomissaarien neuvosto ja puolueen keskuskomitea totesivat toukokuussa 1934, että oppikirjoilla ja itse opetuksella oli abstrakti ja kaavamainen luonne. Koululaiset opettelivat yhteiskuntatalouden abstrakte-ja määritelmiä. Tämän oli määrä korvata isänmaan historian ja abstraktin sosiologisen kaavan välinen yhteenkuuluva esitys. Opetus ei ollut elävää ja keskustelevaa, ei esitellyt tärkeimpiä tapahtumia kronologisesti eikä luonnehtinut historiallisia toimijoita. Historian kurssin omaksumisen ratkaiseva edellytys oli historiallisten tapahtumien ajallisen järjestyk-sen huomioon ottaminen. Oppilaiden tuli muistaa paremmin tärkeimmät tapahtumat, histo-rialliset toimijat ja kronologinen informaatio. Vain sellainen kurssi voi varmistaa oppilaalle tarpeellisen ja saavutettavissa olevan historiallisen materiaalin konkretisoinnin ja vaikutta-vuuden, jonka perusteella oli mahdollista tehdä historiallisten tapahtumien todellinen ana-lyysi ja synteesi, mikä johti oppilaan marxilaiseen historian ymmärtämiseen.¹⁶⁴

Vuonna 1936 kansankomissaarien neuvosto ja puolueen keskuskomitea havaitsivat, että erityisesti Neuvostoliittoa tutkivien historioitsijoiden piirissä esiintyi ”antimarxilaisia, anti-leniniläisiä, jopa turmiollisen epätieteellisiä asenteita historiatiedettä kohtaan”. (Tällöin Pokrovski oli joutunut epäsuosioon.) Kokonaisen marxilaisen metodisen järjestelmän rakentamiseksi neuvostokoulun tuli puolueen antamien ohjeiden mukaan toimia seuraavasti: 1. Historiallinen materiaali tuli järjestää kronologisesti oikein. 2. Oppilaille tuli kertoa konk-reettiset faktat ja tapahtumat elävässä, havainnollisessa ja selkeässä muodossa yhdessä

¹⁶³ Vagin (1968), 3–6.

¹⁶⁴ Karlsson (1987), 202–203, 205.

historiallisten tekijöiden luonnehdinnan kanssa. 3. Tälle historiallisten tosiasioiden ja tapahtumien pohjalle tuli rakentaa marxilais-leniniläinen käsitys historiallisen prosessin lainmukaisuudesta. Neuvostojohdon 1930-luvun ohjeiden mukaan maan historian kurssissa ei isovenäläisten historiaa saa erottaa muiden neuvostokansojen historiasta. Samoin neuvostokansojen historiaa ei tule erottaa yleiseurooppalaisesta tai maailmanhistoriasta.¹⁶⁵ Tässä on mielenkiintoista juuri neuvostovaltion historian yhteyden korostaminen muihin kansoihin ja maihin. Oppikirjoissa se ei juuri näkynyt, vaan vaikutelmaksi jää Venäjän oma tie, *Sonderweg*, jota se noudattaa muista riippumatta. Juuri tällöin Stalin toteutti ”sosialismia yhdessä maassa”.

Sotaa edeltäneiden päätösten analyysi osoittaa, että koulun ulkoisten muotojen lisäksi neuvostovalta palautti 20 vuodessa kaikki tsaarin ajan opetussuunnitelman pönttämisen muodot. Historia on tyypillinen aine, jossa ulkoa opettelu muodostui monien oppilaiden kohdalla ainoaksi oppimistavaksi. Ihanteellisista tavoitteista huolimatta oli hyvin vaikea selvittää, oliko oppilas ymmärtänyt asian. Kronologisen järjestyksen ja toimijoiden muistaminen on välttämätöntä, mutta bolševikit eivät antaneet minkään muun aatteellisen vaihtoehdon tulla esiin kuin omansa. Toinen maailmansota vielä kristallisoi ja jähmetti neuvostonationalistisen sotilaallisen kasvatuksen. Useimmilla elämänaloilla voitiin kuulla hyvin pitkään perustelu, jonka mukaan Natsi-Saksan voittanut valtio ja sen edustama ideologia ovat historiallisesti oikeat ja voittamattomat. Vaginin metodiikkaoppaan lähteet olivat vuosilta 1939–67, jona aikana suurta muutosta ei tapahtunut, vaikka enemmistö niistä koostui Stalinin jälkeiseltä ajalta.

2. 1960–70-lukujen metodiset ohjeet

Bolševikit olivat Neuvostoliiton alkuajoista saakka halunneet kasvattaa kaikki neuvostokansalaiset yhdenmukaisesti puolueen osoittamaan suuntaan. Vuonna 1966 muutettiin valistusministeriön nimi sivistysministeriöksi hoitamaan yhteisesti yleissivistävää koulua ja opettajankoulutusta. Samaan aikaan muodostettiin Venäjän neuvostotasavallan kasvatus-tieteellisestä akatemiasta koko Neuvostoliittoa koskeva. Molemmat toimenpiteet osoittivat, että valtio halusi käsitellä opetussuunnitelmiaan koordinoitummin, pysyvämmiin ja tieteellisesti perustellummin. Näiden avulla oli tarkoitus vastata yhä monipuolisempiin ajan vaatimuksiin. Maailmankuvan muodostamisen kannalta ensiarvoisen tärkeään historian metodioppaaseen välttämätön Lenin-sitaatti on luonnollisesti sijoitettu ensimmäiseksi lauseeksi. ”Kansan opettajan tulee meillä nousta sellaiselle tasolle, johon hän ei koskaan ole nouseut, ei nouse nyt, eikä tule koskaan nousemaan porvarillisessa yhteiskunnassa.” Tämän periaatteen mukaan historian kurssin opettamiseen valmistautuminen on ennen kaikkea valmistautumista kommunistisen kasvatuksen ja opetuksen vastuulliseen työhön.¹⁶⁶

NKP:n XXV puoluekokouksen (1976) päätösten mukaan aatteellis-poliittisen sekä työ- ja moraalikasvatuksen tuli kytkeytyä toisiinsa erottamattomasti. Kun historiaa usein nimitettiin ihmiskunnan yhteiseksi muistiksi, marxilais-leniniläiset nimittivät sitä ihmiskunnan *luokkamuistiksi*. Metodioppaan laatija V.V. Ivanov varoitti ”taantumuksellisista” tulkinnoista kuten ranskalaisen Paul Valéryn lausumasta. Valéryn mukaan historia on vaarallisin tuote, koska älyn kemia voi työstää sen milloin tahansa uudelleen. Amerikkalainen Herbert Aptheker puolestaan on kelvannut Ivanoville todetessaan, että valehtelu menneisyyden tul-

¹⁶⁵ Stražjov: ”Prepodavanije istorii...” lehdessä *Prepodavanije istorii...2/2002*, uusinta lehdestä 5/1957.

¹⁶⁶ Vagin (1968), 3.

kinnassa vie nykyisyyden romahtamiseen ja valmistaa tulevaisuuden katastrofin.¹⁶⁷ Oman aikansa tekstiksi Ivanovin ohjeet ovat huomattavan avoimia. Osa selittyy sillä, että hän työskenteli Kazanin yliopistossa. Puolue-elinten ohjeet ja kontrolli olivat tarkimpia Moskovassa ja Leningradissa ja vähäisempiä valtakunnan kaukaisemmissa osissa. Lisäksi ohjeet oli suunnattu historianopettajille, joita puolue vartioi selvästi tiukemmin kuin muiden aineiden opettajia. Kuitenkin historiaa manipuloitiin Neuvostoliitossa esimerkiksi rehabilitoimalla Stalinin vainojen uhreja.

Neuvostokäsitys katsoi historian etenevän lainmukaisesti ja toimivan luonnontieteiden tavoin. Tämän mukaisesti määriteltiin luokittelu myös historianopetuksessa: Luokitteluun kuuluvat loogiset operaatiot, kuten analyysi ja synteesi sekä deduktio ja induktio. Analyysi tapahtuu työskenneltäessä historiallisten dokumenttien parissa tavoitteena saada selville todella tapahtuneet asiat. Perusteisiin kuuluu myös oppilaiden tiedollisen työskentelyn aktiivisuuden arviointi. 1960-luvulla oli pyritty luokittelemaan metodeja sisäisistä lähtökohdista käsin. Tästä oli esimerkkinä oppilaiden itsenäisen tiedollisen työskentelyn *kehittymisen vaiheiden* arviointi. Jo kuudesluokkalaiset pystyivät sen mukaan etsimään kutakin kysymystä käsittelevästä kirjallisuudesta vastauksia kysymyksiin, tekemään tutkimussuunnitelman, rakentamaan hypoteesin, tutkimaan asian sekä muotoilemaan ongelmanratkaisun – tietenkin opettajan johdolla.¹⁶⁸ Metodiopas ei tässä kohden pohdi lainkaan mahdollisesti ilmeneviä ongelmia, vaan antaa ohjeet sellaisinaan toteutettaviksi.

Marraskuussa 1966 NKP:n keskuskomitea antoi päätöksen yleissivistävän koulun työn laadun parantamisesta. Sen mukaan oppilaissa oli kehitettävä neuvostopatriotismin korkea tunto, kasvatettava valmius puolustaa sosialistista isänmaata sekä kasvatettava oppilaat tuntemaan solidaarisuutta kaikkia vapautensa ja itsenäisyytensä puolesta taistelevia kansoja kohtaan. Samaan aikaan länsisaksalainen Klafki totesi, että yritys varustaa koululainen jonkin universaalimetodin avulla hänen kasvattamiseksi täydellisesti jotkin sisällöt sisäistäneeksi yksilöksi tekee väkivaltaa itse sisällön moninaisuudelle. Juuri Neuvostoliitto ja DDR ovat tehneet dialektisen materialismin absoluuttiseksi ja alistaneet sille kaikki muut metodit.¹⁶⁹ Tämä esimerkki osoittaa, että kylmän sodan aikaiset idän ja lännen opetuskäsitykset erosivat toisistaan ratkaisevasti paitsi oppisisältöjen, myös opetusmetodien osalta.

Suuri yleisö tunsu virallisen mielipiteen mukaan yhä kasvavaa kiinnostusta isänmaan historiaa kohtaan erityisesti lokakuun vallankumouksesta alkaen. Tavanomaiseen tapaan esitettiin tilastoluku, jonka mukaan suuresta isänmaallisesta sodasta kertovia kirjoja oli tuohon mennessä maassa painettu yli 700 miljoonaa kappaletta. Luonnollisesti puolue korosti sitä, että ennen vallankumousta yli kolme neljäsosaa kansasta ei osannut lukea, kun taas 1970-luvulla jo kolmella neljäsosalla oli vähintään keskikoulusivistys.¹⁷⁰ Kumpikaan lähde, Vagin tai Ivanov, ei ottanut huomioon mahdollisuutta, jonka mukaan suuri yleisö olisi saattanut olla kiinnostunut myös vallankumousta edeltäneen Venäjän vaiheista. Tämä kävi ilmi vuoden 1991 romahduksen jälkeen, jolloin markkinat räjähtivät tsaareja koskevasta historiallisesta ja romantisoidusta kirjallisuudesta. Samoin ”solidaarisuus taistele-

¹⁶⁷ Ivanov (1978), 3–5. Ivanov on käyttänyt lähteenään englanninkielistä (siis kapitalistista) kirjaa, vaikka lähes poikkeuksetta kaikki muut metodioppaat pohjautuvat puhtaasti venäjänkieliseen materiaaliin.

¹⁶⁸ Vagin (1968), 298, siteeraa prof. Bernhard Schtorin (DDR) tutkimusta „*Geschichtsunterricht und Staatsbürgerkunde 10*“, 1962. Tämä osoittaa, että tutkimustieto kulki myös miehitetystä mallimaasta NL:oon, eikä vain päinvastoin. Vrt. Luukkainen (2000), passim.

¹⁶⁹ Vagin (1968), 299, Klafki (1967), 37.

¹⁷⁰ Vagin (1968), 8, Ivanov (1978), 8.

via kansoja kohtaan” merkitsi ennen muuta Neuvostoliiton tavoitteiden tukemista Yhdysvaltoja vastaan kilpajuoksussa kehitysmaiden suuntautumisesta.

Monessa oppikirjassa lokakuun vallankumous ja kansalaissota on korotettu suorastaan alkuräjähdyksen vertaiseksi maailmanhistorian lähtöpisteeksi. Esimerkkinä on Ivanovin kuvaus Kazanin keskikoulusta n:o 15, jossa opiskeltiin ”Tietä NEP:iin” vielä 1970-luvulla ankarasti ulkolukuna. Tuli muistaa, että nälkä johti kansalaissodan päätyttyä maalla ja kaupungissa mellakoihin, joita organisoivat kulakit, sosiaalivallankumoukselliset ja menševikit. Tämä uhkasi romuttaa työväenluokan ja talonpoikien liiton, proletariaatin diktatuurin olennaisimman perustan. Torjunta-aseeksi Lenin nosti NEP:n, joka palveli sosialismin taloudellisen ja poliittisen voiton päämääränä. Talouspolitiikkana sillä on myös kansainvälistä merkitystä, ja se muodosti lisän Marxin teoriaan.¹⁷¹ Leninin aloittama NEP eli uusi talouspolitiikka merkitsi tunnetusti rajoitettua sekatalousjärjestelmää. Siinä talonpojat saivat myydä osan sadostaan vapailla markkinoilla ja osan valtion välityksellä. Tarkoituksena oli alun perin ollut houkutella maahan myös ulkomaisia sijoittajia. Politbyroossa tämä suunnitelma kohtasi vastustusta, ja 1920–30-luvun vaihteessa Stalin siirtyi kokonaan suunnitelmatalouteen. Johtopäätös Ivanovin kuvaamasta opetuksesta on kahtalainen: Proletariaatin diktatuuri oli välttämätön, mutta oppisisällön voi tulkita myös arvostelevan voimakkaasti stalinistista järjestelmää.

3. Bolševistinen opetus ja historian välttämättömät perusasiat

Koska marxilainen vallankumous oli tapahtunut aivan muualla kuin siellä, missä sen teorian mukaan piti tapahtua, eli teollistuneessa Länsi-Euroopassa, saksalaisen tutkijan Eugen Lembergin mukaan Leninin oli pakko ”proletariaatin diktatuurin” sijasta rakentaa ”proletariaattia hallitseva diktatuuri” sekä kehittää sitä tukeva byrokraattinen järjestelmä. Kevyemmällä tasolla ja kritiikkiä vaatien Klaus Mehnert lausuu, että venäläisissä oli kehitettävä ahkeruutta, kuria, järjestystä, kestävyyttä, määrätietoisuutta ja itsehillintää. Mehnert arvioi näiden puuttumista pidettävän yleismaailmallisesti venäläisenä piirteenä, joten bolševikkien voi suorastaan sanoa olleen venäläisvastaisia.¹⁷² Juuri historianopettajat olivat puolestaan se ryhmä, joka toteutti yhden puolueen oppia niin hyvin kuin se oli mahdollista. Heillä oli James Mucklen mukaan erityisen tiukka politiikan teorian koulutus ja he olivat 1930-luvulta 1980-luvulle tavallisesti NKP:n jäseniä, mitä ei edellytetty muiden aineiden opettajilta. Maier toteaa historian opiskeluun suhtaudutun varsin vakavasti, koska juuri sitä opiskelevien enemmistön oletettiin asettuvan kommunistisen puolueen virallisiin asemiin. Valtion viranomaiset ja NKP:n keskuskomitea valvoivat ankarasti historian opetussuunnitelmia ja oppikirjoja. Venäläisen Lazukovan mielestä tämä johti yksipuoliseen näkemykseen historiallisesta prosessista, johon ei sisältänyt ymmärrystä ihmisten ja yhteiskunnan koko monipuolisesta elämästä. Opetus ja kasvatusta sidottiin kollektivismiin periaatteisiin ja toteutettiin autoritaarisin muodoin ja metodein, joissa oppilas toimi pelkästään opettajan työkentelyn objektina. Käsitys lainmukaisuudesta sulki pois ihmisen ongelmien käsittelyn historiallisessa kehityksessä. Oppilaat eivät tienneet, että pelkästään luokkapohjalta tapahtuva historiallisten faktojen arviointi rajoittaa mahdollisuuksia ymmärtää ihmisen ja kansan henkisen kehittymisen monipuolisuutta. Tämä johti ortodoksiseen ajatteluun ja historian kurssien rajoitettuun toteuttamiseen, mikä heikensi yksilön älyllistä ja moraalista kehitty-

¹⁷¹ Ivanov (1978), 75–76, NEP = *Novaja ekonomitšeskaja politika*, uusi talouspolitiikka, kts. myös Davies (1997), 135–145 sekä Luukkanen (2001), 190–196.

¹⁷² Lemberg: ”Ende der Reformen..” teoksessa Domes (1971), 11, Mehnert (1959), 33.

mistä.¹⁷³ Lazukovakaan ei yksilöi tarkemmin, millaisia kurseja hänen mielestään olisi lisäksi pitänyt opettaa.

Vielä Neuvostoliiton hajoamisen jälkeen juuri historianopetuksessa ei tapahtunut haastattelemini kolmen historianopettajan mukaan suuria muutoksia. Vaikka oppikirjoista poistettiin viittaukset Marxiin, Engelsiin ja Leniniin, historian tapahtumia selitettiin edelleen luokkataistelun ja yhteiskuntamuodon muuttumisen avulla. Useat vanhemman polven opettajat opettivat 2000-luvun alussa edelleen tapojaan ja sisältöjä muuttamatta. Osa opettajista meni rehtori Suhomlinovan mukaan hämilleen, ikään kuin ei olisi ollut valmis ideologian poistamiseen materiaalista. Valtiollinen taso suosittelee historianopetukseen 2000-luvulla sivilisaatioihin perustuvaa näkemystä. Suurin osa opettajista on kuitenkin tyytyväinen mahdollisuuteen valita materiaalin sisältö ja avartaa näkökulmaa muutenkin.¹⁷⁴ Hämmennys oli luonnollista ”kaikkivoivan” järjestelmän kaaduttua.

Kun bolševikkien valtakauden päättymisestä on kulunut riittävästi aikaa, voidaan arvioida myös historianopetuksen tuloksia tuolta ajalta. Niin venäläiset kuin ulkomaalaiset kriittiset tutkijat ovat päätyneet siihen, että NKP:n määräämät oppikirjat ja tarkasti säännelty opetussuunnitelma johtivat neuvostokansalaiset puutteelliseen käsitykseen yleisen historian tapahtumista. Vieraillessani venäläisissä kouluissa ja keskusteltuani neuvostoaikana koulua käyneiden venäläisten kanssa olen tullut siihen käsitykseen, että historia ei ollut kovinkaan suosittu oppiaine. Useimmat ihmiset mainitsevat syyksi sen, että aineen opetussuunnitelma oli tiukasti määrätty eikä antanut lainkaan mahdollisuuksia keskusteluun.

Neuvostokoululaisten kuului vähintään oppia, miten ensimmäiset ihmiset elivät, missä syntyivät ensimmäiset valtiot, orjatyön merkitys pyramidien rakentamisessa, kuinka rohkeat kreikkalaiset puolustivat maataan Persian Kserksestä vastaan, Spartakuksen johtama Rooman orjakapina, mongoli-tataarien ies Venäjällä ja sen poistaminen, talonpoikaissodat, jakobiinien teot Ranskan vallankumouksessa, vuoden 1825 dekabristikapinan sankarit, Pariisin kommuuni, Kansan tahto – järjestön traaginen kohtalo, Leninin elämäkerta, lokaan kumouksen vaiheet, puna-armeijan voitto valkokaartilaisista sekä neuvostomaan voitto Suuressa Isänmaallisessa sodassa.¹⁷⁵ Pidän mielenkiintoisena kreikkalaisten ihailua Neuvostoliitossa, kun 1960-luvun Suomessa Thermopylain taistelua saatettiin luonnehtia talvisodan allegoriaksi.¹⁷⁶ (Pieni Suomi edusti Kreikkaa, jonka kimppuun valtava Persia eli Neuvostoliitto hyökkäsi). Itärajamme takana sitä verrattiin vietnamilaisten taisteluun ”amerikkalaisten imperialistien hyökkäystä” vastaan.

Tunteiden korostaminen varsin asiapitoisen metoditekstin lomassa kuvaa venäläistä kirjoitustapaa. Sen mukaan isänmaan ja sen kansan rakastamisen edellytyksenä on niiden historiallisen menneisyyden tunteminen. Jotta voisi tuntea ystävyyttä muita kansoja kohtaan, on tunnettava niiden historiaa, traditioita ja kulttuuria. Asennekasvatuksen tavoite oli tarkoin määritelty: oppilaan on rakastettava isänmaata, tunnettava solidaarisuutta sorrettuja työläisiä kohtaan, ja toisaalta vihattava sortajia, orjanomistajia, feodaaliherroja ja muita työväen vihollisia. Vaginin kirja tunnusti suoraan, ettei tätä voi saavuttaa pelkästään älyyn vetoavalla metodilla, vaan vetoamalla oppilaan tunteisiin. Tosin kaiken tulee perustua his-

¹⁷³ Muckle (1988), 131, Maier: ”Learning about...” teoksessa Schissler–Soysal (2005), 140. Low-Beer (1994) pitää jäsenyyttä pelkkänä muodollisuutena, mutta hän tarkastelee vain neuvostoaajan loppuvaihetta.

Lazukova: ”Soderžanije školnogo...” teoksessa Kaplan et al (1999), 51, 54–55.

¹⁷⁴ Musatovin, Pogorelovan ja Suhomlinovan haastattelut.

¹⁷⁵ Vagin (1968), 8–9, vrt. Andrejevskaja–Bernardskij (1949), 238–245.

¹⁷⁶ Kuuntelin keskikoulussa 1960-luvulla erittäin monta historianopettajan luentoa tästä aiheesta.

toriallisiin faktoihin. Tästä syntyy kommunistisen maailmankatsomuksen psykologinen pohja. Varsin ihanteellisesti kirja väitti oppilaiden jo seitsemännellä luokalla osaavan arvioida opettajan aineenhallintaa ja väistämättä kunnioittavan tätä sekä uskovan opettajan arvioiteja itsestään ja yhteiskunnallisesta elämästä. Kirjoittaja kertoo jopa yläluokkien oppilaiden ihastelevan opettajan tarinaa sanoen: ”Kerrotte aivan kuin olisitte itse ollut paikalla.”(!) Vagin väitti myös kommunistisen maailmankatsomuksen tieteellisen perustan auttavan moraalisen ymmärryksen ja periaatteiden rakentamisessa sekä kehittävän esteettistä makua.¹⁷⁷ Metodien laatija esittää oppilaiden suhtautumisesta opettajaan varsin ihanteellisen kuvan. Esteettinen maku on myös pitkälle kulttuurisidonnainen. Yleisellä tasolla pohjoismainen maku on pelkistetympi kuin koristeellinen venäläinen.

Bolševikkien vaalima vihan tunne kelpasi moniin tarkoituksiin. Lukijaa muistutettiin vihan ja koston tarpeellisuudesta: ”Häviö Japanille 1904–05 jätti huonon muiston kansan mieleen ja se *odotti kosto*a. 40 vuoden kuluttua se onnistui. Neuvostoliitto oli osapuolena syyskuun 1945 rauhansopimuksessa, jossa Japani antautui ehdoilla.”¹⁷⁸ Kuitenkin tappio Japanille oli ennen muuta ollut osoitus Venäjän keisarillisen laivaston ja maavoimien heikkoudesta. Vaikka bolševikit ennen muuta vihasivat kaikkea tsaarin edustamaa perintöä, tämä tapaus kaivettiin esiin, kun se sopi tilanteeseen.

Amerikkalainen Barghoorn näki myös neuvostohistorian opetuksen kapea-alaisuuden syyinä tavoitteen estää ”haitallisten” ideoiden pääsy koululaisen mieleen. Hän piti neuvostopatriotismin kielteisenä piirteenä ajatusta, joka ilmaistiin iskevästi vaatimuksessa: ”Lapset on opetettava vihaamaan kommunistisen yhteiskunnan vihollisia.” Hruštšovin mukaan kukaan ei voi kehittyä kansaansa tai kommunismia puolustavaksi taistelijaksi, ellei hän tiedä, kuinka vihollisia vihataan.¹⁷⁹ Tämä ajattelu kehittyi ja vahvistui toisen maailmansodan eli Suuren isänmaallisen sodan aikana. Natsi-Saksan hyökkäys Neuvostoliittoon todisti, että maan ulkopuolella on aina vihollinen, joka suunnittelee hyökkäävänsä neuvostokansan kimppuun. Koska ulkoinen vihollinen yhdistää, opetus pyrki ehkäisemään sisäisiä riitoja. Oman maan vahvakin varustautuminen puolestaan todisti pelkästään ”ennaltaehkäisevästä valmistautumisesta vihollisen katalien juonien torjumiseksi”.

Neuvosto-opetuksen tehokkuutta saattoi jopa ihailla. Wertsch toteaa jokaisen saman luokkatason oppilaan opiskelleen samaa asiaa samana päivänä kaikilla 11 aikavyöhykkeellä Kaliningradista Vladivostokiin.¹⁸⁰ Välttämättä opeteltavien historian tapahtumien luettelo poikkesi huomattavasti länsimaisista opetussuunnitelmista ja palveli marxilais-leniniläistä katsomusta historian lainmukaisesta kehitymisestä. Luettelosta puuttuivat esimerkiksi renessanssi, suuret keksinnöt, Euroopan uskonpuhdistus ja Ranskan porvarillisen vallankumouksen todelliset, mullistavat aatteet. Länsieurooppalaisia oppikirjoja voidaan perustellusti arvostella vaikkapa pitkään jatkuneesta alentuvasta suhtautumisesta Afrikan mustaan väestöön, mutta vihan ja vihaamisen opettaminen ei ole yleisesti kuulunut niiden keinovalikoimiin. Neuvostomallinen viha liittyy läheisesti vieraan vaikutuksen pelkoon, ksenofobiaan, joka tulee esiin useimpien oppikirjojen tekstissä.

¹⁷⁷ Vagin (1968), 17–20, 270. Suomalaisesta näkökulmasta käsitys murrosikäisten käyttäytymisestä on varsin epärealistinen, eikä pidä Venäjälläkään käytännössä paikkaansa suurimmassa osassa kouluja.

¹⁷⁸ Rägastik (1948), 51, 61.

¹⁷⁹ Barghoorn (1966), 96.

¹⁸⁰ Wertsch (2002), 124.

4. Opettajajohtoinen käytännön työskentely

Lokakuun vallankumouksesta alkaen opettajat olivat useimmiten ihanteellisia ja velvollisuudentuntoisia ihmisiä, jotka halusivat täyttää neuvostovaltion vaatimukset parhaansa mukaan. Valtaa pitävä puolueen johto ei puolestaan jättänyt mitään sattuman varaan. Tämä ilmeni hyvin selvästi seuraavasta, historiantunnin kulkua kuvaavasta kaaviosta:¹⁸¹

Taulukko 7: Historian mallioppitunti

Opettajan elävä sana historiantunnilla								
Historiallisen materiaalin esittely monologin muodossa				Historiallisen materiaalin käsittely dialogissa oppilaiden kanssa ↓				
Kertomus		Kuvaus		Luonnehdinta		Selvennys	Päättely	Keskustelu
Tiivistetty kertomus	Tarina	Kuvallinen esitys	Analyttinen kuvaus	Kuvaava luonnehdinta	Yleistävä luonnehdinta			↓
	Menneisyyden sanallinen rekonstruktio					Opettajan materiaalin käsittely ←		Käsittely keskustelun muodossa

Taulukossa paksulla rajattu alue kuvaa tiukasti opettajajohtoista työskentelyä: enintään yksi kuudesosa tunnista eli 8 minuuttia oli sellaista aikaa, jolloin oppilaan oli mahdollista päästä vastaamaan. Kun luokissa oli keskimäärin 25–30 oppilasta, ja opettaja käytti myös keskusteluajasta puolet, yhden oppilaan käytävissä oli runsaat 10 sekuntia puheaikaa.¹⁸²

Vagin oli omaksunut hyvin teoreettisen, hienojakoisen tavan eritellä erilaisia keskusteluymp. opetustyyppisiä, kuten "tietojen mobilisaatio", "systematisointi ja yleistäminen", "arkitiedon systematisointi" sekä "kontrollikeskustelu". Samoin kirja neuvoi edelleen säilyttämään tunnin traditionaalisen järjestyksen: 1) Järjestymishetki, 2) Kotitehtävien tarkastus, 3) Uuden läksyn valmistelu, 4) Uuden materiaalin käsittely, 5) Mieliin painaminen, 6) Kertaus, vahvistus, 7) Avainkohtien hallinta, 8) Kotitehtävien anto, 9) Evästys tehtäviin ja materiaalin käsittelyyn. Yleensäkin kirja sisälsi pikkutarkkoja pedagogisia ja didaktisia ohjeita, kuten oppilaan nimen mainitsemisen, tunnin aloittamisen vasta, kun kaikki ovat hiljaa jne. Mallikeskustelussa opettaja huudahti heti oppilaan tehtyä pienen virheen: "Neverno!" "Väärin!" Historianopetuksen havainnollistamiseen kiinnitettiin kiitettävän paljon huomiota. Kirja suositteli kaikenlaisen selventävän oheismateriaalin käyttöä. Detaljeihin ulottuva ohjeistus kristallisoitui kuvien ja karttojen kohdalla ohjeeseen, jonka mukaan *tarkan kohteen näytön aikana karttakeppi ei saa liikkua*.¹⁸³ Suomalaisen kokemuksen mukaan didaktiset neuvot annetaan yleensä opetusharjoittelussa, koska jokainen elävä tilanne on erilainen. Tietenkin on olemassa myös painettua kirjallisuutta. Virheiden osoittamista etenkin ääntä korottamalla ei voi pitää mitenkään pedagogisesti kannustavana. Kirjassa mainittuja havaintovälineitä kuten raina-, dia- ja elokuvaprojektoreita sekä televisioita oli myös melko vähälu-

¹⁸¹ Vagin (1968), 70–75.

¹⁸² Tämän vahvistaa myös oma kokemukseni Pietarista 1993, Moskovasta 1998–2000 sekä venäjän kielen opiskelusta Turun yliopistossa syntyperäisen opettajan johdolla. "Razgovornaja praktika" (keskusteluharjoitus) = opettaja puhuu ja opiskelijat kuuntelevat. Tietysti opettajajohtoisuutta esiintyy muissakin maissa.

¹⁸³ Vagin (1968), 99–114, 162, 375–385.

kuisesti suurimpien neuvostokaupunkien ulkopuolella. Jokainen opettajana toiminut tietää myös, että oppitunnin teoreettinen pilkkominen täsmällisiin osiin ei onnistu käytännössä. Opettaja voi opettaa varsin selkeästi ja havainnollisesti sekä kerrata avainkohdat, jos opetettava asia on riittävän suppea ja helposti hallittava. Mieliin painamista ja asian omaksu- mista ei sen sijaan taitavinkaan opettaja voi kaikissa tilanteissa taata.

Neuvostojohto pyrki ulottamaan politiikkansa muutokset mahdollisimman pian myös kou- luopetukseen valtakunnan kaikissa osissa. Lyhyt esimerkki tästä on Mehnertin kuvaus siperialaisesta koulusta heti NKP:n 20. puoluekokouksen jälkeen 1956. Tässä kaukaisesa- sa koulussa selviteltiin juuri Hruštšovin teesejä ”eri teistä sosialismiin” ja ”rauhanomaisesta rinnakkaiselosta”. 10. luokan opettaja kuulusteli, ja eri oppilaiden täytyi mennä yksitellen taululle ja mahdollisimman sanatarkasti toistaa ulkomuistista, mitä ovat kaksi päivää aikai- semmin opettajan sanelun mukaan kirjoittaneet vihkoihinsa. Puolen tunnin sisään ehti vain kolme oppilasta vuorolleen. Arvosana kirjoitettiin kunkin oppilaan vihkoon ja hänen oli näytettävä se vanhemmilleen allekirjoitusta varten, minkä lisäksi se merkittiin luokkapäivä- kirjaan. Kysymykset olivat muotoa: ”Mitä toveri Hruštšov on sanonut eri teistä socialis- miin?”, ja vastaukset: ”Ensiksi...toiseksi...kolmanneksi...”. Mehnert piti tätä skolastiikkana (kommunistisena, keskiaikaista filosofista saivartelua muistuttavana) 20. vuosisadalla. Keskustelussa asianomaisen opettajan kanssa selvisi, että tämä *ei ollut koskaan ajatellut ryhtyä mielipiteenvaihtoon oppilaittensa kanssa*.¹⁸⁴ Vaikka raportti ei ole tieteellinen, se kuvaa selkeästi pitkään käytettyä neuvosto-opetuksen metodia.

Siperian Irkutskin pedagogisessa instituutissa tutkittiin 1960-luvulla eri opetustapoja tie- teellisesti. Tutkija V.N. Panov selvitti historianopetusta Irkutskin alueen Tulunin piirissä 1966. Hän piti ainutlaatuisen kiinnostavana Angarskin koulun n:o 26 opettajan Ljubov Mi- hajlovna Romanenkon tapaa aloittaa tuntinsa kysymällä 11. luokan oppilailta: ”Mistä uusis- ta tapahtumista olette saaneet tietää sanomalehdistä tai radiosta?” Tämä ei pyrkinyt pel- kästään mittaamaan lukemisen makua tai kuuntelutottumuksia, vaan seuraamaan oppilai- den yleistä kehitystä ja muodostamaan heissä kommunistisen maailmankatsomuksen, luonnollisesti opettajan selityksen avulla. Panovin mielestä kotitehtäviin sisältyi vaativaa historian ymmärtämistä, vaikeita ilmaisuja ja uusia termejä, joita ei lainkaan tunnilla selitet- ty. Työskentely oppikirjan avulla oli melko primitiivistä: vastaukset kysymyksiin saattoi ot- taa suoraan tekstistä. Tekstiä ei analysoitu, johtopäätöksiä ei käsitelty, kirjan kuvitusta tai karttoja käytettiin harvoin. Koulun viides luokka käsitteli muinaisen Kiinan kansannousuja. Kävi ilmi, että poikaoppilas muisti tekstin sisällön ulkoa, pystyi toistamaan sen sanasta sa- naan, mutta ei todellisuudessa ymmärtänyt asiaa. Panov osoitti tutkimuksessaan, että vielä kuudennella luokalla ehdoton enemmistö ei osaa erottaa lukukappaleen pääajatusta. He kirjoittivat testissä muistamansa sananmukaisesti mitenkään korostamatta perusasiaa. Tämä vahvisti käsitystä, jonka mukaan koulu valmensi huonosti itsenäiseen ajatteluun. Siksi koulun oli vahvistettava metodeja, jotka aktivoivat opiskelijoita sekä kehittävät heissä itsenäistä ajattelua ja aloitekykyä.¹⁸⁵ Tämä siperialainen tutkimus on kriittisin koko neu- vostoajan aineistoani koskeva lähde, jonka tulokset voitaisiin yleistää muihinkin aineisiin, jopa muihin maihin.

Edellä mainittu Irkutskin alueen tutkimus osoittaa, että myös totalitaarisen valtion opetuk- sessa oli eroja eri alueiden ja koulujen välillä. Vaikka maassa vallitsi voimakas sensuuri, oppilaiden aktivoiminen seuraamaan tiedotusvälineitä oli omiaan kehittämään heissä eri- laisia opiskelutapoja. Samoin ulkoa pänttääminen todettiin Siperiassa yhtä hyödyttömäksi

¹⁸⁴ Mehnert (1959), 126–130. Vrt. haluttomuus ajatella virallisia neuvostotekstejä. Wertsch (2002), 162.

¹⁸⁵ Panov: ”Prepodavanije istorii...” teoksessa Uvarov (1966), 293, 302.

kuin ulkomaillakin. Kielimuurin vuoksi neuvosto-opetusta koskevat kriittiset tutkimukset eivät juuri tulleet laajaan tietoisuuteen länsimaissa. Englanninkielinen maailma saattoi yleensä tutustua vain sen paraatipuoleen, kuten ”Progress”-kustantamon julkaisuun ”Education in the USSR” vuodelta 1977. Teos esittelee historianopetusta marxilais-leniniläisen kaavan mukaan ja mainitsee vain sivumennen, että eri neuvostotasavaltojen kansallisissa kouluissa omaa historiaa opetettiin joko erillisenä aineenaan tai Neuvostoliiton historian yhteydessä.¹⁸⁶ Tämä mainoskirja on käännetty englanniksi suoraan neuvostoterminologiasta, mikä tekee tekstistä varsin kankeaa ja osittain käsittämätöntä ulkomaalaiselle lukijalle. Neuvostoliitossa ei yleisestikään uhrattu energiaa sen selvittämiseksi, millä tavoin oma sanoma tai propaganda parhaiten menisi perille vieraisissa kulttuureissa.

Jevgeni Jevtušenkon ”kunnan ihmisten Siperiassa” oli 1960-luvulla mahdollista myöntää, että oppilaiden historiallisen ymmärryksen muodostaminen on vaikeaa, eikä sitä ollut vielä kokonaan ratkaistu. Opettajan työ oli tuolloinkin aivan ratkaisevassa asemassa. Niinpä, kun viidennen luokan opetussuunnitelmaan kuului ”luokkataistelun” käsitteen opettaminen, jo metodiopas tunnusti, että sitä on sentään käsiteltävä koko keskikoulun ajan, jotta edes jonkinlainen ymmärrys syntyisi.¹⁸⁷ En ole kuitenkaan löytänyt yhtään kirjaa, joka olisi ker-tonut, missä ja miten oppilas olisi voinut tarkastella luokkataistelua. Neuvostoliitossa ei ollut kirjojen mukaan luokkaeroja, ja perin harva pääsi ulkomaille tekemään havaintoja.

5. Neuvostometodiikan kehittyminen

Kaikissa tutkimissani historianoppikirjoissa kronologisilla taulukoilla on hallitseva asema. Marxilais-leniniläisen tieteellisen periodisoinnin perusta oli yhteiskunnallis-taloudellisten etappien muotoilussa. Kapitalismin historia alkoi Englannin porvarillisesta vallankumouksesta 1649 ja Ranskan vastaavasta 1789, jolloin feodaaliaika päättyi. Porvarillisuuden huippu alkoi lähetä loppuaan Pariisin kommuunissa 1871. Edelleen lokakuun suuri vallankumous 1917 osoitti kapitalismin kriisin ja uuden sosialistisen aikakauden alun. Venäjän historiasta on muistettava erityisesti *mongolien ies* 1240–1480. Huomattavan aseman saa vuosi 1380, jolloin Dmitri Donskoij voitti tataarit Kulikovon pellolla (*Kulikovo polje*). Etenkin Venäjän äärikansalliset ryhmät pitävät tuota voittoa arvossa. Tärkeitä olivat myös sodat Turkkia vastaan ja osittain Suuri Pohjan sota 1700–21. Kuitenkin Netšikinajan ja Fadejevan oppikirja ”*Istorija SSSR 7 kl*” kertoo nimestään huolimatta pelkästään *Venäjän* historiasta.¹⁸⁸ Vaikuttaa siltä, että jo kirjan nimellä pyrittiin iskostamaan Neuvostoliiton (SSSR) nimi oppilaan tajuntaan, vaikka maa oli tämännimisenä ollut olemassa vasta vuodesta 1922 alkaen.

Kronologisista taulukoista voi päätellä, että aikakäsityksen opettamista pidettiin myös Neuvostoliitossa ongelmallisena. Ruotsalainen Sture Långström toteaa yli puolen 10–11-vuotiaista ruotsalaisista koululaisista luulevan, että isoisä ja Jeesus elivät samaan aikaan. Hän havainnollistaa edelleen toteamalla välttämättömäksi opettaa, että Kaarle XII ei matkustanut junalla eikä Kustaa III:lla ollut autoa tai puhelinta.¹⁸⁹ Huvittavuudestaan huolimatta esimerkkejä voi pitää yleispätevinä. Kuitenkaan en ole löytänyt mainitsemieni siperialaistutkimusten lisäksi yhtään neuvostoajan artikkelia, jossa olisi hiukkaakaan epäily oppilaan kykyä omaksua alusta alkaen oikea käsitys ajasta.

¹⁸⁶ Kuzin et al (1977), 48.

¹⁸⁷ Panov:”Prepodavanije istorii...” teoksessa Uvarov (1966), 314.

¹⁸⁸ Vagin (1968), 329–336, Panov:”Prepodavanije istorii...” teoksessa Uvarov (1966), 314–316.

¹⁸⁹ Långström (1997), 117–119.

Opettajien yleisen kokemuksen mukaan oppilaat arvostelevat historianopetusta vuosilukujen pönttämistä. Ne ovat kuitenkin välttämättömiä eri kehitysprosessien arvioimiseksi. Neuvosto-opetuksessa korostuivat paljolti aivan eri vuosiluvut kuin esimerkiksi Suomessa, jossa tärkeitä ovat: 1323, 1595, 1617, 1618–48, 1721, 1743, 1808–09, 1863, 1917, 1939–40 ja 1941–44. Ei ihme, että Ruotsin suurvalta-ajan Stolbovan rauha 1617 ei neuvostokirjoissa muistella. Sen sijaan voisi kuvitella, että Aleksanteri I:n ja Napoleonin Tilsitin sopimuksen perusteella Venäjään liitetty Suomi ja Haminan rauha 1809 olisi mainittu useissa teoksissa. Näin ei kuitenkaan ole. 30-vuotisella sodalla ei ollut juuri merkitystä Venäjälle, ja Suuri Pohjan sota esiintyy lähinnä Pietari Suuren voittokulun kuvaajana. Vaikka en tutkinut oppikirjojen Suomi-kuvaa autonomian aikana, viittaukset niihin osoittavat, että Suomen saamat erioikeudet kuten oma raha ja sotaväki eivät tulleet mainituiksi sen paremmin kuin valtakunnan yhtenäistämispoliittikka (sortokaudet) 1800–1900-lukujen vaihteessa.

Vaginin metodioppi korosti voimakkaasti historiaa luonnontieteiden kaltaisena tieteenä, ja sen prosessin *lainmukaisuutta*. Esimerkkinä hän mainitsi neuvostokoulun osoittaneen vääräksi opin korkeammista ja alemmista roduista, valkoisen miehen sivistystehtävästä, ”kapitalismin demokraattisuudesta” sekä taistelusta elintilasta. Kirja kertoi kauniisti moraalisis- ja emotionaalisisista ja eettisistä tavoitteista, joiden perusteella oppilaat kasvoivat kunnan neuvostokansalaisiksi. Neuvostoliiton kansojen veljellisen ykseyden tunteminen, ystävyys sosialististen maiden kansoja kohtaan sekä solidaarisuus itsenäisyytensä puolesta kamppailevia kansoja kohtaan proletaarisen internationalismin hengessä oli tärkeää samoin kuin valmistautuminen kapitalismin häviöön ja kommunismin lopulliseen voittoon. Tässä luvussa kirja vihdoinkin mainitsi sekä Neuvostoliiton että Venäjän usein mainostaman Euroopan sivistyksen puolustustehtävän mongoleja ja muita aasialaisia kansoja vastaan.¹⁹⁰ Juuri viimeksi mainittuihin kasvatustavoitteisiin ei päästy neuvostojärjestelmän eikä Venäjän federaation aikana. Jokaisen kansalaisen passissa sekä myös ulkomaalaisten tulliselvityksissä on yhä ensimmäisenä kohtana ”kansallisuus”. Venäläiset ovat kirjoittamattomassa arvojärjestyksessä ensin, sitten ukrainalaiset ja valkovenäläiset ja vasta sen jälkeen muut.

Mielenkiintoista on, että historiankirjassa todellakin esiintyi käsite ”oppositiopuolue”. Esimerkki koski Englantia 1800-luvun puolivälissä, koska Neuvostoliitto oli puoluejohdon päätöksellä saavuttanut vaiheen, jossa oppositio on tarpeeton. Historiantunnista Vagin totesi erikseen, että juuri historiantunti edustaa opetusprosessin huippumuotoa. Se on sisäisesti yhtenäinen ja täydellinen. Joka tunnilla on oma teemansa. Opettajan on konkretisoitava (*boleje konkretnuju i totšnuju*) esimerkiksi 8. luokan kirjan Ranskan vallankumousta edeltävä kappale ”Maatalous, teollisuus ja kauppa” muotoon ”Feodaaliolot Ranskassa 1700-luvulla”.¹⁹¹ Tässä suslovilainen puhdasoppisuuden vaatimus vei kokonaan harhaan: oppilaiden arkikokemukseen perustuvat tutut käsitteet (maatalous, teollisuus ja kauppa) korvattiin jollakin (feodaaliolot), joka oli ensiksi määriteltävä, ja joka ei sittenkään avautunut kaikille oppilaille. Tulkinta on kyyninen: neuvostomallinen historianoppitunti edusti metodiikan opettajan mielestä prosessin huippua, vaikka se olisi puoluejohdon käskystä ollut tänään sisällöltään täsmälleen päinvastainen kuin eilen pidetty.

¹⁹⁰ Vagin (1968), 9–10, 343, 371. Uskottavuuden vuoksi esimerkiksi šakin maailmanmestari Garri Kasparovilla on äitinsä venäläinen sukunimi, eikä isänsä juutalainen Weinštein, aivan samoin kuin populistipoliitikko Vladimir Žirinovskilla (Eidelštein): ”Äitini on venäläinen ja isäni on juristi.” Putinin neuvonantaja Vladislav Surkov on alun perin tšetšeeni nimeltään Aslambek Dudajev (HS 26.2.2007).

¹⁹¹ Vagin (1968), 360, 366.

Suomalais-neuvostoliittolaisessa historianopetusta käsittelevässä seminaarissa Tallinnassa 1977 esitelmöinyt G.V. Klokova kiteytti opetuksen tavoitteiksi seuraavat:

- antaa kokonainen tiedon järjestelmä sekä syventää ja laajentaa sitä
- muodostaa materialistinen historiakäsitys ja kasvattaa tällä pohjalla kommunistinen maailmankatsomus
- kehittää oppilaiden historiallista ajattelua ja valmistaa heitä itsenäiseen tiedon käyttöön ja myöhempään itseopiskeluun.

Oppikirja oli tämänkin esityksen mukaan tärkeimpiä historianopetuksen välineitä. Se konkretisoi opetusohjelman, antoi tietoa ja avasi sen tieteellisen tason. Oppikirja vaikutti suuresti paitsi oppilaiden työhön myös opetusmetodiikkaan. Se kytkeytyi myös aina Leninin teoksiin sekä NKP:n ja kansainvälisen kommunistisen liikkeen dokumentteihin. Suurta huomiota kiinnitettiin patrioottisiin traditioihin, kansojen taisteluun vierasmaalaisia anastajia vastaan, työläisten taisteluun riistäviä luokkia vastaan sekä kulttuurin kehitykseen.¹⁹²

Tsaarin ja riistävien luokkien sortopolitiikka tuotiin kirjoissa selkeästi esiin. Teksti auttoi Klokovan mukaan oppilaita muodostamaan luokkatietoisien analyysin yhteiskunnan oloista. Samoin se ratkaisi tieteellis-ateistisen kasvatuksen ongelman antamalla materialistisen selityksen uskonnon synnylle ja osoittamalla kirkon kansanvastaisen roolin. Yksittäisen valtion historiaa oli aina tarkasteltava samassa järjestyksessä: taloudellinen kehitys, poliittinen järjestelmä, sisä- ja ulkopolitiikka, luokkataistelun kysymykset ja kulttuurin kehitys. Käsiteltäessä ulkomaita ei pitänyt rajoittua pelkästään suurvaltoihin, vaan oli mahdollisuus mukaan tutustuttava kaikkiin mantereisiin, koska kaikki kansat osallistuvat historialliseen prosessiin. Näiden marxilais-leniniläisittäin loogisten ohjeiden joukkoon oli syystä tai toisesta ilmestynyt lause: ”*Oppikirjan sisältöä avattaessa perustavin tekijä on teksti.*”¹⁹³ Nyt on syytä painokkaasti kysyä, mitä muuta sisältöä neuvosto-oppikirjassa ylipäättään oli. Useimpien oppikirjojen tekstiä voitiin hyvällä syyllä kutsua ”lyijyerämaaksi”, jossa tiheään harmaalle paperille ladotun tekstin katkaisi ainoastaan muutama harva väliotsikko. Kuvia ja tilastoja kirjoihin painettiin yleisesti vasta 1980-luvulla.

NKP:n XXV puoluekokouksen (1976) vaadittua myös koulujen varustelun parantamista vastaamaan tieteellis-teknistä kehitystä ryhdyttiin D.I. Poltorakin mukaan heti toimeen. Tunnetut impulssit sille antoivat koulutarvikenäyttelyt ”Koulun varustus -73” Moskovassa ja ”Interškola -74” Leipzigissa. Historianopetuksen tarpeisiin lueteltiin kartat, kuvat, taulut, albumit, kaavakuvat, diat, kalvot, rainat, filmilaitteet ja kinofilmit. Suuresta isänmaallisesta sodasta kertovia, kouluille suositeltuja filmejä oli kaikkiaan 11. Ne autoivat muodostamaan maailmankatsomuksellisesti tärkeän maailmanhistoriallisen tietoisuuden Neuvostoliiton voitosta ja antoivat oppilaille mahdollisuuden aistia sankarillista ajan henkeä. Tämä emotionaalinen tapa opettaa loi oppilaille pohjan isänmaallisen vakaumuksen muodostamiseksi. Materiaalina mainittiin myös sodasta kertova ääninauha, vaikka nauhoitinta ei välineluetelossa esiintynytäkään. Hyvin mielenkiintoista olisi edelleen nähdä tekijän mainitsemat filmit ”Nykyaikainen kapitalismi ja tieteellis-tekninen vallankumous” sekä ”Modernin porvarillisen maailman rasismi”. Uusimman ajan historia sidottiin neuvostomaassa aina uuteen yhteiskuntamalliin, sosialismiin. Oppikirjat loivat kuvan sosialismin lainomaisesta ja väistämättömästä voitosta koko maailmassa.¹⁹⁴ On tunnustettava, että myös Eu-

¹⁹² Klokova raportissa ”*V seminar...*” (1979), 81–84. Hän viittaa tässä Vaginiin, Donskoihin, Korovkinaan, Leibengrubiniin, Orloviin ym.

¹⁹³ Klokova raportissa ”*V seminar...*”, 85–86.

¹⁹⁴ Poltorak raportissa ”*V seminar...*” (1979), 95–102, Lazukova: ”*Soderžanije školnogo...*” teoksessa Kaplan et al (1999), 53.

roopan puolueettomissa maissa oli 1970-luvulla samoin uskovia poliitikkoja, jotka eivät välttämättä muista asiaa enää 2000-luvulla.

Neuvostoliiton historianopetuksen marxilais-leniniläiset tavoitteet otettiin ilman kommentteja esimerkiksi aivan vakavassa mielessä toimitettuun Turun yliopiston julkaisuun. Vielä niin myöhään kuin 1982 tätä aihetta on esitellyt Helsingin Suomalais-venäläisen koulun rehtori Martti Ruohonen erittäin seikkaperäisesti, mutta kriittikittömästi artikkelissaan ”Historianopetus, sen sisältö ja tavoitteet Neuvostoliiton peruskoulussa”. Hänen lähteinään ovat Moskovassa 1979 painettu ”Kahdeksanvuotisen koulun ja keskikoulun opetusohjelma” sekä Leninin koottujen teosten nide 1. Marxilaisuuden historiallisen materialismin mukaan kaiken yhteiskunnallisen kehityksen perustana ovat aineellisten hyödykkeiden tuotantotapa ja yhteiskunnan tuotantovoimat. Historiallinen kehitys ei tapahdu mielivaltaisesti, vaan olosuhteet määräävät ihmisten tietoisuuden, tahdon ja toiminnan. Lainomaisen kehityksen tapaan alkukantaisesta yhteiskunnasta siirryttiin orjanomistukseen, siitä edelleen feodalismiin, kapitalismiin ja toistaiseksi korkeimpana muotona sosialismiin. Ristiriidaton loppu-tulos, kommunismi, ei tuota kirjoitettaessa ollut kuitenkaan toteutunut.¹⁹⁵

Neuvostoliittolaisen peruskoulun historianopetuksen tarkoituksena oli opetussuunnitelman mukaan kehittää nuorisossa:

- marxilais-leniniläinen maailmankatsomus ja hyvä aatteellinen vakaumus
- selvä luokkakantainen tapa lähestyä yhteiskunnan ilmiöitä
- neuvostoliittolainen isänmaallisuus
- uskollisuus proletaariselle internationalismille ja puolueen asialle
- kommunistinen suhtautuminen työhön
- velvollisuudentunne ja kurinalaisuus, sekä
- leppymättömyys porvarillisia ideologioita kohtaan.

Näin määriteltiin myös monikansallisen valtion kasvatustavoite, neuvostoihminen. Ruohosen mukaan neuvostoliittolainen historianopetus soveltui erinomaisen hyvin nuorten aatteelliseen kasvatukseen. Historianopetus on samalla oppilaiden kasvattamista marxilais-leniniläisiksi kommunisteiksi, joiden tehtävänä on täysi-ikäisiksi tultuaan kehittää yhteiskuntaa tämän ideologian mukaisesti. Kahdeksannelta luokalta lähtien oppilaat joutuivat esittämään poliittisia tiedotuksia ja esitelmiä kouluyleisön edessä, yhdeksännestä luokasta alkaen myös aikuiselle yleisölle. Tietojen etsiminen ja opintoretket tapahtuivat samoin kuin muissakin maissa, mutta vain Neuvostoliitossa väitettiin koulujen Lenin-huoneiden kehittävän aktiivista historiallista ajattelua.¹⁹⁶ Koululaisen ”poliittinen tiedotus” totalitaarisessa järjestelmässä voi perustua ainoastaan ulkolukuun, jähmettä oppilaan omaa oppimista ja edustaa suunnatonta energian tuhlausta. Ylevä ”neuvostoihmisen” tavoite latistui tämän tuloksena passiiviseksi ”Homo sovieticukseksi”, joka kykeni lähinnä ottamaan vastaan hänelle annetut määräykset. Niiden toteuttaminen ei välttämättä onnistunut.

Opettajan osa ei ollut totalitaristisessa järjestelmässä kadehdittava. Maksim Hloponinin mukaan opettaja ei voinut opettaa käsketyllä tavalla, koska se oli henkisesti mahdotonta. Mutta opettaja ei voinut myöskään opettaa parhaaksi katsomallaan metodilla, koska sitä ei sallittu. Jäljelle jäi ainoastaan päivittäinen tasapainoilu: opettaja pyrki antamaan oppilaalle kipinän omaan ajatteluun samalla kun salasi omat ajatuksensa eli salaisen protestin järjes-

¹⁹⁵ Ruohonen: ”Historianopetus, sen sisältö..” teoksessa Immonen (1982), 103–106.

¹⁹⁶ Ruohonen: ”Historianopetus, sen sisältö..” teoksessa Immonen (1982), 103.

telmää kohtaan.¹⁹⁷ Sinänsä tämä vahvistaa Wertschin ajatuksen venäläisestä kaksoistietoisuudesta.

Ensimmäiset hyökkäykset neuvostohistorian opetusta vastaan tehtiin 1987. Karlssonin mukaan historioitsija Juri Afanasjev totesi, ettei yhdeksännen luokan Neuvostoliiton historiankirjassa ole yhtään sivua, jota ei olisi väärennetty. Koko oppikirja oli hänen mielestään vale, joka opettajan oli pakko iskeä nuorten päähän. Myös Davies siteeraa Afanasjevia, jonka mukaan on pitkään ollut kuilu nuorison vanhemmiltaan ja isovanhemmiltaan oppiman sekä toisaalta nykyisen historianopetuksen tradition välillä. Tämä kuilu on entisestään levinnyt uusien, suurten historiateosten ilmestyttyä. Jopa eräs kurskilainen 10. luokan oppilas on itse pyrkinyt täyttämään historian valkoisia sivuja. Afanasjevin mielestä tämä ”hyväksytyn historian” ja ”kotien historian” välinen kuilu on johtanut henkiseen kidutukseen ja moraaliseen traumaan. Usein oppilaat lähtevät koulusta omaksuttuaan asenteen, jonka mukaan ketään ei pidä uskoa. Kun Moskovan fysiikan ja tekniikan instituutin nuoret kommunistit pyysivät Afanasjevia esitelmöimään, instituutin puoluekomitea kielsi luennon. Sen mukaan ”opiskelijoiden päähän ei saanut tunkea historiallista roskaa”. Samana vuonna riikalainen Vladimir Svirskij valitti, etteivät oppikirjat ole lainkaan muuttuneet sitten Brežnevin ajan. Ne kuvaavat edelleen neuvostohistoriaa jatkuvana voitonmarssina, jonka kuluessa ”vakavin sairaus oli menestyksestä aiheutuva huimaus” (suora lainaus Stalinin artikkelista vuodelta 1931). Tekijä syytti kirjoja moraalin puutteesta ja vaati uusia, huolellisia dokumenttikokoelmia, jotta oppilaat voisivat itse luoda vaihtoehdoisen käsityksen oman maansa menneisyydestä. Jopa Gorbatšov yhtyi kritiikkiin ja totesi kiinnostavimpienkin historiallisten ja yhteiskunnallisten kysymysten muuttuvan kuiviksi, banaaleiksi ja muodollisiksi, kun ne ehtivät oppikirjaan.¹⁹⁸ Kuitenkaan mitään perustavia muutoksia oppikirjoihin ei tehty vielä tuossa vaiheessa, vaan ne jatkoivat marxilais-leniniläisinä neuvostojen loppuun.

Seuraavien kahden vuoden aikana suurin kritiikki kohdistui odotetusti Stalinin henkilön käsittelyyn oppikirjoissa. Taiteilija I. Zaderkovskij vaimoineen esitti Ogonjok-lehdessä 1988 hyvin suoria kysymyksiä: ”Niinpä. Hän oli hieno ’organisaattori’ ja ’mahtava teoreetikko’, ja kukapa ei erehtyisi joskus? Mutta entä miljoonat syyttömät uhrit? Ja leirit? Ja laittomuudet, jotka korotettiin laeiksi? Ideologia, joka petti kokonaisen kansan? Valheet, jotka vääristivät koko sosialismin idean? Eikö näitä ollut? Vai ovatko ne vain sopimattomia oppikirjoihin?” Samoin arvosteltiin sitä, että *Istorija SSSR* oli todellisuudessa isovenäläisten historiaa, kun taas ei-venäläisiä ja ei-slaavilaisia kansoja oli Stalinin ajoista asti käsitelty pelkinä poikkeuksina. Neuvostojen loppuaikojen konservatiivisen historianopettajien joukon kauhuksi ilmestyi 1989 uusia kirjoja, joihin uusi debatti oli murtautunut. Stalinin valtakamppailu erityisesti Buharinin kanssa 1930-luvulla esitettiin voimakkaalla tavalla. Maatalouden kollektivointi tuomittiin vahvoin sananvalinnoin, Stalinin puhdistusten kuvaukset saivat paljon palstatilaa ja hänen aikanaan tapahtunut yhteiskunnan yleinen runteleminen tuli korostetusti esiin.¹⁹⁹ Halu saada Stalinin rikokset selvästi esiin selittyi sillä, että Hruštšovin ajasta alkaen Isä Aurinkoisesta oli kaikissa oppikirjoissa mainittu vain muutama rivi. Perestroikan aikainen myös oppikirjoihin kohdistettu kritiikki osoittaa selvästi Stalinin kauden olleen varsinainen kipupiste Venäjän/Neuvostoliiton historiassa. Etenkin kollektivointi, näytösoikeudenkäynnit, vankileirit ja syyttömien kuolemantuomiot tulivat ensi kertaa

¹⁹⁷ Hloponin: ”Wie ich mich durch die letzten Jahre schlug”, julkaisussa *International Textbook Research* vol 17, no. 4, 451–459 (1995), siteerannut Maier: ”Learning about...”, teoksessa Schissler–Soysal (2005), 141.

¹⁹⁸ Karlsson (1999), 177, Davies (1989), 182–183, myös Wertsch (2002), 89.

¹⁹⁹ Karlsson (1999), 178–179, 181.

näin laajasti julkisuuteen. Samoin pelkkä isovenäläisyyden esittely kaikkien neuvostokansojen joukosta todettiin täysin riittämättömäksi.

6. Nyky-Venäjän historianopetuksen metodiikka

Järjestelmän romahtaminen jätti myös historianopetuksen joksikin aikaa tyhjän päälle. Prosessi oli kuitenkin erilainen kuin Saksojen yhdistyttyä, jolloin yliopistoista ja korkeakouluista vaihdettiin useita DDR:n palveluksessa olleita professoreja ja lehtoreita. Venäjä ei lähtenyt systemaattisesti vaihtamaan opettajia, koska uusia ei olisi ollut riittävästi tilalle. Vaikka metodiikan käsitteen sisältö pysyi entisellään, historian opetus *metodi* muuttui ratkaisevasti. Vertailukohtana on keskiaika, jonka tapa historiallisten prosessien selittämiseen oli luoda niistä mystinen, symbolinen ja vertauskuvallinen tulkinta. Kirjastojen ja koulujen ylläpito sekä kirjojen kopiointi oli luostarien yksinoikeus. Koko historiakäsitys nähtiin jumalallisena tehtävänä. Tämän teologisen mielipiteen jakoivat myös metafyyysisesti ajattelevat skolastikot, joiden mielestä maailma oli lopullisesti muuttumaton. Nykyään totuus määritellään todistamalla. Keskiajan skolastikoille ja teologeille totuus oli sellainen kuin sen heidän mielestään piti olla. Nyt metodiikan asiantuntijat Kolomijtsev ja Lubkov pystyvät laajasti kertomaan metodiikan muutoksista, historiantutkimuksen peruseräaatteista, lähdekritiikin elementeistä, historianfilosofiasta ja nykyisistä tutkimuksen aatevirtauksista. Heidän lähteensä sisältävät runsaasti myös länsimaisia tutkijoita. Kolomijtsevin kritiikki suuntautuu erityisesti keskiaikaista sukupuiden, lähteiden ja muiden dokumenttien väärentämistä kohtaan. Myös tutkija Žiganova sanoo neuvostohistoriankirjoituksen olleen ilmoitusluonteista ja sisältäneen myyttejä, joko ”vaarallisia virheitä” tai ”hyödyllisiä keksintöjä”, joilla on taipumus jatkua myös nykyaikana.²⁰⁰ Voimme lukea kirjoittajien kritiikin samoin kuin kirjailija Krossin antaman: arvostelu sijoitetaan keskiaikaan, mutta todellisena kohteena on Neuvostoliitto. Tarvitsee vain korvata luostarit, skolastikot ja teologit NKP:n sensoreilla ja ideologian puhtauden valvojilla. Neuvostoliitossa ei tarvinnut etsiä totuutta, koska ”Lenin oli sen jo löytänyt”.

On maininnan arvoista, että Kolomijtsev panee myös läntisistä historioitsijoista Ranken paikalleen arvioimalla tämän juuri Preussin taantumuksellisen monarkian historioitsijaksi, joka vastusti koko sosiaalisen edistymisen ideaa ja käytti historiaa vallankumouksen vastaisena aseena kuten läntisen historiografian kirkolliset edustajatkin. Vallankumousta edeltäneen Venäjän historioitsijat kuten Karejev, Kljutševski, Kostomarov, Solovjev ja Vipper tunsivat puolestaan läntistä historiaa, vaikka eivät kopioineet sitä automaattisesti. Kolomijtsevin mielestä läntisen vaikutuksen ansiosta uudet historian alueet kuten arkielämä, kulttuuri, julkisuuden henkilöt, aatteiden kehitys, luonnontiede ja teknologia ovat tulleet historiantutkimuksen piiriin myös Venäjällä.²⁰¹ Tämä on tärkeä lause, koska neuvostoai- kana oli ajoittain jopa vaarallista osoittaa tuntevansa läntistä historiaa saati viitata siihen tekstissään. Tämän vuoksi on olemassa hyvin vähän todisteita siitä, kuinka paljon neuvostohistorioitsijat tunsivat länsimaista tutkimusta. Metodisena ohjeena oppilaiden tunteisiin vetoaminen jatkuu edelleen, mutta vihan ja vihaamisen opettaminen on kokonaan lopetettu.

Vielä vuonna 1988 saattoivat neuvosto-oppikirjantekijät puolustautua kritiikkiä vastaan toteamalla, että kirjan on kirjoittanut tunnustettujen tiedemiesten ryhmä, sitä on kokeiltu käytännössä ja ministeriö on sen vahvistanut. Sen vuoksi ”kenelläkään ei ollut oikeutta aset-

²⁰⁰ Kolomijtsev (2000), 6–7, 9, Žiganova: ”Mify i tabu...” teoksessa Tšernov (2002), 79.

²⁰¹ Kolomijtsev (2000), 24–26, 30.

taa työn tulosta epäilyksenalaiseksi”. Robert Maierin haastattelemat venäläiset tutkijat Abramov, Ševyrev ja Bojtšev myönsivät vuosikymmentä myöhemmin avoimesti, että tällaista lausuntoa pidettäisiin nyky-Venäjällä naurettavana ja groteskina. Tuolloin ”totuuden etsinnässä” odotettiin kolmatta neuvostoajan jälkeistä ”oppikirjasukupolvea”, jotta voitaisiin päästä todelliseen keskusteluun ja lähdekritiikkiin. Paitsi luotettavaa tutkimusta vaadittiin kirjoille myös metodikkojen kunnollista käsittelyä, jotta oppilaat pystyisivät ymmärtämään niiden tekstit. Oman lisänsä juuri 1990-luvun lopussa toi se, että juuri mistään historian kysymyksestä ei maassa vallinnut konsensusta. Kirjantekijä joutui siis valitsemaan linjan, jota seurata.²⁰² Vuoden 1988 kritiikin torjuminen kuvastaa yleisesti pysähtyneiden järjestelmien tapaa suhtautua niihin kohdistuvaan arvosteluun. Torjunta ei Neuvostoliitossa tuolloin onnistunut, koska opetusministeriö perui kokonaan koulujen valtakunnalliset historian päättökokeet yhtenäisten arviointiperusteiden puuttuessa.

Venäjän valtion kasvatuskomitea ehdotti Daviesin mukaan keväällä 1993, että Venäjän historiaa opetettaisiin luokilla V–IX samassa kontekstissa maailmanhistorian kanssa. Vain luokilla X–XI pidettäisiin erilliset kurssit ”Maailman sivilisaatioiden historia” sekä ”Venäjä varhaisimmista ajoista nykypäivään”. Monet historioitsijat protestoivat voimakkaasti. Moskovan yliopiston historian tiedekunnan varadekaanin väitti Venäjän historian tässä järjestelmässä laimenevan ja yleistä historiaa käsiteltävän vain suhteessa Venäjän historiaan. 1920-luvun kokemukset, jolloin historia omana aineenaan poistettiin opetuksesta ja vulgarisosiologia hallitsi, osoittavat vakuuttavasti tämän yrityksen epätoivottavaksi.²⁰³ Sosiologian kritiikki on aineiston perusteella aiheellista, mutta ennen muuta pelko kohdistui 1990-luvulla jälleen Venäjän historiatietämyksen vähenemiseen. Varadekaanin lausumaa yleisen historian opettamisen vähenemisestä on pidettävä jonkinlaisena hurskasteluna, koska oman maan historian opettamisen osuus on pysynyt suurimpana ajasta ja järjestelmästä toiseen.

Vallitsevan dogmin kuolema ei aina merkitse *dogmatism*in kuolemaa. Vanhat ideologiat voidaan korvata uusilla, jotka eivät ole yhtään vähemmän dogmaattisia. Jelena Lisovskaja muistuttaa, että uusia aatteita voidaan käyttää vanhoissa, ahdasmielisissä, autoritaarisissa ja suvaitsemattomissa kehyksissä. Fasismin häviö ei merkinnyt dogmatismien päättymistä DDR:n kouluissa, vaan uudet kommunistiset dogmit yksinkertaisesti korvasivat entiset. Vaikka uudet ideologiat olisivat luonteeltaan demokraattisia ja sisällöltään vapaita ja avoimia, niitä voidaan silti opettaa dogmaattisesti. Kansainvälisesti on osoitettu, että myös demokraattisten yhteiskuntien opetuksen suvaitsevaisuus vaihtelee. On esitetty hypoteesi, jonka mukaan kommunismin romahtamisen jälkeenkään Venäjän opetusideologian dogmatismi ei ole olennaisesti vähentynyt. Tämän ajatuksen mukaan se on edelleen suljettua, auktoriteettisidonnaista ja edistää suvaitsemattomuutta.²⁰⁴ Tutkimusaineistoni perusteella en ole pystynyt selvittämään tätä hypoteesia, koska se ilmenee selvästi ainoastaan luokahuoneen todellisuudessa.

Vaikka neuvostoajan jälkeiset oppikirjat käyttävät uusia ideologisia symboleita, Lisovskajan mukaan ei ole suinkaan varmaa, onko symbolien sisältö myös muuttunut, esim. onko kirjojen teksti tullut vähemmän dogmaattiseksi. Sisältöanalyysin avulla pyritään selvittämään dogmaattisuuden aste. Esimerkiksi väittämät ”kaikki kommunistit ovat pahoja”, ”kaikki amerikkalaiset ovat kapitalisteja” tai ”kukaan hallituksen virkamies ei ole rehellinen” ilmaisevat huomattavaa dogmaattisuutta ja sulkevat pois poikkeukset. Ajan suhteen sa-

²⁰² Maier: ”Zum Wandel...” teoksessa Becher-Riemenschneider (2000), 219–220.

²⁰³ Davies (1997), 122.

²⁰⁴ Lisovskaja teoksessa McGinn–Epstein (1999), 368, 372.

maa voidaan tutkia lauseista ”Neuvostoliiton ulkopolitiikka oli aina rauhantahtoista” tai ”historiassa ei ole koskaan tapahtunut...”. Tekstiä voivat myös hallita ilmaisut ”varmasti”, ”luonnollisesti”, ”epäilemättä”, ”jokainen järkevä ihminen ymmärtää” tai ”varauksettomasti”. Sen sijaan alhaista dogmatismia edustavat maininnat ”ehkä”, ”tämä on kyseenalaista”, ”näyttää siltä” tai ”oletamme”.²⁰⁵ Aineistoni perusteella tulkitseen, että dogmaattisuus on vähentynyt ”poikki ja pinoon”-tyylistä, jota marxilais-leniniläinen oppikirja varsin uskollisesti noudatti. Muukin tulkinta on silti mahdollinen, kun tarkastellaan vaikkapa nykyisten oppikirjojen esityksiä toisen maailmansodan syistä.

7. Opetus- ja tutkimusmenetelmät oppikirjojen rinnalla

Joissakin kohdin myös Kolomijtsevin näkökulmissa tuntuu marxilainen jäännös, varsinkin kun hän viittaa Engelsin päättelyyn tapahtumaketjusta yksityinen – perustavaa laatua oleva – yleinen periaate. Kuitenkin kirja ilmaisee selvästi, että historia kuten kaikki yhteiskuntatieteet ei ole kokeellinen, eksperimentaalinen tiede. Tutkittaessa eri tapahtumia on tarkoin otettava huomioon aika, paikka ja edellytykset. Tieteellinen ja tekninen vallankumous on antanut uusia mahdollisuuksia myös historian tutkimukselle. Kolomijtsev ei halua aliarvioida perinteisiä tutkimusmenetelmiä, mutta mainitsee internetin tarjoavan hienon välineen historiallisen tiedon lisäämiseksi.²⁰⁶ Tähän sisältyy se ajatus, ettei ole enää mahdollista rajoittaa informaation saantia kuten neuvostoaikana. Toisaalta Kolomijtsev ei ole kirjoittanut riviäkään kritiikkiä internetissä liikkuvaa historiallistakin roskaa kohtaan. Perättömän informaation paljous vaatii historioitsijalta vielä entistä suurempaa lähdekritiikkiä etenkin erehdyttävästi eri valtioiden ministeriöiden sekä kansainvälisten järjestöjen sivuja muistuttavien, harhaanjohtavien verkkosivujen kohdalla.

Vuoden 1997 uusi opetusohjelma laajensi Lazukovan mukaan henkilöihin perehtymistä sekä kulttuurikysymysten, elintapojen, uskonnon ja moraalin tutkimista. Tulevaisuuden historianopettajien koulutus vaatii Lubkovin mielestä yliopistoilta jotain vanhaa, jotain uutta, jotain lainattua ja jotain persoonallista. Luonnollisesti oppilaan tulee tuntee kotimaan ja maailman historiasta tärkeimmät tapahtumat samoin kuin kansalliset ja yleiset inhimilliset arvot. Tekijä toteaa erityisesti Venäjän olevan monin tavoin ortodoksinen valtio. Teos kuvaa myös eri historianoppikirjojen eroja.²⁰⁷ Neuvostoaikana ei voinut löytää yhteisiä arvoja, koska kaikki länsimaiden asukkaat leimattiin vähintään epäilyttäväksi, ellei suoraan vihollisiksi. Vaihtoehtoisia oppikirjoja ei ollut olemassa. Uskonto mainittiin ainoastaan kapitalististen maiden johtajien kanssa liitossa toimivien kirkkojen harjoittaman, köyhälistöön kohdistuvan sarron välineenä.

Historian tulisi ennen muuta olla oppilaalle jännittävää, toteaa Maksim Hloponin. Valitettavasti monet oppikirjat ovat kuitenkin hyvin pitkävetisiä, ja niiden kääntäminen sellaiselle kielelle, jota oppilaat ymmärtäisivät, on todella vaikeaa. Venäjän eri alueilla yleistyivät 1990-luvulla historian tietokilpailut, joissa testattiin, kuka muistaa parhaiten pieniä yksityiskohtia. Niissä kysyttiin julkisuuden henkilöiden etu- ja isännimiä, merkityksettömien tapahtumien tarkkoja päivämääriä tai muuta triviaa. Tämä tie johtaa harhaan, sillä ei ole kovin tärkeää tietää, mikä oli kenraali Vrangelin etunimi tai kuinka monta lasta viimeisellä tsaarilla oli. Historiallisen sivistyksen tavoite on kuitenkin valmistaa oppilasta itsenäiseen ajatteluun ja häntä kohtaavan informaatiotulvan kriittiseen käsittelyyn sekä myös itselleen vie-

²⁰⁵ *ibidem*, 374–378.

²⁰⁶ Kolomijtsev (2000), 33–34.

²⁰⁷ Lazukova: ”Soderžanije školnogo...” teoksessa Kaplan et al (1999), 59, Lubkov (2002), 34, 153–154.

raiden lähtökohtien ymmärtämiseen.²⁰⁸ Tässä Hloponin on ottanut venäläiselle tosi haasteellisen tehtävän, koska muiden kansojen ymmärtäminen ei ole maan kulttuurissa etusijalla.

Tutkija Aleksandr Golubev on tarkastellut oppikirjoja, joiden levikki on 30 000–100 000, jotka ovat Venäjän opetusministeriön suosittelamia ja joita käytetään kouluissa laajalti. Hänen mukaansa useista näistä kirjoista on vaikea opettaa, saati oppia, koska ne on kirjoitettu vaikealla, akateemisella kielellä. Jopa kirjaan lainatut muistelmat ja kirjeet ovat tässä suhteessa helppolukuisempia. Tällainen teksti on omiaan vahvistamaan sitä mielikuvaa, jonka mukaan historia on kuivaa, ei kiinnosta, eikä sitä ymmärrä. Jos oppilas ei osaa erottaa pääasioita sivuseikoista, tämä johtaa turhien faktojen pänttäämiseen. Muiden ohella Golubev mainitsee oppikirjantekijä Igor Dolutskijn tässä joukossa.²⁰⁹ Omaan aineistooni kuuluu kolme Dolutskijn kirjaa. Niiden perusteella en ole samaa mieltä Golubevin kanssa. Kysymys voi olla historian koulukuntien välisestä erimielisyydestä, tai puhtaasti rahallisista eduista. Golubevin omaa asiantuntemusta voi sen sijaan arvioida hänen vuonna 1996 antamansa lausunnon pohjalta. Sen mukaan läntisten historiankirjoittajien esitys toisen maailmansodan jälkeisestä ajasta ei vielä ulotu historioitsijan toimivaltaan.²¹⁰ Tämä käsitys paljastaa, ettei Golubev tunne lainkaan länsimaissa tehtyjä tutkimuksia kylmästä sodasta, taloudellisen yhteistyön kehittämisestä tai kehittyvistä maista.

Hloponin varoittaa Irina Hromovan tavoin liioittelemasta historian kauheuksia. Oppilaat pystyisivät vertaamaan oman maansa vaiheita muihin paremmin, jos Venäjän historia opetettaisiin suhteessa muualla maailmassa tapahtuneisiin prosesseihin. Jo perestroika toi päivänvaloon kauan piilossa olleita muistelmia ja asiakirjoja, joita oppilaat ahmivat. Asettamalla sukupuun ja yhteiskuntahistorian vierekkäin voi selvittää, millaisessa suhteessa tavallinen ihminen ja valtioelämä ovat olleet. Neuvostoaikana ei voinut uneksia esimerkiksi vapaista henkilöhaastatteluista opetusmateriaalina. Kansallisuuskysymykset ja vähemmistöongelmat ovat puolestaan kasvaneet järjestelmän muututtua. Oppilailla on kuitenkin onni elää oloissa, jotka eivät ole kivettyneet, eivätkä valheen ja teeskentelyn leimaamia.²¹¹ Edelleen elää silti miljoonia venäläisiä, jotka eivät tiedä, mihin heidän vanhempansa on haudattu.

Länsimaisesta näkökulmasta vaikuttaa hieman vanhanaikaiselta ja emotionaaliselta, että Venäjällä oppilaat on edelleen opetettava rakastamaan isänmaataan ja syntymäseutuaan. Sen sijaan keskustelu on myös opetusmetodina lisääntymässä, ja oppilaan on mahdollista olla äänessä selvästi enemmän kuin edellä mainitut 10 sekuntia tunnissa 1960-luvulla.²¹² Monien kansallisuuksien imperiumi, jollainen Venäjän federaatio edelleen on, edellyttää tietysti konkreettisempaa patriotismin kasvatusta kuin esimerkiksi edelleen hyvin yksikansallinen Suomi. Oman lisänsä paineisiin aiheuttaa Venäjän köyhien alueiden ja IVY:n joidenkin valtioiden asukkaiden muuttohalu Moskovaan ja muihin suuriin kaupunkeihin.

Historianopettajien lehdessä käydään jatkuvaa keskustelua myös uusista oppikirjoista. Vuonna 2001 Jaroslavl'n pedagogisen valtionyliopiston asiantuntijat toivat esille, että uudet kirjat edustavat selvästi uutta sukupolvea. Kuitenkin: vaikka ne eivät ole aiempaan tapaan politisoituneita, ja mahdollistavat näin myös vaihtoehtoisen opetuksen, niillä on taipumus

²⁰⁸ Hloponin: "Die Sowjetepoche..." teoksessa de Keghel–Maier (1999), 142.

²⁰⁹ Golubev: "Das Bild der sowjetischen..." teoksessa de Keghel–Maier (1999), 103–104.

²¹⁰ Golubev: "Noveišaja istorija Rossii..." teoksessa Bordjugov (1996), 61.

²¹¹ Hloponin: "Die Sowjetepoche..." teoksessa de Keghel–Maier (1999), 143–148.

²¹² Lubkov, 164, kts. myös Vjazemskij–Strelöva (2000), 13.

noudattaa vanhoja neuvostoajan standardeja, jotka säilyttävät vanhan sivistysparadigman. Uusi historiatiede ei ole myöskään kunnolla katkaissut välejänsä ”objektivismiin”, marxilais-leniniläisen metodologian ”elätettiin”. Edelleen poliittinen ja diplomaattinen historia hallitsevat oppikirjoja. Yleinen historia, sukupuolihistoria, uusi sosiaalhistoria ja muut modernit tutkimuskohteet odottavat vielä tulemistaan. Kritiikkiä on kohdistettu myös kustantamojen valintalautakuntiin, jotka koostuvat historioitsijoista, metodiikan tuntijoista, opettajista ja joskus opiskelijoista. Niiden työ ei aina ole ollut objektiivista ja tehokasta, erityisesti koska ne vuodesta toiseen koostuvat samoista asiantuntijoista. Jotkut kirjat korostavat liikaakin esimerkiksi teknologian kehitystä, toiset eivät vastaa lainkaan nykyajan vaatimuksiin. Taivoitteena tulee pitää ammatillisen tason nostamista, eikä suinkaan esimerkiksi uudelleen tapahtuvaa ideologisointia. Oppikirja on opetuksen keskeinen väline, eikä se sen vuoksi voi olla ”kansallisbiografia”. Edelleen: oppikirjan tulee vastata oppilaiden omaksumistasoa, eikä sen pidä olla miniatyyrimalli korkeakoulujen vastaavasta. Opettajankoulutukseen on selvästi sisällytettävä kriittisen ajattelun kehittäminen oppikirjoja kohtaan. Valtion antama rahoitus ei saa riippua oppikirjan ideologisesta suuntautumisesta, vaan sen on oltava puolueetonta.²¹³ Nämä havainnot vastaavat pitkälle omia tulkintojani. Erityisen hankalaa on useiden neuvostoaikana koulutettujen opettajien oppia kriittistä ajattelua saati opettaa sitä oppilaille.

Oppilaan rooli nykyaikaisessa oppimisprosessissa ei enää voi olla samalla tavalla passiivinen tekstin vastaanottaja kuin neuvostoaikana. Tänä päivänä oppilas kohtaa historiallisia ongelmia, joiden ratkaiseminen vaatii myös tutustumista vaihtoehtoisiiin historian lähteisiin. Lähteiden laajuus edellyttää oppilaalta myös kielen tuntemusta: Paitsi eri sukupolvet myös eri sosiaaliset ryhmät käyttävät kommunikoidessaan vanhojen alakulttuurien tuottamia symboleja ja sanoja. Venäjän yhteiskunta tähtää parhaillaan sosiaalhistorian osuuden lisäämiseen oppikirjoissa. Wertsch on todennut nuorten opiskelijoiden haluavan suhtautua virallisiin historian esityksiin pelkkänä ajatusmallina. He pitävät esityksiä aktiivisen keskustelun pohjana, jossa heidän äänellään voi olla yhtä paljon painoa kuin auktoritatiivisella tekstillä.²¹⁴ Nyt on kuitenkin oltava tarkkana. Kokemus osoittaa selvästi esimerkiksi suomalais-neuvostoliittolaisten oppikirjaseminaarien raporttien kohdalla venäläisten suuren taipumuksen esittää asiat sellaisina kuin niiden pitäisi suunnitelman mukaan olla, eikä sellaisina kuin ne todellisuudessa ovat. Tämä vaatii selvittämistä myös uudella Venäjällä.

8. Uuden Venäjän keskikoulujen historianopetus

Marxilainen ja marxilais-leniniläinen kiinnostus rakenteellisiin sidoksiin, jatkuvuuteen ja kausaalisuuteen lakkasi järjestelmän muuttuessa olemasta relevantti. Igor Ionovin mukaan historioitsijat ja antropologit ovat sen jälkeen tarkastelleet erityyppisiä kriisejä, ennustamattomuutta, epäjatkuvuutta, sekä tapahtumia, jotka eivät vahvista historian lakeja, eli ainutlaatuisia ilmiöitä. Opettajankoulutuslaitokset ovat esitelleet kurseja, jotka kuvaavat ”dynaamista kaaosta” sekä luonnon ja kulttuurin ”synergeettisiä” ilmiöitä. Ionovin mielestä erityisen kiinnostavia ovat kurssit, jotka kertovat jonkin paikan myyttisestä historiasta sekä Jumalan ja ihmisten vuorovaikutuksesta. Tämän kehityksen tuloksena paikallishistorian avaintapahtumat saavat pyhitetyn merkityksen ja muuttuvat osaksi oppilaiden ja opettajien

²¹³ Novikov, Perfilova ja Sokolov: ”Novyje utšebniki...” lehdessä ”Prepodavanije istorii...5/2001”, kts. myös Kušnereva: ”History textbooks...” teoksessa Roberts (2004).

²¹⁴ Ševyrev: ”Utšebnik po istorii...” lehdessä ”Prepodavanije istorii...5/2001. Wertsch (2002), 167.

kollektiivista muistia ja identiteettiä.²¹⁵ Länsimaisen, rationaalisen tarkastelutavan pohjalta tämä ei kuulosta kovin tieteelliseltä, vaikka ne uskonnolliseen käsitykseen kuuluisivatkin.

Kun kommunistiaikana havainnollistaminen oli sallittua vain yhden menetelmän mukaisesti esimerkiksi rakentamalla Lenin-nurkka kouluun, Ionov kuvaa nyt, kuinka koululaiset saavat tutkia mallien avulla vaikkapa muinaisen Niilin laakson ekologiaa. Omaksuttuaan teoreettiseksi pohjaksi sivilisaatioiden historian venäläiset tutkijat ovat saattaneet käyttää länsimaisten historioitsijoiden esimerkkiä: Comte, Morgan, Toynbee, Spengler, Annales-koulukunta sekä erityisesti Weber. Viimeksi mainitun lisäksi Jaspers ja Sorokin antoivat tutkija Boris Erasoville mahdollisuuden muodostaa sivilisaatioiden kehityksen teorian. Ionov kuitenkin arvostelee venäläisiä tutkijoita eurosentrismistä sekä Kiinan, Intian ja islamilaisen maailman unohtamisesta.²¹⁶ Neuvostoaikana länsimaisten lähteiden ja tutkimusten käyttö oli minimaalista, ja ainakaan sitä ei mainittu historianopetuksen metodikirjoissa. Oletettavasti suurimpien yliopistojen huippututkijat kuitenkin tunsivat myös läntistä materiaalia.

Moskovan valtiollisen pedagogisen instituutin tutkijat E.S. Galkina ja J.V. Kolenenko ovat arvioineet uusia historianoppikirjoja ja opettajanohjeita vuoden 2007 lopulla. He asettavat perustavan kysymyksen: Onko historia tiedettä vai kansallis-valtiollinen myytti, insinööri-instrumentti, jolla vaikutetaan nousevaan polveen? Erityisen jyrkästi tekijät arvostelevat A.V. Filippovin opettajanopasta ”*Noveišaja istorija Rossii 1945–2006 gg.*” Ennen muuta he kysyvät, miten tämä teos voi toimia oppaana opettajille, kun siinä ei ole minkäänlaista metodista käsitteistöä. Arvostelu muuttuu mielenkiintoiseksi, kun muistaa, että presidentti Putin suositteli juuri Filippovin kirjaa puhuessaan historianopettajille Novo-Ogarjovossa kesäkuussa 2007.²¹⁷ Venäjän ulkopuolella voidaan helposti yleistää tilanne sellaiseksi, että Kremlin johdolla olisi jälleen tukahdutettu kaikki keskustelu kansallisesta historiasta. Tällainen johtopäätös on kuitenkin täysin liioiteltu jo historianopettajien ammattilehden materiaalin perusteella.

Pohdittaessa historianopetuksen vaikutuksen pitkäaikaisuutta on hyvä muistaa venäläisen kolumnistin Natalija Gevorkjanin huomio. Syksyllä 2007 hän toteaa ensin huokaisseensa helpotuksesta, kun hänen lapsensa on jo päässyt koulusta, eikä tämän päättää enää sekoiteta uusvanhoilla historiallisilla myyteillä, kuten Filippovin kirjassa tehdään. Näitä myyttejä markkinoivat akateemikko Aleksandr Tšubarjan, Moskovan valtionyliopiston rehtori Viktor Sadovitšin sekä presidentti Putinin avustaja Džahan Pollyjeva. Sitten hän kuitenkin palaa todellisuuteen ja toteaa oman sukupolvensa päättäneen neuvostoajan koulut ja instituutit omaksumatta historiasta mitään muuta kuin varhaisen kyynisyyden ja kaikkien ideologisten kliseiden syvän kieltämisen, joita heille yritettiin syöttää. Hyvinvoivan neuvostoperheen sinisilmäisenä tyttärenä hänelle oli 1970-luvulla täysi yllätys, mitä hänen tiedotusopin opettajanaan toiminut, kansallisuudeltaan juutalainen Volodja kertoi. Todettuaan ensin, ettei stalinistinen historian pimeys saa jatkua, hän kertoi maan uusista tapahtumista sellaista, jota ei ollut kirjoissa eikä kansissa. Opettajana hänen oli kuitenkin pakko varoittaa sekoittamasta virallista ja epävirallista historiaa sekä kehottaa pidättäytymään kirjoittamas-

²¹⁵ Ionov: ”New trends...” teoksessa Eklof et al (2005), 292–293, Seppänen (2002), 119–129.

²¹⁶ Ionov: ”New trends...” teoksessa Eklof et al (2005), 295–296.

²¹⁷ Galkina–Kolenenko: ”Obštšestvennyje nauki...” lehdessä ”*Prepodavanije istorii...*” 10/2007,

<http://president.kremlin.ru> 5.9.2007. Tarkastelin itse Filippovin kirjan uudempaa painosta ”*Noveišaja istorija Rossii 1945–2008 gg.*” Yhdyn Galkinan ja Kolenenkon arvosteluun. Vaikka opas ei peittele Stalinin vainoja, sen perusteella on vaikea hahmottaa sodanjälkeisen kehityksen huomattavimpia tapahtumia. Tekstistä jää kuva, jonka mukaan Neuvostoliiton valtapiiri suurimmillaan (suurempi kuin Tšingiskaenin) oli ”oikea” ja ”sellainen kuin Venäjän kuuluisikin olla”.

ta jälkimmäisestä mitään yliopiston virallisissa kokeissa. Vasta perestroika nimitti mustaa mustaksi ja valkoista valkoiseksi. On myös esitetty käsitys, jonka mukaan pyöveleitä oli enemmän kuin uhreja – mutta tämän aritmetiikan mukaan kaikki venäläiset ovat pyövelien jälkeläisiä.²¹⁸ Gevorkjanin lausuma historian omaksumisesta vahvistaa useat kuulemani neuvostoaikana koulua käyneiden lausunnot.

Filippovin uusi opettajan opas, jonka avulla yritetään uudelleen *turmella lasten sielut*, on Gevorkjanin mielestä pyöveli-ajattelun absoluuttinen vahvistus. Vain sellaisten jälkeläiset saattoivat tilata ja esittää ”hyvän Stalinin”, joka johti maan puuauroista atomipommiin ”psykologisten ominaisuuksiensa” ansiosta. Jälkimmäisellä tavalla nimitetään jälleen kokonaisen kansan hävittämistä. Kun Gevorkjanilla oli Volodja ”asettamassa aivot paikalleen”, nykyajan lapsilla on internet, avoin maailma, kirjat ja elokuvat sekä satelliittitelevisiot. Hän vetoaa vanhempiin, jotta nämä pelastaisivat lapsensa ”ideologiselta tärähtäneisyydeltä”. 70 vuoden ajan valheet johtivat maata kohti romahdusta, etenkin tuhoten sen luonnonvaroja. Vuonna 1991 lähtivät koulusta viimeiset oppilaat, joille oli kymmenen vuoden ajan taottu päähän oppia ”suuresta puolueesta, suuresta maasta, suuresta armeijasta, suuresta KGB:sta, suuresta sosialistisesta yhteistyöstä, suuresta Varsovan liitosta ja suuresta SEV:sta”. Siihen asti nämä iskusanat oli niin heidän vanhempiansa kuin näiden vanhempien ollut pakko omaksua. Yritys rakentaa jälleen ideologinen uusiutuminen on täydellisesti väärä. Gevorkjanin mukaan se on mahdollinen vain sen vuoksi, että maa ei ole käynyt läpi katumusta ”psykologisin ominaisuuksin” varustetun johtajan aiheuttamien uhrien vuoksi. Venäläiset eivät myöskään ole selvittäneet, keitä itse ovat, uhreja vai pyöveleitä. He eivät ole vapautuneet tämän kysymyksen painosta ja häpeästä, vaan puolustelevat vaikenemistaan edelleen.²¹⁹ Jo se, että venäläinen toimittaja saa sanoa tämän julkisesti, on omiaan estämään maata palaamasta täydellisesti hallittuun järjestelmään.

Filippovin sanoin presidentti Roosevelt ajoi toisen maailmansodan rauhanneuvotteluissa pelkästään USA:n kansallisia etuja. Hyvin pisteliäästi Galkina ja Kolinenko kysyvät, kenen etuja hänen sitten olisi pitänyt ajaa. Neuvostoliitonko? Heidän mielestään koko kirjan johtoajatuksena on tekijän ”imperialististen ideoiden punainen pohja”. Tämä ihailee Stalinin imperiumia, joka ylitti alueellisesti kaikki menneisyyden euraasialaiset suurvallat, mukaan luettuna Tsingis-kaanin valtakunta. Myös Stalinin sisä- ja ulkopolitiikan tavoitteena oli jälleenrakentaa poliittinen ja alueellinen Venäjän imperiumi. Myöhempien johtajien kohdalla esiintyy samanlaisia piirteitä. Niinpä Filippov ei ole nähnyt minkäänlaista pysähtyneisyyttä Brežnevin kaudella, päinvastoin huomattavaa taloudellista kasvua. Lehtiartikkelin tekijät eivät ole löytäneet tekstistä minkäänlaista objektiivisuutta tai pohjaa keskustelulle. Heidän mielestään se sisältää hyvin primitiivisiä jaotteluja, kuten: Stalin – hyvä, Hruštšov – huono, länsi – huono, Neuvostoliitto – hyvä.²²⁰ Suurvalta-ajattelun ihannointia voi toki löytää useimmista oppikirjoista, eikä oikeastaan yhtään sellaista mainintaa, jossa kirjoittaja vaatisi ehdottomasti Venäjää pysymään venäläisten kansallisen alueen sisällä. Toisaalta en ole löytänyt uuden Venäjän kirjoista kehotuksia aluevalloituksiinkaan.

Muissakin uusissa julkaisuissa on myös puutteita. Ionovin mukaan mainittu opetusministeriön peruskoulutuksen pakollinen minimivaatimuskirja ei historian osalta mainitse esim. lainkaan orjuutta. Venäjän historiasta termit ”feodalismi” ja ”kapitalismi” on kokonaan pyyhitty pois. ”Sosialismi” ja ”kommunismi” mainitaan ainoastaan utopistisen sosialismin ja

²¹⁸ Gevorkjan, ”Dve istorii...”, *Gazeta.ru* 19.9.2007.

²¹⁹ Gevorkjan, ”Dve istorii...”, lehdessä *Gazeta.ru* 19.9.2007.

²²⁰ Galkina–Kolinenko: ”Obštšestvennyje nauki...” lehdessä ”*Prepodavanije istorii...*” 10/2007. Pysähtyneisyys on kuitenkin selvästi tuotu esiin Filippovin kirjan vuoden 2008 painoksessa.

sotakommunismin kohdalla.²²¹ Tämä muistuttaa täysin Vaginin historian metodiopasta 60-luvulta, jossa termi ”oppositio” mainittiin vain Britannian varhaisen parlamentin yhteydessä. Ionov toteaa myös, että Molotov-Ribbentrop –sopimusta yritetään edelleen peitellä, Neuvostoliittoa pidetään pelkästään rauhanvoimana, neuvostoajan tilastoja ei kyseenalaisteta, ei mainita, että teollistamisen nimissä maatalous tuhottiin, salataan, että uudet tehtaot ja teknologia oli pakko tuoda lännestä. Vasta lopun sivulauseessa todetaan Saksan maksamien sotakorvausten merkitys Neuvostoliiton tuotannon nousulle. Ionovin mielestä vain Dolutskij onnistuu teoksessaan kuvaamaan puolueettomasti kommunistisen kokeilun epäonnistumisen. Valitettavasti parhaat kirjat voidaan ottaa käyttöön vain suurimmissa kaupungeissa. Laajat Venäjän alueet jäävät tällöin vain yleisesitysten varaan.²²² Vaikka Ionovin artikkeli on julkaistu amerikkalaisessa teoksessa englanniksi, sen sisältämä kritiikki käy pitkälle yksin Galkinan ja Kolinenkon Moskovassa venäjäksi kirjoittaman tekstin kanssa.

On mielenkiintoista, että presidentti Putinin aikana esiintyy sotaa ja kärsimystä esitteleviä painotuksia. Niinpä Moskovon koulutoimenjohtaja Ljubov Kezina vaati lokakuussa 2006, että Natsi-Saksasta saatua voittoa on korostettava nuorisolle nykyistä enemmän isänmaallisuuden herättämiseksi heissä. Tiedotuskomitean puheenjohtaja Tatjana Vasiljeva vaati puna-armeijan triumfin korostamista opetuksessa neuvostoajan tapaan, jolloin patriotismi iskostettiin nuoriin kommunisteihin. Se tekisi nuorista myös nykyistä kärsivällisempiä. Kun Moskovon varapormestari Juri Rosljak puolestaan kysyi Vasiljevalta: ”Mistä sitten skinheadit tulevat? Eivätkö he saa historianopetusta kouluissa?”, Vasiljeva kysyi ihmetellen: ”Ketkä?” Tiedotusvälineiden mukaan skinheadit ovat hyökänneet tummaihoisten vähemmistöjen kimppuun, heittäneet pommeja moskeijoihin ja järjestäneet laajoja, väkivaltaisia mielenosoituksia Hitlerin syntymäpäivänä 20.4. Ajankohtien ero on luonnollisesti siinä, että neuvostoaikana, semminkin Stalinin valtakaudella, useimmat mielenosoitukset olivat tiukasti keskusjohdon valvomina. Nyt taas esiintyy tapauksia, joissa Venäjän miliisi itse vainoaa vähemmistöjä, eikä rajoita valtaväestön edustajien näitä kohtaan harjoittamia sortotoimia.²²³ Myös Suomen televisiossa esitettiin vuonna 2007 venäläinen sotasarja ”*Strafbat*”, ’Rangaistuspataljoona’, jossa niin poliittiset kuin muutkin vangit saivat sovittaa rikoksiaan vaarallisimmilla rintamanosilla. Ankara kritiikki kohdistettiin NKVD:n kieroutuneisiin edustajiin, jotka lähettivät Venäjän poikia massoittain kuolemaan. Sankareina puolestaan esiintyivät sekä venäläinen majuri Tverdohlebov että juutalainen sotamies Savva Tsukerman, ja kovaksi taistelijaksi osoittautui jopa ortodoksipappi, joka näki perinteisen enkelinäyn rintaman yllä pelastamassa venäläiset.

Opettajille suunnatut didaktiset ohjeet antavat ratkaistavaksi hyvin yksityiskohtaisia kysymyksiä: Olisiko ensimmäinen ja toinen maailmansota voitu estää? Olisiko vuonna 1917 voitu löytää jokin muu ulospääsy yhteiskunnallisesta kriisistä? Eikö 1930-luvun massiivista sortoa olisi voitu estää, vai oliko se historiallinen välttämättömyys? Jos vastaukset kysymyksiin ovat kielteisiä, tullaan Rogulinin mukaan johtopäätökseen, jonka mukaan historiassa tapahtuu aina välttämätön ja lainmukainen. Tekijä esittää myös antiikin Kreikasta alkaneen tasapainon henkisen ja materiaalisen kehityksen välillä. Hänen mielestään nykyaikainen voimakkaan itsetarkoituksellisen teknisen ja materiaalisen kehityksen sekä toisaalta ihmisen sielullis-moraalisen tason alenemisen ero on aikamme ihmiskunnan globaalien sivilisaatiokriisien perusta. Emme voi ymmärtää entisaikojen sosiaalis-historiallisia

²²¹ Ionov: ”New trends...” teoksessa Eklof et al (2005) 300–301.

²²² ibidem 303–304.

²²³ Anatoli Medetski: ”Soviet-era...”, *The Moscow Times* 11.10.2006, Jevgenia Borisova, MT 16.10.2002, kts. myös ihmisoikeusaktivistin puukotus Pietarissa MT 16.1.2007, 2 tadžikkia murhattu, *Gazeta.ru* 22.4.-07.

prosesseja syvällisesti tuntematta kyseessä olevien aikojen uskonnollista ajattelua. Samalla tavalla nykyinen islamin maailma jää oudoksi, ellemmme tunne muslimien uskonnon perusteita.²²⁴ Länsimaisessa kirjallisuudessa ei nykyisin useinkaan esitellä tällaisia moraalisia arvioita kuin tämä Rjazanin sivistyskehitysinstituutin tohtori tässä yhteydessä tuo julki.

9. Oppikirjan tyypillinen sisältö ja kuvan merkitys

Neuvostoajan oppilaille annettua kuvaa ulkomaista esittää seuraavassa sisällysluettelo V.K. Furajevin toimittamasta ”*Novejšaja istorija 10*”:stä (Uusin historia 10)(283 s.)(1985), joka kuvaa aikakautta 1939–84:

Kansainvälisiä suhteita toisen maailmansodan aattona kirja kuvaa Neuvostoliiton taistelulla rauhan ja kollektiivisen turvallisuuden puolesta, fasistien aggressiolla Etiopiassa ja Espanjassa sekä hyökkäävän blokin Berliini – Rooma – Tokio muodostamista (15 sivua). Saman sivumäärän saa toinen maailmansota tuttuine kertomuksineen Saksan hyökkäyksestä ja lopuksi Neuvostoliiton voitosta. Furajev totesi Saksan menettäneen 1944 kolme liittolaistaan: Romanian, Bulgarian ja Suomen. Kahden ensin mainitun ”vapauttamisesta” kerrottiin laajasti, mutta Suomi jäi täysin pimentoon. Kirjan laajin, 70 sivua käsittävä jakso kertoo sosialistisen maailmanjärjestelmän muodostamisesta, kapitalismin yleiskriisin syvenemisestä, imperialismin siirtomaajärjestelmän heikkenemisestä ja romahduksesta sekä kansojen taistelusta imperialismia vastaan, rauhan, kansallisen itsenäisyyden, sosiaalisen edistyksen, demokratian ja sosialismin puolesta. Sosialistiset maat käsitellään yksitellen ja niiden kulttuuria esitellään laajasti. Suurimmat kapitalistiset maat pääsevät tekstiin 50 sivulla, ja niiden kulttuurista painotetaan ”edistykselliseksi” tulkittua aineistoa kuten Italian neorealistista elokuvaa. Yhtä laajasti esitellään Aasian, Afrikan ja Latinalaisen Amerikan maita sekä kolonialismin sortumista. Noin 40 sivua kertoo sodanjälkeisistä suhteista ja kansojen rauhanliikkeistä, ja jakso sisältää vielä luvun kansainvälisestä kommunistisesta ja työväenliikkeestä.²²⁵ Kiinnitän huomiota siihen, että tämän näkemyksen mukaan taistelua kansallisen itsenäisyyden puolesta saattoi käydä vain kapitalistisen valtion siirtomaa. Sen sijaan mikään Neuvostoliiton Euroopassa miehittäjä tai itseensä liittämä maa ei voinut näin tehdä.

Vain kymmenen vuotta edellisen jälkeen ilmestyi A.A. Krederin kirjoittama ”*Novejšaja istorija XX vek*” (Uusin historia, 20. vuosisata, 383 s.,1995). Kirja käsittää koko vuosisadan, mutta tarkastelen vain samaa ajanjaksoa kuin Furajevin kohdalla (s.142–369). Matkalla toiseen maailmansotaan viivytään 16 sivua, ja suurimpana symbolisena muutoksena on Molotov-Ribbentropin sopimuksen salaisen lisäpöytäkirjan ja Euroopan jaon julkaiseminen. Toinen maailmansota mahtuu 33 sivuun, joista suomalaista lukijaa ilahduttaa talvisodan hyökkäyksen ja puna-armeijan kolossaalisten menetysten tunnustaminen. Samoin erikseen painotetaan, että Suomi säilytti itsenäisyytensä. Sama maininta on myös Suomen erillisrauhan 1944 kohdalla. Kylmää sotaa kuvataan 36 sivulla ja suurimpien länsimaiden sodanjälkeistä kehitystä 60:lla. Sosialismin riemumarssi on vaihtunut otsikkoon ”Itäblokki ja sen sortuminen 1945–94”, ja sivujakin käytetään vain 20. Aasia, Afrikka ja Latinalainen Amerikka saavat tilaa n. 30 sivua. Lopuksi Kreder esittää maailman olevan matkalla uuteen sivilisaatioon ja tarkastelee käynnissä olevia yhteiskunnallisia muutoksia

²²⁴ Rogulin: ”Puti povyšeniija...” aikakauslehdessä ”*Prepodavanije istorii v škole*” 6/2006 s. 15–17.

²²⁵ Furajev et al (1985), 286–287.

parikymmentä sivua.²²⁶ Tekijä on luopunut neuvostoaikaisista viholliskuvista ja esittelee muun muassa NATO:n neutraalisti, mutta korostaa silti huomattavan paljon vain YK:n merkitystä. Hän sivuuttaa laajenevan EU:n merkityksen ja puhuu mieluummin vain yksityisistä valtioista perinteiseen venäläiseen tapaan. Suhteessa Keski- ja Itä-Euroopan miehitettyihin maihin on aiempaan verrattuna aivan eri sävy: ”totalitarismin voimistuminen”, ”taloustilanteen heikkeneminen” tai ”rautaesiripun murtuminen” kuvastavat ajan muuttumista. Jopa tärkeällä kulttuurin saralla esitellään sen hajoamista miljooniin alalajeihin, myös kaupalliseen massakulttuuriin.

Neuvostoajan historianoppikirjoissa ei ollut kuvia varsin runsaasti. Keskikoulun 10. luokalle tarkoitettu Maksim Kimin oppikirja vuodelta 1980 käsitteli Neuvostoliiton historiaa vuosina 1938–78.²²⁷ Sen kokonaislaajuus on 251 sivua, joka oli varsin keskimääräinen koko tuohon aikaan. Kuvat ovat taideliitettä lukuun ottamatta mustavalkoisia ja niiden koko vaihtelee kuudesosasivusta puolikkaaseen. Sodan merkityksestä kertoo se, että sotakuvia on yhteensä 26 ja muita taulukkoineen kaikkiaan 46, joista 6 vielä kuvaa tuntemattoman sotilaan hautaa tai muuta sotaan liittyvää. Taideliitteen 14 sivusta 6 esittää sotaan liittyviä julisteita tai maalauksia ja vielä kaksi sivua sotilaspukuisia kosmonautteja aluksineen. Kirjan tyyppillisessä kuvassa on kuvateksti: ”Neuvostopanssarimiehiä vapautetussa kylässä. Voronežin rintama 1943”.²²⁸ Olkikattoisen talon edustalla on kahdeksan ihmistä. Viikkäs vaari pitää sylissään lasta. Nahkatakkinen vaununjohtaja on laskenut kätensä toisen, parrakkaan vanhuksen olalle tervehtien tätä ja tämän puolisoa. Vaunun ampuja on nostanut lapsen tykinputken päälle istumaan, ja kuljettaja seuraa avoimesta luukusta tapahtumaa. Siviilien katseet suuntautuvat ihailien punapanssarimiehiin (*krasnyje tankisty*). Ajankohdasta ja kuvanotto paikasta päätellen saman vuoden Kurskin mutkan suuria panssaritaisteluja ei ole vielä käyty. Ne päättyivät neuvostojoukkojen voittoon ja nopeuttivat saksalaisten karkottamista Neuvostoliiton maaperältä. Kuva on laadittu taitavasti vahvistamaan neuvostokansalaisten uskoa omiin joukkoihin.

Paradoksaalista kyllä: kun tekniikka kehittyi riittävän pitkälle jopa värikuvien julkaisemiseen, järjestelmä alkoi itse olla lopussa. Kukuškinin kirjassa vuodelta 1988 oli edelleen eniten kuvia sodan ajalta, etenkin useita karttoja Saksan hyökkäyksestä nuolineen. Työn sankareita esiteltiin valokuvineen ja ansioluetteloineen. Donbassin alueen kaivosmies Nikolai Mamai johti aloitteellaan jo 1956 ”*Severnaja*”-kaivoksen jokaisen työläisen jokapäiväisen normin ylittämiseen peräti tonnilla. Hän sai yhtenä ensimmäisistä työläisistä Leninin palkinnon. Lisäksi hän oli Sosialistisen työn sankari, NKP:n keskuskomitean ehdokasjäsen ja Neuvostoliiton korkeimman neuvoston jäsen. Koska kulttuuri on olennainen osa historiankirjoitusta, sama kirja esitteli myös Tallinnan Piritan laululavan kuvassa olevine tuhansine kansallispukuisine virolaisineen.²²⁹ Työansioiden korostamisen avulla pyrittiin luonnollisesti eroon sosialismin tehottomuudesta, joka on tunnustettu vasta myöhemmin.²³⁰ Viron laulujuhlien kohdalla ei kuvatekstissä mainittu, että kentän järjestystä valvottiin torneihin sijoitettujen konekiväärien avulla. Niistä huolimatta juuri näissä juhlissa pidettiin yli 50 vuotta yllä kansallishenkeä, ja niistä sai alkunsa laulava vallankumous, joka johti

²²⁶ Kreder (1995), 382–383.

²²⁷ Kim (1980), 251 s. Kuva-analyysi kts. Maier: ”Wie ein Bild im Kopf entsteht – und wie es ins Schulbuch kommt“ julkaisussa *Internationale Schulbuchforschung* 4/2004, 433.

²²⁸ Kim (1980), 69.

²²⁹ Kukuškin et al (1988), 158, 257. Tekijä puolusti neuvostotulkintaa v. 1988 debatissa vastustaessaan uudistuksia vaativaa kansansivistyskomitean puheenjohtajaa G.A. Jagodinia. (Maier: ”Kräfte der Demokratisierung...” teoksessa Kühnhardt - Tschubarjan (1999), 171.

²³⁰ Šumilov–Rjabikin (2000), 313–317.

uudelleenitsenäistymiseen. Sittemmin venäläiset kirjat ovat julkaisseet kuvia myös Neuvostoliiton suurista virheistä kuten Tšekkoslovakian miehityksestä 1968.²³¹ Tunnustukset ovat säilyneet kirjoissa valtiojohdon tiukentuneesta otteesta huolimatta edelleen.

Venäjän Jaroslavlissa v. 2000 pidetyssä seminaarissa lueteltiin oppikirjojen kuvitusta koskeviksi puutteiksi: 1) kuvien puuttuminen kokonaan tai niiden heikko laatu, 2) kuvien heikko painojälki, 3) kirjojen heikko esteettinen laatu, joka ei stimuloinut kiinnostusta historiaan tai halua opiskella sitä, sekä 4) kontekstistaan irrotetut julkaistujen dokumenttien sirpaleet. Seminaari kiinnitti erityistä huomiota neuvostoajan poliittisten ja ideologisten oppikirjojen jälkeen tapahtuneeseen myönteiseen kehitykseen.²³² Kuten Eliisa Vähä on osoittanut, neuvostoajan tunnetuimpiin kuviin kuuluvasta ”Talvipalatsin valtauksesta” tuli vallankumouksen romantisoitu legenda. Kuva on peräisin Sergei Eisensteinin elokuvasta ”Lokakuu” ja on sellainen, jona puoluejohtajat halusivat muistaa vallankumouksen.²³³ Uuden Venäjän aikana puolestaan Zagladin kertoo väliaikaisen hallituksen antautuneen hyvin lyhyen tulituksen jälkeen ja vain kuuden henkilön kuolleen kapinassa. Kirjan kuivan asiallinen kuva esittää punakaartilaisia tarkastamassa kulkulupia Smolnan portilla.²³⁴ Erityisesti romantiikan riisuminen vallankumousta esittävästä kuvista kertoo selvästi, kuinka historia oli laadittu neuvostojohdon suosiollisella tuella, ja kuinka se nyt pyritään kiihkottomasti esittämään. Zagladinin kuvavalikoima sisältää myös otoksia, jotka olivat Neuvostoliitolle kiuksallisia, kuten kuvan neuvostotankeista Berliinin kaduilla 1953. Kuvateksti toteaa 16 mielenosoittajan kuolleen kapinaa tukahdutettaessa ja 12 000 joutuneen joksikin aikaa vankilaan.²³⁵ Jaroslavljin seminaarin lausuma oppikirjojen myönteisestä kehityksestä pitää oman aineistoni perusteella paikkansa. Sen sijaan on vaikeampi tutkia koululaisten ja opiskelijoiden mahdollista kiinnostuksen kasvua historianopiskelua kohtaan.

10. Uusimman historian opiskelijat

Järjestelmän muuttumisesta huolimatta alemmille luokka-asteille opetettava historian jakso on säilynyt melko samanlaisena. Alun muinaisesta Venäjästä edetään seitsemännellä luokalla keskiaikaan ja kahdeksannella 1700-luvun feodaaliajan kriisistä 1800-luvun loppuun. Selkeä ero ilmenee termissä Uusi historia (*Novaja istorija*): Hvostovin kirja vuodelta 1971 etenee Pariisin kommuunista 1870 vasta lokakuun vallankumoukseen. Sen sijaan Paškovin 2000-luvulla julkaistu teos käsittää koko 1900-luvun.²³⁶ Neuvostoaikana uusinta historiaa saattoivat opiskella vain 10. ja 11. luokkien oppilaat, jotka hankkivat korkeakoulukelpoisuutta. Nyt tähän on mahdollisuus jo yhdeksännellä luokalla. Tuon tämän esille, koska oma tutkimukseni painottaa oppikirjojen kuvausta vuoden 1945 jälkeisestä ajasta. Vain pienellä vähemmistöllä oli mahdollisuus opiskella sitä neuvostoaikana, mutta järjestelmän muututtua yhä laajempi joukko on saanut tilaisuuden kartuttaa tietojään tältä ajalta. Vuoden 1970 laskennan mukaan Neuvostoliiton kansalaisten koulutustaso oli seuraava:

²³¹ esim. Zagladin (2002), 347, Danilov: ”Voprosy istorii...” (2002).

²³² Agarkova raportissa ”New history textbooks...” (2000), Andruhina: ”The preparation...” Arkhangelsk (1998).

²³³ Vähä (2006), 39–40.

²³⁴ Zagladin et al (2002), 86–89.

²³⁵ ibidem, 239.

²³⁶ Hvostov (1971) ja Paškov (2000), 9. luokan kirjat.

Taulukko 8: Neuvostokansalaisten koulutustaso 1970

	1000 henkeä	%
koko väestö	241 720	
yli 16-vuotiaita	167 010	100
vähintään 7-vuotisen koulun suorittaneita	95 046	56,9
epätäydellinen ammattikoulutus	47 368	28,4
yleinen ammattikoulutus	23 391	14,0
keskiasteen ammattikoulutus	13 420	8,0
korkeakoulututkinnon suorittaneita	8 262	4,9
korkeakouluopintonsa keskeyttäneitä	2 605	1,6

Vuoteen 1970 mennessä suunnitelmaa kaikille pakollisesta kahdeksanvuotisesta koulusta oli toteutettu 12 vuotta. Oppilaista 85,5 % suoritti sen, ja 14,5 % keskeytti.²³⁷ Järjestelmä ohjasi keskeyttäneet vaatimattomiin työtehtäviin kuten vartiointiin, siivoukseen ja syrjäseutujen kolhoosien apu työvoimaksi. Oppikirjoissa ei ole kuitenkaan tilastoja heistä.

Kun 9. luokan historia ulottui tuohon mennessä lokakuun vallankumoukseen, vuoteen 1939 tai toisen maailmansodan loppuun, vain 10. ja 11. luokan suorittaneet saattoivat opiskella vuoden 1945 jälkeistä historiaa.²³⁸ Luokat olivat pohjana korkeakouluopinnoille. Korkeakoulututkinnon suorittaneiden ja siellä opintonsa keskeyttäneiden osuus yli 16-vuotiaista oli 6,5 %. Näin vähäinen osa opiskeli tutkimukseni painopisteenä olevaa Neuvostoliiton ja ulkomaiden uusinta historiaa. Jo neuvostoajan lopulla ylimpien keskikoulu- luokkien opiskelijoiden osuus nousi. Romahduksen jälkeen seurasi väliaikainen lasku myös tässä, mistä kertoo vuoden 1993 koululaki. Vähitellen on päästy uudelleen opiskelijoiden osuuden nousuun. Toisaalta etenkin oman maan historiasta on kerrottu kaikissa tiedotusvälineissä ratkaisevasti enemmän kuin neuvosto aikana kaikelle kansalle.

Neuvostoliitto ja Venäjä saattavat ulkopuolelta näyttää monoliitilta, johon ei pääse mistään kiinni. Panen kuitenkin toivoni maan valtavan laajan kulttuurin kasvattamiin älykköihin kuten vetypommin suunnittelija Andrei Saharoviin, josta tuli voimakas ydinaseiden vastustaja ja toisinajattelija. Järjestelmä ei kyennyt lannistamaan häntä, vaikka se esti häntä noutamasta Nobelin rauhanpalkintoa 1975 ja ajoi hänet sisäiseen karkotukseen Gorkiin (Nižni Novgorodiin) vuoteen 1986 asti. Saharov totesi pysähtyneisyyden aikana 1968: ”Valtion kontrolloima koulutus, kirkon ja valtion ero, yleinen maksuton kasvatus – kaikki ovat edistysaskeleita. Mutta: kirjallisuuden, historian, kansalaistaidon, maantiedon ja yleisesti keskustelun kieltäminen ihmisiltä iässä, jolloin pitäisi muodostaa maailmankatsomuksensa, voivat olla ihmiselle vain vaarallisia. Lyhyesti: on annettava mahdollisuus esittää myös epäileviä mielipiteitä”.²³⁹ Saharov ehti nähdä järjestelmän muutoksen alun, mutta kuoli

²³⁷ Anweiler–Ruffmann (1973), 97–103.

²³⁸ Davies (1989), 180.

²³⁹ Anweiler–Ruffmann (1973), 133.

1989. Hänen esimerkkinsä osoittaa kuitenkin, että totalitaarista järjestelmää on mahdollista vastustaa ankarissakin oloissa.

11. Historian opetussuunnitelman tavoitteet 2000-luvulla

Historianopettajien aikakauslehti esittelee opetussuunnitelman tavoitteita, joista tärkeimpänä mainitaan *ehjä maailmankatsomus*. Patriotismin ja kansalaisuuden tunne, kansallisen itsetuntemuksen muotoutuminen, Venäjän ja maailman kansojen historiallisen ja kulttuurisen perinnön, ihmisen persoonallisuuden ja ihmisoikeuksien kunnioittaminen muodostavat seuraavan kategorian. Hyvin tutulta kuulostaa oppilaiden perustietojen laajentaminen ihmiskunnan historiallisesta kehityksestä muinaisuudesta nykyaikaan, sen sosiaalisesta, henkisestä ja moraaliseen kokemuksesta. Samoin mikä tahansa kansa on valmis jakamaan käsityksen humanismin ideoiden, ihmisoikeuksien ja demokraattisten arvojen, patriotismin ja kansojen välisen avunannon välttämättömyydestä.²⁴⁰ Voidaan sitten kysyä, millainen näiden arvojen sisältö Venäjällä on. Esimerkiksi aatteellinen monipuoluejärjestelmä kilpailevine arvoineen on melko tuntematon nykyisinkin. Duumaa johtanut *Jedinstvo*, myöhempi *Jedinaja Rossija* –puolue, on puhtaasti Kremlin luoma vallankäyttöväline.

Historianopetuksen tärkeänä päämääränä on myös isänmaanystävän ja kansalaisen kasvattaminen. Oppilaan tulee kehittyä arvosuuntautuneeksi persoonallisuudeksi, joka tunnustaa moraaliset arvot ja on realistinen suhteessa itseensä Venäjän nykyisessä sosiaalikkulttuurisessa tilanteessa. Isänmaan historian ja traditioiden lisäksi oppilaan tulee kunnioittaa ihmisen oikeuksia ja vapautta sekä yhteiskunnallisen elämän demokraattisia periaatteita. Suunnitelma haluaa myös kunnianhimoisesti laajentaa historiantutkimuksen perusmetodien tuntemusta sekä kykyä työskennellä erilaisten lähteiden pohjalta. Kulttuurien välinen yhteistyö ja suvaitsevuus muiden kansojen sekä maiden edustajia kohtaan ovat erityisen huomion kohteena.²⁴¹ Tätä kohtaan ei ole mitään huomauttamista. Voi vain kysyä, ovatko Venäjän historioitsijat moraalisesti korkeammalla tasolla kuin poliitikot.

Historianopettajien lehti julkaisee vertailun vuoksi myös Euroopan neuvoston vuonna 2001 päättämät historianopetuksen tavoitteet ja kehottaa lukijoitaan vertaamaan näitä kahta. Karkean analyysin perusteella nämä venäläisen tekstin ilman lainausmerkkejä Demokraattisen Euroopan periaatteiksi nimeämät tavoitteet ovat suurelta osin samoja kuin Venäjällä. Joissakin kohdin tulee esiin lännen suurempi ihmisen yksilöllisyyden arvostus, ristiriitojen sietäminen ja erilaisuuden suvaitseminen. Samoin Euroopan neuvosto varoittaa venäläistä näkemystä enemmän lähteiden väärennöksistä ja stereotyyppioista. Kaikki lähteet eivät ole objektiivisia ja olemassa vain sinänsä, vaan ne on voitu valmistaa juuri halutun kuvan luomiseksi myöhempien aikojen tutkijoille. Mainittakoon tekijöiden siteeraavan Ranskan presidentti Mitterrandin lausumaa, jonka mukaan kansa, joka ei harrasta historiaansa, kadottaa identiteettinsä. Sama lehti esittelee myös Alankomaiden, Ranskan, Walesin ja USA:n Virginian historianopetusta.²⁴² Neuvostoaikana tällaisten vertailujen tekeminen oli mahdotonta muillakin aloilla, koska länsimaista ei voinut tulla mitään hyvää.

²⁴⁰ ibidem, Vjazemskij–Strelova:” Metodika prepodavanija..” lehdessä ”Prepodavanije istorii.” 7/2006, 61–62, sekä Vjazemskij–Strelova(2000), passim.

²⁴¹ Vjazemskij–Strelova:” Metodika prepodavanija..” lehdessä ”Prepodavanije istorii.” 7/2006, 61–62. Tosi-asiassa Venäjän hallitus käytti häikäilemättömästi sisäpoliittisesti hyväkseen esim. Viron hallituksen päätöstä siirtää Pronssiturin patsas huhtikuussa 2007 pelkojen lietsomiseksi venäläisten keskuudessa ”ulkomaisen fasismin noususta”.

²⁴² Vjazemskij–Strelova:”Metodika prepodavanija.” lehdessä ”Prepodavanije... ” 7/2006 s. 51–54 ja 62–67.

Venäläinen sanonta ”Me emme puhu rumista asioista” osoittautuu vähintään vajavaiseksi, kun tutustuu L.N. Aleksaškinan artikkeliin luennosta peruskoulun opetusmenetelmänä vuodelta 2006. Hän luettelee ensinnä tarvittavan materiaalin karttoineen, vaakunoineen, lippuineen ja valokuvineen, ja toteaa historiallisesti varsin lyhyenä viime satavuotiskautena Venäjän maaperällä toimineen kolme valtiota. Poliittinen muutos tapahtui itsevaltaisesta monarkiasta proletariaatin diktatuuriin ja edelleen demokraattisten tasavaltojen federaatioon. Talouden puolella siirryttiin ensin kapitalismista valtiojohtoiseen tuotantoon ja siitä jälleen teollistuneen yhteiskunnan markkinatalouteen. Tekijä korostaa myös, että vuoden 1917 vallankumous eteni kansalaissotaan, mutta neuvostojärjestelmä kukistui kuitenkin rauhanomaisesti. Kiintymys periodisointiin näkyy myös Aleksaškinan tekstissä. Selkeä luonnehdinta lukijan avuksi on kuitenkin hänen määritelmänsä kaudesta 1965–85: ”brežneviläisen pysähtyneisyyden kausi, yhteiskunnan rakentamisen perusteiden poliittinen ja taloudellinen konservoituminen”. Ohjeiden mukaan opettaja voi elävöittää esitystään kommentoimalla vapaasti poliittisten johtajien toimia, tieteen ja kulttuurin edustajia jne. Professori Aleksaškina tietää, mistä puhuu, sillä hänen alustuksensa suomalais-neuvostoliittolaisessa opetusalan edustajien seminaarissa 1982 kuului otsikoltaan ”Miten historianopetus muovaa varttuneille koululaisille vakaumuksen rauhan- ja yhteistyöpolitiikan taloudellisesta paremmuudesta kilpavarustelupolitiikkaan verrattuna”. Siinä hän totesi muun muassa sosialismin asemien lujittumisen ja rauhanvoimien kasvun antaneen NKP:lle aiheen päätyä johtopäätökseen sotien ehkäisemisen mahdollisuudesta nykyisellä aikakaudella.²⁴³ Vuoden 1982 tilannetta on tietenkin tarkasteltava aikana, jolloin kukaan Neuvostoliitosta ulkomaille matkustamaan päästetty ei voinut kuvitella poikkeavansa virallisesta liturgiasta.

Historianopettajien ammattilehden esittelemät opetussuunnitelman perusteet todistavat, että historianopetuksen kiistaton ja idealistinen tavoite on kriittisen ajattelun kehittäminen. Ongelma on, kuten muuallakin maailmassa, miten sana tulee lihaksi. Se, että järjestelmän muutoksen jälkeen niin lännessä kuin Venäjällä on avoimesti voitu perehtyä toinen toisensa historiallisen ajattelun filosofisiin perusteisiin, on todennäköisesti parantanut kummankin puolen historiankirjoituksen tasoa.

12. Historia ei voi loppua

Kolmen sukupolven ajan historia palveli neuvostoyhteiskunnan ja Kommunistisen puolueen pääasiallisena ideologisena indoktrinaatiovälineenä. Tämä toteutettiin kaikilla mahdollisilla alueilla: tutkimuksessa, akateemisessa opiskelussa, opettajien koulutuksessa ja heidän täydennyskoulutuksessaan, opetussuunnitelmien muotoilemisessa ja oppikirjojen kirjoittamisessa. Kaikki lohkot olivat puolueapparaatin täydellisen kontrollin alaisia. Luonnollisesti opetushenkilökunta ja historiantutkijat, jotka olivat totalitaarisen valtion kansalaisina itse vaikuttamisen kohteina, ottivat osaa indoktrinaation toteuttamiseen.²⁴⁴ Tässä suhteessa vaikutus oli paljon voimakkaampi ja täydellisempi kuin Natsi-Saksan kahdentoista vuoden kauden synnyttämä. Tiedotusvälineiden perusteella totalitaarinen järjestelmä jatkuu yli 50 vuotta kestätyään edelleen ainakin Pohjois-Koreassa.

²⁴³ Aleksaškina: ”Utšebnyje leksi...” lehdessä ”Prepodavanije istorii...” 8/2006 s.15–18, A. raportissa ”Suomalais-neuvostoliittolainen... 1982”, 9–11.

²⁴⁴ Agmon: ”The Study of History Teaching...” teoksessa Kaplan et al (1999), 17.

Venäjällä käytiin 1990-luvulla keskustelua myös entisen järjestelmän palauttamisesta. Ellei sosialismia ja järjestäytyntä työväenliikettä olisi ollut, kapitalismi ei Kolomijtsevin mukaan olisi kehittynyt moderniin, sivistyneeseen muotoonsa. Sosialismi voi sopivissa oloissa täyttää tehtävänsä kehittyvissä maissa, johon kategoriaan Venäjä on nykyisin pu-donnut. Hän toteaa edelleen, että Neuvostoliiton teollisuuden, maatalouden, tieteen ja kulttuurin romahdus, samoin kuin Venäjän muuttuminen kapitalistiseksi ovat *ihmiskunnan historian suurimmat tragediat*. Niitä ei kuitenkaan vielä ymmärretä, koska ekologinen, so-siaalinen ja taloudellinen prosessi on kesken. Samaan teemaan palasi presidentti Putin keväällä 2005 lausueessaan Neuvostoliiton hajoamisen olleen 1900-luvun suurin geopoliit-tinen katastrofi, erityisesti, koska miljoonia venäläisiä jäi Venäjän federaation ulkopuolel-le.²⁴⁵ Kolomijtsev näyttää edelleen uskovan ihanteellisen sosialismin vaihtoehtoon. Puti-nin lausuma taas oli tarkoitettu sisäpoliittiseen käyttöön ja venäläisten kansallisen itsetun-non kohottamiseen. Miljoonat ei-venäläiset, Neuvostoliitossa ja sen miehittämissä maissa asuneet, voisivat yhtä hyvin myös todeta Neuvostoliiton *syntymän* olleen vuosisadan suu-rin geopoliittinen katastrofi. Myöhemmin Putin suostui *Jedinaja Rossija* –puolueen pu-heenjohtajaksi kuulumatta aikaisemmin koko puolueeseen. Kun mainittu puolue korostaa täysin toisenlaista kansallisuusajattelua kuin Neuvostoliitto, Putin käytti lausunnossaan historiaa tavalla, joka on tulkittava myös vanhojen kommunistien hyvittelyksi.

Venäjän johto tukee kansallisen ajattelun vahvistamista historianopetuksessa. Presidentti Putin puhui historianopettajille Novo-Ogarjovossa kesäkuussa 2007 ja kehotti heitä painot-tamaan niin venäjän kielen kuin nationalistisen ajattelun asemaa opetuksessa. *Izvestijan* Aleksander Arkangelski varoitti tällaisen ideologisoidun historianopetuksen voivan upottaa Venäjän muutenkin heikon opetusjärjestelmän. ”Lahjattomat opettajat menestyvät ja uu-det korruption lähteet kukoistavat.” Lehti väitti venäläisten jälleen pelkäävän omaa men-neisyyttään, valtion tukevan ”kollektiivista muistinmenetystä” ja nationalismin muodostuvan aikamme sieluksi.²⁴⁶ Kun muistaa, että neuvostoajan *Izvestija* oli hallituksen virallinen ää-nenkannattaja, tämä dialogi on hyvin mielenkiintoinen todiste nykyisestä sananvapaudes-ta. Wertschin ”kollektiivisen muistin” rinnalle on tässä tuotu ”kollektiivinen muistinmene-tys”, joka on tietenkin saman asian toinen puoli. Venäjän valtionjohdon suosima valikointi täyttää Karlssonin ehdot aktiivisen ajatteluoperaation toteuttamisesta joidenkin yksityiskoh-tien muistamiseksi ja toisten häivyttämiseksi. Varsinaista neuvostomallista kaksoistietoi-suutta on kuitenkin aiempaa vaikeampi toteuttaa, koska tiedonvälitys on kasvanut ratkai-sevasti ja entistä useampi venäläinen saa tietoja matkustaessaan ulkomaille.

Lehdistön mukaan Kremlin ideologisen työn osastolla valmistuivat vuoden 2007 aikana luonnokset uusiksi historian ja yhteiskuntatieteen oppikirjoiksi. Lähtökohtana oli presidentti Putinin aiemmin ilmaisema näkemys, että keski- ja korkeakouluissa annetaan nuorille risti-riitaisia ja osittain vääriä tietoja Venäjän lähihistoriasta. Presidentin erityisenä silmätikkuna olivat oppikirjantekijät, jotka saavat ulkomailta apurahoja. Tämän vuoksi he kirjoittavat siihen sävyyn kuin apurahojen myöntäjät toivovat. Presidentin mielestä historian opetta-minen *ei voi olla tuontitavaraa* (kursivointi KK). Tietojen on oltava kotimaisten tutkijoiden hyväksymiä. Syyskuussa 2007 järjestettiin Moskovassa tieteellinen seminaari, jossa poh-dittiin Venäjän historianopetuksen kokonaisuudistusta. Siellä oppikirjantekijä L. Poljakov totesi olevan tarpeellista laatia sellaisia ohjekirjoja, joissa ensimmäisen kerran pyritään esittämään Venäjän historia siten, että nuoret voivat tuntea ylpeyttä synnyinmaastaan (*ro-*

²⁴⁵ Kolomijtsev (2000), 174, Postimees-lehti 26.4.2005 .

²⁴⁶ <http://president.kremlin.ru> 5.9.2007 (Venäjän presidentin virallinen verkkosivu), <http://www.izvestia.ru/> 16.7.2007. Samalla Putin lausui: ”Yhteisten standardien puuttuessa yhteiskunnassa ja opettajien päässä on puuroa.” Ljudmila Rybina: ”Poslednij pisk...” lehdessä *Novaja Gazeta* 25.9.2007.

dina). Ei tule ruotia historian *rumia ja likaisia* (kursivointi KK) yksityiskohtia, vaan kyettävä selvittämään, miksi tapahtui näin eikä toisin. Lehti toteaa kirjojen arvostelevan raskaasti länsimielistä intelligentsijaa, joka Gorbatšovin kauden lopussa ja Jeltsinin kauden alussa tunsu vahvaa sympatua ja rakkautta Yhdysvaltoja kohtaan ja vaikutti Amerikka-myönteisen ideologian syntymiseen. Tavoitteena on vähentää kirjojen nykyistä moni-ilmeisyyttä.²⁴⁷ On luonnollista, että jokaisen valtion keskusjohto haluaa vastata kansallisen historian opettamisesta. Tässä kuitenkin presidentti Putinin ilmaisema mielipide voidaan tulkita lähinnä ksenofobiaa lietsovaksi. Poljakovin uskollisesti venäläistä traditiota noudattava kanta ”rumien ja likaisten” yksityiskohtien hautaamisesta estää edelleen keskustelun kipeistä kohdista. Juuri sillä voisi olla puhdistava ja rationaalistava vaikutus oppikirjoihin.

Mielenkiintoista on, että metodikirjaan on sisällytetty oma kappaleensa amerikkalaisen elämäntyylin kiroista. Kolomijtsev väittää sen palvelevan kokonaisuudessaan vain pääoman tarpeita. Hän ihmettelee työttömien, sairaiden, huumausaineriippuvaisten, alkoholistien, gangsterien ja muiden rikollisten määrää. Sehän ei kiinnosta kapitalisteja, koska ”he löytävät aina uusia työntekijöitä maahanmuuttajien joukosta”.²⁴⁸ Vaikka ei kiistäisi tässä mainittuja asioita Yhdysvaltain kohdalta, samat kysymykset voidaan asettaa Venäjälle. Maan valtakunnalliset TV-kanavat kertovat rikollisuudesta ja muista ongelmista joka ilta kaikelle kansalle. Keski-Aasiasta tulleet rakennustyöläiset työskentelevät dollarin päiväpalkalla, ja alkoholi sekä huumeet ovat todellinen ongelma. Pelkästään tulipaloissa kuolee Venäjällä 18 000 ihmistä vuodessa eli 50 joka ainoa päivä.

1990-luvun puolivälissä Venäjän hallituksen piirissä esiintyi Maierin mukaan syvä epäily traditionaalisia oppikirjoja kohtaan, koska nämä esittivät, että menneisyydestä vallitsee maassa yhteinen käsitys. Varaministeri Batšyn piti tätä kuvitteluna. Batšynin mielestä koko maan historia oli mytologian tasolla, koska neuvostokoulut eivät tarjonneet historiallista tietoa, vaan historiaan pohjautuvaa kansalaismytologiaa. Tämä oli niin iskostunut jokaiseen kansalaiseen, opettajiin, vanhempiin ja koko yhteiskuntaan, että on yksinkertaisesti mahdotonta miellyttävällä tavalla irtautua tästä stereotypiasta. Monikulttuurisessa maassa historianopetuksen tehtävä on muuttaa opetus poliittisesta suunnittelusta kulttuurien välisen dialogin suunnitteluun. Historian tulee kyetä tarjoamaan sosialisaaion mahdollisuus ihmiselle ja auttaa häntä ymmärtämään yhteiskuntaa, jossa hän elää.²⁴⁹

Opettajien täydennyskoulutus kärsii Maierin mielestä myös resurssipulaa. Jopa edullisin ja käyttökelpoinen tapa, eli didaktis-metodisen kirjallisuuden toimittaminen historianopettajille, on lähes estetty. Vähäiset palkat pakottavat opettajat hankkimaan lisäansioita, mikä osaltaan heikentää opetuksen laatua. Edelleen, kaksi huomattavaa venäläistä tutkijaa, professorit Barabanov ja Baranov, ovat todenneet, että oppilaiden kanssa keskustelun perin pohjin autoritaarinen luonne ei ole muuttunut mihinkään, ja että edelleen hallitsevat tuottamatomat opetusmenetelmät. He pitävät traditionaalista mallia opettajasta tiedon tuojana kokonaan vastakkaisena länsimaisille, oppilaskeskeisille metodeille. Osa neuvostointelligentsijasta on säilyttänyt asemansa, pyrkii vahvistamaan reformien vastustusta, haikailee vanhoja aikoja ja paluuta neuvostoaikojen opetustapoihin. Kun tämä toive ei ole täyttynyt, sitä nopeammin on siirrytty kansallis-konservatiivisiin asemiin. Oppikirjojen komplisoitu tyyli, faktojen ja akateemisen kielen runsaus on nuorten opettajien mielestä kohtuutonta. Arkipäivän historia, erityisesti nuorisoa kiinnostavilta osiltaan, loistaa poissaolollaan. Suku-

²⁴⁷ Rossijskaja Gazeta ja Novaja Gazeta 24.9.2007.

²⁴⁸ Kolomijtsev (2000), 175.

²⁴⁹ Maier :”Kräfte der Demokratisierung...” teoksessa Kühnhardt (1999), 186, Agmon:”The Study of History Teaching...” teoksessa Kaplan et al (1999), 18.

puolihistoria on täysin tuntematonta. Brittiläisen opettajankouluttajan havaintojen mukaan nuoret eivät yleisesti halua tietää mitään neuvostoajasta. Oppilaita ei edelleenkään kasvateta kehittämään ajatteluaan eri seikkojen analyttisen vertailun suuntaan, vaan eri kohteita käsitellään uskonasioina: ”oikein” tai ”väärin”.²⁵⁰ Tässä suhteessa metodi on sama kuin neuvostoaikana; vain esimerkit ovat muuttuneet ideologisten arvostusten mukaan.

Vjazemskij ja Strelava kieltävät suoraan opettajaa istuttamasta minkään valtakunnan tai puolueen ideologiaa oppilaisiin ja vaatimasta näiltä informaation yksipuolista toistamista. Troitski puolestaan todistaa Euroopan neuvoston asiantuntijoiden enemmistön sanoutuvan irti patriotismista historian kasvatustavoitteena. Historian intellektuaalisena arvona ja perustana tulee olla elämä moniarvoisessa demokratiassa. Historiallisen tietämyksen tulee varustaa oppilaat kyvyllä analysoida informaatiota ja ymmärtää prosesseja ja niiden historiallista kehittymistä. Hidasteena on pitkään jatkunut historian kurssien dogmatismi ja tendenssimäisyys. Muutoksen perustana ovat kuitenkin seuraavat: 1. Irtisanoutuminen totalitaarisesta ideologiasta monopolista, 2. Sitoutuminen parhaisiin kansallisiin kulttuuritraditioihin, 3. Oppikirjojen monipuolisuus ja vaihtelevuus sekä 4. Siirtyminen autoritaarisesta pedagogiikasta yksilöllisesti suuntautuneeseen opetukseen. Lisäksi he mainitsevat kansalaisvastuun kehittämisen hyvin tärkeänä osana.²⁵¹ Näyttää siltä, että monet historian tutkijat, oppikirjantekijät ja opettajankouluttajat ovat omaksuneet selkeästi länsimaistyypisen lähestymistavan metodisiin kysymyksiin. Tämä aiheuttaa joissakin tapauksissa ristiriitoja heidän ja Venäjän opetusministeriön sekä edelleen valtakunnan johdon välillä.

Joka tapauksessa Venäjän historian metodiikan uusi ajattelu sisältää taloudellisten ongelmien ja neuvostoajan virheiden tunnustamisen. Se näkee muut maat yhteistyökumppaneina eikä vihollisina, ja myöntää tsaarin aikanakin saavutetun tuloksia. Läntisten filosofien työ tunnustetaan, vaikka tietty pelko on silti näkyvissä. Sananvapaus ja valtiomahtien erottaminen ei Venäjällä edelleenkään toteudu. ”Vallan vertikaali”²⁵² on maassa yhä tunnustettu käsite. Se merkitsee, että perustuslain mukaisesti valittu presidentti voi antaa minkä tahansa sitovan määräyksen myös historianopetusta koskien, jos katsoo sen tarpeelliseksi. Muut valtioelimet eivät voi sellaista kumota.

²⁵⁰ Maier: ”Kräfte der Demokratisierung...” teoksessa Kühnhardt (1999), 182–184, Low-Beer (1994) raportissa ”*History teaching...*”. Tapasin professori Barabanovin Pietarin Herzenin yliopistossa lokakuussa 2004 ja tulin opetusmetodeja koskeneessa keskustelussamme samankaltaiseen tulokseen.

²⁵¹ Vjazemski–Strelava (2000), 17–25.

²⁵² Kts. esim. Lehto–Salmi (toim.) (2007) Venäjän kaupan opas, 14

5. Kansalaiskasvatus

1. Kansalaisen muokkaaminen

Kansalaiskasvatuksesta väitelleen Pauli Arolan mukaan kansalaiskasvatuksen voi väljästi määrittellä tietoisesti kasvatustoiminnaksi, joka tähtää yhteiskunnan jäsenten valmentamiseen kansalaisuuden asettamiin vaatimuksiin. Siitä vain osa, oppivelvollisuuskoulun opetus, on tarkoitettu kaikkien kansalaisten perussivistykseksi. Toisaalta kansalaiskasvatusta on harjoitettu myös koulujärjestelmän ulkopuolella.²⁵³ Kun kysymyksessä on Neuvostoliitto, kansalaiskasvatuksen käsitteen erottaminen muusta historian ja yhteiskuntaopin opetuksesta on suhteellisen vaikeaa. Keisari-Venäjän ja neuvostojärjestelmän ajattelun jatkuvuutta ja muutosta tutkinut Harvardin yliopiston professori Frederick C. Barghoorn määritteli tämän osuuden 1960-luvulla seuraavasti: vanhempien ja opettajien oletettiin istuttavan nousevaan polveen juuri ne uskomukset ja taidot, jotka takaisivat poliittisen järjestelmän kukoistamisen. Puolue ohjasi kaikkia niitä, jotka muokkasivat nuorison mieltä, tekemään yhteistyötä sellaisten kansalaisten tuottamiseksi, jotka toivottavasti kasvaisivat vastuullisiksi ja tuottaviksi ottamaan osaa maan poliittiseen elämään. Vielä tarkemmin on määritellyt tavoitteet oppikirjojen sankareita ja antisankareita tutkinut Eliisa Vähä: Neuvostoliitto pyrki siihen, että oppilas omaksuisi vallankumouksen ideologian. Hänet kasvatettiin yhteisön tuottavaksi osaksi sekä vapaaksi uskonnon tuomista rajoituksista. Koulunsa päättäneen oletettiin olevan ylpeä siitä, että hän on syntynyt Neuvostoliitossa.²⁵⁴ Neuvostokoulun kokonaisvaltaisuuden perusteella voidaan olettaa, että useimmat opettajat täyttivät velvollisuutensa uskollisesti, ja että järjestelmä oli näille sosialismin todellisille vartijoille suuressa kiitollisuudenvelassa. Pyrin tässä luvussa taustan lisäksi analysoimaan, miten oppikirjat toteuttivat kansalaiskasvatusta käytännössä.

Natsi-Saksaa ja Neuvostoliittoa on monesti pidetty molempien totalitaarisuuden vuoksi samanlaisina myös kansalaiskasvatuksensa käytäntöjen osalta. Unger muistuttaa kuitenkin, että natsien tullessa valtaan Saksa oli varsin kehittynyt valtio, jonka kansalaiset osasivat lukea, kävivät teatterissa ja elokuvissa, kuuntelivat radiota ja käyttivät lehdistöä etsiesään informaatiota ja poliittista suuntaa. Sen sijaan bolševikit tekivät vallankumouksen maassa, jossa suurin osa oli lukutaidottomia ja lähes kokonaan eristettyjä kulttuurin sekä tiedotuksen mediasta, jotka muodostavat koko modernin yhteiskunnan rakenteen. Neuvostoliiton lehdistön alkuaikojen stereotyyppinen monotonisuus ja sen propagandan iskulauseiden lähes naiivi yksinkertaisuus ei juuri olisi voinut menestyä Saksassa.²⁵⁵ Toisen maailmansodan kulku ja lopputulos olivat omiaan hämärtämään tällaisenkin perusasian.

NKP:n keskuskomitea totesi vuosien 1958–59 kasvatuserformin paljastavissa teeseissään, että uudessa ihmisessä yhdistyisivät henkinen hyvinvointi, moraalinen puhtaus ja fyysinen täydellisyys harmoniseksi kokonaisuudeksi. Kuitenkin monet neuvostopedagogiikan käsitteet ja tekniikat olivat peräisin konservatiivisilta patriottisilta hahmoilta kuten 1800-luvun kasvatustieteilijä Ušinskilta, jota ylistettiin eri kasvatusoppaissa. Historianopetuksessa, joka Barghoornin mielestä oli tärkein isänmaallisuutta vahvistava kouluaine, painopiste siirtyi yksilöstä massoihin ja vallankumousta edeltävästä ajasta neuvosto-aikaan erityisesti

²⁵³ Arola: "Kansalaiskasvatus..." teoksessa Loima (toim.)(2004), 4.

²⁵⁴ Barghoorn (1966), 84, Vähä (2006), 20–21.

²⁵⁵ Unger (1974), 43, 46.

vuoden 1958 jälkeen.²⁵⁶ Tsaarinaikaisten, konservatiivisten auktoriteettien korostaminen ei ollut yllättävää, kun muistaa, että myös suuret venäläiset kirjailijat kuten Puškin ja Tolstoi pysyivät kunnialla koko neuvostoajan huolimatta aatellisesta syntyperästään.

Marxilais-leniniläisen kansalaiskäsityksen mukaan varhaisimmasta vaiheesta lähtien neuvosto-opiskelijan ja –oppilaan oli hyvin tärkeää oppia tuntemaan joukkojen ja työläisten rooli historiallisen prosessin kulussa. Vaginin mukaan sellaisia faktoja kuin esim. orjatyövoima, jota käytettiin pyramidien rakentamiseen, Attikan kaivosten tuotantoon ja erityisesti Rooman imperiumin pystyttämiseen ja ylläpitämiseen, tuli korostaa jo viidenneltä luokalta alkaen. Yksilöllä oli merkitystä vain esimerkiksi Spartakuksen tapauksessa, koska hän kapinoi vallanpitäjiä vastaan. Oppilaan oli myös pakko omaksua iskulauseita, kuten ”Valmistautukaamme kapitalismin tuhoon ja kommunismin lopulliseen voittoon!” Samaan aikaan kuitenkin opettajaa ohjattiin välttämään työssään stereotyyppistä fraseologiaa.²⁵⁷ (!)

Opetussuunnitelman laatijoiden tehokkaasti oppikirjoihin asti välittämä tavoite oli, että jokainen oppilas ymmärtää asian vain yhdellä ja samalla tavalla. Ei ollut suotavaa tehdä hankalia kysymyksiä, jotka olisivat ravistelleet teorian perustaa tai asettaneet kyseenalaiseksi jokaisen kansalaisen pukemisen samanlaiseen aatteelliseen univormuun. Järjestelmä myös palkitsi kuuliaiset jäsenensä: Koulun paras oppilas sai kultamitalin, hänelle annettiin stipendi turvaamaan opiskelu yliopistossa, ja valmistuttuaan hän sai valita parhaiden työpaikkojen joukosta. Lisäksi hänelle taattiin hyvälaatuinen työsuhteasunto. Neuvosto-oppikirjat saattoivat yleisesti lukijansa ymmärtämään, että ”kansalaisuus” alkoi vasta ”keisarin alamaisuuden” loputtua. Monet Venäjän uudistuksista, kuten rautateiden rakentaminen ja kasvava ulkomaankauppa, salattiin tykkänään. Kirjoja lukenut oppilas ei saanut tietää sanaakaan tehokkaista porvarillisista pääministereistä kuten Sergei Wittestä tai Pjotr Stolypinista.²⁵⁸ Kuitenkin Venäjän teollistuminen oli epäämätön edellytys vallankumouksen toteutumiselle ylipäänsä samoin kuin yli satavuotinen autonomia ja sitä seurannut Venäjän vallankumous olivat välttämätön edellytys Suomen itsenäistymiselle.

Kuusikymmentä vuotta vallankumouksen jälkeen Furajev kertoi yhdeksäsluokkalaisille vain työläisten kehittämän yhteiskunnan auttaneen luomaan ”täydellisen demokratian, kukoistavan talouden ja kansan kulttuurin”. Furajev käytti esimerkkiä itsevaltainen hallinto (*avtokratitšeskij regim*) kuvaamaan tilannetta, jossa valta on keskitetty yhden ihmisen käsiin. Tällaisessa järjestelmässä ei ollut edustuksellisia elimiä, vaan koko yhteiskunta oli keskitetty sotilaallis-byrokraattiseksi koneistoksi. Kansalla ei ollut lainkaan valtaa, vaan johtaja käytti sitä sotilas- ja siviiliviranomaisten välityksellä. Kirjoittaja ei kuitenkaan kertonut, kuvasiko hän Stalinin hallintoa, vaan lukijan annettiin ymmärtää, että tällainen malli vallitsee ainoastaan länsimaissa. ”Antikommunismi” esiteltiin samalla tavoin ja selitettiin sen olevan imperialismin aatteellis-poliittinen pääase taistelussa edistyksellisiä voimia vastaan. Kirjoittaja käytti myös nyttemmin unohtunutta termiä ”*sektantstvo*”, (lahkolaisuus), joka merkitsi ulkopuolelta tuettua tai järjestettyä työväenluokan hajottamisyritystä. Sen ilmenemis- muotoina kapitalistisissa maissa olivat työläisten painostaminen liittymään reformistisiin (ei-kommunistisiin) ammattiliittoihin, äänestämään ja olemaan ehdolla porvarillisissa parlamenttivaaleissa. Samoin kapitalistiset maat suosivat muita joukkojärjestöjä, jotka pitivät

²⁵⁶ Anweiler–Rufmann (1973), 59, Barghoorn (1966), 94–95. Riitta Pyykön mukaan edelleen voi oppia tuntemaan hyvin venäläistä yhteiskuntaa juuri klassikkojen perusteella. Pyykkö (2002), 12.

²⁵⁷ Vagin (1968), 9, 88.

²⁵⁸ Pankratova (-46 ja -51), Mints–Karev (1962) ja Hvostov (1971), vrt. Luntinen: ”Vanhan...” teoksessa Kirkinen, 299–312.

työväenliikkeen passiivisena.²⁵⁹ Tämän päätelmän mukaan kapitalististen maiden työläiset olivat väärässä havaitessaan reformismin tuovan itselleen aineellisia etuja ja ajaessaan lainsäädännöllisiä muutoksia ”porvarillisissa” edustuslaitoksissa.

Kansalaiskasvatus nosti opiskelu- ja työkurin kansalaisen tärkeimmiksi hyveiksi Stalinin ajoista alkaen. Jo ennen sotaa 1939 sotilasvalassa ei enää ”sitouduttu”, vaan ”vannouduttiin” puolustamaan isänmaata sen sijaan, että aiemmin oli luvattu taistella ”Neuvostoliiton puolesta sosialismin ja kansojen veljeyden hyväksi”. Koulun, armeijan ja valtiokoneiston hierarkia legitimoitiin ja nimettiin ”totaaliseksi palveluksi”. Barghoornin mukaan koululla oli myös laaja rankaisemisoikeus poikkeaviin nähden ainakin 1960-luvulle saakka: jatkuvasta vakavasta häiriökäyttäytymisestä johtuen rehtori ja opettajat saattoivat erottaa oppilaan koulusta ja sijoittaa hänet kasvatustiloihin haluttujen luonteenpiirteiden juurruttamiseksi. Persoonallisuus ja käyttäytyminen olivat tässä ajattelussa tuotteita, eivät ”vapaa hengen päähänpistoja”, vaan yksilön yläpuolella olevien valtion ja yhteiskunnan vaatimusten vaikutusta. Oppilas, joka täytti sosiaaliset velvollisuutensa tyydyttävästi vaikkapa avustamalla hitaammin edistyneitä tovereitaan, saattoi odottaa valoisaa tulevaisuutta Komsomol-koneistossa, varhaista NKP:n jäsenyyttä ja kirjautumista kaadereihin. Viimein hänet saatettiin valita jopa neuvostomaan valtaeliittiin.²⁶⁰

Koulun historianopetus kiinteyttää kansakunnan historiallista identiteettiä ja vahvistaa yhteistä viholliskuvaa, Vähä toteaa tutkimuksessaan.²⁶¹ Neuvostojärjestelmällä oli valta ja resursseja palkita uskolliset kannattajansa sekä rangaista epäilijöitä. Kun myös tiedotusvälineet toimivat Kremlin valvonnassa, yhteiskunnallisia soraääniä ei juuri päässyt syntymään. Voi todeta vaatineen vuosia lahjakkaimmiltakin aikuisilta asettaa järjestelmä millään osin kyseenalaiseksi. Koululaisten kohdalla sellainen ei oikeasti voinut tulla kysymykseen.

2. Nationalismi ja totalitarismi

Vaikka Neuvostoliitto kielsi virallisesti koko nationalismin käsitteen, tässä yhteydessä on tarpeen tarkastella sitä kansallisten piirteiden korostamisen etsimiseksi oppikirjojen aineistosta. Pakkasvirta ja Saukkonen ovat käyttäneet laajaa työmääritelmää, jonka mukaan nationalismi on ajattelu- ja puhetapa sekä ideologia ja poliittisen yhteistyön ohjeistus, joka jakaa ihmiskunnan kansoihin ja maapallon alueet kansallisvaltioihin sekä tekee ihmisten kansallisuudesta heidän identiteettinsä ja käyttäytymisensä kannalta tärkeän, ellei ratkaisevan seikan. Voimakasta nationalistista liikehdintää esiintyi pitkin 1800-lukua ja etenkin ensimmäisen maailmansodan lopussa, jolloin osmanien, Itävalta-Unkarin ja Venäjän imperiumit hajosivat. Nationalismilla ei kuitenkaan ollut teoreettisia ajattelijoita, kuten poliittisella konservatismilla tai sosialismilla.²⁶² Neuvostoliitto korosti koko olemassaolonsa ajan neuvostokansalaisuutta ja –patriotismia.

Vain sellainen kansa, jolla on oikeus osallistua itseään koskevien päätösten tekemiseen, on Elie Kedourien mukaan vapaa kansa.²⁶³ Neuvostoliitossa asia oli muodollisesti näin, koska kaikilla täysi-ikäisillä oli äänioikeus ja neuvostot toimivat paikallis-, alue- ja valtakun-

²⁵⁹ Furajev (1987), 135–139.

²⁶⁰ Rjasanovski (2005), 220, Barghoorn (1966), 97–99, Kim (1980), 27. Vrt. Klafki (1967), 30–33.

²⁶¹ Vähä (2006), 7.

²⁶² Pakkasvirta–Saukkonen: ”Nationalismi teoreettisen.”, teoksessa Pakkasvirta–Saukkonen (2005), 14–15.

²⁶³ Kedourie (1993), siteeranneet Pakkasvirta ja Saukkonen (2005), 16.

nallisella tasolla. Kuitenkin vain kommunistisella puolueella oli oikeus asettaa ehdokkaita vaaleihin sekä tehdä lainsäädännöllisiä esityksiä. Tällöin ylivoimainen enemmistö kansalaisista jäi mainitun oikeuden ulkopuolelle.

Kansallisuusaatteen tärkeimpiä kriitikoita olivat Marx ja Engels. Koska bolševikit pitivät heitä tärkeimpinä ideologisina johtajinaan (vaikka olivat muuttaneet marxilaisuuden aivan omaksi versiokseen), internationalismi korostui huomattavasti neuvostovallan alkuaikoina. Stalinin toteutettua ”sosialismia yhdessä maassa” tämä kuitenkin muuttui ja maailmanvaltakumouksen ajatus unohdettiin. Ensisijaisena tavoitteena oli sosialismin vakiinnuttaminen yhdessä liittovaltiossa ja myöhemmin siihen sidoksissa olevissa satelliittivaltioissa. Samalla sosialistisen valtion symboliikka omaksui kansallisvaltioilta tuttuja tunnuksia, hyödynsi kansankulttuuria valtiollisessa propagandassaan ja sovelsi omaa kieli- ja kulttuuripoliittikaansa.²⁶⁴ Tämä ilmeni jopa matkaoppaiden toistamassa lauseessa, jonka mukaan ”kaikkien neuvostotasavaltojen kulttuuri oli ulkoasultaan kansallista, mutta sisällöltään sosialistista”.

Modernisaatioperusteiset nationalismin tutkimustavat ovat painottaneet aatteellisten ja filosofisten virtausten sijaan sosiaalisten rakennemuutosten merkitystä. Tällaisina pidetään teollistumista, kaupungistumista, maallistumista sekä liikenne- ja tiedotusvälineiden kehittymistä. Kedourie rinnastaa nationalismin sosiaalisen elämän radikaaliin muuttumiseen, esimerkiksi vanhemmilta lapsille periytyvän poliittisten ja uskonnollisten arvojen välittämisketjun katkeamiseen.²⁶⁵ Venäjän osalta viimeksi mainittua voidaan tarkastella niin valtion muuttamisen bolševistiseksi vuoden 1917 jälkeen kuin järjestelmän vuonna 1991 tapahtuneen romahtamisen näkökulmasta. Tämän tutkimuksen kannalta on merkittävää, että uuden Venäjän koululaiset ovat saaneet kokonaan erilaista tietoa oppikirjoistaan kuin heidän neuvostoaikana koulua käyneet vanhempansa. Tämä asettaa opetussuunnitelmasta ja kansallisesta kasvatuksesta vastaavalle opetusministeriölle huomattavan suuren haasteen.

Nationalismia voidaan John Breuillyn mukaan hedelmällisesti tutkia politiikan muotona, joka syntyy uudenaikaisesta tarpeesta luoda toimiva suhde yksityistä etua ajavien yksilöiden ja ryhmien sekä valtion edun välillä. Vastauksia tähän tarpeeseen ovat poliittisen kansalaisuuden käsite sekä toisaalta kulttuurin yhdenmukaisuuden ideologia. Näitä molempia nationalistinen liike voi hyödyntää ajaessaan kulttuuriltaan ainutlaatuisen kansallisvaltion asiaa. Monet tutkijat ovat tarkastelleet nationalismia juuri poliittisen eliitin hankkeena, jolla pyritään saamaan laajojen väestöryhmien tuki eliittien omien poliittisten tarkoituksien toteuttamiselle.²⁶⁶ Stalinin glorifioitua venäläiset toisen maailmansodan voittajakansaksi neuvostokansojen joukossa voidaan oppikirjojen tekstejä tarkastella myös tältä kannalta.

Neuvostonationalismia ei voi tarkastella irrallaan totalitarismista. Zbigniew Brzezinskin määritelmän mukaan totalitarismi on järjestelmä, jossa eliittiliikkeen keskitetty johto käyttää rajoituksetta poliittisen vallan teknisesti kehittyneitä välineitä toteuttaakseen täydellisen yhteiskunnallisen kumouksen. Tähän kuuluu myös yksilön sopeuttaminen koko väestön pakollisen yksimielisyyden ilmapiiriin, mikä perustuu johdon julistamiin tiettyihin mielivaltai-

²⁶⁴ Pakkasvirta–Saukkonen: ”Nationalismi teoreettisen...”, teoksessa Pakkasvirta–Saukkonen (2005), 18.

Tämä johti siihen, että ulkomailla myytiin levyillä vanhoja venäläisiä romansseja, kuten ”*Otši tšornije*” (Mustat silmät) nimenomaisesti ”sosialistisena” musiikkituotantona. Vrt. Ulam (1963), 119–151.

²⁶⁵ Kedourie (1993), siteeranneet Pakkasvirta ja Saukkonen (2005), 21.

²⁶⁶ Breuilly (1994), siteeranneet Pakkasvirta ja Saukkonen (2005), 29.

siin oletuksiin.²⁶⁷ Oppikirjat kuuluivat totalitaarisen vallankäytön teknisiin välineisiin, joita käytettiin neuvostoajan loppuun asti, vaikka voidaan olettaa, että niiden naiivi sävy herätti loppuaikana jopa hilpeyttä.

Totalitaariset järjestelmät alistavat suuren osan kasvatustilasta koulun tehtäväksi juuri oman ideologiansa mukaisesti. Friedrichin ja Brzezinskin mukaan hallinto käyttää koko kasvatustilasta hyväkseen propagandatarkoituksiin. Koulutus on myös laajemmassa mielessä tämän tarkoituksen osa sitä mukaa kuin diktatuurin totalitaarinen luonne kehittyy. Juuri minkäänlainen kritiikki ei ole tällaisessa järjestelmässä mahdollista. Niin opettajat kuin oppilaat on alistettu hallitsevan puolueen ja joukkojärjestöjen paineen mukaisiksi. Mitä suurempi joukko opettajia liittyy puolueen jäseniksi, sen paremmin opetuksen ja propagandan ero hämärtyy. Kasvatuksesta kuten ideologiastakin tulee hallituksen työkalu, joka ottaa tehtäväkseen totuuden muotoilun ja viimeistelyn.²⁶⁸ Neuvostoajana ei ollut mahdollista edes pohtia maassa tällaisia kysymyksiä. Tiettyjä yhdenmukaistamisen paineita valtionjohto on esittänyt kouluille myös järjestelmän muututtua.

Mikä sitten ajaa modernit ihmiset niin helposti totalitaarisiin liikkeisiin? Hannah Arendt toteaa valmiuden tähän kasvavan hylätyksi tulemisen tunteesta. Tämän teorian mukaan vaikuttaa siltä kuin kaikki, joka yhdistää ihmiset, murtuisi tässä kriisissä. Jokainen hylkäisi toisen eikä mihinkään voisi luottaa. Terrorin rautainen side, jolla totalitaarinen valtakoneisto tarttuu organisoituihin massoihin ja yhdistää ne valloilleen päästämiinsä liikkeisiin, ilmenee siten viimeisenä pidikkeenä ja ”jäähylänä logiikkana”, jonka avulla totalitaarinen valtanpitäjä valmistaa kannattajansa äärimmäisiin toimenpiteisiin. Tämä on ainoa ilmiö, johon tuossa vaiheessa enää voi luottaa.²⁶⁹ Stalinin suuri terrori tapahtui todellakin sen jälkeen, kun hänen johdolla oli murrettu erityisesti Venäjän maaseudun ikivanha rakenne.

Siirtyminen maatalousvaltaisesta yhteiskunnasta teolliseen oli Gellnerin mukaan ratkaiseva nationalismin synnyn kannalta. Teolliset yhteiskunnat vaativat lisääntyvän sosiaalisen liikkuvuuden ja tuotannon luonteen vuoksi kulttuurin standardisoimista: yhtenäistä koulutusta kaikille yhteiskunnan jäsenille ja yhteistä kieltä keskeiseksi kommunikointivälineeksi. Etnosymbolistisen näkemyksen mukaan taas kansakuntaa ei voi keksiä tyhjästä, vaan se nojaa aina aikaisempiin myyttirakenteisiin, historiallisiin muistoihin, arvoihin ja symboleihin.²⁷⁰ Gellnerin näkemystä vahvistaa se, että Neuvostoliittoa teollistettiin voimakkaasti Stalinin aikana, jolloin internationalismi oli piilotettu. Yksiselitteistä nationalismia tai kansakunnan määrittelyä ei kuitenkaan ole mahdollista antaa näiden selitysten perusteella.

3. Sankarihahmo kansalaisen esikuvana

Determinismin osuus historiassa on marxismissa suuri. Se on kuitenkin erotettava predestinaatiosta eli ennalta määräytymisestä, koska kullakin hetkellä on olemassa useita mahdollisuuksia tapahtumille. Katkovin mukaan on oletettu, että marxilais-leniniläisen perustansa vuoksi neuvostohistorian kirjoitus olisi täysin kieltänyt yksilön ja sattuman osuuden historiassa. Mutta Marxkaan ei kieltänyt tätä aspektia, ja Lenin vielä vähemmän. Vaikka neuvostohistoriasta usein puuttui yksilö, mikä vähensi lukijan samaistumismahdollisuutta kuvaukseen, siinä esiintyi kuitenkin sankareita, joita ei esitelty pelkästään luokkansa tai

²⁶⁷ Brzezinski: ”Totalitarismus und Rationalität” teoksessa Seidel–Jenkner (1974), 273.

²⁶⁸ Friedrich–Brzezinski (1966), 148–149.

²⁶⁹ Arendt: ”Ideologie und Terror” teoksessa Seidel–Jenkner (1974), 166.

²⁷⁰ Gellner (1983), siteeranneet Pakkasvirta ja Saukkonen (2005) 33, Pakkasvirta–Saukkonen (2005), 36.

ryhmänsä edustajina, vaan myös yksilöinä. Marxin usko siihen, että teoria voisi antaa täydellisen suunnan käytännölle, oli Katkovin mielestä suureellinen, kuvitteellinen ja osittain vastuussa seurauksistaan, ihmiskuntaa koskeneista poliittisista katastrofeista.²⁷¹ Lenin ei uskonut samaan, vaan toteutti järjestelmän muutoksen käytännössä määrätietoisesti ja nopeasti.

Eliisa Vähä on selvittänyt sankareiden roolia oppikirjojen kansalaiskasvatuksessa vallankumouksesta teollistamisen ja Suuren isänmaallisen sodan kautta aina neuvostojärjestelmän romahtamiseen asti. Erittäin tyypillinen sankarihahmo, joka tunnettiin myös maan ulkopuolella, oli 1930-luvun hiilenlouhija Aleksei Stahanov. Hänen sanottiin ylittäneen työnorminsa moninkertaisesti ja kehittäneen uusia työmetodeja. Stahanovin henkilökuvaa ja hänen mukaansa nimettyä stahanovilaista liikettä esiteltiin oppikirjoissa koko neuvostokauden ajan.²⁷² Työtulosten saavuttamisessa Stahanovia avustanut usean hengen työryhmä mainittiin puolestaan varsin varovasti.

Koska Vähän materiaaliin kuului vain kuusi neuvostoaikaista keskikoulun 9.–10.-luokille tarkoitettua oppikirjaa, hän ei nähtävästi ole törmännyt pioneerien ja nuorempien koululaisten sankariin Pavlik Morozoviin.²⁷³ Miljoonille neuvostokoululaisille opetettiin Pavlik Morozovin tarina, joka tutkimusaiheeni kannalta on ratkaisevasti merkittävämpi kuin Stahanov. Vasta 2000-luvulla kertomus on paljastettu sepitetyksi myytiksi. Tutkija Catriona Kelly on selvittänyt huolellisesti tämän ”marttyyrin” vaiheet. Kirjoissa kerrotun mukaan Pavlik oli 1930-luvun esimerkillinen nuori pioneeri, jäsenkirjanumeroltaan 001, joka oli niin suuremosen oikeudenmukainen, että antoi ilmi oman isänsä, kyläneuvoston puheenjohtajan, joka salasi viljaa viranomaisilta. Tämän sukupolvien konfliktin raaka loppuratkaisu takasi pojalle paikan neuvostohistoriassa: tarinan mukaan joukko kulakkisukulaisia murhasi hänet, ilmeisesti kostona ilmiannosta. Pavlikin kuvitettuja elämäkertoja painettiin lapsille, runoja sepitettiin ja lauluja sävellettiin. Kuvattiin filmejä ja sosialistisen realismin mukaiset maalaukset toistivat kansallisen omantunnon ikoniksi kohotetun pojan piirteitä. Toisen maailmansodan jälkeen Pavlikin patsaita pystytettiin kaikkialle maahan ja leikkikenttiä, katuja ja kouluja nimettiin hänen mukaansa. Lähes jokainen ennen vuotta 1980 syntynyt on kuullut Pavlikista ja hänen sankariteostaan.²⁷⁴

Pavlik-myyttiä koskevassa tutkimuksessaan Kelly toteaa, ettei Pavlikin kuuluisasta ilmianosta ole mitään todisteita. Samaten ei ole osoitettu, että hänen isänsä Trofim olisi koskaan yrittänyt mitään lainvastaista. Trofimin tiedetään ainoastaan toimineen kyläneuvoston puheenjohtajana, mutta tämäkään ei tapahtunut väitetyn ilmiannon aikaan. Huhut ja juorut kertoivat, että Trofim jätti vaimonsa ja lapsensa eläkkeeseen toisen naisen kanssa. Syyskuussa 1932, ensimmäisen viisivuotissuunnitelman loppupuolella verinen maatalouden kollektivisointi ulottui Uralille. Tiedetään varmasti, että tällöin 13-vuotias Pavel Morozov ja hänen 9-vuotias veljensä Fjodor löydettiin murhattuina Gerasimovkan, pienen ja rutiköyhän uralilaiskylän ulkopuolelta. Muutamassa viikossa rikoksesta tuli valtakunnallisen huomion kohde kiitos *Pionerskaja Pravdassa* ilmestyneen jutun. Syyttäjät totesivat, että Pavlikin oli murhannut kollektivisointia vastustava ”kulakkipesä”, johon kuuluivat pojan isoäiti, isoisä, setä ja serkku. Nämä neljä todettiin marraskuussa syyllisiksi ja tuomittiin ammuttaviksi. Huolimatta sellaisenkin titaanin kuin Maksim Gorkin tuesta, joka halusi Pav-

²⁷¹ Katkov: ”Soviet Historical...” teoksessa Keep (1964), 151, Adamson: ”Marxism and ...” teoksessa Kramer–Maza (2002), 221.

²⁷² Vähä (2006), 59, Vihavainen: ”Sosialistiseen yhteiskuntaan”, teoksessa Kirkinen (2000), 403.

²⁷³ Vihavainen, ibidem, 408, Gubarev (1953) koko kirja 63 s. Golubeva–Gellerštein (1971), 217.

²⁷⁴ Kelly (2005), 1–17. Hromova teoksessa de Keghel–Maier (1999), 131 piti legendaä vielä täysin totena.

lik-monumentin Punaiselle torille, Morozov-myytti ei koskaan toiminut vallanpitäjien tahtomalla tavalla. Ikiaikainen tabu perheenjäsenten pettämistä vastaan oli liian syvällä. Jopa Josef Stalinin kerrotaan ilmaisseen inhonsa tätä tarinaa kohtaan, vaikka hän ei maininnut asiaa julkisuudessa. Kellyn mukaan juuri se, että Pavlikin suurteko oli *oman isän ilmianto*, herätti kiusaantuneisuutta kovimmissakin neuvostopatriooteissa. Totuus oli Kellyn mukaan Neuvostoliitossa suhteellinen käsite: sitä voitiin alati säädellä tai muuttaa kokonaan toiseksi, jotta se olisi sopinut kulloisiinkin ideologisiin vaatimuksiin.²⁷⁵ Seuranneessa likvidointiaallossa murhattiin useita miljoonia kulakkeja. Niin vanhassa mir-kyläyhteisössä, tsaarin aikana vähitellen teollistuneella Venäjällä kuin vallankumouksen jälkeisessä neuvostomaassa verisukulaiset ovat olleet paras turva vaikeuksien kohdatessa.²⁷⁶ Tulkitsen Stalinin antaneen Pavlik-myytin syntyä, koska se auttoi neuvostojärjestelmää kollektivisoinnissa ja taistelussa kulakkeja vastaan. Tutkimissani neuvostoaikaisissa 9.–11.-luokkien historiankirjoissa ei myöskään mainittu Pavlikiä. Nähtävästi myytin sisältöä pidettiin liian naiivina keskikoulun ylimpien luokkien oppilaille.

Myöhempää historiaa vasten tarkasteltuna tuntuu ristiriitaiselta, että oppikirjassa julkaistu Stalinin kirje kuvaa diktaattorin suhtautumista oman henkilökulttinsa luomiseen seuraavasti: *”Detizdatin (Lasten kustantamon) johtajalle toveri Andrejevälle ja kirjailija Smirnovalle (kirjoittanut teoksen ’Kertomuksia Stalinin lapsuudesta’). Olen päättäväisesti kirjan julkaisemista vastaan. Kirja pyrkii juurruttamaan neuvostolasten ja yleensä väestön tietoisuuden henkilöiden, johtajien, erehtymättömien sankarien kulttia. Se on vaarallista, vahingollista. Teoria ’sankareista’ ja ’joukoista’ ei ole bolševikkien, vaan SR:ien (sosiaalivallankumouksellisten) teoria. Kansa muodostaa sankarit – vastaavat bolševikit. Neuvon polttamaan kirjan. 16.helmikuuta 1938. J.Stalin.”*²⁷⁷

Suuren isänmaallisen sodan aikana monet nuoret toimivat partisaaneina Natsi-Saksan miehittämällä alueilla. Kim mainitsee Donbassin alueen Krasnodonin kaupungin, jossa toimi Komsomol-osasto ”Nuori kaarti” (*Molodaja gvardija*), jonka kaikkien jäsenten nimet on mainittu oppikirjassa. He aktivoivat asukkaita taisteluun ja tuhosivat vihollisen sotilaita ja upseereja sekä isänmaanpettureita. He vapauttivat neuvostosotavankeja ja pelastivat ihmisiä joutumasta Saksaan orjatyöhön. Myöhemmin Gestapo pidätti lähes kaikki, kuulusteli ja heitti sitten syvään hiilikaivokseen. Kuuluisimmaksi uhriksi nousi sodan jälkeen tambovilainen Zoja Kosmodemjanskaja. Luonnollisesti oppikirjoissa mainittiin monet Neuvostoliiton sankarit ja marsalkat kuten Žukov, Konev ja Rokossovski sekä Stalingradin kuuluisa tarkka-ampuja Vasili Zaitsev. Suurimpana nerona oli kirjojen mukaan luonnollisesti itse Stalin. Vuosien 1945–91 oppikirjat ovat todennäköisesti kertoneet kaikki detaljit viimeistä patruunaa myöten Suuresta isänmaallisesta sodasta. Vuoden 1980 laitoksessaan Kim omisti sille 90 sivua 250:stä. Loput 160 kuvasivat kaikkea muuta vuosien 1938–78 välillä.²⁷⁸ Olen tarkoituksella jättänyt pois sodan ajan kansaliskasvatuksen ja sen sankarien lähemmän tarkastelun.

Sota ja vanheneminen näyttävät muuttaneen Stalinin suhtautumisen hänestä itsestään kerrottuun päinvastaiseksi. Pravda julkaisi opettajille tarkoitetun oppaan lukuvuodeksi

²⁷⁵ Kelly (2005), 69–109. Stalin totesi yksityisesti: ”Mikä pikku sika! Petti oman isänsä!”, ibidem, 147.

²⁷⁶ kts. esim Raami: ”Womens writings...” teoksessa Baschmakoff et al (2007) 67–82.

Kts. myös Friedrich–Brzezinski (1966), 295: ”Todellakin. Perheenjäseniä rohkaistiin todistamaan toisia jäseniä vastaan. Ja sitten vielä tätä lähimpien ihmissuhteiden pettämistä ylistettiin ’isänmaallisuutena’ ja ’lojaalisuutena’ totalitaarista johtoa kohtaan.”

²⁷⁷ Žarova–Mišina (1992), 306.

²⁷⁸ Kim (1980), 77–78, Vähä (2006), 82–83.

1949–50. Sen mukaan Stalin oli keskeinen hahmo kaikkien sotamenestyksen tuoneiden toimenpiteiden takana. Ylivoimaisen näkemyksensä ja neroutensa vuoksi vain hän kykeni tiedostamaan, että yksi Saksan päätavoitteista oli Stalingradin valtaus. Loppuluvussa Stalin kuvataan pääroolin esittäjäksi, kun saksalaishyökkääjät lyötiin. Hän oli kansan viisas johtaja, puolueen ja neuvostohallituksen pää sekä loistava sotilaskomentaja.²⁷⁹ Pravda ei saanut tämän tekstin vuoksi mitään viittausta sosiaalivallankumouksellisiin tai oppaan polttamiskehotusta.

Vuodet sodan loppumisesta Stalinin kuolemaan 1945–53 olivat neuvostokansalle edelleen ankaria. Muita kuin virallisia mielipiteitä ei ollut mahdollista ilmaista. Myös Vähän mukaan oppikirjat korostivat puolueen johtavaa roolia jokaisen ratkaisun yhteydessä ja liittivät yksittäiset sankarit aina kommunistiseen puolueeseen. Toisinajattelijat lähetettiin gulagiin eli pakkotyöleireihin. Tarinoita niistä ei painettu, joten aineistoja ei kertynyt, mutta suullisen historian pitkä traditio antoi kansalaisille tarvittavan informaation. Vasta vuoden 1991 romahduksen jälkeen historioitsijat ovat pystyneet vapaasti kertomaan Stalinin vainoamista kansoista ja kotiin palanneista sotavangeista, joita ei suinkaan juhlistettu, vaan lähetettiin maan omiin keskitysleireihin. Hruštšovin tultua valtaan asiat kehittyivät sallivampaan suuntaan, ja suuri joukko poliittisia vankeja vapautettiin. Neuvostoliitto oli hyvin ylpeä lähetettyään avaruuteen Sputnikin 1957 ja Juri Gagarinin 1961. Valtio paransi ydinaseistustaan ja laajensi intressipiiriään Afrikassa ja Aasiassa. Ei ihme, että Kim nimesi neuvostoihmisen (-miehen) soturiksi ja rakentajaksi, joka seisoo maailman valokeilassa.²⁸⁰

Suojasään aikana syntyi demokraattisen kansalaiskasvatuksen ituja, ja perustaksi otettiin vain kaikkien yhteisesti hyväksymät arvot: rehellisyys, inhimillisyys ja työn rakastaminen. 1970-luvun loppuun mennessä todettiin, että lisäksi on vaadittava sitkeyttä, omaatuntoa, vastuullisuutta, rehellisyyttä sekä arvokkuutta.²⁸¹ Todellisuudessa kuitenkin lakien ja julistusten kunnioitus väheni Neuvostoliiton loppuaikoina. Kelly kertoo autenttisen esimerkin 1960–70-lukujen oppilaiden enemmistön ja huomattavan opettajajoukon poliittisesta apaattisuudesta, vaikka ei välttämättä suoranaisesti kyynisyydestä, joka välillä pulpahti esiin julkisuudessa. Haastattelussa koululainen kuvasi historiantuntia: ”Ystäväni nousi ja sanoi: Tiedätekö kuinka Suuren isänmaallisen sodan aikana sotilaat marssivat taisteluun huutaen ’Isänmaan ja Stalinin puolesta!’ No, kuvitelkaa, että jos sota alkaisi nyt, menisivätkö ihmiset todella taisteluun huutaen ’Isänmaan ja Brežnevin puolesta’? Tietysti koko luokka repesi nauruun.”²⁸² Esimerkki kuvaa ristiriitaa, joka vallitsi oppikirjojen huolella neuvostojohdosta ja tunnollisesta oppilaasta rakentaman kuvan ja todellisuuden välillä. Kaikesta huolimatta venäläinen kulttuuri pitää yllä sankarimyyttä ratkaisevasti selvemmin kuin pienet, demokraattiset ja asukasluvultaan vähäiset pohjoismaat.

4. Oppikirjojen side yhteiskuntaan

Historian oppikirjat olivat elimellinen osa neuvostosysteemiin kasvattamista. Kim väitti maan demokratian kehittyneen 1960-luvulla joukkojärjestöjen kuten ammattiliittojen ja

²⁷⁹ Wertsch (2002), 79. Vrt. Dolutskij (1994), 240–243.

²⁸⁰ Vähä (2006), 95, Kim (1980) 162, Tugusova–Skorospelova (2001), 358. Kuitenkin Hruštšov ja muu johto totesivat erehtyneensä päästäessään suuren joukon ulkomaalaisia Moskovan festivaaleille 1957 keskustelemaan kansalaisten kanssa. Jazz, nailonsukat ja muut kulutushyödykkeet ja ennen kaikkea mielipiteiden vaihto järkyttivät kommunismin perusteita. (MT 25.7.2007) Vrt. Friedrich–Brzezinski (1966), 65.

²⁸¹ Kuznetsova: ”Razvitije soderžanija...” lehdessä ”Prepodavanije istorii...”, 9/2006 s. 11–12.

²⁸² Kelly (2005), 214.

Komsomolin kasvun ja vakiintumisen ansiosta. Ne muodostivat aktiivisimmat yhteiskunnalliset liikkeet. Yleinen maanpuolustusvelvollisuus ja palvelu asevoimissa katsottiin johtajien keskuudessa pakolliseksi. Kansalaiskasvatuksen tärkeä osa olivat historialliset päivämäärät ja juhlat. Jokainen opiskelija ja oppilas otti osaa vallankumouksen 50-vuotisjuhliin 1967, Leninin syntymän 100-vuotisjuhlaan 1970 ja luonnollisesti jokavuotisiin Voiton päivän juhliin 9.5. Kim esitteli ylpeänä Baikal–Amurin rautatien rakentamisen esimerkkinä sosialistisen työn huikeista saavutuksista.²⁸³ Yleisestikin oppikirjat korostivat kansallisia juhlia kuten miesten päivää (palvelukseen astuminen) 23.2., naisten päivää 8.3. ja koulun alkua 1.9. Tsaarin ajalta lähtien erilaisten juhlien merkitys on ollut Venäjällä paljon suurempi kuin länsimaissa. Unger esitteli joukon festivaaleja: Kevätjuhlat, Ensimmäisen vaon juhlat (kyntö), Sadonkorjuujuhlat, Maissinviljelijöiden juhlat, Koivupuun juhlat, Sirpin ja vasaran juhlat (jotka symboloivat kaupungin ja maaseudun yhteistyötä), eri henkilöille nimettyjen katujen juhlat, Työn kunnian juhlat sekä Sankarien muistojuhlat. Hänen mukaansa päätarkoitus oli ollut korvata uskonnolliset juhlat sosialistisen valtion kehittämällä festivaaleilla.²⁸⁴ Jo ennen vallankumousta jokainen keisarillisen perheen jäsenen nimipäivä oli ollut kansallinen vapaapäivä, joten juhlia oli riittänyt.

Ulkomaalaisia varten kirjoitetuissa teksteissä Neuvostoliiton imago oli varsin puhdas. Kirja ”Education in the USSR” mainosti neuvostokoulun antamaa kansainvälisyyskasvatusta 1970-luvulla. Neuvostotasavalloissa opetettiin venäjää toisena kielenä äidinkielen ohella, ja venäjistä oli tullut kansainvälisen kommunikoinnin ja yhteistyön kieli neuvostokansojen keskuudessa. Yksi neuvostoyhteiskunnan tärkeistä periaatteista oli kasvattaa lapset ja nuoret patrioteiksi ja internationalisteiksi. Kaikkien kouluvuosien aikana lapsia opetettiin olemaan humaaneja, kunnioittamaan kansallisia tapoja ja traditioita sekä välttämään ennakkoluulojen tai syrjinnän ilmaisemista. Neuvostoliiton tulevaisuuden kansalaiset on kasvatettu kaikkien kansojen ystävyyden hengessä, heille on opetettu kaikkien maiden työtekeviin kohdistuvan solidaarisuuden korkeat periaatteet ja uskollisuus rauhanaatteelle.²⁸⁵ Tällainen juhlava julistus joutui kuitenkin kyseenalaiseksi jo, kun tavallinen matkailija tapasi Baltian maiden alkuperäisasukkaita.

Talouskasvatukselle oli leimallista suunnitelmien esittäminen hankittujen kokemusten ja tulosten sijasta. Paperilla voitiin huoletti esittää, että *riistosta vapaan työn* (teoreettinen käsite) osuuden syvälinen ja vaikuttava esilletuonti sosialistisen yhteiskunnan vakiintumisessa ja työntekoon liittyvissä NKP:n ja neuvostokansan *perinteissä* (kursivoinnit KK) edistää varhaisnuorten psykologista valmentautumista yhteiskuntaa hyödyttävään tuottavaan työhön, jonka ulkopuolella ihmisen elämä ei voi olla arvokasta eikä onnellista. Tässä tarkoituksessa käytetään harkiten iskurityöhön, stahanovilaisliikkeeseen ja muihin sosialistisen kilvoittelun muotoihin liittyviä aiheita, tarkastellaan neuvostokansalaisten ponnisteluja viisivuotissuunnitelmien toteuttamiseksi sekä uhrautuvaa työskentelyä sodan aikana ja jälleenrakennustyössä. Uudenlainen asennoituminen ilmenee työkurina, huolehtivuudessa ja säästäväisyydessä suhteessa yhteiseen, yhteiskunnalliseen omaisuuteen, työnteossa omantunnon käskystä, ei työnantajan pelosta. Oppilaat tarkastelivat Leninin teosta ”Neu-

²⁸³ Kuznetsova: ”Razvitije soderžanija...” lehdessä ”Prepodavanije istorii...”, 9/2006, 11–12.

²⁸⁴ Unger (1974), 196. Paimiossa käynyt venäläinen opiskelija ei suinkaan vuonna 2004 kouluesittelyssä kysellyt yhtään suomalaisesta työstä ja opiskelusta, vaan: ”*Kakije u vas prazdniki?*” (Millaisia juhlia vietätte?) Totesin, että meillä juhlat eivät ole elämän tärkein asia, mutta selitin sitten tietenkin tärkeimmät kansalliset juhlapäivät.

²⁸⁵ Kuzin et al (1977), 14, 119. Tapasin 1970-luvulla useita nuorisojärjestö Komsomolin edustajia. Heistä monet olivat II ms:n veteraaneja, isoisia ja pukeutuivat tummiin pukuihin. Yhteistä kieltä meillä ei tuolloin ollut, mutta en usko, että sekään olisi paljon auttanut ”virallisen formuloinnin” läpäisemiseksi. Kts. myös Hedrick Smith (1976), passim.

vostovallan lähimmät tehtävät”. Parhaiten edistyneet luokat saattoivat opettajan opastuksella tutkia myös Leninin ”Kuutta teesiä neuvostovallan lähimmistä tehtävistä”. Yhdeksäsluokkalaisen piti osata luetella sarja sosialismin tunnusmerkkejä, johon kuului neljä pääotsikkoo ja yhteensä 20 alakohdtaa. Sen sijaan kapitalistisen tuotantotavan puitteissa objektiivisesti edistyksellinen talouselämän kansainvälistymisen tendenssi muuttuu väistämättä muodoiltaan toisten kansakuntien alistamiseksi ja orjuuttamiseksi.²⁸⁶ Kun ”Neuvostovallan lähimmät tehtävät” –teos oli peräisin vuodelta 1918, sopii kysyä, millä perusteella opetussuunnitelma katsoi siihen tutustumisen tärkeämmäksi kuin perehtymisen useassa oppikirjassa esitettyyn uusimman historian materiaaliin. Selityksenä on todennäköisesti se, että Leninistä oli tehty messiaaninen hahmo, pelastaja. Vasta ne oppilaat, jotka olivat parhaiten täyttäneet opin vaatimukset, pääsivät edes tutustumaan ”pyhiin teksteihin”.

Neuvostojärjestelmän mahdolliset epäonnistumiset eivät päätyneet oppikirjoihin ennen perestroikaa. Kukaan ei kertonut asukkaille Tšeljabinin lähellä Kystyssa 1957 tapahtuneesta ydinvoimalaonnettomuudesta, joka saastutti radioaktiivisesti laajan alueen. Sadat ihmiset saastuivat säteilystä, yli kymmenen tuhatta evakuoitiin, mutta kymmenet tuhannet jatkoivat silti asumista alueella. Sen sijaan Tšernobylin ydinvoimalan räjähtäminen huhtikuussa 1986 on dokumentoitu Kukuškinin kirjassa avoimuuden, *glasnostin*, hengessä tarkasti. Kirja kertoi onnettomuuden aiheutuneen kokonaisen ihmisjoukon vastuuttomuudesta ja välinpitämättömyydestä. Välittömien kuolonuhrien määräksi kirja ilmoittaa 28, mutta toteaa samalla säteilyn vahingoittaneen useita satoja ihmisiä ja onnettomuuden aiheuttaneen ainakin kahden miljardin tuolloisen ruplan vahingot. Sankareiksi kohoavat ympäri maan avustusta antaneet neuvostokansalaiset ja paikalle raivaustöihin saapuneet vapaaehtoiset. Myöhemmin Zagladin toteaa jopa kymmenien miljoonien ihmisten terveyden vahingoittuneen ja maatalouden kärsineen Kanadassa asti. Kukaan ei kantanut todellista vastuuta tästä rikoksesta.²⁸⁷ Avustustöissä olleet varusmiehet eivät olleet vapaaehtoisia. Yleisesti voi todeta koko yhteiskunnan tietynlaisen avoimuuden lisääntyneen ajan kuluessa, mikä on myös heijastunut kirjojen teksteihin.

5. Kansainvälisyyskasvatus

Neuvostoliiton 50-vuotisjuhlan kunniaksi 1972 julkaistiin Kansojen ystävyuden kunniamerkki. Aluksi se oli tarkoitettu kaikkien neuvostotasavaltojen, autonomisten alueiden ja kansallisten piirien ansioituneille kansalaisille. Myöhemmin se saatettiin myöntää jopa ulkomaalaisille, mikä merkitsi huomattavaa laajennusta alkuperäiseen. Kim mainitsee tältä ajalta maansa ulkopolitiittisina meriitteinä sotatoimien vähentämisen Indokiinassa ja Lähi-idässä sekä Euroopan turvallisuuden lisäämisen. Talouden rintamalla ilahduttavinta oli ollut yhteistyön vahvistuminen SEV:n sisällä. Huomattavan palstatilan sai myös Helsingissä vuonna 1975 pidetty Euroopan turvallisuus- ja yhteistyökokous. Samana vuonna toteutui myös yhteinen Sojuz-Apollo-avaruuslento Neuvostoliiton ja Yhdysvaltain yhteistyönä.²⁸⁸ Pysähtyneisyydestä huolimatta liennytyt tunkeutui oppikirjoihin asti Vietnamin sodan lopun ja Afganistanin miehityksen välillä. Varauksellinen suhde kapitalistisiin maihin säilyi kirjoissa kuitenkin koko ajan.

Aivan perestroikan alussa Furajevin kirja kertoi 10. luokan oppilaille muiden maiden kehityksestä seuraavat sivumäärät: 1) Sosialistisen maailmanjärjestelmän muodostuminen ja

²⁸⁶ Klokova raportissa ”Suomalais-neuvostoliittolainen... 1982”, 41–46.

²⁸⁷ Ostrovski–Utkin (1995), 374–375, Kukuškin (1988), 229–230, Zagladin et al (2002), 301.

²⁸⁸ Kim (1980), 228–232.

kehitys (60), 2) Suurimmat kapitalistiset maat toisen maailmansodan jälkeen (56), 3) Aasian ja Afrikan kansojen nousu kansalliseen vapaustaisteluun. Imperialismin siirtomaajärjestelmän heikkeneminen ja tuho (47), 4) Latinalaisen Amerikan kansojen imperialisminvastainen taistelu (10), 5) Kansainväliset suhteet toisen maailmansodan jälkeen, kansanliike rauhan puolesta (20), 6) Kansainvälinen kommunistien ja työläisten liike (23). Ensimmäinen luku sisälsi lisäksi alaluvun ”Sosialistisen vallankumouksen ja sosialismin rakentamisen yleinen lainmukaisuus ja ominaisuudet eri maissa”, ja toinen ”Kapitalismin yleisen kriisin syveneminen”.²⁸⁹ Sivumäärä osoittaa havainnollisesti oppikirjan viestin, jonka mukaan neuvostomaan todellisia ystäviä ovat vain sosialististen maiden kansalaiset. Teksti ei kerro, että nämä maat olivat puna-armeijan miehittämiä ja toteuttivat juuri siksi neuvostomielistä politiikkaa. Venäjän puhekielessä esiintyivät tuohon aikaan esimerkiksi käsitteet ”meidän saksalaisemme” ja ”heidän saksalaisensa”. Koulukasvatukseen kuului varoittelu seurustelemisesta ulkomaalaisten kanssa. Virallisestikin tuli ilmoittaa turvallisuusviranomaisille, jos oli keskustellut jonkun muun kuin neuvostokansalaisen kanssa.²⁹⁰

NKP:n XXVI puoluekokous piti Neuvostoliiton ja Yhdysvaltain sekä Varsovan liiton ja NATO:n välillä vallitsevaa sotastrategista tasapainoa parhaana rauhan takeena maapallollamme. Furajev kertoo seikkaperäisesti vuoden 1985 aserajoitusneuvotteluista, joissa erityisesti pyrittiin rajoittamaan avaruuden aseistamista, ”tähtien sotaa”. Teksti korostaa myös YK:n roolia neuvottelufoorumina, jossa Neuvostoliitto on erityisesti pyrkinyt lopettamaan ”siirtomaasorron”. Kuitenkin imperialistiset voimat ovat pyrkineet horjuttamaan Neuvostoliiton ja muiden rauhaarakastavien kansojen asemaa YK:ssa. Kirja mainitsee jopa hyvin suositut maailman nuorison ja opiskelijoiden festivaalit, jotka pyrkivät rakentamaan imperialisminvastaista solidaarisuutta, rauhaa ja ystävyyttä. Laajaa huomiota kiinnittivät Moskovan festivaalit 1985, joihin osallistui edustajia useista kymmenistä maista.²⁹¹ Kokeemukseni perusteella totean, että viimeistään tuolloin määräys ilmoittaa turvallisuuspoliisille keskustelusta ulkomaalaisen kanssa oli vaipunut onohduksen yöhön. Nuoret neuvostokansalaiset olivat epävarmoja siitä, mitä tulevaisuus tuo, mutta vaihtoivat mielipiteitä innokkaasti eri maiden edustajien kanssa. Sen paremmin Furajevin kirja kuin festivaalin virallinen ohjelma eivät käsitelleet joulukuusta 1979 jatkunutta Afganistanin miehitystä.

Kun Neuvostoliiton ainoiksi ystäviksi kuvattiin sosialististen maiden kansat, vastaavasti Furajev loi viholliskuvan johtavista kapitalistisista maista. Hänen mukaansa Yhdysvallat oli ”nykyaikaisen imperialismin perusvoima, josta oli tullut maailman huomattavin riistäjä”. Toisen maailmansodan jälkeen se edusti puhdasta aggressiivisuutta ja pyrki hallitsemaan sekä rajoittamaan maailmansosialismin laajentumista. Ainakin 35 miljoonaa amerikkalaista työläistä oli maan omin toimin tuomittu köyhyyteen, ja vain riistäjät rikastuivat. Samoin, vaikka Iso-Britannia oli taantunut aikaisemmasta valta-asemastaan, tuolloin istunut Thatcherin hallitus tukeutui suurimpiin monopoleihin ja lisäsi työttömien määrää. Ranska poikesi näistä kahdesta, koska siellä toimi huomattava kommunistinen puolue, mutta sekään ei ollut onnistunut ottamaan valtaa itselleen. Sen vaatimukseen Furajev kertoo ihannoiden kuuluneen kansalaisyhteiskunnan laajentamisen ja koko maan elämän demokratisoinnin(!) Saksan liittotasavallassa amerikkalaiset miehittäjät olivat tämän käsityksen mukaan kääntyneet saksalaisten remilitarisoinnin kannalle, ja natsismista luopuminen oli muuttunut

²⁸⁹ Furajev (1985), 286–287.

²⁹⁰ Sailas teoksessa Sailas–Susiluoto–Valkonen (1996), 238.

²⁹¹ Furajev (1987), 256–259. Osallistuin itse Moskovan festivaaliin hieman liian iäkkäänä ja kuulin Mihail Gorbatšovin avajaispuheen. Tärkein anti oli olla ensi kertaa Moskovassa ja vielä siten, että osasin itse hiukan venäjää, mikä avasi varsin monia ovia. Valokuvasin hotelli Universitetškajan pihalla tuolloin harvinaisen miliisin Mercedes-Benzin ja kävin Novodevitšin luostarin hautausmaalla Nikita Hruštšovin haudalla.

farssiksi. Jopa länsisaksalaiset monopoliyhtiöt tunkeutuivat Aasiaan, Afrikkaan ja Latinalaiseen Amerikkaan. Muut kapitalistiset valtiot kuten Italia ja Japani tukivat tätä kehitystä.²⁹² Mitä pidemmälle aika kului ja tiedonvälitys tunkeutui Neuvostoliittoon, sitä vaikeammaksi myös opetuksessa tuli sen perusteleminen, että läntiset työläiset eläisivät äärimmäisessä kurjuudessa. Asumistason korkeus ja kulutushyödykkeiden valtava määrä neuvostotasoon verrattuna puhuivat selvää kieltään.

Oppikirjat pyrkivät torjumaan läntisen kulttuurin ”dekadenssin” ylistämällä ainoaa hyväksytyä taidesuuntaa, sosialistista realismia. Furajevin mukaan porvarillisuuden irtoaminen humanismin ideasta johti porvarillisen taiteen dehumanisaatioon. Oppilaat saivat nyt lukea vain lännen ”edistyksellisistä” kirjailijoista kuten Bertoldt Brecht ja Ernest Hemingway. Charlie Chaplinia kiitettiin elokuvastaan ”Diktaattori”, koska se suuntautui fasismia vastaan. (Neuvostokirja ei maininnut, että Chaplin teki samalla kaikki diktaattorit, myös Stalinin, naurunalaisiksi). Pablo Picasso pääsi tekstiin teoksensa ”Guernica” vuoksi, koska se kuvaa saksalaisten pommittamaa espanjalaista kaupunkia 1937 sisällissodan aikana. Lisäksi Picasso oli julkisesti tunnustautunut kommunisti.²⁹³ Viimeksi mainittu yksityiskohta pyhitti tietysti tekijän maalaukset neuvosto-opikirjaa varten. Muutoin niiden toteuttamistapa ja tyyli on maallikonkin silmin mahdollisimman kaukana virallisen sosialistisen realismin vaatimuksista. Kokonaisuutena oppikirjojen kansainvälisyyskasvatus realisoitui neuvostojärjestelmän ylistämiseen ja länsimaiden ankaraan arvosteluun politiikan, sosiaalisen elämän, talouden ja kulttuurin alueilla.

6. Kansalainen sosialismin raunioilla

Vuoden 1991 romahdus aiheutti oppikirjoihin muutoksia heti seuraavana vuonna. Žarova ja Mišina ottivat käyttöön sellaisia ilmaisuja kuin ”Tie porvarilliseen edistykseen 1905–17” sekä ”Venäjä kahden porvarillisen vallankumouksen välillä 1907–17”. Tämä oli 70 vuoteen ensimmäinen kerta, jolloin porvarillisen demokratian käsite voitiin nähdä myönteisenä venäläisessä oppikirjassa. Samalla tavoin tekijät kuvasivat neuvostojärjestelmän kulmakiveä, kollektivisointia, talonpoikaisraatajien *tragediaksi*. Kollektivisointi alkoi 1928–29 ja se oli maan neljäs suuri talonpoikaisreformi. Kommunistisen doktriinin mukaan kulakki ei sopinut hallinnollisesti suunniteltuun talouteen itsenäisenä, maata omistavana, tuotantopäätöksiä tekevänä viljelijänä. Koska hänellä oli tilallaan työntekijöitä, hän oli myös riistäjä ja hänet katsottiin sen vuoksi luokkaviholliseksi. Pravda raportoi, kuinka talonpojat kylittäin ja alueittain siirtyivät kolhoosiin, mutta kulakeille se oli mahdotonta. Vuoteen 1930 mennessä yli 50 % talonpojista eli kolhooseissa. Valtio sosialisoi välittömästi heidän talonsa, karjansa ja jopa kanansa. Maan vuokraaminen ja työväen palkkaaminen kiellettiin ja kulakki- en loppuomaisuus takavarikoitiin.²⁹⁴ Juuri maaomaisuuden kollektivisointi oli Stalinin lyömä viimeinen naula venäläisen talonpojankin arkkuun, sillä tämä operaatio mursi maaseudun selkärangan. Käytännössä ei ole toistaiseksi tutkimustietoa siitä, miten opettajat pysyivät muuttamaan opetustaan uusien vaatimusten mukaiseksi.

Vuosien 1932–33 nälänhätä oli kollektivisoinnin synkkä seuraus, joka Žarovin ja Mišinan mukaan tappoi arviolta 25–30 miljoonaa ihmistä. Äidit varastivat viljaa kolhoosien pelloilta nälkäisille lapsilleen; työläiset toivat siemeniä taskuissaan ja paitansa alla. Säädettiin laki näiden ”provokaattorien” rankaisemiseksi. Viidessä kuukaudessa vuoden 1932 aikana

²⁹² Furajev (1985), 127–163.

²⁹³ Furajev (1985), 168–177.

²⁹⁴ Žarova–Mišina (1992), 3, 281–286. 1.kaappausyrityksen 1991 jälkeinen oppikirja (Davies, 1997, 120).

ammuttiin yli 2000 ihmistä, mukana useita naisia, näistä rikoksista. Sanan ”nälkä” julkinen mainitseminen katsottiin rikokseksi, josta määrättiin 3–5 vuoden vankeustuomio. Erityisesti Ukrainassa kokonaisia kyliä kuoli näiden vuosien aikana. Koiria, kissoja ja muita lemmikkieläimiä syötiin, ja vanhemmat jopa söivät kuolleita lapsiaan. Seurauksena oli, että Stalin muutti maatalouspolitiikkaansa: kolhoosilaiset saivat viljellä omaa pientä palstaansa ja omistaa enintään kaksi lehmää. Joka tapauksessa kolossaalisen uhrimäärän jälkeen kollektivisointi päättyi 1937, jolloin 93 % aikaisemmista maataloista oli liitetty kolhooseihin. Prosessin merkitystä kuvaa, että edes Hruštšov ei maininnut Ukrainan nälänhätää vuoden 1956 puoluekokouksessa pitämässään salaisessa puheessa, jossa hän muutoin tuomitsi Stalinin henkilökultin ja useat muut toimet.²⁹⁵ Kun tutkijatkaan eivät saaneet julkaista yhtään sanaa tämän tragedian tapahtumista, on selvää, ettei siitä kirjoitettu oppikirjoissa ennen järjestelmän muuttumista.

1950-luvulla ilmenneen teknisen kehityksen hitauden syyt olivat poliittiset. Ostrovskij ja Utkin toteavat, että idän ja lännen poliittinen vastakkainasettelu sai Neuvostoliiton lopettamaan läntisen teknologian hankkimisen, kuten se oli 1920–30 –luvuilla tehnyt. Maan talous oli pitkälle keskitetty, ja raha- ja talousuudistukset eivät vastanneet massojen tarpeita. Parhaat tulokset saavutettiin sotilasteologiassa, koska teollisuus oli valjastettu palvelemaan asevarustelua. Toisaalta kukaan uusista johtajista ei halunnut toistaa vuosien 1937–38 suuria puhdistuksia. Stalinin jälkeisenä aikana neuvostoyhteiskuntaan syntyi uusia ryhmiä kuten sotilas- ja tieteellisteknologian specialistit. Ryhmät olivat käyttökelpoisia hallitukselle ja kykenivät hyötymään siitä taloudellisesti.²⁹⁶ Oppikirjat mainitsivat vasta paljon myöhemmin ja silloinkin sivulauseissa, että sotilasteknologian tutkimusta varten perustettiin monia uusia, suljettuja kaupunkeja erityisesti Siperiaan. Niiden asukkaat saivat korkeampaa palkkaa kuin muut, niissä oli paremmin varustettuja kauppoja ja palveluita, mutta muiden neuvostokansalaisten oli vaikea päästä käymään niissä ja ulkomaalaisilta käynti oli täysin kielletty.

Henkilökultista luopuminen tuotti historianopetukseen muutamia erittäin hienojakoisia määryksiä. 20 vuotta ehdottomana vaatimuksena toiminut NKP:n lyhyt kurssi jätettiin pois, ja Stalinin nimen mainitseminen ilman kriittisyyttä kiellettiin. Oppilaan piti muistaa Neuvostoliiton päämajan ja sotaneuvoston toimet Suuressa isänmaallisessa sodassa, mutta ei vastuullisten päättäjien nimiä.²⁹⁷ Hankalinta lienee ollut palauttaa mieleen, mikä milloinkin oli sallittua muistaa.

Materiaalini oppikirjat eivät ole kertoneet Tbilisin mielenosoituksista ja mellakoista heti henkilökultin tuomitsemisen jälkeen. Gruusialaiset kansallismieliset saivat tietoja Hruštšovin salaisesta puheesta melko pian ja tulkitsivat sen suunnatuksi paitsi gruusialaista Stalinia, myös yleisesti koko kansaansa vastaan. Tämä johti mielenosoituksiin ja lopulta 9. maaliskuuta 1956 siihen, että Tbilisin keskuskomiteaa suojaava puna-armeijan osasto avasi tulen mielenosoittajia vastaan ja surmasi todennäköisesti satoja näistä.²⁹⁸ Jäljelle jää kysymys, mitkä muut vastaavat tapahtumat ovat edelleen pimennossa ja mistä syystä.

Neuvostojärjestelmää vastaan 1960-luvun alussa suunnattu kapinointi ilmestyi oppikirjoihin lähes 40 vuotta jälkeenpäin. Tugusova ja Skorospelova kuvaavat Novotšerkasskin tapahtumia 1962, jolloin asukkaat protestoivat ja osoittivat mieltään leivän, lihan, voin ja palvelu-

²⁹⁵ Žarova–Mišina (1992), 287, Ostrovskij et al. (1992), 153–156, Fortunatov (1998), 271–274.

²⁹⁶ Ostrovskij–Utkin (1995), 360–361.

²⁹⁷ ibidem, 374–375.

²⁹⁸ *Trud*-lehden toimittaja S.Statnikov 3/1956, sit. <http://www.revolutionarydemocracy.org/rdv5n2/georgia.htm>

jen hintojen nousua vastaan. Neuvostojohdosta oli paikalla politbyroon jäsen Anastas Mi-kojan. Sisäministeriön joukot avasivat tulen mielenosoittajia vastaan ja kymmeniä ihmisiä kuoli. Vallanpitäjät olivat 1960-luvullakin varovaisia ja tuhosivat välittömästi monet toisinajattelun yritykset. Jatkuvan tavarapulan vallitessa talousrikollisia pyrittiin rankaisemaan ensimmäisinä. Kuolemanrangaistus otettiin uudelleen käyttöön, ja vuosina 1962–64 runsaat 160 ihmistä teloitettiin.²⁹⁹ Linja oli määrätietoisesti ja tarkoituksella valittu. Pelotusvaikutus toteutettiin mainitsemalla lehdissä ”ammuttu aamunkoitteessa”, mutta oppikirjoihin teloituksia ei otettu.

Brežnevin johdolla yritettiin sittemmin kohottaa kansalaisten elintasoja. Suurin ongelma oli, että ihmisillä oli rahaa, mutta kaupoissa oli tuskin mitään ostettavaa. Tämän ajan symboliksi muodostuivat pitkät jonot, joissa ihmisten oli seistävä tuntikausia. Samalta ajalta Barghoorn kuvasi neuvostoyhteiskunnan tuleviksi johtajiksi haluavien opiskelijoiden maailmankuvaa. He olivat erikoinen sekoitus antikapitalismia ja neuvostonationalismia. Barghoorn jopa ennusti, että ideologisen puhtauden vähittäinen pirstoutuminen ei estäisi neuvostoeliittiä yhdistämästä myyttejä ja tuntemuksia. Patriotismi ja erityisesti venäläinen nationalismi kukoistaisivat epäilemättä, erityisesti jos sisä- ja ulkopolitiikka olisivat menestyksellisiä. Kuitenkin tulevaisuudessa johtajien olisi pakko käyttää aiempaa hienostuneempia menetelmiä ja suurempaa tarkkuutta, mikäli he aikoisivat säilyttää edes 1960-luvun nuorison, etenkin koulutetun nuorison tuen.³⁰⁰ Tämä auttoi – jonkin aikaa. Kirjoittaja on ennustanut hämmästyttävällä tavalla oikein, miten 2000-luvulla erityisesti Venäjän äärikansalliset liikkeet käyttävät myyttejä ja ennakkoluuloja hyväkseen.

Erot puolue-eliitin ja tavallisen kansan välillä suurenevät 1960-luvulta alkaen. Tugusovan ja Skorospelovan mukaan nomenklatuuran rooli kasvoi Brežnevin aikana ja sen jäsenet olivat kiinnostuneita ainoastaan omasta hyvinvoinnistaan ja etuoikeuksistaan. Puolueen vastuullisia työntekijöitä varten oli omat ravintolat, kaupat, muotiliikkeet, sanatoriot ja metsästysmajat. Imartelu, suojelu ja nepotismi kasvoivat myös. Käsitys ”*samizdat*”, omakustanne, syntyi vastustamaan tätä järjestelmää. Ihmiset alkoivat julkaista omia, sensuroimatonta lehtiään, joita kirjoitettiin ja kopioitiin kellareissa ja varastoissa. Perustuslain kauniit sanat olivat riittämättömät, koska maassa ei käytännössä ollut korkealaatuisia tuotteita. Ihmisten oli pakko jonottaa kaikkea tuntikausia. He etsivät välttämättömiä kodinhoidon tarvikkeita, joita maassa tuskin ollenkaan tuotettiin tuolloin. Vasta 1990-luvulla oppikirja saattoi kertoa talouselämän laajenevasta kieroutumisesta. Hiljaisuudessa ja laittomasti harmaa talous laajeni: painettiin kuponkeja, joilla saattoi ostaa huonekaluja, mattoja, autoja ja muita kulutustavaroita.³⁰¹ Venäläiset käyttävät itse termiä varjotalous (*tenevaja ekonomika*).

Viisivuotissuunnitelmien taru päättyi 1989. Ostrovskij'n ja Utkinin mukaan ainoatakaan niistä ei ollut toteutettu vuoden 1928 jälkeen. Tavarapula johti ”sokerikriisiin”, ”teekriisiin” ja vieläpä ”tupakkakriisiin” vuosina 1989–90. Mielenosoittajat vaativat hallituksen eroa. Samoin kansalaiset edellyttivät historian valkoisten läikkien täyttämistä, eli halusivat yhdistää oikealla tavalla historian positiiviset ja negatiiviset tapahtumat. Baltian maiden itsenäisyysliikkeet stimuloivat useita suvereenisuuden vaatimuksia muissa neuvostotasavalloissa. Niistä seurasi myös konflikteja ja verenvuodatusta Armenian ja Azerbaidžanin välillä. Elokuussa 1991 vanha kommunistiblokki yritti vallankaappausta, Putschia, neuvostohallinnossa Gorbatšovin ollessa lomalla Krimillä. Juntta epäonnistui, koska heillä ei enää ollut

²⁹⁹ Žuravljev et al. (1998), 598.

³⁰⁰ Ostrovskij–Utkin (1995), 395–404, Tugusova–Skorospelova (2001), 380, Barghoorn (1966), 111.

³⁰¹ Tugusova–Skorospelova (2001), 387–389, 394, Fortunatov (1998), 316–319.

tukea rakenteiden sisällä. Venäjän federatiivisen tasavallan presidentti Boris Jeltsin seiso i panssarivaunun päällä ja julisti juntan toiminnan laittomaksi. Syyskuussa 1991 duuma tunnusti Viron, Latvian ja Liettuan itsenäisyyden. Joulukuun 26:ntena neuvostotarina loppui.³⁰² ”*Proletarii vseh stran, izvinite.*” (Kaikkien maiden proletaarit, antakaa anteeksi.)

Ulkomaalaisen on vaikea langettaa ankarampaa historian tuomiota neuvostososialismin aikakaudelle kuin 1990-luvun venäläiset oppikirjat ovat juuri kansalaiskasvatuksen kohdalla antaneet. Pääosa niiden kritiikistä kohdistuu epäonnistuneeseen taloudenhoitoon. Itse Stalin joutui tinkimään maatalousohjelmastaan ja sallimaan talonpojille vähäisen omien palstojen viljelyn, koska muuten kuolleisuus nälkään olisi noussut kohtalokkaaksi. Hruštšovin aikana maailman suurin ja luonnonvaroiltaan rikkain maa joutui ostamaan viljaa ulkomailta. Brežnevin aikana leipää riitti pääosin kaikille, mutta sisäinen eriarvoisuus kasvoi ja kulutustavaroista oli huutava pula. Gorbatšov yritti uudistaa järjestelmää sisäisin muutoksin, mutta silloin oli jo liian myöhäistä. Sananvapauteen ja markkinatalouteen totuneen länsimaalaisen on vaikea ymmärtää, että jopa ennen henkisiä vapauksia ihmisille on turvattava ravinto, asunto, työpaikka ja mahdollisuus hankkia riittävästi kulutushyödykkeitä oikeudenmukaiseksi koetulla hinnalla. Vasta perustarpeiden tyydyttämisen jälkeen historiallinen kehitys on yleensä vienyt demokratian suuntaan. Kun verotusjärjestelmää ei oikeasti ollut olemassa, kansalaisten oli vaikea käsittää, miten valtio rahoitti palvelut. Kaikki vain ”tuli” jostakin. Tunnetuimpia kysymyksiä neuvostoaikana oli ”*Tštó oni nam segodnja dajut?*”, ’Mitä meille tänään annetaan?’

7. Interregnum

Historian valkoisten läikkien täyttämisen merkeissä oppikirjat kertoivat koko 1990-luvun pääasiassa neuvostokauden virheistä. Vuosituhannen vaihteeseen mennessä maan menneisyyden ruodinta ulottui järjestelmänmuutoksen jälkeiseen aikaan. Vakavin ongelma oli Šumilovin mukaan edelleen taloudellinen tilanne. Muutos markkinatalouteen, hintojen vapautus ja pääministeri Jegor Gaidarin ”sokkiterapia” johtivat inflaatioon ja vielä pahempaan tavarapulaan. Elokuun 17:ntenä 1998 Venäjän rupla menetti kaksi kolmasosaa arvostaan. Vaihdettuaan pääministeriä neljästi Jeltsin onnistui vihdoin vakiinnuttamaan talouden keväällä 1999.³⁰³ Moskovassa tuolloin asuneena voin todeta elokuun tapahtumilla olleen suuri merkitys Venäjän omalle tuotannolle. Tuontitavaroiden voimakkaasti noussevat hinnat pakottivat venäläiset kehittämään omaa teollisuuttaan ja maatalouttaan. Supermarketista Moskovassa löytämäni ensimmäinen tuote oli Brasiliasta tuotu pakastekana, ikään kuin ”*kuritša*” ei voisi kasvaa Moskovan alueen maaseudulla. Valuuttapulasta kärsivällä maalla oli varmasti muitakin rahareikiä. Tätä pyrittiin selkeästi muutoksilla korjaamaan, mistä puolestaan oppikirjat saattoivat kertoa hieman myöhemmin.³⁰⁴ Valtio ryhtyi suosimaan omaa elintarvike- ja muuta teollisuutta ja liikeyritykset järjestivät massiivisia kampanjoita kotimaisten tuotteiden ostamiseksi.

Šumilov ja Rjabikin myöntävät, että valtion romahtaminen aloitti Venäjällä desentralisaation samoin kuin nationalismin ja regionalismin. Tasavalloissa valta siirtyi kansallisten eliittien käsiin. Liittovaltiosopimus salli enemmän vapauksia eri tasavaltojen kansalliselle koulutusjärjestelmälle kuin Venäjän federaation alueiden vastaavalle. Stalinin hallinnon sortamien kansojen kunnia palautettiin. Joissakin tasavalloissa asuvien venäläisten asema

³⁰² Ostrovskij–Utkin (1995), 453–467, Tugusova–Skorospelova (2001), 427–432.

³⁰³ Šumilov–Rjabikin (2000), 408–421, Tugusova–Skorospelova (2001), 436–438.

³⁰⁴ Štšagin–Lubkov (2004), 380.

heikkeni ja he pyrkivät muuttamaan varsinaiselle Venäjän alueelle.³⁰⁵ Venäjän federaation kaudella vuodesta 1993 alkaen on pyritty palauttamaan kasvatuksen päämääräksi ihmisen tekeminen kansan hallinnon subjektiksi. Näin 1920-luvun teoreetikkojen ajatukset on herätetty henkiin. Tuolloin kansalaisen tuli yhteiskunnallis-valtiollisena patrioottina tavoitteiden mukaan kunnioittaa valtiota, perustuslakia, tavallisia lakeja ja valtion symboleja, sekä auttaa valtion rakentamisessa. Kuznetsova katsoo nykyisen kansaliskasvatuksen sisältävän laajan ohjelman ihmisen valmistamiseksi osallistumaan maan poliittiseen, taloudelliseen, kulttuuriseen ja siveelliseen elämään.³⁰⁶ 2000-luvun edetessä voidaan kuitenkin havaita selkeä pyrkimys vallan palauttamiseen keskusjohdolle. Tämä sisältää sen, että lainsäädäntöelin duuma näyttää olevan vastuussa presidentille ja hallitukselle, eikä päinvastoin, mitä puolestaan parlamentaarinen demokratia edellyttäisi.

Nuorten kansalaisten kasvatuksessa historian oppikirjat ovat kertoneet laajasti 1990-luvun Tšetšenian sodasta. Valtion hajotessa monet pienet tasavallat julistautuivat itsenäisiksi, mutta palasivat pian Venäjän federaation helmaan, kuten Tuva ja Tatarstan. Tšetšenia jäi kuitenkin itsenäiseksi. Venäjä päätti presidentin ukaasilla käynnistää ”kampanjan perustuslaillisen järjestyksen palauttamiseksi Tšetšeniassa”. Duuma jätettiin tässä kohdin täysin syrjään. Samaan aikaan Venäjän presidentin henkivartijoihin kuulunut henkilö (jonka nimeä Šumilov ja Rjabikin eivät kerro) toimi haitallisesti kansallisen turvallisuuden johtajana Kaukasuksella. Hän ei osoittanut mitään valtioviisautta, kärsivällisyyttä, diplomatian hallintaa tai vuoristokansojen historiallisten ja kulttuuristen traditioiden ymmärtämystä. Sotaan lähetettiin 18-vuotiaita venäläisiä varusmiehiä lyhyen koulutuksen jälkeen, mikä tietysti johti ankariin tappioihin ja umpikujaan ratkaisua etsittäessä. Šamil Basajevin johtamat tšetšeenit ottivat sairaalan henkilökuntineen panttivangikseen Budjonnovskissa 1995. Seurauksena oli runsaasti kuolleita ja haavoittuneita. Jeltsin lähetti kenraali Aleksander Lebedin neuvottelemaan kapinallisten kanssa, missä hän myös onnistui solmimalla väli- rauhan Aslan Mašadovin kanssa Hasavjurtissa elokuussa 1996.³⁰⁷ Myöhemmin presidentti Putinin neuvonantaja Vladislav Surkov nimitti tätä ”häpeälliseksi antautumiseksi”.³⁰⁸

Valtion ulkopuoleltaan sama arvostus on hyvin tärkeä kaikille kansoille. Se on vielä merkityksellisempi Venäjälle Neuvostoliiton vahvuutensa päivinä nauttiman kunnioituksen vuoksi. Aleksandr Krederin oppikirjasta 1997 syntyneessä debatissa Venäjän opetusministeriön edustaja Vodianski (joka itse salli kritiikin) kuvasi Robert Maierin mukaan tilannetta perinteiseksi: Se, joka arvostelee hallitusta, esivaltaa tai johtoa, arvostelee isänmaata. Valtion suojele millä keinoin tahansa on patrioottinen velvollisuus. Varaopetusministeri Batšyn valitteli samassa yhteydessä maanmiestensä piintynyttä manikealaista tapaa jakaa kaikki ”hyviin” ja ”pahoihin”, ”meikäläisiin” ja ”vieraisiin” sekä ”mustaan” ja ”valkoiseen”. Juri Poljakovin mukaan oli syntynyt ainutlaatuinen tilanne, jossa valtio omaksumansa oppikirjapolitiikan kautta propagoi ja rahoittaa valtionvastaista ideologiaa. Tilaisuudessa to-

³⁰⁵ Šumilov–Rjabikin (2000), 435–436.

³⁰⁶ Kuznetsova: ”Razvitije soderžanija...” lehdessä ”Prepodavanije istorii...”, 9/2006, 11–12.

³⁰⁷ Šumilov–Rjabikin (2000), 438, Fortunatov (1998), 334.

³⁰⁸ Surkov Jedinaja Rossijan puoluekokouksessa 7.2.2006, www.edinros.ru. Valtion käymä sota saattaa johtaa muutoin täysin rauhallisissa oloissa elävän opettajan moraaliseen ongelmaan. Pietarin elokuva- ja TV-korkeakoulun matematiikan lehtorin Tatjana Bykovan mukaan sota aiheutti arvostelupaineita nuorten miesten tenttien kohdalla. Venäläinen arvosteluasteikko toimii rajoissa 1–5, joista 1 on heikoin ja 5 paras. Jos miesopiskelija sai kaksi kertaa peräkkäin arvosanan 2, hänet erotettiin korkeakoulusta ja määrättiin armeijapalvelukseen. Siinä puolestaan oli suuri mahdollisuus joutua lähetetyksi Tšetšeniaan ja menettää henkensä. Opettaja joutui tällöin vähintään harkitsemaan, antaako hän opiskelijalle uusintamahdollisuuden, vai lähettääkö suoraan varusmieheksi.³⁰⁸ Sittemmin Venäjä on siirtynyt käyttämään Tšetšeniassa sisäministeriön erikoisjoukkoja.

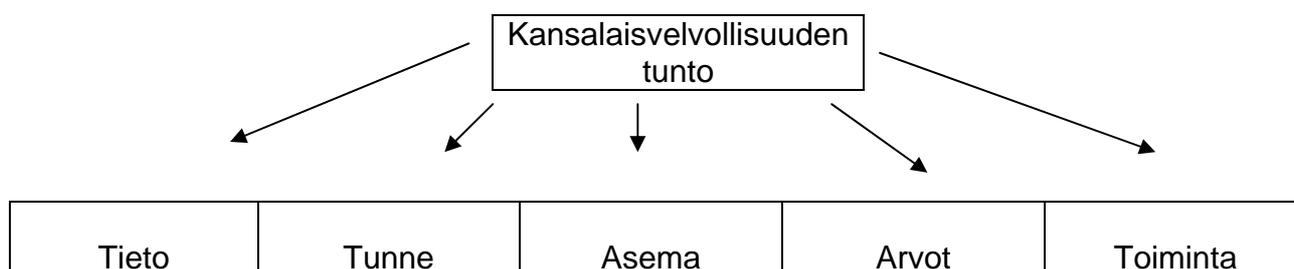
dettiin myös olevan tiedemiesten ja oppineiden asia riidellä siitä, mikä Venäjän historian konsepti on oikea. Valtion koululla ei kuitenkaan voi olla oikeutta kasvattaa lapsia valtionvastaisessa ja epäkansallisessa hengessä.³⁰⁹ Vaikuttaa siltä, että Venäjän päättäjiä on hyvin vaikea ymmärtää seuraavaa: Ulkomaat ja etenkin länsimaat arvostaisivat Venäjää enemmän, jos maa sallisi oppikirjoissaankin moniarvoisuuden kehittämisen.

Euroopan-laajuisessa kyselyssä ”Youth and history” 1994–95 tiedusteltiin, pitävätkö oppilaat omaa historiankirjaansa luotettavana ja objektiivisena informaatiolähteenä. Kaikista nuorista venäläiset oppilaat pitivät lukemiaan kirjoja epäluotettavimpina. Wertschin samaan aikaan haastattelemat noin 200 opettajaa pitivät samoin keskusteluja perheen kanssa, filmejä ja romaaneja huomattavasti tärkeämpinä kuin oppikirjoja, jotka jäivät arvostuksessa kymmenestä lähteestä vähäisimmiksi.³¹⁰ Robert Maierin haastattelemat tutkijat eivät kuitenkaan katsoneet tämän horjuttavan kirjantekijöiden itseluottamusta. Kirjoittajat syyttävät tällöin opettajien vastahankaisuutta ja opetusviranomaisten byrokratiaa. Kustantajat pitävät puolestaan tällaisia kyselyjä merkityksettöminä. Valtion duuma protestoi ”kosmopoliittisia” tekstejä vastaan Stalinin ajan tapaan, ja lehdistössä purkautui kuohunta ”isänmaallisessa hengessä tapahtuvasta mytologisoinnista”. Kuitenkin useimmissa tapauksissa oppikirjoja koskeva polemiikki on myös ammattilehdissä rajoitettua. Venäjän opetusministeriö ei tutkijoiden lausunnon mukaan puutu kirjojen sisältöön runsaasti. Vain avoimesti ääriilmiöitä kannattavat asenteet poistetaan kirjoista, ja ministeriö tukee demokraattisia arvoja kannattavaa, valtiollis-isänmaallista ideologiaa. Opettaja voi vapaasti valita käyttämänsä kirjan – tai opettaa ilman kirjaa.³¹¹ Kun on edetty 2000-luvulle, kustantajien on ollut pakko ottaa huomioon valtion antama rahoitus.

8. Uuden näkökulman muodostaminen

Venäjän valtion omistaman opettajien täydennyskoulutuslaitoksen, *Sivistystyöntekijöiden pätevyyden ja uudelleen koulutuksen kohottamisen akatemian* tutkija A.N. Joffe esittää Venäjän kansalaiskasvatuksen uuden mallin taulukon muodossa. Laitos tekee kansalaiskasvatuksen perustutkimusta ja järjestää aihealueen seminaareja ja konferensseja.

Taulukko 9: Kansalaiskasvatuksen malli

Joffen mukaan jotkut tutkijat yhdistävät *kansalaissivistyksen* pelkästään arvovapauteen, vastuuseen, itsemääräämiseen, itsenäisyyteen, sallivuuteen ja monimuotoisuuden kunni-

³⁰⁹ Maier, Robert: ”Kräfte der Demokratisierung...” teoksessa Kühnhardt–Tschubarjan (toim.)(1999), 177.

³¹⁰ Angvik-Borries (1997), B 42–50, Wertsch (2002), 127.

³¹¹ Maier, Robert: ”Zum Wandel...” teoksessa Becher–Riemenschneider (2000), 219–220. Kirjantekijöiden lausunto tuntuu syyn vierittämiseltä toisten niskoille. Sana ”rajoitettu” (beschränkt) ei kerro, rajoittavatko keskustelua viranomaiset, vai onko kyseessä itsesensuuri. Kustannusten vuoksi oppikirjan on saatava ministeriön suositus, jotta painos olisi riittävän suuri, ja hinta ei nousisi liian korkeaksi.

oittamiseen, joita he sitten vertailevat lähihistorian tapahtumien suhteen. Toisten mielestä kaikkien yhteiskuntien kansalaissivistys riippuu näiden periaatteista ja tavoitteista, jotka vaihtelevat ja ovat sidoksissa valtion historialliseen vaiheeseen ja sen kulttuurisiin perusteisiin.³¹² Vaikka Joffe ei ota selvää kantaa, hänen kuvaamansa kansalaissivistyksen ensimmäinen osa muistuttaa Ranskan vallankumouksesta alkaen länsimaissa kunnioitettuja arvoja. Jälkimmäinen määritelmä on suhteellisempi ja sen avulla voidaan argumentoida vaikkapa Venäjällä 2000-luvulla yleiseen käyttöön otettu ”suvereeni demokratia”. Voidaan tulkita Joffen kuitenkin tukevan ensiksi mainitsemiaan absoluuttisia arvoja.

Joffe erittelee myös neuvostoajan ja Venäjän federaation kansalaiskasvatuksen eroja. Edellinen korosti marxismi-leninismiä filosofiansa perustana, kommunistista puoluetta kaikenkattavana voimana ja johtajana sekä internationalismia, eli kaikkien maiden proletaarien taistelua rikkaita vastaan. Nykyisin arvossa ovat uskonnollinen henkisyys (uskonto on palautettu kouluaineeksi), valtiollisuus / suurvaltahenkisyys (*deržavnost*), (mutta vahvan valtion idea on Venäjällä käännetty: *kansalaiset palvelevat virkamiehiä*, eikä päinvastoin), sekä patriotismi. Viimeksi mainittu ymmärretään yhä enemmän sotapatrioottiseksi kasvatukseksi, kun alkeissotilaalliset harjoitukset on kouluaineena pyritty herättämään henkiin. Ympyrä on sulkeutunut, kun pedagogit jälleen ymmärtävät kansalaiskasvatuksen luopumiseksi yksilöllisyydestä ja palaamisesta Komsomolin ja pioneerien traditioihin. Kuitenkin demokraattinen kansalaiskasvatus eroaa kommunistisesta seuraavasti:

- ei pyri totaaliseen elämänhallintaan
- ei anna valmiita vastauksia, vaan pyrkii asettamaan kysymyksiä
- pyrkii antamaan valmiuksia yksilöllisille ratkaisuille, eikä tähtää yhdenmukaisuuteen.

Kansalaissivistyksen suurin ongelma liittyy yhteiskunnallisiin arvostuksiin. Esimerkkeinä Joffe mainitsee valtion osalta koulutusta järjestävien virkamiesten autoritaarisuuden ja luutuneisuuden, joka ei ymmärrä kansalaiskasvatuksen tärkeyttä. Sosiaalisten arvostusten osalta ongelmana on ennen muuta oikeudellisen ja poliittisen kulttuurin matala taso (ihmiset eivät tunne oikeuksiaan, ovat passiivisia ja vastuuttomia). Opetukselta puuttuu myös materiaalisia resursseja kuten kirjoja, havaintoaineistoa sekä selkeää tavoite siitä, mihin kansalaiskasvatuksella pyritään. Joffe arvostelee myös opettajia konservatismista ja muodollisuudesta, vanhanaikaisesta suhtautumisesta teknologiaan sekä eri aineiden opettajien välisestä riitelystä aineiden tärkeydestä. Koululaisetkin saavat osansa: heitä vaivaa kiinnostuksen puute yhteiskunnallisiin asioihin ja perheen antaman kansalaiskasvatuksen puute, jonka aiheuttaa vanhempien negatiivinen asenne yhteiskuntaa kohtaan. Samoin heiltä puuttuu kansalaisvastuu, joka puolestaan johtuu siitä, että nuorten ei haluta osallistuvan poliittiseen elämään.³¹³ Neuvostoaikana NKP halusi kyllä nuoria poliittiseen toimintaan, mutta vain oman ideologiansa määräämällä tavalla. Joffen esitys on yksi osoitus venäläisen tutkimuksen avarakatseisuudesta ja laajuudesta. Se kumoaa omalta osaltaan väitteen siitä, että yhteiskuntaa ja opetusta koskeva keskustelu olisi täysin tukahdutettu 2000-luvun Venäjällä. On tarvetta laajentaa sitä ammatillisista ja asiantuntijoiden julkaisuista laajemmalle.

Neuvostoajan jälkeisestä poliittisesta kehityksestä on tehty muitakin kriittisiä havaintoja. Blank lausuu monien analysoineen Venäjän prosessin kehitykseksi demokraattista järjestystä kohti, koska järjestelmä heijastaa entistä enemmän länsimaisen demokratian muoto-

³¹² Joffe, A.N.: ”Sovremennyje vysovy...” lehdessä ”Prepodavanije istorii...”, 9/2006, 19–20.

³¹³ Joffe A.N.: ”Sovremennyje vysovy...” lehdessä ”Prepodavanije istorii...” 9/2006 s. 20–24.

ja. Samalla se kuitenkin kätkee sen tosiasian, että Venäjän historian yksi pysyvä tekijä on ollut maan vallanpitäjien melko menestyksenkäs läntisten demokraattisten instituutioiden ja käytäntöjen omaksuminen vain epäliberaaleihin ja demokratian vastaisiin tarkoituksiin.³¹⁴ Historian oppikirjojen osalta on kuitenkin vaikea osoittaa valtiiovallan pyrkivän tämälntapaiseen päämäärään. Ei voi kuvitella, että opetusministeriön tukea saaneessa oppikirjassa todettaisiin esimerkiksi Kremlin muodostavan puolueita jonkun johtohahmon ympärille täysin oman halunsa ja kulloisenkin tarpeen mukaan.

9. Oppikirjojen suhtautuminen ydinongelmiin

1990-luvun alun levottomien tapahtumien jälkeen voidaan nähdä joitakin myönteisiä tuloksia. Zagladinin mukaan on havaittu seuraavaa: Kysyntä ja tarjonta ovat tasapainottuneet. Kaupoissa on välttämättömyystavaroiden lisäksi tarvikkeita, joita aiemmin myytiin vain etuoikeutetulle eliitille. Nälän uhka, jota tunnettiin useilla alueilla 1989–91, on voitettu. Talouden rakenteellinen uudistaminen on alkanut, eli sijoitukset sotateolliseen kompleksiin ovat vähentyneet, mikä on auttanut muita talouden lohkoja huomattavasti. Osa tuotannosta on yksityistetty ja vapautettu valtion kontrollista. Tämä mahdollisti uudet talousaloitteet, vaikka kaikki tehtaanjohtajat eivät suinkaan olleet niihin valmiita. Monet työpaikkansa menettäneet alkoivat ostaa ja myydä. Yhteiskunnan yleinen vapaus kasvoi. Venäläisten oli pakko omaksua ulkomaiden tieteiden ja kulttuurin saavutuksia, ostaa tuontitavaroita ja sopeutua turismiin enemmän kuin koskaan aikaisemmin.³¹⁵

Neuvostoaika voidaan Zagladinin mukaan arvioida vain yhdellä tavalla. Kansalaiset olivat tuolloin johtajiensa panttivankeja, ja vallanpitäjien päämäärät eivät suinkaan vastanneet neuvostokansojen tarpeita. Neuvostoliiton ja Yhdysvaltain sotilaallinen vastakkainasettelu johti ydinsodan uhan osalta umpikujaan. Venäjä onnistui muuttamaan taloutensa markkinaloudeksi sekä luomaan demokratiaa ilman sisällissotaa. Voidaan silti syystä kysyä, onko nykyinen demokratia Kremlin perustamine puolueineen ja varsin rajoitettuine sananvapauksineen (erityisesti television osalta) todellista demokratiaa. Žiganovan mukaan pääongelma on siinä, että neuvostokautta ei ole toistaiseksi osattu kirjoittaa osaksi Venäjän koko historiaa. Vallitsee illuusio siitä, että se muutti periaatteessa kaiken Venäjällä. Kirjoittaja on kuitenkin varma siitä, että sinäkin aikana säilytettiin kaikki synnyinmaan traditionaaliset paheet. Niin 1400-, 1800- kuin 1900-luvulle on leimallista kansalaisvapauksien puuttuminen, koko hallinnon byrokraatisoituminen, yksityisen maanomistuksen puute taloudellisena tekijänä, huonosti hoidettu talous sekä hallitsijoiden ”imperiaalinen kompleksii”. Venäjä ei koskaan kuulunut Rooman valtakuntaan, eikä ennen muuta omaksunut roomalaisia oikeutta.³¹⁶ Oikeuden periaatteen mukaan ihminen on syytön kunnes hänet todistetaan syylliseksi. Neuvostokatsannon mukaan ihminen oli syyllinen, ellei hän itse kyennyt todistamaan itseään syyttömäksi, eikä aina auttanut sekään. Raskaimpana osoituksena tästä ovat Stalinin vainojen miljoonat viattomat uhrit.

Hyvien saavutusten lisäksi oppikirjat eivät ole sen paremmin neuvostoaikana kuin myöhemminkään kertoneet Venäjän yhteiskunnan pitkäaikaisesta ongelmasta, korruptiosta, joka on kasvanut entisestään 2000-luvulla. Pelkästään 2004 korruptiorikosten määrä kasvoi 20 % (tai niitä on tullut ilmi tämän verran runsaammin). Tutkija voi helposti taipua väit-

³¹⁴ Blank (2005), siteeranneet Kimmo Elo ja Piia Elo :”From totalitarianism...” teoksessa Elo–Ruutu (ed.)(2005).

³¹⁵ Zagladin et al (2002), 329–330.

³¹⁶ ibidem 371–372 , Žiganova, T.M.:”Mify i tabu...” teoksessa Tšernov (2002), 81.

tämään, että korruptio, ”*na tša*” (teetä varten) on tyypillistä juuri Venäjälle riippumatta sen poliittisesta järjestelmästä. Joka tapauksessa Transparency International –järjestö luokittelee Venäjän korruption suhteen maailmantilaston 150. tilalle yhdessä Albanian ja Sierra Leonen kanssa. Historiantutkija ja liberaali poliitikko Andrej Bogdanov arvostelee tässä suhteessa voimakkaasti Kremlin neuvonantaja Vladislav Surkovin näkemystä ”hengen erillaisuudesta” Euroopan ja Venäjän välillä. Jos taistelu korruptiota vastaan ei tuota tuloksia, Bogdanovin mukaan on helppo syyttää Venäjän omalaatuista kulttuuriperintöä. Tämä on aina todennut, että Venäjällä on varkaita ja suhteisiin perustuvaa lahjontaa.³¹⁷ Syyllisyydestä ei vapaudu vetoamalla vielä suurempaan korruptioon Afrikan tai Aasian maissa. Vielä korruptiotakin tuntemattomampi käsite lännessä on ”*otkat*”, (vierittäminen syrjään), joka merkitsee valtion laitoksen tai yksityisen pankin johdon laskemaa määrää tekemästään investoinnista tulevaisuudessa palveluksena odottamalleen palautukselle, tai yleisemminkin lahjontaa.³¹⁸ Yleisesti länsimaissa hyväksytyyn periaatteen mukaan virkamiehen palkkauksen on oltava riittävä, jotta hän ei joutuisi kiusaukseen ottaa lahjuksia toimistusten nopeuttamiseksi. Kuitenkin myös länsimaiden sisällä ja niiden välillä on huomattavia eroja suhtautumisessa lahjomiseen.

10. Kansalaiskasvatuksen edellytykset Venäjällä

Neuvostoliiton hajoamisen jälkeen 1991 ei Venäjällä ole ollut vain yhtä hyväksyttyä tapaa kasvattaa kansalaisia. ”*Literaturnaja gazeta*” kysyttiin jo muutamia kuukausia romahduksen jälkeen huolestuneena, onko mahdollista, että kommunistinen ideologia tunkeutui Venäjän kansakunnan geneettiseen koodiin. 2000-luvulla on jälleen ilmennyt pyrkimys todistaa Venäjän erillaisuutta. Venäjällä on sen mukaan oma kulttuuri, eikä se välttämättä pyri samoihin tavoitteisiin lännen kanssa. Erittäin huolestuttavaa kehitystä edustaa FSB:n johtajan Patruševin määräys palauttaa käyttöön neuvostoaikainen ilmiantajajärjestelmä, joka antaa FSB:lle oikeuden vangita kansalaisia nimettömien ilmiantojen perusteella ja pitää heitä vangittuina ennen oikeudenkäyntiä käytännössä mielivaltaisesti.³¹⁹ Vilnan KGB-museossa on esillä neuvostoajan seinäpuhelin, joita oli sijoitettu kaupungeissa keskeisille paikoille. Niistä kuuliainen neuvostokansalainen saattoi maksutta soittaa turvallisuuspoliisille, jos havaitsi jotain ”järjestelmän vastaista”. Museon kidutuskammiot ja teloitushuone lattiassa olevine veriurineen on entistetty erityisen huolellisesti. Oppimateriaalista ei kuitenkaan käy suoraan ilmi, onko ilmiantomääräystä alettu jälleen soveltaa käytäntöön.

Yhteiskuntaopin ja kansalaiskasvatuksen osalta Venäjällä on myös paljon tehtävää. Janet Vaillant kertoo Venäjän opetusministeriön pyytäneen apua mm. USA:n asiantuntijoilta tämän koulutuksen järjestämiseksi 1990-luvulla. Opetusmateriaaleja kehitettiin, mutta valitettavasti vain harvoilla amerikkalaisilla oli syvällistä tietoa Venäjän kulttuurista, eivätkä he näin pystyneet kytkemään kokemustaan Venäjän täysin erilaiseen tilanteeseen. Kuitenkin koulutuksesta oli syntyneiden suhteiden vaikutuksesta venäläisille hyötyä, koska monipuoliset opetus- ja kasvatustenetelmät levisivät sen avulla Venäjälle. Terminologian suhteen yhteiskuntatiedossa on kuilu, koska esimerkiksi sanat ”valta”, ”vapaus”, ”laki”, ”hallitus” ja ”valtio” merkitsevät eri asioita Venäjällä kuin länsimaissa. Muun muassa peri-

³¹⁷ www.bof.fi 10.2.2005, valtiosyyttäjä Vladimir Ustinov, <http://www.transparency.org/> 5.1.2008, Bogdanov: ”Suverennaja demokratija – tšto eta takaja?”, *Nezavisimaja Gazeta*, 10.8.2007.

³¹⁸ Renvall-instituutin luennoitsija Anatolij Semtsenko 3/2007. Kts. myös http://www.gazeta.ru/money/2008/05/13_e_2722680.shtml : ”Ja ponjala...”.

³¹⁹ Karlsson (1999), 263, Kullberg, Anssi: ”Monipuolisuutta Venäjän-tutkimukseen”, *HS* 17.3.2001.

aate, jonka mukaan hallitus ja valtio puolustavat yksilön oikeuksia, tai se, että oikeudet ja velvollisuudet ovat saman kolikon kaksi puolta, täytyy selittää huolellisesti venäläiselle oppilaalle, joka luonnollisesti tarkkailee kasvuympäristöään koko ajan. Läntistä kirjallista materiaalia ei voi kääntää venäjäksi suoraan, ellei samalla seuraa kulttuurinen käänös mukana. Useat oppikirjantekijät ovatkin rohkaisseet oppilaita tutkimaan historian käännekohtia: Mitä vaihtoehtoja oli? Miksi johtajat päätyivät valitsemaansa tulokseen? Mitä oppilas itse olisi tehnyt vastaavassa tilanteessa? Tällä pyritään luonnollisesti kriittisen ajattelun kehittämiseen, jotta oppilaista kasvaisi tehokkaita kansalaisia.³²⁰ On hyvä havaita, että kriittisyyttä tarvitaan myös amerikkalaista näkemystä kohtaan. Tämä esimerkki osoittaa, että Yhdysvaltain asiantuntijoilla on taipumus soveltaa oman kontekstinsa oppeja muihin maailmankolkiin tutustumatta perusteellisesti niiden tilanteeseen.

Nuori polvi ei ole nähtävästi saanut juurikaan myönteisiä vaikutteita Venäjällä tapahtuneesta liberalisoinnista. Näin toteaa mielipidetutkimuslaitos Levada-Tsentrin johtaja Lev Gudkov. Nuoret ihmiset noudattavat mahdollisesti tahtomattaankin neuvostoaikeista mytologisoivaa ajattelutapaa. Kyynisyydellä ja pettymyksellä on kaksi lähdeä: 1) Neuvostojen lupaamat ihanteet eivät täyttyneet, eikä uutta yhteiskuntaa päästy rakentamaan. 2) Perestroika ei toteuttanutkaan siihen liittyviä toiveita ja illuusioita. Tähän liittyy se, että ksenofobian taso on Venäjällä moninkertainen muuhun Eurooppaan verrattuna.³²¹ Historiallisia syy- ja seurausilmiöitä ei haluta nähdä eikä tunnustaa. Neuvostoaikeina ihminen saattoi identifioitua valtioon: ihailtiin suuruutta, historiaa, voittoa sodassa ja avaruuden valloitusta. Järjestelmän kaaduttua tulivat johtaviksi arkiset asiat kuten yksityiselämä, maa-kunta, kieli ja luonto. Nämä eivät ole sidoksissa kollektiivisiin saavutuksiin, joten nyt ei ole kohdetta tai asiaa, josta voisi tuntea yhteisesti ylpeyttä.³²² Pienen kansan ja valtion jäsenen näkökulmasta jatkuva suuruuden ja paremmuuden korostaminen vaikuttaa pompöösiltä ja toisinaan katteettomaltakin. Tässä Neuvostoliitto ja Venäjä eivät kuitenkaan ole aintulaatuisia. Historian kuluessa on osoittautunut inhimillisesti halutuksi voida sanoa suurvallan kansalaisena rinta kaarella: ”Romanus sum”, olen roomalainen.

Venäjän historian oppikirjoilla on jonkin verran taipumusta yleistykseen ja konservatiivisuuteen. Uudet ideat pääsevät esiin varsin hitaasti. Maierin mukaan voidaan tuskin kuvitella oppikirjaa, joka olisi yleistä mielipidettä edistyksellisempi. Tämä selittyy monesti sillä, että pitkän marxilais-leniniläisen koulutuksen saaneilta kirjoittajilta vaatii huomattavasti älyllistä ponnistelua muuttaa oma, aiemmin hermeettisesti suljettu maailmankuvansa.³²³ Toistaiseksi nuoret, uuden Venäjän aikana koulutetut tutkijat ovat julkaisseet verrattain niukasti. Saksalaiset ovat joutuneet käsittelemään natsien hirmuteot moneen kertaan, mikä on ollut tuskallinen prosessi, mutta myös puhdistava. Sen sijaan Venäjällä ei ole käyty vastaavallaajuista, vapauttavaa keskustelua Stalinin ajan terroristista ja vankileireistä tai toisen maailmansodan jälkeisen ajan neuvostodiktatuurista itäisen Euroopan maissa. Saksassa voidaan nykyisin jo perustellusti lausua julki edellytyksiä Venäjän yhteiskuntakehitykselle ja vaatia siltä avoimuutta ja demokraattisuutta. Historioitsija Gernot Erlerin mukaan vapaat vaalit, stabiili monipuoluejärjestelmä, sananvapaus, vallanjako, myös vastapaino presidentille ja kansalaisyhteiskunta on Saksassa toteutettu, mutta ei lainkaan Venäjällä. Itsekriittikki rajoittuu pyrkimykseen hankkia Neuvostoliiton aikainen voima takaisin. Sosialismia ei

³²⁰ Vaillant: ”Civic Education...” teoksessa Webber (2001), 261–265.

³²¹ Kts. esim. Makarova: ”Venäjän uusi etnisyyss- ja kulttuuripolitiikka”, *Idäntutkimus* 4/2007, 14–25.

³²² Gudkov: ”Novaja Rossija”, *The New Times*, 21.8.2007.

³²³ Maier: ”Die Darstellung der Stalinschen Innenpolitik in aktuellen deutschen Schulbüchern” julkaisussa *Internationale Schulbuchforschung* 4(1995), 140, sekä Maier: ”Learning...” t. Schissler–Soysal (2005), 147.

haluta, vaan pikemminkin tsaari Aleksanteri III:n aikaista nationalismia.³²⁴ Kun poliittinen tilanne on tällainen, ei ole ihme, että avoin keskustelu oman maan historian kipeistä kohdista ei nouse aivan ensimmäisenä esille. Kuitenkin sitä on edellytettävä, myös oppikirjoihin asti. Omaan ”erilaisuuteensa” vetoaminen rajoittaa venäläisten rationaalista keskustelua muiden kanssa.

Uuden kansallisen ideologian löytäminen ei ole ollut helppoa. Venäjän tiedeakatemian, RAN:in, sivilisaatiotutkija Sledzevskij toteaa v. 2007 ilmestyneessä artikkelissaan Venäjän elävän edelleen ”sielullista” (henkistä) kriisiä (*duhovnij krizis*). Kommunismin romahdusta seurasi useimpien yhteiskunnallisten arvojen uudelleen suuntautuminen. Kansallisen ideologian ahkerakaan etsiminen ei ole johtanut toivottuihin tuloksiin. Markkinatalouden vallatessa alaa 1990-luvulla kasvatuspolitiikka kadotti aikaisemman sosiaalisen tietoisuutensa. Liberaali malli (opetuksen humanistinen luonne, yleisinhimillisten arvojen ensisijaisuus sekä vapaus ja pluralismi) ei sisältänytkään traditionaalisen venäläisen kulttuurin ja pedagogiikan edellyttämää perustavaa tietoisuutta. Se ei nimenomaan tähännyt ihmisen sielullis-moraaliseen kehittymiseen sivistysprosessissa. Osassa nuorisoa on päässyt kehittymään aggressiivisia alakulttuureja. Suuntautuminen kansalaisuuden ihanteita kohti, yhteiskunnallinen solidaarisuus, oikeudenmukaisuus ja ennen muuta moraaliseettisen ymmärryksen kasvattaminen jälleenrakentavat kirjoittajan mukaan venäläisen yhteiskunnan tärkeän ajattelutradition ja kykenevät siirtämään sen edelliseltä sukupolvelta seuraavalle. Tämä ei tietenkään ole helppoa: on varottava ihanteiden eroamista todellisuudesta liian pitkälle. On muodostettava propaganda, joka vahvistaa opetuksen ja kasvatuksen yleisvenäläistä identiteettiä. Patrioottisen kasvatuksen konteksti vastaa moraalisen itsekunnioituksen motiivia ja lähentää omia pyrkimyksiä muiden vastaaviin. Kiinnittyminen ryhmään on tärkeää. Tavoitteena Sledzevskij pitää mm. sitä, että nuori tuntee kiinnostusta ”kollektiiviinsa” (perhe, ystävät, koulu, samoin ajattelevat, kotiseutu, Venäjä) sekä viihtyy siinä. Individuaalisuutta ei silti unohdeta: itsensä tuntemista ja ymmärtämistä korostetaan myös. Kansalaiskasvatuksen sisältö jaetaan neljään linjaan:

- moraalinen, sosiaalisen elämän lait, kansalaisihanteet
- sosiaalis-patrioottinen, kansallistunnon muodostaminen
- kansalais-oikeudellinen, ihmisen ja kansalaisen oikeudet, Venäjän valtion rakentaminen, Venäjän kansalaisuuden tunteminen
- historiallis-kulttuurinen linja, patrioottisen palvelun traditiot Venäjällä.³²⁵

Vaikka Sledzevskij tunnustaa kasvatusalueen monet epäonnistumiset, ulkopuolelta katsottuna voimakas yhteisöllisyyden korostaminen ratkaisevana keinona vaikuttaa naiivilta. Venäläisessä kulttuurissa tämä tapa saattaa kuitenkin olla välttämätön, koska traditio pohjautuu hyvin laajalti juuri yhteisön avulla tapahtuvaan hengissä selviämiseen. Venäläisyyden ainutlaatuisuutta korostaa professori Zagladin juhlallisesti: ”20. vuosisadan tärkein erityispiirre oli se perustava ja ratkaiseva rooli, jonka historian kohtalo osoitti Venäjälle.”³²⁶ Menneisyydenhallinnan kannalta tämä lausunto on annettu puhtaasti venäläisestä näkökulmasta. Erityispiirteistä voisi myös ajatella, että niin ensimmäinen kuin toinenkin maailmansota päättyivät Euroopassa vasta, kun Yhdysvallat oli lähettänyt joukkonsa mantereel-

³²⁴ Erlar (2005), 154–160, Victor Erofejev (Jerofejev), ”The Chronicle Review” 2.3.2007. Gernot Erlar on toiminut SPD:n liittopäiväryhmän ja saksalais-venäläisen parlamentaarikkoryhmän puheenjohtajana. Kirjailija ja Viktor Jerofejev on nykyisen Venäjän tunnetuimpia toisinajattelijoita. Hänen teoksistaan on suomennettu mm. ”Miehet” 2005 ja ”Hyvä Stalin” 2007. Jerofejevia vastusti myös Putinia tukenut nuorisjärjestö ”Naši”.

³²⁵ Sledzevskij: ”Graždansko-patriotitšeskoje...” lehdessä ”Prepodavanije istorii...” 7/2007, s. 9–15.

³²⁶ Zagladin (2002), 463.

le. Sama valtio kykeni ohittamaan Neuvostoliiton kilpajuoksussa avaruuteen ja lähettämään ihmisen kuuhan. Kuitenkin Zagladin on taitava: Bodinin mielipidettä tukien hän ei väitä, että Venäjä pystyisi kaikkeen ja olisi ratkaisevasti parempi kuin muut.

11. Suurvallan kuuliainen kansalainen

Historian oppikirjojen sisällön muuttuminen juuri kansalaiskasvatuksen osalta kuvaa selvimmin järjestelmän muutoksen laajuutta. Neuvostojärjestelmä edellytti paitsi oppikirjojen sisällön täydellistä yhdenmukaisuutta, myös sitä, että jokainen vastaanottaja ymmärsi asian täsmälleen yhdellä ja samalla tavalla. Selkeästi tämä ilmeni suhteessa kapitalistisiin maihin, joiden asukkaiden kuvattiin elävän rahavaltioiden ja sotilasjohtajien orjuudessa. Esimerkkinä tästä toimi kuvaus länsimaiden ammattiliitoista, joihin työläisiä painostettiin liittymään. Itse asiassa täysin sidoksissa valtioon ja kommunistiseen puolueeseen olivat vain Neuvostoliiton omat ammattiliitot, joiden sopimusten yleissitovuus oli täydellinen ja joilla ei suinkaan ollut lakko-oikeutta. Niiden huomattava tehtävä oli työläisten lomaseteli- eli *putjovkien* jakaminen oman maan sisällä tehtäviä lomamatkoja varten, jotka olivatkin hyvin suosittuja. Kirjat tuomitsivat myös länsimaisten työläisten ehdokkuuden porvarillisissa parlamenttivaaleissa ja jäsenyyden maiden parlamenteissa, koska näiden tehtävä oli neuvostonäkemyksen mukaan pelkästään painostaa ja pitää läntisiä työläisiä passiivisina. Niissä ei kerrottu, että kapitalistisissa maissa toimii useita, myös työväen itsensä perustamia ja rahoittamia puolueita, jotka olivat kiistatta saaneet maansa lainsäädännössä aikaan huomattavia työväestön asemaa parantaneita uudistuksia.

Oppikirjat toteuttivat uskollisesti keskusjohdon ohjetta, jonka mukaan nuorisoa tuli varoittaa keskustelemasta kapitalististen maiden asukkaiden kanssa. Julkilausuttuna perusteenä oli välttää vieraan moraalin vaikutuksen leviämistä vielä kokemattomien neuvostokansalaisten keskuuteen. Jos kuitenkin oli joutunut tällaiseen tilanteeseen, siitä täytyi ilmoittaa turvallisuusviranomaisille kolmen vuorokauden kuluessa. Yksittäisistä määräyksistä juuri tämä hävisi oppikirjoista 1980-luvulle tultaessa nopeasti. Vielä nopeammin sitä oli jo lakattu noudattamasta käytännössä.

Monipuoluejärjestelmän alku ei ehtinyt neuvostoajan oppikirjoihin, koska se tapahtui aivan sen loppuvaiheessa. Ostrovskij'n ja Utkinin mukaan maassa ei ollut sivistynyttä poliittista kanssakäymistä, vaaleja edeltävää kilpailua tai taistelua äänistä eikä muitakaan kansalaisyhteiskunnan traditioita. Kehitys lähti epävirallisista organisaatioista, koska ”muodolliset”, siis puolue, ammattiliitot, Komsomol ja muut koettiin rekisteröityneinä lähes lakisääteisiksi.³²⁷ Tekstin kirjoittamisen aikaan Venäjällä epäilemättä odotettiin puolueuudostuksen etenevän ripeästi ja maan siirtyvän kohti länsimaistyyppistä demokratiaa. Lähes kahden vuosikymmenen jälkeen voidaan jälleen todeta, ettei näin ole käynyt, vaan maan hallitus ohjailee duumaa ja harvalukuisia puolueita.

Neuvostohistorian valkoiset läikät pyrittiin täyttämään oppikirjoissa heti kun se tuli mahdolliseksi. Kollektivisointi, kulakkien tuhoaminen, nälänhätä, näytösoikeudenkäynnit, pakko-työleirit, kuolemantuomiot, kapinointi järjestelmää vastaan sekä myöhemmät kulutustavaroitten puute sekä yksipuoluejärjestelmän ja neuvostovaltion kunnioituksen rapautuminen tunkeutuivat hyökyaaltona myös koululaisten luettaviksi. Ennen tuntemattomia olivat myös Molotovin-Ribbentropin sopimuksen lisäpöytäkirja, kansojen pakkosiirrot valtakunnan si-

³²⁷ Ostrovskij–Utkin (1995), 440.

sällä, Suomen talvisota ja erityisesti Brežnevin oppi (oikeammin kenraalien oppi) oikeudesta puuttua muiden sosialististen maiden sisäisiin asioihin. Tunnolliset opettajat olivat epäilemättä hätää kärsimässä, kun opetussuunnitelmat ja sisällöt menettivät vuosikymmeniä jatkuneen vakautensa, eikä valtio pystynyt maksamaan kuukausiin heidän palkkojaan. Järjestelmän romahtaessa maan keskusjohto (opetusministeriö) menetti huomattavan osan vallastaan valvoa koulujen käyttämiä oppikirjoja. Tämä yhdistyneenä varojen puutteeseen aiheutti oppimateriaalin laajan kirjavuuden, joka jatkui koko 1990-luvun ajan. Kun maa on saatettu järjestyksen kouriin, ja erityisesti nouseva energian hinta on myyntitulojen muodossa parantanut sen taloutta, myös oppimateriaalin yhdenmukaisuus on jälleen lisääntynyt. Valtionosuuden painatukseen voivat saada vain ministeriön hyväksymät oppikirjat, mikä on omiaan yhtenäistämään kansalaiskasvatusta koko Venäjän alueella.

II

OPPIKIRJOJEN KUVAUS
SUHTEESTA ULKOMAIHIN

6. Tuntemattomat sodat 1939–40 ja 1941–44

Neuvostoliiton ja uuden Venäjän historiankirjat käyttävät paljon palstatilaa toisen maailmansodan eli ”Suuren isänmaallisen sodan” vaiheiden esittelyyn. Etenkin ennen järjestelmänmuutosta kerrottiin hyvin vähän Saksan hyökkäystä 1941 edeltävistä tapahtumista. Hyökkäys esitettiin ”häpeällisenä hyökkäämättömyyssopimuksen rikkomisena”, eikä kerrottu sopimuksen salaisesta lisäpöytäkirjasta, jossa kaksi diktatuuria jakoi sulassa sovussa maanosan omiin etupiireihinsä. Muista lähteistä³²⁸ tiedetään Stalinin Neuvostoliiton ja Hitlerin Saksan toimineen läheisessä yhteistyössä kahden vuoden ajan. Kumpikin puoli koulutti toisensa sotilaita sekä vaihtoi raaka-aineita ja sotamateriaalia. Esitän tässä luvussa, mitä opetusmateriaali kertoi ja kertoo aikaisemmin vaietusta kysymyksestä ja miksi.

1. Molotovin–Ribbentropin sopimus

Neuvostoliiton ja Saksan ulkoministerit Molotov ja Ribbentrop allekirjoittivat 23.8.1939 sopimuksen, jonka mukaan kumpikin osapuoli pidättäytyy hyökkäämästä toisen kimppuun, ja avustaa toista taloudellisesti ja sotilaallisesti. Lähes kahden vuoden ajan Neuvostoliitto toimitti Saksaan öljyä ja muita raaka-aineita. Kummankin puolen sotilaita koulutettiin toisen alueella. Saksalaisen Hildermeierin mukaan tämän sopimuksen salainen lisäpöytäkirja, jossa vahvistettiin Euroopan jako kummankin suurvallan etupiireihin, tuli Saksassa historioitsijoiden ja yleisön käsittelyyn jo 1945. Neuvostoliitossa oli odotettava 1980-luvulle ennen kuin rehellisesti myönnettiin kahden valloittajan tällä sopimuksella jakaneen saaliin – vanhan kunnianarvoisan Euroopan – keskenään. Neuvostoliitto oli ollut jo ennen sopimusta huolissaan Suomen alueen mahdollisesta käyttämisestä hyökkäykseen itseään vastaan ja piti Suomen vuoden 1930 kommunistilakeja vihamielisyytenä itseään kohtaan sekä Suomen lehdistöä koko maailman neuvostovastaisimpana. Kiseljov ja Štšagin toteavat: ”1935 Suomi julistautui puolueettomaksi, mutta jatkoi vahvasti suuntautumista Saksaan peittämättä vihamielistä asennettaan Neuvostoliittoon.”³²⁹ Vihamielistä asennetta itäistä naapuria kohtaan esiintyi Suomessa varmasti, mutta suuntautuminen Saksaan oli tuolloin pitkälle Isänmaallisen Kansanliikkeen yksinoikeus. Ja vaikka suomalaiset olisivat halunneetkin, Saksa ei 1939 laskenut mitään Suomen varaan. Tämä kävi selvästi ilmi puna-armeijan hyökättyä Suomeen marraskuun lopussa.

Osoituksena siitä, että pienen Suomen puolelta rohjettiin tuoda esiin salainen lisäpöytäkirja jo 1970-luvulla, on Keijo Korhosen esitelmä Leningradissa syyskuussa 1974. Hän totesi sen varmasti olevan olemassa, eikä uskonut neuvostoliittolaisten löytävän Suomesta yhtään historiantutkijaa, joka epäilisi asiaa.³³⁰ Salaisen lisäpöytäkirjan mukaan Neuvostoliiton etupiiriin luettiin Suomi, Viro, Latvia, Puolan itäosa ja Bessarabia. Syyskuussa lisättiin näihin Liettua, ja Saksa sai vastineeksi aluekorvauksen Puolasta. On myönnettävä, että 1920-luvun alussa Puolan itäraja oli vedetty pitkälle Valkovenäjän ja Ukrainan alueelle, mitä näiden asukkaat pitivät epäoikeudenmukaisena. Hitler hyökkäsi Puolaan 1.9.1939 ja Neuvostoliitto miehitti sopimuksen mukaisesti maan itäosan. Tugusova ja Skorospelova

³²⁸ Kts. Turtola: ”Kansainvälinen kehitys...” teoksessa Leskinen–Juutilainen (2002), 13–46.

³²⁹ Hildermeier (1998), 594, Zagladin et al (2002), 169, Ammon (2002), 614, Novikov (1999), 525, Šestakov et al. (2000) 184, Punttila (1971), 155–165, Kiseljov–Štšagin (1998), 105. NL:n tutkijat tunnustivat pöytäkirjan jo ennen glasnostia 1984. (Holmén, 87).

³³⁰ Falck, (2002), 54. Korhonen tilasi Saksasta kopion salaisesta lisäpöytäkirjasta ja totesi sen luotettavaksi, mitä NL ei voinut sietää. (Holmén, 86). Kts. myös Juntunen, TS 27.4.2006: ”Geopolitiikka...” Karl Haushoferin ajatus: Saksan ja Venäjän väliin ei mahdu muita valtioita.

kertovat Puolan ”Mainilan laukauksista” 31.8.1939, jolloin Sicherheitsdienstin joukot miehittivät Gleiwitzin radioaseman Saksan puolella, tulittivat mikrofonien lähellä ja päästivät kansainväliset lehtimiehet tarkastelemaan Puolan ja Saksan asepuvuissa olevia ruumiita. Puola lavastettiin syylliseksi ja Saksa lähti heti liikkeelle. Tämän jälkeen Viro, Latvia ja Liettua joutuivat luovuttamaan Neuvostoliitolle sotilaalliset tukikohdat sekä solmimaan sen kanssa avunantosopimukset. Maita ei kuitenkaan vielä tässä vaiheessa kokonaan miehitetty.³³¹ Suomi jäi tässä vaiheessa lisäpöytäkirjan päätösten toteuttamisessa viimeiseksi. Saksan lavastus on usein sivuutettu, mutta sen hyökkäys Puolaan alkoi todellakin Danziingin Westerplattella 1.9.1939 aamuyöstä. Neuvostoliitto ei päästänyt mainintaa sopimuksesta oppikirjoihinsa koko olemassaolonsa aikana, koska olisi epäilemättä vaikuttanut nöyryyttävältä tunnustaa ensin tehneensä sopimuksen toisen suurvallan kanssa, ja sitten joutuneensa tämän pettämäksi. Puolaa ei tässä vaiheessa kyennyt auttamaan Ranskan ja Iso-Britannian sodanjulistus Saksalle 3.9.1939.

Useilla valtioilla on valmiina hyökkäyssuunnitelmia lähialueilleen äärimmäisten tilanteiden varalta, tavallisimmin pääesikunnassa laadittuina. Kaksi Neuvostoliiton marsalkkaa, Meretskovi ja Vasiljevski, on muistelmissaan kertonut näiden Suomea koskeneista osista kesästä 1939. Valmisteilla olevaan, Saksan kanssa tehtävään sopimukseen liittyen ne tehtiin siltä varalta, että ”Suomi provosoisi sotilaallisen selkkauksen”. Suunnitelman ydinsisällön oli määritellyt B.M. Šapošnikov. Se perustui realistiseen arvioon Suomen armeijasta ja linnoitusalueista. Muistelmien mukaan Stalin kuitenkin nauroi Šapošnikoville, ja väitti, ettei Suomesta selviämiseen tarvittaisi niin valtavia voimia ja varoja kuin tämä esitti. Tähän mielipiteeseen vaikuttivat myös Suomessa toimivat neuvostovakoojat, joilla oli taipumus lähettää Suomen oloja ja suomalaisten mielipiteitä kuvaavat raporttinsa niin, että ne mahdollisimman paljon miellyttäisivät ”Isä Aurinkoista”.³³² Stalinin puhdistusten vuoksi vakoojaverkko oli myös kärsinyt huomattavasti.

Salaisen lisäpöytäkirjan olemassaolon tunnustaminen merkitsee venäläisen historiankirjoituksen huomattavaa käännettä. Lubkovin mukaan jokaisen historianopettajan kuuluu tuntea sopimus, Euroopan jako etupiireihin, Natsi-Saksan ja Neuvostoliiton taloudellinen yhteistyö ja sen merkitys molemmille osapuolille – ja opettaa tämä oppilaille. Ostrovski ja Utkin toteavat suoraan tämän likaisen poliittisen pelin, jossa mukana olivat myös Britannia ja Ranska, johtaneen kaikkien kansojen häviöön.³³³ Karkeasti ottaen puolet 1990-luvun oppikirjantekijöistä on ottanut pöytäkirjan materiaaliinsa. Pietarilaiset kirjoittajat ovat yleensä olleet moskovalaisia radikaalimpia. Nyt kuitenkin pietarilainen Fortunatov on sivuuttanut asian kokonaan 1998, mutta moskovalainen Zagladin on kertonut kohdan tarkasti 2002.

³³¹ Tugusova–Skorospelova (2001), 325–327, Polvinen: ”Neuvostoliitto...” teoksessa Kirkinen (2000), 424.

³³² Meretskovin ja Vasiljevskin muistelmat teoksessa Kautto (1989), 19–25. Elokuussa 1939 NL:ssa julkaistiin Daniil ja Dmitri Pokrassin säveltämä ja Anatoli D’Aktil (Frenkel):in sanoittama marssi ”*Prinimaj nas, Suomi-krasavitsa*” (Ota meidät vastaan, Suomi-kaunotar) (<http://heninen.net/kaunotar/suomi-kaunotar.mp3>). Teksti lupaa palauttaa ”riistetyn kotimaan Suomen työläisille”. Laulun esitti Leningradin sotilaspiirin orkesteri A. Anisimovin johdolla. Tekstiä kommentoi 14.9.2007 Agricola-listalla (www.agricola.utu.fi) neuvostomusiikista 2007 Jyväskylän yliopistossa väitellyt Simo Mikkonen: ”Repertuaaria piti olla uuden Neuvosto-Suomen juhlatilaisuuksiin.”

³³³ Lubkov et al(2002), 373, Ostrovski–Utkin (1995), 250 sekä Saharov et al. (2003) väittävät mm., että Suomen antibolševistinen hallitus tähtäsi jo tuolloin liittoon Saksan kanssa, 626, Danilov–Kosulina (2002a), 245.

2. Puolan jako

Onnettomuudekseen Puola sijaitsee Länsi-Euroopan ja Venäjän välisellä hyökkäysreitillä ja on joutunut usein kärsimään siitä. Moskovan Borodinon panoraamamuseon maalaus Napoleonin joukkojen reitistä 1812–13 kuvaa selvästi tätä strategista polkua. Molotovin–Ribbentropin sopimuksen lisäpöytäkirja veti etupiirien rajan jälleen Puolan halki. Neuvostotelitys kuvasi puolalaisten sankarillista, mutta tuhoon tuomittua vastarintaa saksalaisten hyökkäykseen 1.9.1939. Vankilasta päästettyjä kommunisteja myöten kansa puolustautui anastajia vastaan. Noin kuukauden kuluessa Saksa kykeni miehittämään Puolan. Furajev totesi Neuvostoliiton uskollisena kansainvälisille velvoitteilleen miehittäneen Länsi-Ukrainan ja läntisen Valkovenäjän, joiden asukkaat tervehtivät ilolla Puna-armeijaa ja jälleenyhdistymistään neuvostotasavaltoihin. Tässä kohden tekijä noudatti Kremlin käsikirjoitusta, joka salaisen lisäpöytäkirjan mukaisesti peitteli itsenäisen Puolan valtion paloittelun, ja väitti pelkästään Britannian ja Ranskan toivoneen edelleen neuvotteluja Hitlerin kanssa fasistisen hyökkäyksen toteuttamiseksi Neuvostoliittoa vastaan. Kummallista kyllä, muuten avoin Šumilov–Rjabikinin kirja ei myöskään myönnä puna-armeijan sotaretkeä Puolaan, vaan toteaa ainoastaan Neuvostoliiton tunnustaneen Puolan valtion likvidoimisen sopimuksessaan Saksan kanssa ”Rajoista ja ystävydestä.”³³⁴ Kirjoittajien suhde Puolaan muistuttaa venäläisten asennetta tsaarinaikaiseen suuriruhtinaskuntaan.

Yhtenä ensimmäisistä oppikirjoista Žarovin ja Mišinan teos (1992) kertoo Neuvostoliiton ja Saksan etupiirien rajan kulkeneen Narew-, Veiksel- ja San-jokien muodostamaa linjaa, joita edemmäs saksalaisten joukkojen ei ollut määrä mennä. Saksalaiset eivät myöskään puuttuisi tapahtumiin Suomessa, Virossa ja Latviassa, jotka kuuluivat Neuvostoliiton intresseihin (Liettua kuului tässä vaiheessa Saksalle). Kun Hitler teki päätöksen muodostaa Liettua protektoraatti 20.9.1939, Stalin tarjosi hänelle vaihtona osan Puolasta, mikäli Liettua liitettäisiin Neuvostoliiton etupiiriin. Brest-Litovskissa järjestettiin 22.9. saksalais-neuvostoliittolaisten joukkojen paraati, jonka ottivat vastaan kenraali Guderian ja *kombrig* (vast. kenraalia) Krivošein. Liettua vaihtoi leiriä 28.9. ilman, että siltä itseltään olisi kysytty mitään, ja vastineeksi Saksa sai Lublinin maakunnan sekä osia Varsovan maakunnasta. Tämä osoitti kirjoittajien mielestä neuvostojohdon lähentyneen Saksaa entistä pidemmälle. Dmitrenko pitää Saksan ja Neuvostoliiton sopimusta yhtenä Stalinin periaatteellisimmista virheistä. Syynä on ennen muuta, että sopimus julisti ”ystävyyttä”³³⁵ sosialistisen valtion ja natsihallinnon välillä. Novikov sanoo, että jos sopimus 23.8. oli tehtävä sodan välttämiseksi, niin tämä jälkimmäinen oli täysin käsittämätön. Kukaan ei tuntenut ystävyyttä saksalaisia fasisteja kohtaan. Vanhakantaisena jäänteenä on pidettävä kirjoittajan valitusta sopimuksen raskaista seurauksista paitsi neuvostokansalle, myös kansainväliselle kommunistiselle ja fasisminvastaiselle liikkeelle. Kuitenkin Neuvostoliitossa lakkautettiin siellä ilmestynyt antifasistinen ”Deutsche Zeitung”, ja sen toimittajat vangittiin.³³⁶ Erityisesti Suomen myöhemmissäkin kirjoissa väitetty lähentyminen Saksaan 1938–39 on tulkittava perättömäksi, koska maa oli lisäpöytäkirjassa selvästi jätetty Neuvostoliiton etupiiriin.

Puolan hallitus lähti maanpakoon 17.9.1939. Samana päivänä neuvostojoukot saivat hallituksen käskyn tunkeutua Puolaan, jossa ne eivät käytännössä kohdanneet vastarintaa. Yhtenä harvoista Novikov käyttää tässä sanaa ”sotatoimet”. Neuvostoarmeija lähti laajentamaan maan aluetta länteen Molotovin radiopuheen jälkeen. Kovaljovin komentamaan

³³⁴ Furajev (1985), 17–18, Šumilov–Rjabikin (2000), 254, Ammon (2002), 616.

³³⁵ Sitaatit oppikirjantekijöiden.

³³⁶ Žarova–Mišina (1992), 310–311, Dmitrenko et al (2001), 277, Levandovskij–Štšetinov (2001), 230, Novikov (1999), 526.

Valkovenäjän sekä Timošenkon komentamaan Ukrainan sotatoimiyhtymään kuului yhteensä 600 000 miestä, 4000 panssarivaunua, 5500 tykkiä ja 2000 lentokonetta, joten huvirekistä ei ollut kysymys. Vasta tuolloin kävi selväksi, että marsalkka Rydz-Smiglyn komentama Puolan armeija ei avaisi tulta venäläisiä vastaan. 22.9. puna-armeija valtasi Brestin ja Lvovin. Krederin mukaan Puola joutui ensimmäiseksi Saksan aseellisen hyökkäyksen uhriksi. Samalla siitä tuli natsien rotuteorian kokeilukenttä. Osa maasta liitettiin suoraan Saksaan ja puolalaisväestö pakkosiirrettiin pois alueelta. Muusta Saksan valtaamasta alueesta muodostettiin kenraalikuvernementti. Järjestelmällinen juutalaisten ja Puolan intelligentsijan tuhoaminen alkoi. Satojatuhansia puolalaisia vietiin Saksaan pakkotyöhön.³³⁷ On hyvin vaikea löytää samanlaista mainintaa venäläisestä historiankirjasta Neuvostoliiton täsmälleen samanlaisesta toiminnasta Virossa, Latviassa ja Liettussa. Pavel Leibengrubin mukaan Hitler väitti Saksan paronien tehneen virheen jättäessään Viron ja Latvian väestön tuhoamatta. Hitler suunnitteli heidän sijoittamistaan Peipsi-järven itäpuolelle, Novgorodin alueelle ja Karjalaan. Kukaan ei kertonut julkisesti – vaikka suullinen perimä oli varsin elävää – että Stalin toteutti tätä suunnitelmaa kyyditsemällä huomattavan osan kummankin maan kansalaisista Siperiaan. Viron 1 100 000 asukkaasta lähes 60 000 kuoli tai katosi yhden neuvostomiehityksen vuoden aikana.³³⁸ Puolan ja puolalaisten kohdalla on hyvä muistaa, että niin Saksa kuin Neuvostoliittokin olivat varanneet myös Baltian kansoille varsin vaatimattoman osan pelkinä maataloustuotannon renkeinä.

Viitaten vanhaan rauhansopimukseen Dmitrenko kertoo, että syyskuussa 1939 Neuvostoliitolle palautettiin alueet, jotka olivat joutuneet Puolalle Riian sopimuksessa 1921. Tugusova ja Skorospelova tunnustavat sentään, että neuvostomaan rajaa työnnettiin kauas länteen (200–250 km). Vuoden 1941 aikana entiseltä Neuvostoliiton ja Puolan rajalta tuhottiin vanha puolustusellinen linnoitusketju aseistuksineen. Läntisen Valkovenäjän rajalla sijaitseva Vilna liitettiin Liettuaan. Fortunatovkaan ei kerro puna-armeijan sotilaallisesta osuudesta Puolassa, mutta sanoo kyllä Puolan tulleen jo neljännen kerran tuhotuksi itsenäisenä valtiona ja pyyhityksi pois maailmankartalta. Hän myös muistuttaa muutamia tuhansia puolalaisupseereita teloitettujen neuvostojohdon päätöksellä.³³⁹ Uskomatonta, mutta totta: vielä 2005 tätä Katynin joukkomurhaa on äärivenäläinen Muhin yrittänyt vierittää natsien tekemäksi, vaikka puolueettomat asiantuntijat varmistivat sen jo sodan aikana neuvostojoukkojen työksi. Šumilov ja Rjabikin antavat teloitettujen määräksi 20 000. Politbyroon päätöksellä NKVD organisoivat puolalaisten upseerien joukkomurhan Smolenskin lähellä Katynissa, Harkovissa ja Tverin alueen Ostaškovassa. Muutoin varsin kansallismieliset ja valikoivat Barsenkov ja Vdovin tarkentavat uhrien luvuksi 21 857.³⁴⁰ Yleisenä piirteenä niin neuvostoaikaisissa kuin uudemmissakin kirjoissa on, että oman valtion alueen tai vaikutuspiirin laajentaminen on vähintään hyväksyttävää. Sen sijaan, jos oman valtion armeija joutuu vetäytymään joltain valtaamaltaan alueelta, oppikirjat kertovat asiasta erittäin niukasti.

Ensimmäiset toisen maailmansodan neuvostouhrit olivat puolestaan Molotovin mainitsemat Itä-Puolan ”vapauttamisen”³⁴¹ uhreina kaatuneet 2500 puna-armeijalaista. Kiseljov ja

³³⁷ Kreder (1994), 140–141, ja (1995), 160, Tugusova–Skorospelova (2001), 328, Soroko-Tsjupa (2000), 88, Novikov (1999), 526, Pjatetskij (1998), 357, Kiseljov–Štšagin (1998), 101, myös Paškov (2000), 226, Osmanov (2000), 372.

³³⁸ Leibengrub teoksessa Ōispuu(1978) ”Ideeline kasvatustöö...”, 15, Adamson (1943), 248–252.

³³⁹ Dmitrenko et al (2001), 277, Fortunatov (1998), 288, Levandovskij–Štšetinov (1998), 262, Zagladin et al (2002), 170.

³⁴⁰ Muhin (2005), passim, Šumilov–Rjabikin (2000), 255, Danilov–Kosulina (2002 a), 196, Barsenkov–Vdovin (2003), 18.

³⁴¹ Sitaatit Pjatetskijn.

Štšagin toteavat, että Puolassa hallitsi kaaos, koska sen armeija oli saksalaisten lamauttama ja olisi tuhoutunut ilman puna-armeijan väliintuloa. Kuitenkin taisteluja neuvostojoukkojen ja puolalaisten välillä käytiin Grodnossa, Wilnossa ja Kobrinassa. Tässä tekijät vähättelevät ”slaavien keskinäistä kiistaa” ja syyttävät kahta toisensa pois sulkevaa kansallisajatusta. Äärikatoliset puolalaiset piirit halusivat hävittää venäläisen asutuksen ja juuria ortodoksisen uskon Puolan maaperältä. Länsi-Ukrainan ja Läntisen Valkovenäjän asukkaat olivat joutuneet kärsimään Puolan ”anastuksesta” 1920, kun heidän koulunsa ja kirkkonsa oli suljettu, parhaat viljelysmaat takavarikoitu ja alueesta tehty Puolan ”kolonoiota”. Siksi asukkaiden enemmistölle puna-armeijan tulo merkitsi historiallista vapautusta.³⁴² Tässä törmää kaksi selitystä, ja sisällä on sama koston ajatus kuin Venäjän – Japanin sodan 1904–05 tappion kostaminen vuoden 1945 rauhansopimuksessa. Kattavan selityksen saamiseksi tulisi lisäksi vähintään selvittää, mitä katolisen Länsi-Ukrainan oma tutkimus kertoo vuosien 1920–40 tapahtumista.

3. Venäjän tarkentunut selitys Puolasta

Vähitellen myös Venäjällä ovat tulleet julki Molotovin–Ribbentropin sopimuksen toteuttamisen ensi vaiheet. ”*Prepodavanije istorii v škole*” – aikakauslehdessä tohtori M.I.Meltjuhov Venäjän dokumenttien ja arkistojen keskuksesta kuvaa seikkaperäisesti, kuinka Saksan ulkoministeri Ribbentrop vaati Hitlerin käskystä salaisen lisäpöytäkirjan perusteella Neuvostoliiton toimia heti Wehrmachtin hyökättyä 1.9.1939. Molotov oli myönteinen, mutta halusi lykätä offensiivia. Stalin ja Kominternin johtajat pitivät myönteisenä, että kapitalistiset maat taistelevat keskenään, ja että erityisesti Englanti joutuisi Saksan käsiin. Stalin piti myös Puolaa fasistisena, toivoi sen hävittämistä, mutta ei halunnut tuossa vaiheessa levittää sosialismia uusille alueille. Niinpä Komintern lähetti eri maiden kommunistisille puolueille käskyn, jonka mukaan mikään niistä ei saa tukea nyt käynnistynyttä imperialistista sotaa. Puna-armeija organisoi liikekannallepanon maan läntisillä alueilla, minkä tuloksena riveissä oli pian yli 2,5 miljoonaa sotilasta. Molotov ilmoitti lähettiläs von Schulenburgille 9.9. oman armeijansa sotatoimien alkavan lähipäivinä.³⁴³ Tästä käy ilmi neuvostohallituksen halu voittaa aikaa, jotta se ei leimautuisi liian selvästi Puolan jakajaksi yhdessä Natsi-Saksan kanssa.

Läntisten alueiden armeijat saivat puolustusasiain kansankomissaari Vorošilovin ja pääesikunnan päällikön, 1. luokan komentaja Šapošnikovin allekirjoittaman käskyn olla valmiina 11.9. alkaen päättäväiseen hyökkäykseen päämääränään lyödä vahvalla iskulla vihollisen sotajoukot. Hyökkäyksen syvyudeksi määriteltiin Latvian, Liettuan ja Saksan raja, Neisse-, Narew-, Veiksel- ja San-joet sekä Unkarin ja Romanian rajat. Pravda julkaisi 14.9. A. Ždanovin kolumnin, jonka mukaan perusteena Puolan lyömiseen mainittiin sen harjoittama ukrainalaisen ja valkovenäläisen vähemmistönsä sortaminen. Tämä oli neuvostopropagandan ohjelmallinen dokumentti toimiensa perustaksi. Sotaneuvoston ja 12. armeijan julkilausuma totesi taistelunsa olevan sotaa puolalaisia maanomistajia ja kapitalisteja vastaan. He väittivät puolustavansa maataan ja menevänsä vapauttamaan työläisiä puolalaisen kapitalismin ikeestä. Kun 15.9. mennessä ei vielä tapahtunut mitään, Ribbentrop uhkasi Molotoville, että Saksa miehittää sovitun alueen itäpuolella olevat maakunnat, eikä salli siellä muodostettavan uusia valtioita.³⁴⁴ Saksa oli tuossa vaiheessa saavuttanut

³⁴² , Pjatetskij (1998), 358. Huom! TASS 14.4.1990: ”Stalinin NKVD vastuussa Katynin tuhotyöstä.”, Saharov et al (2003), 627, Kiseljov–Štšagin (1998), 101–103.

³⁴³ Meltjuhov: ”Polskij pohod” lehdessä ”*Prepodavanije istorii...*” 7/2006 s. 3–4.

³⁴⁴ ibidem.

helpon voiton panssarivaunuja vastaan ratsuväkijoukoin puolustautuneesta Puolan armeijasta. Siksi sillä oli varaa vaatia toimenpiteitä ja lyödä nyrkkiä pöytään.

Syyskuun 17. päivänä klo 2 yöllä Stalin ilmoitti Schulenburgille, että puna-armeija ylittää rajan klo 6 aamulla ja pyysi välittämään Berliiniin tiedon, etteivät Saksan lentokoneet ylittäisi linjaa Bialystok–Brest–Lvov. Samana yönä klo 3.15 Puolan lähettiläs Gzhibovsky sai nootin, jonka mukaan Neuvostoliitto ei voi enää pitää Puolaa turvallisenä naapurina, koska sen aluetta voidaan käyttää vihollisuuksiin neuvostovaltaa vastaan. Neuvostohallitus on siksi antanut puna-armeijalle määräyksen marssia Puolaan varmistamaan Länsi-Ukrainan ja läntisen Valkovenäjän asukkaiden turvallisuuden. Sotatoimet etenivät vauhdilla: runsaassa viikossa puna-armeija oli miehittänyt Puolan itäosan. 23. syyskuuta Saksa ja Neuvostoliitto julkaisivat yhteisen kommuniquean Puolaa koskevasta demarkaatiolinjasta. Samoin 28. syyskuuta allekirjoitettiin Moskovassa ystävyys- ja rajasopimus Saksan ja Neuvostoliiton kesken ”molempien valtioiden etupiireistä *entisen* (kursivointi KK) Puolan valtion alueella”. Kumpikin vakuutti auttavansa toista kaikenlaisen puolalaisen agitaation tukahduttamisessa. Puolan tappiot Neuvostoliittoa vastaan olivat 3500 kaatunutta ja noin 20 000 haavoittunutta. Neuvostojoukot menettivät runsaat tuhat kaatunutta (Pjatetskin mukaan 2500), 300 kadonnutta ja 2000 haavoittunutta. Marraskuun alussa 1939 Neuvostoliiton korkein neuvosto hyväksyi ”vapautuksen tulokset”. Sen mukaan Länsi-Ukraina ja läntinen Valkovenäjä oli vapautettu maanomistajien ja kapitalistien uhasta ja ne saattoivat liittyä Suuren neuvostomaan veljeskansoihin sekä vahvistaa Leninin ja Stalinin suurtyötä, kommunismin rakentamista.³⁴⁵ Kolmessa viikossa Puolan valtio oli siirretty historiaan ja kaksi diktatuuria toimi sulassa sovussa rajanaapureina sen entisellä alueella.

4. Talvisota – *Finskaja vojna* neuvostokuvauksena

Neuvostoliiton pitkäaikaisen diktaattorin Josef Stalinin mukaan oikeutettu sota on sellainen, joka ei pyri valloituksiin, vaan vapautukseen. Se on sota, jota kansa käy puolustautuakseen äkillistä hyökkäystä tai alistamisyrittystä vastaan, tai sota, jolla kansa vapautuu kapitalismin orjuudesta, tai vihdoinkin sellainen sota, jonka tarkoituksena on vapauttaa siirtomaat tai – alueet imperialismin ikeestä. Epäoikeutettu sota puolestaan on sellainen, joka pyrkii alistamaan tai orjuuttamaan vieraita maita.³⁴⁶ Koska talvisota täytti järkevän jälkimäisen määritelmän, ei ole ihme, että sitä ei juuri mainittu historian kirjoissa ennen Gorbatsšovian perestroikaa 1980-luvun lopulla. Venäjän asevoimien museossa Moskovassa on oiva osoitus historian uudelleenkirjoittamisesta: Suomen talvisotaa koskevassa kansiossa on ensin kertomus siitä, kuinka Suomi ampui Mainilan laukaukset, joiden seurauksena neuvostosotilaita kuoli, ja maan oli pakko hyökätä torjuakseen suomalaisfasistien aggression. Tämän tarinan päälle on Venäjän federaation kaudella nitojalla kiinnitetty paperiliuska, jossa kerrotaan avoimesti Neuvostoliiton hyökänneen Suomeen 30.11.1939 toteutukseksi osansa Euroopan jakamisesta. Kumpikin versio on avoimesti kävijöiden luettavissa.

Heti toisen maailmansodan päättyttyä 1946 oppikirjana käytetty ”*Kratkij kurs istorii SSSR*”, ’Neuvostoliiton historian lyhyt kurssi’, määritteli Holménin mukaan suomalaisten fasistien uhanneen Leningradia ja unelmoineen valtaavansa sen *muun ohella* 1939. Puna-armeija murskasi kuitenkin suomalaisten *mahtavat linnoitukset* (kursivoinnit KK) ja siirsi rajaa.³⁴⁷

³⁴⁵ Meltjuhov: ”Polskij pohod” lehdessä ”*Prepodavanije istorii...*” 7/2006, 6–11, Pjatetskij (1998), 359.

³⁴⁶ Eugene Davidson: ”Dogmen in der Sowjetischen Außenpolitik” teoksessa Domes (1971), 247.

³⁴⁷ Holmén (2006), 75.

Suurelle venäläisyleisölle esitetään ”Suuri isänmaallinen sota” edelleen sankarillisena puolustustaisteluna Natsi-Saksan ja sen liittolaisten kuten Suomen hyökkäystä vastaan. Kävin 2004 Pietarin poliittisen historian museossa ja Leningradin piirityksen museossa. Ne aloittavat kumpikin sodan Richard Sorgen Stalinille Tokiosta lähettämästä sähköstä, jonka mukaan Saksa hyökkää kesäkuun jälkipuoliskolla 1941. Nyt kuvamateriaali esittää Mannerheimin pelkkänä Hitlerin rakkikoirana ja pistin tunkeutuu suomalaissotilaan rintaan tekstin ”*Smert finskim lahtarjam!*” (kuolema suomalaislahtarille!) kyljessä. (Kyse on suurhyökkäyksestä 1944).

Harvinaisena alueellisen historian esimerkkinä Afanasjev muistutti Karjalan tasavallan alueella asuville koululaisille valkосуomalaisten intervention tuhoamisesta jo 1919. Imperialististen valtojen hallitukset usuttivat Suomen hyökkäämään neuvostomaan kimppuun myös 1939. Tasavallan asukkaat työskentelivät rintaman auttamiseksi ja tekstin mukaan Puna-armeijan osat saavuttivat vihollisesta ”täydellisen voiton”. Kolmen ja puolen kuukauden jälkeen ne mursivat Kannaksella vihollisen vahvan linjan, jota koko maailma piti murtumattomana. Suomen joukot antautuivat ja hallitus pyysi rauhaa. Leninin kaupungin turvallisuus piti välttämättä varmistaa rajansiirrolla.³⁴⁸ Tämä on ainut tästä aineistosta löytämäni taaksepäin viittaava analoginen päätelmä: Koska suomalaiset olivat hyökänneet jo 1919 (Aunuksen retki), he olivat halukkaita tekemään saman uudestaan, ja tekivät myös. Sen sijaan puna-armeijan joukkojen ”täydellinen voitto” ja suomalaisten ”antautuminen” eivät pidä yhtä tapahtuneen kanssa.

Neuvostoliiton hovihistorioitsijan Maksim Kimin kirjassa vuodelta 1980 P.I. Potjomkin väitti, että toisen maailmansodan alkuvaiheessa neuvostomaan luoteisrajalla syntyi ”jännittynyt tilanne”. Britannian, Ranskan ja Yhdysvaltain hallitukset olivat varmoja siitä, että Puolan valtaamisen jälkeen Saksa hyökkää Neuvostoliittoon. Rohkaistakseen Saksaa tässä hankkeessa mainittujen maiden oikeistopiirit provosoivat Suomen taantumuksellisia aseelliseen konfliktiin Neuvostoliiton kanssa. Se olisi ollut Englannin ja Ranskan suunnitteleman sotilaallisen hyökkäyksen alku ja avannut tien fasistien aggressiolle itään. ”Suomalais-venäläinen aseellinen konflikti” päättyi kuitenkin Moskovan rauhansopimukseen 12.3.1940. V.K. Furajev esitti myös vuonna 1985, että Puolan romahtamisen jälkeen 1939 Englanti ja Ranska toivoivat sopimusta Hitlerin kanssa, jotta tämä hyökkäisi Neuvostoliittoon. Ne halusivat käyttää omia päämääriään varten ”suomalais-venäläistä aseellista konfliktia”. Mutta suomalaisten sotilaiden tappio ja rauhansopimuksen solmiminen maaliskuussa 1940 pilasivat maailman imperialistien suunnitelman organisoida ”suuri sota” Neuvostoliittoa vastaan.³⁴⁹ Myöhemmin ovat venäläisetkin tunnustaneet, ettei 3,5 miljoonan asukkaan kansa voi yksin ja järjissään hyökätä 150 miljoonan kimppuun, vaikka läntiset oikeistopiirit olisivat kuinka sitä provosoineet.³⁵⁰

Aivan samoin kuin Potjomkin Kukuškin väitti 1988 imperialististen suurvaltojen suunnitteleen sodan alla Suomen käyttämistä hyökkäysalustana Neuvostoliittoon. Tietoisena tästä neuvostohallitus pyrki solmimaan Suomen kanssa molemminpuolisen avunantosopimuksen. Moskovassa käydyissä neuvotteluissa Suomen valtuuskunta kuitenkin kieltäytyi kaikista sen ehdotuksista. Suomen hallitus valmistautui myös sotaan Neuvostoliittoa vastaan aktiivisesti. Vahvistamalla 32 km:n päähän Leningradista rakentamaansa Mannerheim-

³⁴⁸ Afanasjev et al (1965), 148, 185.

³⁴⁹ Potjomkin teoksessa Kim (1980), 19. Furajev (1985), 17–18. Pankratovan mukaan Suomen hallituksella oli alueneuvotteluissa vihamielinen asenne. ”Taistelussa neuvostoarmeija antoi suomalaisille lamauttavan iskun ja pakotti Suomen antautumaan.” Pankratova (1951), 395. Vrt. Rozanov–Jakovlev (1972), 209–210.

³⁵⁰ Žarova–Mišina (1992), 312.

linjaa Suomi lisäsi jännitystä rajalla. ”Neuvostoliiton ja Suomen rajalla osallistuttiin aseelliseen provokaatioon, tykkituleen Neuvostoliiton alueelle, mikä johti 30.11.1939 sotilaallisiin toimiin Suomen ja Neuvostoliiton välillä.” Vielä 2000-luvulla Venäjällä yritetään tasapainoilla talvisodan suhteen väittämällä, että uusi tutkimus on tulkinut sen *poikkeuksellisen oikeutetuksi ja puolustukselliseksi* neuvostopuolelta, vaikkakin selvästi kansainvälisen oikeuden vastaiseksi, jollainen oli myös Baltian maiden ”vapaaehtoinen liittyminen” (sitaatit Dementjev–Patrušev) Neuvostoliittoon.³⁵¹ On huomattava, ettei Kukuškin väittänyt suoraan Suomen tulittaneen naapurinsa aluetta, vaikka provokaatio selkeästi tapahtuikin. Jälkimmäisen selittely puolestaan on sisäisesti varsin ristiriitainen.

Neuvostoaikana valmisteltu, mutta vasta 1993 painettu on kenraalieversti Krivošejevin johdolla valmistunut virallinen kirja Neuvostoliiton koko olemassaolon ajan sotilaallisista tappioista. Teos väittää, että toisen maailmansodan aattona alkoi nopea lähentyminen ja sotilaallinen yhteistyö fasisin Saksan ja Suomen välillä. Merkittävä osa suomalaisia ei kuitenkaan halunnut maataan käytettävän Hitlerin suunnitteleman hyökkäyksen lähtöalustana Neuvostoliittoon. Ulkomaiset asiantuntijat, joukossa saksalaiset, auttoivat rakentamaan tukikohtia, asevarastoja ja linnoituksia. Vuoden 1939 alusta lähtien rakennetut sotilaslentokentät kykenivät ottamaan vastaan kymmenen kertaa Suomen ilmavoimien määrän koneita. Suomen sodanvalmistelu herätti luonnollisesti levottomuutta neuvostohallituksessa. Kannakselle syksyllä 1939 keskitetyllä Suomen armeijalla oli tehtävänä sitoa neuvostoarmeijan pääryhmitys Mannerheim-linjalle, eristää se, ja saatuaan apua länsivalloilta jatkaa sotatoimia Neuvostoliiton alueella. Puna-armeijan johdon suunnitelmana oli *sodan sattuessa* aktiivisin toimin sitoa suomalaiset joukot Keski- ja Pohjois-Suomeen ja estää länsivaltojen sotajoukkojen saapuminen Barentsin merelle. 7.armeijan tehtävänä oli iskeä Kannakselle, murtaa Mannerheim-linja sekä tuhota Leningradin lähistöllä sijaitsevat suomalaisten joukkojen hyökkäysasemat. Mainilan laukaukset mainitaan tässäkin kuolonuhreineen, mutta syyllisen nimeäminen todetaan vaikeaksi, koska mainittua tapahtumaa ei koskaan tutkittu. Neuvostoliitto sanoi irti vuoden 1932 hyökkäämättömyyssopimuksen, ja 30. marraskuuta Leningradin sotilaspiirin joukot saivat käskyn karkottaa suomalaiset joukot kauemmas Leningradista. Samanaikaisesti maa vielä kerran tarjosi Suomelle YYA-sopimusta. Tähän Suomen hallitus ei reagoanut, *vaan julisti samana päivänä sodan Neuvostoliitolle*. Krivošejev myöntää kuitenkin, että Suomen hallitus ilmoitti heti alusta alkaen Ruotsin lähettilään kautta neuvotteluvalmiutensa. Nyt vuorostaan neuvostojohto torjui aloitteen.³⁵² Kenraalieversti elätteli vielä maansa romahdettua myyttiä Suomen sodanjulistuksesta, vaikka Suomi faktisesti pelkästään puolustautui itärajansa ylittänyttä puna-armeijaa ja rauhallisia kaupunkejaan pommittaneita punaisia ilmavoimia vastaan.

Vihdoin tunnustettiin myös, että taistelut olivat ankaria, ja että niissä puna-armeija mursi ”luoksepääsemättömän Mannerheim-linjan” vahvistukset, joihin kuului 2000 tuliasemalinoitusta 135 km:n leveydeltä ja 90 km:n syvyydeltä. Tällöin tekijöiden mukaan tie avautui Suomen keskeisille alueille. Neuvostohallitus ei kuitenkaan halunnut huonontaa tilannetta entisestään. Se aloitti rauhanneuvottelut tyytyen ”minimaalisiin vaatimuksiin” rajojensa vahvistamisesta. Rauhansopimuksessa 12.3.1940 Neuvostoliitto sai Viipurin ja Viipurinlahden, Laatokan länsi- ja pohjoisrannan, osan Pohjois-Karjalasta, osan Kalastajasaarenosta Pohjoisen Jäämeren rannalta. Samoin se sai Hangon vuokra-alueekseen. Kumpi-

³⁵¹ Kukuškin (1988), 21. Sama selitys yllyttämisestä on Mintsin ja Karevin kirjassa (1962), joka lisäksi väitti Britannian ja Ranskan tienneen Suomen jo tällöin olevan tiukasti sidoksissa hitleriläisten kanssa. Dementjev–Patrušev (2002), 217. Tekijät mainitsevat lisäksi ”hiljattain” (1989) ilmestyneen Baryšnikov et. al:n kirjan ”*Finljandija v vtoroi mirovoi vojne*” ”näiden ongelmien *objektiivisempänä* tutkimuksena”. (kursivointi KK).

³⁵² Krivošejev et al (1993), 93–95.

kin osapuoli sitoutui hyökkäämättömyyteen toista kohtaan. Rauhansopimus vahvisti Leningradin ja Murmanskin sekä Murmanskin radan turvallisuutta.³⁵³ Koska puna-armeija ei pystynyt tulemaan Suomeen paraatimarssilla, tulkitseen, että neuvostohistoriankirjoituksen oli pakko paisuttaa faktisesti vaatimaton Mannerheim-linja suorastaan Maginot-linjan tapaiseksi myyttiseksi esteeksi.

Koska talvisota oli arka aihe, sitä ei käsitelty suomalais-neuvostoliittolaisissa opetusalan edustajien seminaareissa. Kahdeksannessa seminaarissa 1982 historioitsija L.N. Alekšaskina esitelmöi aiheesta ”Miten historianopetus muovaa varttuneille koululaisille vaikaumuksen rauhan- ja yhteistyöpolitiikan taloudellisesta paremmuudesta kilpavarustelupolitiikkaan verrattuna”. Hän palautti mieleen Leninin julistamat periaatteet, kuten yhteiskuntajärjestelmiltään erilaisten valtioiden rauhallisen rinnakkainolon ja 1922 tehdyn aloitteen yleisestä aseidenriisuntaohjelmasta. Luennoitsija sivuutti käydyt sodat täysin, mutta korosti, että rauhan asiaa ajavat sosialististen maiden yhteisön ohella myös rauhantahtoiset ei-sosialistiset maat. Rauhansomaisesta rinnakkainolosta Neuvostoliiton ja Suomen YYA-sopimus toimi Alekšaskinan mielestä tuolloin yhtenä parhaista esimerkeistä.³⁵⁴ Mainittakoon, että esitelmän pitoaikaan Neuvostoliitto aloitti neljännen miehitysvuotensa Afganistanissa. On arvioitu, että maa menetti tuossa sodassa 118 suihkukonetta, 333 helikopteria, 147 panssarivaunua, 1 314 panssariajoneuvoa, 433 tykkiä, 1 138 viesti- ja komentoajoneuvoa, 510 pioneeriajoneuvoa ja 11 369 kuorma-autoa. Afganistanissa koetut varsinaiset tappiot olivat Venäjän puolustusministeriön mukaan kohonneet toukokuuhun 1989 mennessä 13 833 kaatuneeseen, 35 478 haavoittuneeseen sekä 310 kadonneeseen. Lähes 15 prosenttia kaatuneista olisi ollut upseereita. Luvut olivat todellisuudessa huomattavasti suuremmat: ilmeisesti noin 50 000 neuvostosotilasta kuoli ja kolme kertaa enemmän haavoittui.³⁵⁵ Tuntemattoman sodan perintö jatkui neuvostoajan loppuun.

Tarkemmin eriteltynä Stalinin, Hruštšovin ja Brežnevin aikana Neuvostoliitto ei tunnustanut Itäisen Puolan valloitusta eikä Suomen kanssa käymäänsä talvisotaa oikeastaan lainkaan. Brežnevin kaudella virallinen historiankirjoitus valehteli suoraan väittämällä Suomen hallituksen torjuneen ystävyys- ja avunantosopimuksen, provosoineen hyökkäyksen Mainilan laukauksilla ja viimeksi julistaneen sodan Neuvostoliitolle marraskuun lopussa 1939. Vasta Gorbatšovin aikana 1980-luvun loppupuolella Neuvostoliitossa ryhdyttiin keskustelemaan tämän sodan yksityiskohdista ja oikeutuksesta. Tutkimiini keskikoulun historian oppikirjoihin eivät luonnollisestikaan mahdu runsaat yksityiskohdat. Neuvostoliiton loppuun asti 1991 niiden sävy oli kuitenkin sellainen, että Suomi olisi kehittynyt 1930-luvulla useiden Euroopan maiden mukana fasisistityypiseksi diktatuuriksi. Samalla läntiset suurvaltat, ei pelkästään Saksa, suunnittelivat tämän käsityksen mukaan Suomen käyttämistä hyökkäysalustana Neuvostomaan kimppuun.

5. Venäjän oma historian tuomio

Kun sananvapaus toteutuu, omien tuomio on yleensä ankarin. A.E. Taras tekee vuonna 1999 ilmestyneessä, Neuvostoliiton uusimman historian korkeakoulu- sekä lukio-opiskelijoille tarkoitettussa kirjassaan ”*Sovjetsko-Finskaja vojna 1939 – 1940 g.g.*” täydelli-

³⁵³ Kukuškin (1988), 21.

³⁵⁴ L.N. Alekšaskina raportissa ”*Suomalais-neuvostoliittolainen... 1982*”, 10–11.

³⁵⁵ Lappi (2003), 392, Nordberg (2003), 331–332. Lisäksi Holmén (2006) totesi, ettei yksikään suomalainen oppikirja kertonut ruotsalaisten ja norjalaisten tavoin Afganistanin siviilien kärsimyksistä 1980–90 –luvuilla. Todettiin pelkästään, että edes NL:n avulla Afganistan ei kykene voittamaan kapinallisia. 235, 265, 280.

sesti selvää talvisotaa koskevista neuvostomyyteistä. Hän siteeraa Neuvostohistorian ensyklopediaa, jonka mukaan Suomen hallituksen taantumuksellinen politiikka, joka oli valmistanut maan alueen hyökkäystä varten Neuvostoliittoon, johti neuvosto-suomalaiseen sotaan, joka päättyi Suomen sotilaalliseen häviöön. Samaan tapaan Taras kertoo kirjassa esitetyn, että länsimaiden hallitukset ohjasivat Suomea neuvostovastaiselle kurssille. Neuvostohallitus halusi tämän käsikirjoituksen mukaan ylläpitää normaaleja suhteita Suomeen, eikä missään tapauksessa sallia imperialististen suurvaltojen käyttää Suomen aluetta neuvostovastaisiin päämääriin. Kun neuvostohallitus aloitti neuvottelut molemminpuolisesta turvallisuudesta keväällä 1939 (po. aluksi jo 1938), Suomen hallitus torjui ne samoin kuin syksyllä seuranneet esitykset. ”Samanaikaisesti se toteutti oman provokaationsa” (Mainila). Seurauksena oli 30.11.1939 suomalais-neuvostoliittolainen sotilaallinen konflikti.³⁵⁶ Todettakoon, että Tarasin kirja on painettu Valkovenäjän Minskissä, jota ei ole yleisesti pidetty sananvapauden Mekkana.

Kenraalien Meretskovin ja Šapošnikovin saama tehtävä varautumiseksi Suomen taantumuksen provosoiman sotilaallisen selkkauksen varalta on päässyt jopa viralliseen Toisen maailmansodan historiaan. Kaikki sotilaalliset toimenpiteet selitetään siinä puolustukselliseksi ja valmistautumiseksi vastaiskuun. Mainilan laukaukset 26.11.1939 selitetään suomalaisten ampumiksi, ja aseellisten provokaatioiden väitetään edelleen jatkuneen. Virallinen totuus selitti ainoana mahdollisuutena olleen vastata nopeasti sotilaallisilla toimin suomalaisten provokaatioon. Suomen hallitukselle tarjottiin kuitenkin ystävyys- ja avunantosopimusta, mihin se ei reagoinut, vaan *julisti sodan Neuvostoliitolle*. (!) Taras sanoo Suomen todellisuudessa estäneen muiden valtojen tulon alueelleen ja suomalaisten varautuneen Neuvostojen maan hyökkäykseen. Joka tapauksessa olisi ollut sulaa hulluutta hyökätä 30 000 miehen (varusmiesten määrä) armeijalla 3 miljoonan miehen RKKA:n (*Rabotše-Krestjanskaja Krasnaja Armija*, työläisten ja talonpoikien punainen armeija) kimppeun.³⁵⁷ Neuvostoliiton kommunistisen puolueen pää-äänenkannattaja Pravda hermostui Tarasin mukaan täydellisesti, kun suomalaiset eivät suostuneet sotimaan ”ihmisiksi”. Pravdan mukaan valkosuomalaiset taistelevat bandiittien tavoin: ampuvat puista, jakaantuvat pieniin ryhmiin, asettavat miinoja ja asuvat kuin villieläimet taisteluhautoissa. Taras kertoo myös kenraali Ivanovskista, joka taisteli luutnanttina ja panssarivaunun johtajana talvisodassa. Hän väitti vielä 1980-luvulla artikkelissaan ”*Ataku natšinali tankisty*” sodassa vastustajinaan olleen suomalaista porvaristoa, joita johtivat paatuneet murhamiehet, kapitalistien ja suurisäntien pojat.³⁵⁸ Tällä laskutavalla Suomen armeijaan ei olisi kuulunut lainkaan työläisiä ja talonpoikia, joita todellisuudessa oli yli 80 % rintamamiehistä.

Suomalaisten taistelutahto ja moraalit perustui Tarasin mukaan siihen, että katsoivat käyvänsä pyhää sotaa: yksi ”valkosuomalainen” sataa puna-armeijalaista vastaan. Kukaan ei mistään hinnasta halunnut antaa neuvostotankkien ajaa Helsinkiin pystyttämään punalippua Eduskuntatalon katolle, kuten oli suunniteltu marraskuun 30. päivän käskyssä. Kenraali Ivanovski väitti edelleen tarkka-ampujien tulittaneen puista (*kukuškat* eli käet), mikä oli ”yleisesti tunnettua”. Vastustaja viritti kenraalin mukaan heille miina-ansoja, yllätys-

³⁵⁶ Taras (1999), 3. Heti esipuheessaan hän totesi: ”Yli 50 vuoden ajan tätä sotaa ei meillä muistettu, tai sitten siitä puhuttiin ja kirjoitettiin pelkkiä avoimia valheita”. Taras Mainilasta: ”Tulitusta oli, mutta toiselta (NL:n) puolelta!”

³⁵⁷ *ibidem*, 4.

³⁵⁸ *ibidem*, 4–5.

miinoja ja miinoitti kaiken, mikä vain oli mahdollista.³⁵⁹ Sodankäynnin luonne, se, että kohdemaan miehittäminen ei olekaan yksinkertaista, vaan kohtaa ankaraa vastarintaa, näyttää tulleen yllätyksenä myös puna-armeijan ammattisotilaille.

Neuvostoliiton perinteinen sodankuvaus on Tarasin mukaan julkeaa valhetta, bolševikkien propagandan ilmentymää. Suomi ei antanut omaa aluettaan hyökkäysalustaksi, vaan pysyi puolueettomana kaikkiin suuntiin. Stalin klikkeineen ei uskonut Suomen hallitusta, mutta se on venäläisten ongelma, ei suomalaisten. Suomalaiset eivät aiheuttaneet aseellista provokaatiota, vaan sen tekivät NKVD:n erikoisryhmät pyrkien sälyttämään syyn ulkopuolisen niskoille. Näin tapahtui myös Mainilan laukausten kohdalla. Suora sitaatti Tarasin tekstistä: *”Muutaman kymmenen puna-armeijalaisen henki ei merkinnyt tuon taivaallista Kremlin herroille, bandiiteille, jotka teloittivat tai heittivät keskitysleiriin miljoonia neuvostokansalaisia. Suomalaiset eivät halunneet allekirjoittaa sopimusta ’molempipuolisesta turvallisuudesta’, koska pelkäsivät sen johtavan itsenäisyyden täydelliseen menettämiseen. He olivat absoluuttisen oikeassa, kun katsotaan myöhempää Viron, Latvian ja Liettuan kohtaloa. Nämä kansat liitettiin ’neuvostokansojen onnelliseen perheeseen’, mitä seurasi NKVD:n ankara terrori ”porvaristoa ja riistävää luokkaa vastaan”.*³⁶⁰ Historian tuomion on tässä antanut nimenomaan venäläinen tutkija.

Suomi oli Tarasin mukaan porvarillinen maa tuossa katsannossa. Suomalaiset eivät halunneet, että tulevana vuosisatoina heidän keskuudestaan valittaisiin komissaareja vartioimaan omaa, itsenäistä kansaa. Suomi ei julistanut sotaa Neuvostoliitolle, vaan sen eduskunta joutui toteamaan, että maa on sotatilassa, koska Puna-armeijan koneet pommittivat sen kaupunkeja ja jalkaväki hyökkäsi Suomen armeijan aseisiin Karjalan kannaksella. Neuvostoliitolla ei ollut edes suunnitelmaa miehittää maata.³⁶¹ Puissa ei todellakaan istunut tarkka-ampujia, vaan jokainen suomalainen sotilas osasi ampua. Kansainvälistä sotien tarkka-ampujatilasta johtaa edelleen suomalainen Kollaan sankari Simo Häyhä yli 500 osumallaan.³⁶² Ei ollut bandiittitaistelua, vaan isänmaan puolustamista torjua kaikin keinoin maahan hyökkääjää. Vasta vuodesta 1989 alkaen Neuvostoliitossa voitiin edes keskustella tästä sodasta. Venäjän federaation poliittiset johtajat, presidentit Jeltsin ja Putin ovat selkeästi tunnustaneet edeltäjävaltion teot Suomea kohtaan. Todettakoon, että puna-armeijan sotilaatkin taistelivat urheimmin torjuessaan Natsi-Saksaa omalta maaperältään.

6. Jatkuvia epätarkkuuksia

Harhaanjohtava yleistys usean Euroopan maan tilanteesta johdettuna toistuu kahden venäläisen tutkijan, Ponomarjovin ja Smirnovan tilastossa vuodelta 2000. Abiturienteille ja korkeakoulujen opiskelijoille tarkoitettu kirja väittää vakavissaan luvussa ”Valtiomonopolis-

³⁵⁹ Taras (1999), 5. On huomattava, että tämäkään paljastava kirja ei mainitse muualla maailmassa hyvin tunnettua Molotov cocktailia (polttopulloja), jolla suomalaiset tuhosivat neuvostotankkeja. Nykyisin Molotov cocktailin nimellä myydään Venäjällä hyvin tunnettua vodkasekoitusta.

³⁶⁰ Taras (1999), 5–6, Tästä huolimatta esim. Kiseljov ja Štšagin jatkavat Mainilan tarinaa totena vielä 1998 syyllistäen suomalaiset suuntautumisesta Saksaan 1935 alkaen ja Ahvenanmaan varustamisesta (105). Kts. myös Saharov et al (2003), 629.

³⁶¹ Taras (1999), 6–7 Tieteellisen esityksen lisäksi talvisodasta kertoo esimerkiksi Anatoli Gordijenkon dokumenttiromaani ”Kuoleman divisioona”, joka kuvaa Lemetin mottia. Kirja perustuu esittelyn mukaan rykmentin komissaarin päiväkirjaan ja on alkuperäiseltä nimeltään ”Gibel divizii”, ’Divisioonan kuolema’, joka itse asiassa kuvaa paremmin sen kohtaloa.

³⁶² http://www.verkkouutiset.fi/arkisto_30.10.1998. Tilaston toisena on venäläinen Nikolai Iljin (496) ja kolmantena saksalainen Erwin König (400+).

tinen kapitalismi”, että mm. Suomessa olisi vallinnut ”sotamarsalkka Mannerheimin johtama sotilas-autoritaarinen diktatuuri” vuodesta 1937 alkaen sodan loppuun.³⁶³ Suomalaiset tietävät hyvin, että äärioikeistolaisella Isänmaallisella Kansanliikkeellä oli enimmillään 14 eduskuntapaikkaa ja se oli myös sodan aikana hallituksessa. Perinteinen oikeistopuolue Kokoomus oli kuitenkin sanoutunut irti IKL:stä ja fasismista jo Paasikiven puheenjohtajana 1934. Maalaisliitto ja Sosiaalidemokraattinen puolue muodostivat yhdessä Edistyspuolueen kanssa punamultahallituksen 1937. Tämä hallituskoalitio oli niin kaukana sotilasdiktatuurista, että sotamarsalkka Mannerheim uhkasi useita kertoja erota Puolustusneuvoston puheenjohtajan paikalta, ellei hallitus lisää puolustusmäärärahoja. Suomi olikin erittäin puutteellisesti varustautunut sotaa varten, kun Neuvostoliiton Puna-armeija häikäilemättömästi hyökkäsi maahan 30.11.1939. Sota-aikana jokaista maata johdetaan autoritaarisesti, mutta on muistettava, että Suomen valtioelimet toimivat joka tapauksessa koko sodan ajan. Sitä paitsi Ponomarjovin ja Smirnovan mainitsema marsalkka Mannerheim valittiin Suomen Eduskunnassa tasavallan presidentiksi elokuussa 1944, ja juuri hän johdatti maan rauhaan Neuvostoliiton kanssa 19.9.1944.

Lukijaa voidaan johdatella helposti myös kartoilla. Neuvostoliitossa rajansiirrot tulivat näkyviin vaihtelevasti. ”Suuren isänmaallisen sodan historia” ei maininnut Suomen talvisotaa lainkaan, mutta tarkka lukija saattoi kartasta havaita rajan siirtyneen vuonna 1940 Laatokan puolivälistä Viipurin länsipuolelle. Keskikoulun karttakirja vuodelta 1959 näytti selvästi Suomen vanhan rajan sekä viivoitti ”neuvosto-suomalaisen sodan tuloksena 1940 Neuvostoliittoon liitetyn” alueen. Pysähtyneisyyden aikana näistä ei juuri puhuttu. Tuore Danilov–Kosulinan kirja näyttää taas Suomen luovuttaman alueen, mutta ei suinkaan koko toisen maailmansodan karttoja. Soroko-Tsjupan kirja ei kerro lainkaan Suomen luovutuksista, ja Levandovskij–Štšetinovin kirjasta ne saattavat löytyä suurennuslasin avulla. Saksan hyökkäys 1941 näytetään Jäämereltä Kaukasukselle, mutta ei puna-armeijan omaa hyökkäystä 1939 Puolaan, Baltiaan ja Suomeen.³⁶⁴ Suomi siis tulee esitellyksi Venäjän yhdeksäsluokkalaisille pelkkänä Saksan satelliittina.

7. Talvisota Venäjän federaation oppikirjoissa

Pääosa uuden Venäjän oppi- ja metodikirjoista tunnustaa Saksan kanssa tehdyn Euroopan jaon ja siitä aiheutuneet Puolan ja Suomen sotaretket. Kuitenkin, kiinnostavaa kyllä, Suomen talvisota on Lubkovin metodioppaassa kirjoitettu kappaleeseen ”Venäjän historia”, kun taas Neuvostoliiton tunkeutuminen Länsi-Ukrainaan, Läntiselle Valkovenäjälle, Bessarabiaan ja Baltian maihin ovatkin luettavissa kappaleesta ”Ulkomaiden uusin historia”. ”Kuusisen hallitus” ja ”Suomen kansanarmeija” ovat tekijän lainausmerkeissä ilmauksena marionetin asemasta. Hän toteaa talvisodan merkinneen Neuvostoliitolle sotilaallista ja poliittista tappiota sekä aiheuttaneen maan vetäytymisen entisestään kauemmas läntisistä demokratioista.³⁶⁵ Kun Neuvostoliitto piti ainakin Baltiaa vanhastaan Venäjään kuuluneeseen

³⁶³ Ponomarjov–Smirnova (2000), 143. Samassa luvussa tekijöille on sattunut painovirhe: Sarakkeeseen ”Fasistiset, fasismia tukeneet tai totalitaariset puolueet” he ovat – aivan oikein - merkinneet Lapuan liikkeen ja Isänmaallisen kansanliikkeen. Mutta Lapuan nimi on nähtävästi haluttu merkitä - kuten tsaarin aikana oli tapana - ruotsinkielisessä muodossaan ”Lappo”, ja siitä on painovirheen takia tullut ”Tappo”.

³⁶⁴ Pankratova et al, Atlas (1959), Danilov–Kosulina (2002 a), 352 karttaliite, Soroko-Tsjupa (2000), 145, ja Levandovskij–Štšetinov (2001), 305.

³⁶⁵ Lubkov et al (2002), 373–376. Ponomarjov ja Smirnova rinnastavat harhaanjohtavasti myös keskenään aivan erisuuruiset valtiot. Kuvattaessa Euroopan yhdentymistä he tuovat muun ohessa esiin Liechtensteinin ruhtinaan Hans Adamin kurssin sisäpoliittisen itsenäisyyden vahvistamiseksi(!) Mainitessaan Liechtensteinin yhdessä Iso-Britannian, Ranskan ja Saksan kanssa tekijät johdattavat keskikoulun oppilaan uskomaan, että

na alueena, jonka asemasta se ei suostunut keskustelemaankaan vuoden 1940 uudelleen liittämisen jälkeen, metodioppaan kappalejako on varsin erikoinen. Kremlin politiikan epäonnistuminen Suomen kohdalla on tunnustettu varsin suoraan.

Kun Neuvostoliitto vetosi Puolan itäosan valtauksen kohdalla Riian sopimukseen 1921 ja toiset puhuivat jopa ”anastuksesta”, Žarova ja Mišina muistuttavat Suomen osalta vuodesta 1918, jolloin saksalaiset nousivat maihin ja uhkasivat Petrogradia 35 km:n etäisyydeltä. Kaupunki oli suojaton sekä mereltä että maalta, mikä pakotti kansankomissaarit siirtämään pääkaupungin Moskovaan. Stalinin käskystä neuvostojoukot ylittivät Suomen rajan 30.11.1939, ja alkoi sota, jota suomalaiset nimittävät talvisodaksi, neuvostoihmiset ”suomalaiseksi” ja muun muassa Tvardovskij ”nimettömäksi” sodaksi. Sotaharjoituksissa sitä kutsuttiin tämän jälkeen ”Sodaksi, jota ei voinut olla”. Neuvostohallitus oli arvioinut sodan kestoksi 2–3 viikkoa. Vertailun vuoksi: Wehrmacht löi Puolan 36 päivässä (jopa nopeammin), Norjan 50 päivässä, lannisti englantilais-ranskalaisen koalition 35 päivässä, miehitti Jugoslavian ja Kreikan 21 päivässä sekä Tanskan kahdessa päivässä. Miehittäessään lähes koko Länsi- ja Keski-Euroopan Saksa menetti 40 000 sotilasta, mutta Neuvostoliitto yli 72 000 kaikkiaan 105 päivää kestäneen sodan aikana. Hitler luonnehtikin talvisodan perusteella neuvostoarmeijaa ”päättömäksi, savijaloilla seisovaksi jättiläiseksi”.³⁶⁶ Tekijöiden käyttämät tappioluvut ovat selkeästi liian pienet. Yleisesti voidaan todeta: Mitä useampaa nimitystä aseellisesta yhteenotosta käytetään, sitä ristiriitaisemmat sen aloittajan perustelut ovat. Suurvalloilla on taipumus nimittää omia hyökkäyksiään ”kampanjoiksi” kuten Yhdysvallat nimitti pommituksiaan Vietnamissa ja Venäjä hyökkäyksiään Tšetšeniään.

Aikaisemmin ”tuntematon sota” eli talvisota ilmestyi V.P. Ostrovskijn 11. luokan oppikirjan kansilehden kronologiseen taulukkoon heti 1992. Ensi kertaa tulee esiin Molotov–Ribbentropin sopimuksen salainen lisäpöytäkirja, mutta sen väitetään tuossa vaiheessa koskeneen vain Puolan kohtaloa. Vasta myöhemmin puhutaan etupiireistä, mutta niitä ei tarkasti määritellä. Teksti kertoo seikkaperäisesti syksyn 1939 neuvotteluista, joissa neuvostohallitus esitti rajansiirtoa Kannaksella ja Suomelle aluekorvauksia Karjalan ASNT:sta. Zagladin toteaa 11-luokkalaisille tarkoitetussa kirjassaan, että alueiden vaihtotarjous (Kannakselta Kostamukseen) merkitsi suomalaisille tiheästi asutettujen ja hyvin viljeltyjen peltojen vaihtamista metsään ja suohon, joilla ei olisi ollut taloudellista merkitystä. Siksi ei ollut ihme, että suomalaiset torjuivat ehdotuksen. Länsivallat, jotka valmistautuivat parhaillaan sotaan Saksan kanssa, suunnittelivat ilmahyökkäystä Bakun öljykenttiä vastaan ja sotilaallisen avun lähettämistä Suomeen.³⁶⁷ Suomen johtavista viranhaltijoista Mannerheim ja Paasikivi, jotka kumpikaan eivät olleet poliittisessa vastuussa, kannattivat neuvottelujen jatkamista ja jopa aluevaihtoja. Kun kansan laaja enemmistö kuitenkin sanoi alueluovutuksiin ”Ei tuumaakaan”, eduskunta ja sen luottamusta nauttiva hallitus eivät voineet suostua vaatimukseen. Koska Zagladinin teos sekä muut 11. luokan kirjat on tarkoitettu yliopistoon pyrkiville, Nyky-Venäjän keskikoulun oppilaiden enemmistö ei tutustu tältä osin lähistoriaan.

---

ensin mainitulla olisi yhtäläiset mahdollisuudet vaikuttaa Euroopan politiikkaan kuin maanosan suurvalloilla. Mitään tietoja Liechtensteinin pinta-alasta, asukasluvusta tai kansantaloudesta ei esitetä.

³⁶⁶ Žarova–Mišina (1992), 312, Pjatetskij (1998), 366: ”Kuitenkin sama Hitler tuki stalinistista seikkailua Suomea vastaan!” Žarova et al (2001), 113.

³⁶⁷ Ostrovskij (1992), kronologinen taulukko, kansisivu, Zagladin (2002), 185–186.

Jos Suomi olisi suostunut, hyvin hyödynnettävä Karjalan kannaksen alue Mannerheim-linjoineen olisi Pjatetskin mukaan joutunut Neuvostoliiton haltuun. Suomen delegaatio ei Moskovan neuvotteluissa tuntenut minkäänlaista ”ekspansiivisen politiikan illuusiota”. Mielienkiintoista kyllä, Pjatetski siteeraa jopa Suomen hallituksen vastausta Neuvostoliiton noottiin Mainilan laukauksista, mutta jättää asian silti hieman avoimeksi. Enemmistö historioitsijoista katsoo hänen mukaansa neuvostopuolen aiheuttaneen konfliktin. Jos Suomi olisi vakavissaan harkinnut hyökkäystä itänaapurinsa kimppuun, *se olisi ollut täysin mieli-puolista*. Siitä huolimatta Novikov väittää Suomen valmistautuneen sotaan evakuoimalla kaupunkejaan. ”Kumpikaan osapuoli” ei halunnut diplomaattista ratkaisua.³⁶⁸ Todellisuudessa Suomen kaupunkien siviiliväestöä kyllä kehoitettiin lokakuussa poistumaan suurimmista kaupungeista, mutta määräys peruttiin myöhemmin. Vielä neuvostokoneiden pommittaessa Helsinkiä siviilejä neuvottiin kokoontumaan avoimille paikoille, koska ”vihollinen ei tulittaisi väkijoukkoja”. Tästä harhaluulosta vapauduttiin kuitenkin nopeasti vajaan sadan siviilin menetettyä henkensä ensimmäisen päivän pommituksissa.

Stalin käski esittää suomalaisille uhkavaatimuksien alueluovutuksista, minkä jälkeen sota-toimet aloitettaisiin, elleivät nämä siihen suostuisi. Puna-armeija sai käskyn vapauttaa Suomen kansan maanomistajien ja kapitalistien sorrosta. Kysymys ei ollut niinkään Leningradin turvallisuudesta, vaan Stalinin ja hänen lähipiirinsä kunnianhimoista ja ylimielisyydestä pienten valtioiden suhteen. Käsky muistutti kansalaissodan aikaista ratsuväen hyökkäystä, jossa muutamien suurin iskuin olisi ollut murrettava Mannerheim-linja ja karkotettava vihollinen Leningradin edustalta, turvattava Karjalan ja Murmanskin alueen turvallisuus. Sotatoimin piti täysin likvidoida Karjalan kannasta hyökkäysalustana käyttävät suomalaiset sotajoukot. Saharov toteaa suoraan sotilaille annetun epärealistinen tehtävä. Samoin oli asetettava neuvostosotilaiden sitten valtaamille alueille ”suomalainen vallankumoushallitus” Otto Ville Kuusisen johdolla. Neuvostohallitus väitti vakavissaan maailmalle, että suomalaiset talonpojat ja työläiset eivät tarttuisi aseisiin sosialismin kotimaata vastaan, vaan erottaisivat vanhan hallituksensa. Mitään tukea Kuusisen hallitus ei suomalaisilta kuitenkaan saanut, vaikka ajan neuvostolehdet julistivat: ”Peräänantamattomin iskuin puna-armeija murskaa Suomen porvariston ja sotakiihkoilijat”, ja ”Puna-armeija tuo suomalaisille onnea ja iloa”. Suomen Sosiaalidemokraattinen puolue ja ammattiyhdistysten keskusliitto antoivat Terijoen hallitusta koskien julkilausuman, jonka mukaan Suomen työväenluokka ei näe muuta vaihtoehtoa kuin käydä ase kädessä taisteluun hyökkäystä vastaan ja suojellakseen maansa demokratiaa, rauhaa ja itsemääräämisoikeutta. Suomalaiset tekivät sodassa tiukkaa vastarintaa ja Puna-armeija kärsi suuria menetyksiä kuolleina, haavoittuneina, vangiksi joutuneina ja hengiltä paleltuneina. Suomalaisten oli lopulta pakko aloittaa rauhanneuvottelut, mutta Neuvostoliitto saavutti voiton valtaviin tappioiden kustannuksella. ”Kuusisen hallituksesta” tai ”Suomen demokraattisesta tasavallasta” (Novikovin sitaattit) kukaan ei halunnut Moskovan rauhan yhteydessä tietää enää mitään.³⁶⁹ Kuuden, vuosituhannen vaihteen molemmin puolin ilmestyneen oppikirjan talvisotaa koskevat tekstit ovat keskenään yhtäpitävät ja tukevat suomalaisen tutkimuksen havaintoja. Sosiaalidemokraattisen puolueen ja SAK:n kanta on epäilemättä tuntunut neuvostojohdosta pahalta. Mannerheimin hyväksymä suunnitelma koota osasto entisten Suomen punakaartilaisien pojista taistelemaan puna-armeijaa vastaan sai hyvinkin vastakaikua asianomaisten keskuudessa, mutta sota päättyi ennen kuin osasto ehdittiin kouluttaa. ”Talvisodan ihme” -käsitteen syntyminen johtui suomalaisten yhtenäisestä puolustustahdosta puna-armeijaa vastaan vain parikymmentä vuotta hyvin verisen sisällissodan jälkeen.

³⁶⁸ Pjatetskij (1998) 361–362, Novikov (1999), 532, 534.

³⁶⁹ Ostrovskij (1992), 10, Žarova–Mišina (1992), 313, Pjatetskij (1998), 362–363, Novikov (1999), 532–533, Saharov et al (2003), 629, Osmanov (2000), 377.

Ostrovskij kertoo Englannin, Ranskan ja USA:n valmistelleen Suomen avustamista. Näissä olosuhteissa Stalin päätti olla valtaamatta Helsinkiä. Talvisota osoitti puna-armeijan valmistautumisen puutteet. Raja vedettiin 1940 suunnilleen ennen vuotta 1809 voimassa olleelle, siis ennen Suomen liittämistä Venäjän keisarikuntaan vallinneelle linjalle. Samalla perustettiin Karjalais-suomalainen neuvostotasavalta.³⁷⁰ Yhdessä A.I. Utkinin kanssa kirjoittamassaan kirjassa Ostrovskij palaa Molotovin-Ribbentropin sopimuksen lisäpöytäkirjaan, ja kertoo nyt Baltian maiden liittämisen Neuvostoliittoon olleen tämän pöytäkirjan toteuttamista kesällä 1940.³⁷¹ Voimme päätellä, että niin oli myös yritys vallata Suomi, mutta puna-armeijan suuret menetykset tekivät sen mainitsemisen historiankirjoituksessa varsin vaikeaksi.

Huomattavasti Ostrovskij'a seikkaperäisemmin salaisesta lisäpöytäkirjasta kertoo Dmitrenkon "Isänmaan historia". Pöytäkirjaa ei hyväksytty politbyroossa, korkeimmassa neuvostossa eikä neuvostohallituksessa. Teksti siteeraa suoraan etupiirijakoa, jossa Suomi luetetaan muiden mukana "Baltian valtioksi" (*Pribaltijskoje gosudarstvo*). Neuvostoliiton todeetaan luopuneen vuoden 1932 hyökkäämättömyyssopimuksesta ja "sotatoimien alkaneen Suomen ja Neuvostoliiton välillä" 30.11.1939. Kuitenkaan puolustusasian kansankomissariaatti, pääesikunta tai Leningradin sotilaspiirin komentajat eivät voineet aavistaa tämän sodan olosuhteita tai vaikeuksia. Tiedustelu ei ollut selvittänyt suomalaisten aseistusta tai linnoituksia. Tykistöä, lentokoneita ja tankkeja oli riittämättömästi, ja joukkojen varustus oli talvioloihin vajaa. Niillä ei ollut lämpimiä vaatteita, huopatossuja tai puoliturkkeja, minkä tuloksena monet sotilaat saivat paleltumavammoja ja kykenemättöminä taistelemaan kaa tuivat. Suomalaisilla oli sukset, joiden avulla he kykenivät liikkumaan vauhdilla lumessa, puna-armeijalla ei. Kapeilla metsäteillä panssarivaunut ja mekanisoidut osastot eivät kyenneet taistelemaan ilman tykistön ja jalkaväen tukea. 10. joulukuuta mennessä puna-armeija oli edennyt 25–65 km Suomen alueelle. Mannerheim-linjan vahvuutta korostetaan tässäkin tekstissä. Sota kesti 105 päivää ja rauha tehtiin tunnetuin ehdoin. Sillä oli vakavia kansainvälisiä seurauksia kuten Neuvostoliiton erottaminen Kansainliitosta ja puna-armeijan puutteiden paljastaminen.³⁷² Kuitenkin talvisota johti myös siihen, että Hitler kenraaleineen aliarvioi Neuvostoliiton voiman.

Uutta Venäjää edustava tutkija, joka käsittelemässäni oppikirjoissa suoraan toteaa Neuvostoliiton aloittaneen sodan Suomea vastaan, on Kreder vuonna 1995. Hänen mukaansa Puna-armeija kärsi "kolossaalisia tappioita" Karjalan kannaksella Mannerheim-linjalla. Vaikka Suomi taivutettiin rauhansopimukseen maaliskuussa 1940 ja se menetti alueita, maa säilytti kuitenkin itsenäisyytensä.³⁷³ Saksalainen Robert Maier kertoo juuri tämän Krederin kirjan herättäneen suurta huomiota Venäjällä. Maierin mukaan Voronežin alueen duuma halusi ensin kieltää koko kirjan opetuskäytön. Syitä kieltohaluun oli kolme: 1) ulkomaalainen Soros-säätiö oli antanut rahoitusapua julkaisemiseen, 2) isänmaan historian ja kulttuurin kunnia oli aliarvostettu kirjassa ja 3) kirja oli omaksunut "liberaalin asennoitumisen" 20. vuosisadan tapahtumiin, koska esitti Neuvostoliiton syyllistyneen osaltaan merkittävästi toisen maailmansodan puhkeamiseen.³⁷⁴ Maier toteaa olleen huomattava muutos, että Venäjän opetusministeriön edustaja Aleksei Vodianski vastusti Voronežin duuman

³⁷⁰ Ostrovskij (1992), 10.

³⁷¹ Ostrovskij–Utkin (1995), 252.

³⁷² Dmitrenko et al. (1995) 275–279, Novikov (1999), 533, Žarova et al (2001), 230.

Pjatetskij (1998), 366: Hitler teki päätöksen Blitzkriegin käynnistämisestä.

³⁷³ Kreder (1995), 166–167.

³⁷⁴ Maier, Robert: "Learning about Europe..." teoksessa Schissler–Soysal (2005), 144.

ja sotaveteraanien kantaa. Vodianski osoitti, että klassiset isänmaalliset oppikirjat olivat aina noudattaneet samaa kaavaa: Venäjä on aina oikeassa, mitä tahansa se tekeekin. Se, joka arvostelee hallitusta, virkamiehiä tai hallintoa, arvostelee isänmaata. Valtion suojelua missä tahansa olosuhteissa pidettiin isänmaallisena velvollisuutena. Vodianski sanoi muissa maissa kyettävän myös kansallisen omakuvan kriittiseen tarkasteluun. Tätä tulee hänen mukaansa Venäjälläkin pitää täysin normaalina käytäntönä. Maier pitää merkittävänä Krederin saamaa tukea opetusministeriöltä, koska alueen duuma, kirkon edustajat ja sotaveteraanit halusivat kieltää koko kirjan käytön.³⁷⁵ Oppikirjantekijöistä erityisesti Dolutskij on joutunut myöhemmin aivan vastaavan arvostelun kohteeksi, ja hänen kirjojaan on poistettu koulukäytöstä 2004. Sen sijaan professori Zagladin työryhmineen on saanut julkaista oppikirjoja kaikessa rauhassa, vaikka ne toteavat vain hieman toisin sanoin Neuvostoliiton syyväksi sodan aloittamiseen. Vuonna 2007 ilmestyneessä kirjassa Zagladin toteaa Neuvostoliiton aloittaneen talvisodan sillä tekosyyllä (*predlog*), että Suomen puolelta olisi ammuttu rajan yli.³⁷⁶ Ulkomaista rahaa tämä julkaisu ei saanut, mutta valtion tukea kyllä. Se ilmestyi pienkustantamo *Russkoje slovon* painamana ja voitti Opetusministeriön järjestämän oppikirjakilpailun.

Korkeakouluopiskelijoille tarkoitettu Ponomarjov–Smirnovan kirja julkaisee salaisen lisäpöytäkirjan kokonaan ja mainitsee luettelossaan talvisodan, mutta ei kerro siitä sen enempää.³⁷⁷ Poikkeuksellista kyllä, yhdeksäsluokkaisille tarkoitettun O.S. ja A.O. Soroko-Tsjupan kirjan kronologisessa taulukossa on painovirhe, jonka mukaan ”neuvostosuomalainen” sota olisi käyty vasta 1940–41, siis juuri ennen Saksan hyökkäystä. Teksti on kyllä oikeassa todetessaan salaisen lisäpöytäkirjan antaneen Neuvostoliitolle vapaat kädet Suomen ja Baltian suhteen. Sotaa se kuvaa raskaaksi (*tižjolaja vojna*).³⁷⁸ Maaliskuusta 1940 kesäkuuhun 1941 Neuvostoliitto ehti kuitenkin tehdä runsaasti johtopäätöksiä talvisodan virheistä sekä parantaa niin aseistustaan kuin sotilaskoulutustaan. Suomalaisten raporteista on ilmennyt, että puna-armeijan joukot olivat jatkosodan talvina oppineet hiihtämään huomattavasti paremmin kuin talvisodassa taistelleet. Samoin automaattiasetta oli aiempaa enemmän käytössä.

8. Syiden ja seurausten erittelyä

Levandovskij–Štšetinovin kirja on varsin suorasanainen. Sen mukaan neuvostohallitus provosoi sodan Suomea vastaan ja samalla muodosti ”Suomen kansantasavallan” nukkehallituksen Kominternin työntekijän Kuusisen johdolla. Tappioiksi tekijät ilmoittavat 95 000 kaatunutta Neuvostoliiton ja 23 000 Suomen puolella. Suomen sovjetisointi epäonnistui. Mainittakoon lisäksi, että teksti kertoo selkeästi Baltian maiden painostamisesta ja pakko liittämisestä Neuvostoliittoon kesällä 1940, terrorista ja pakkosiirroista Siperiaan sekä puolalaisten upseerien joukkomurhasta Katynissa 1940. Ilmoitukset kaatuneiden määrästä vaihtelevat: Fortunatov esittää täsmälliset luvut: puna-armeijan puolelta 126 875 kaatunutta ja 264 908 haavoittunutta. Suomalaisia olisi hänen mukaansa kaatunut talvisodassa 48 243 ja haavoittunut 43 000.³⁷⁹ On ilmeistä, että uudenkin Venäjän historioitsijoilla on taipumus vähätellä Neuvostoliiton ja puolestaan paisuttaa Suomen tappioita.

³⁷⁵ ibidem. Dolutskijn kirjassa (1994) on kuva ”Asetoverit. Fasisti- ja neuvostoupseerit Brestissä 1939”, 340.

³⁷⁶ Zagladin et al (2007), 212.

³⁷⁷ Ponomarjov–Smirnova (2000), 192.

³⁷⁸ Soroko-Tsjupa O.S.&A.L (2000), 89.

³⁷⁹ Fortunatov (1998), 288.

Šumilov ja Rjabikin mainitsevat muutoin selkeässä oppikirjassaan uutena vain sen, että neuvostojohto valmisteli vallan siirtämistä Suomessa suomalaisista kommunisteista rajan itäpuolella muodostetulle hallitukselle. Salaisen lisäpöytäkirjan kohdalla tekijät erottavat Suomen selkeästi Baltian maista.³⁸⁰ Paškov opettaa yhdeksäsluokkalaisille, että Suomen torjuttua ehdotukset aluevaihdosta Neuvostoliitto hyökkäsi Suomeen. Puna-armeija koh-tasi voimakasta vastarintaa. Haavoittuneita ei voitu kuljettaa kentältä, sotilaille ei ollut lämmitettyjä tiloja, panssarivaunujen kuljettajat kärsivät suuria vaikeuksia yrittäessään lä-päistä esteitä, paljon aikaa ja voimaa kului betoniesteiden ja espanjalaisten ratsujen sekä vastustajan hyvin vahvistettujen pitkäaikaisten tulipesäkkeiden hävittämiseen. Tekijä väit-tää Englannin, Ranskan ja USA:n lähettäneen Suomeen aseapua sekä vapaaehtoisia rin-tamalle ja valmistelleen sotilaallisen erityisyksikön lähettämistä Suomen armeijan avuksi. Kaatuneita kirja toteaa olleen 65 000 ja haavoittuneita 200 000, kun Ušakovin mainitsemat kokonaistappiot ovat neuvostopuolelta 300 000 ja Suomen 70 000 (haavoittuneet muka-na). Zagladin ilmoittaa kaatuneiden määräksi 130 000 Neuvostoliiton ja 23 000 Suomen puolella. Vaikka rajaa siirrettiin länteen, toiveet Suomen täydelliseksi valtaamiseksi jäivät Neuvostoliitossa elämään. Maailmalle levisi tieto puna-armeijan huonosta suorituskyvystä. Mainittakoon, että esimerkiksi brittivapaaehtoiset eivät kuitenkaan ehtineet Lapuaa lä-hemmäs rintamaa.³⁸¹ Toiveet Suomen valtaamisesta elivät lähinnä neuvostojohtoon piiris-sä, jotta se olisi pystynyt puolustamaan paremmin omaa aluettaan jo Suomen maaperällä. Tuolloisen neuvostovaltion ”yleisestä mielipiteestä” olisi erittäin vaikea hankkia tietoja jälki-käteen.

Talvisotaa edeltäneet Stalinin toimeenpanemat puhdistukset tulevat esiin Dmitrenkon korkeakouluopiskelijoille tarkoitetussa tekstikirjassa. Siinä lainataan puolustusasiain kansan-komissaari Vorošilovin lausumaa sotaneuvostossa marraskuussa 1938. Tämän mukaan puhdistus oli radikaali ja kaikinpuolinen. Yhteensä puhdistettiin ylhäältä alas yli 40 000 sotilasta. Talvisodan huonon menestyksen takia Stalin vaati kaadereitten johtoon kansa-laissodan veteraanien sijasta nuorempia komentajia.³⁸² Paradoksaalista kyllä, monien talvisodan epäonnistumisten voidaan katsoa johtuneen siitä, että komentajia oli teloitettu, ja että johtajina toimivat kokemattomat upseerit.

Historiatieteen kandidaatit Tugusova ja Skorospelova myöntävät vihdoon 2001 keskiasteen ammatillisen koulutuksen opiskelijoille tarkoitetussa kirjassaan, että Mainilan laukaukset olivat Lavrenti Berijan Stalinin käskystä järjestämä provokaatio. Sitä paitsi ainoatakaan tähän ammuntaan liittyvää kuolonuhria tai haavoittunutta ei koskaan löydetty sairaaloiden tai kaatuneiden evakuoimiskeskusten listoilta. Puna-armeijalla ei ollut riittävästi pommiko-neita, hiihtäjiä, tarkka-ampujia eikä lumipukuja. Joukot kärsivät suuria menetyksiä ja jou-lukuussa 1939 hyökkäys tyrehtyi. Neuvostojohto organisoii vielä kaksi armeijaa, ja ilma-voimat pommittivat Suomen rauhallisia kaupunkeja. Hitler alkoi uskoa voittavansa neuvos-tojoukot nopeasti. Tekijät luettelevat kaatuneita 131 000 ja haavoittuneita 186 129. Suo-malaisia kaatuneita oli tämän mukaan 19 567 ja haavoittuneita 43 557.³⁸³ Keskikoulun yhdeksäsluokkalaisten kirjassa Zagladin puolestaan toteaa Suomen kansan pitäneen so-taa Neuvostoliittoa vastaan vapaussotana. Eri puolilla maailmaa osoitettiin myötätuntoa

³⁸⁰ Šumilov–Rjabikin (2000), 254–255 Levandovskij–Ššetinov (2001), 230–231.

³⁸¹ Paškov (2000) 226–227, Ušakov (1997), 320, Zagladin (2002), 185–186, Brooke (1984), 61, Novikov (1999), 534, Šestakov et al (2000), 188.

³⁸² Dmitrenko et al (2001) 414.

³⁸³ Tugusova–Skorospelova (2001), 329–330, Paškov (2000), 227, Dolutskij (1998) 342.

Suomea kohtaan. Kirjassa on jopa kuva juoksuhaudasta sekä seuraava tilasto varusteista.³⁸⁴

Taulukko 10: Zagladin et al: talvisodan alun voimasuhteet (2002)

	Neuvostoliitto	Suomi	Suomi, todellinen määrä
joukkoja	960 000	300 000	300 000
tykkeitä	11 266	2 000	423 + 112
panssarivaunuja	2 998	86	13
lentokoneita	3 253	n. 500	114

Todellisuudessa Suomella oli sodan alkaessa kenttätykkeitä vain 423, panssarintorjuntatykkeitä 112 ja lentokoneita 114. Panssarivaunuista vuoden 1919 Renault-vaunut olivat vanhentuneita ja niitä voitiin käyttää vain traktoreina. Käyttökelpoisia Vickers-vaunuja oli kaikkiaan 13. Vielä yksi myytti: Novikovin mukaan *koko Suomen armeijalla oli käytössään automaattiasemat*, kun puna-armeijalaisten oli tyytyminen pelkkiin kertaladattaviin kivääreihin, *vintovkoihin*. Kuitenkin suomalaisilla oli pikakivääreitä vain 4062, konekivääreitä 2405, konepistooleita 4144 ja tavallisia kivääreitä 254 518.³⁸⁵ Kyseessä oli siis vielä tavallista voimakkaammin muunneltu totuus pyrittäessä selittämään puna-armeijan surkeaa menestystä talvisodassa.

Aivan rehellisesti sotamenestyksen syitä erittelee Žarova, jonka mukaan Suomen armeija oli varustautunut taistelemaan läpipääsemättömässä metsässä ja tiettömissä oloissa. Puna-armeijan vahvaan tekniikkaan perustuvia yhtymiä olivat vastassa ketterästi liikkuvat suomalaisjoukot ja sotilaiden korkea yksilöllinen valmius.³⁸⁶ Erytisen selvästi moottoroidun armeijan hyytyminen kävi ilmi Suomussalmen Raatteen tiellä, jossa kaksi divisioonaa juuttui pakkasessa paikalleen. Suomalaiset joukot pystyivät vuodenvaihteessa 1939–40 tuhoamaan ne lähes kokonaan. Käytännössä vain esikunta pystyi murtautumaan omensa puolelle.

Myytti Saksan tuesta Suomelle talvisodan aikana elää vielä Danilov–Kosulinan kirjassa vuodelta 2002.³⁸⁷ Todellisuudessa Saksa oli myynyt Suomen elokuussa Neuvostoliitolle ja seurasi katseella, kun tämän ilmavoimat pommittivat Suomen kaupunkeja. Pirkko Kanervo on osoittanut, kuinka Saksa yritti kaikin voimin estää Italiasta Suomen avustukseksi lähettettyjen lentokoneiden kuljetuksen. Tässä vaiheessa Italia ei suinkaan ollut automaattisesti liittossa Saksan kanssa.³⁸⁸ On muistettava, että ensimmäisessä maailmansodassa Italia oli kuulunut ympärysvaltioihin.

³⁸⁴ Zagladin et al (2002) 172.

³⁸⁵ Iskanius: "Suomen puolustusvoimat..." teoksessa Järventaus (1984), 35, 54, Juutilainen: "Materiaalitalanne ennen sotaa" teoksessa Leskinen–Juutilainen (2002), 97.

³⁸⁶ Žarova et al (2001), 113.

³⁸⁷ Danilov–Kosulina (2002 a), 198.

³⁸⁸ Kanervo (2007), 203.

Danilov ja Kosulina toteavat, ettei Neuvostoliitto laskenut Suomen armeijaa vakavaksi vastustajaksi, vaan ”käyttäen hyväkseen vähäistä välikohtausta maiden rajalla aloitti sotatoimet 30. marraskuuta”. Vaikka puna-armeija kärsi huomattavia menetyksiä, Timošenkon johtamat Luoteisen rintaman joukot mursivat Mannerheim-linjan ja ”valtasivat 12. maaliskuuta Viipurin”. Suomen johto oli miettinyt rauhaa vakavasti helmikuun lopusta lähtien. Kun Suomi pyysi rauhaa, Neuvostoliitto puolestaan halusi mahdollisimman nopeasti lopettaa tämän konfliktin päästäkseen uudelleen kansainvälisen yhteisön ja Kansainliiton jäseneksi – ja pelkäsi luonnollisesti kevään edetessä Ranskan ja Englannin hyökkäystä. Kirja luettelee Suomen alueluovutukset erityisesti Kuolajärven kohdalla varsin tarkasti ja toteaa sodan osoittaneen vakavia puutteita neuvostoarmeijan aseistuksen ja tekniikan suhteen. Erityisesti automaattiasemat, kranaatinheittimet ja raskas tykistö eivät täyttäneet tehtäväänsä. Puna-armeijan heikkous näkyi kaikkialle, ja erityisesti Saksan johdon varmuus menestymisestäään Neuvostoliittoa vastaan suunnitellussa sodassa vahvistui. Todellista tarkkuutta Pjatetskin kirjassa edustaa se, että siinä mainitaan jopa puolustusministeri Niukkanen rauhansopimuksen vastustajana.³⁸⁹ Useimmat koululaisille tarkoitetut teokset eivät kerro Mannerheimin lisäksi kenestäkään vastustajan sotilasjohtajasta tai poliitikosta.

Moskovalaiset professorit Barsenkov ja Vdovin toteavat myös yksikantaan, että Suomen hylättyä tarjouksen aluevaihdoista neuvostojohto käytti ”Mainilan tapausta” tekosyynä hyökätäkseen Suomeen. Julistuksen mukaan oli tarkoitus torjua ”suomalaisten valkokaarti- laisten hyökkäys”. Professorit väittävät neuvostojoukkojen aloittaneen etenemisen Helsinkiin murrettuaan Mannerheim-linjan. Lähes samoin sanoin kertovat talvisodan kulusta professorit Štšagin ja Lubkov korkeakouluille tarkoitetussa teoksessaan.³⁹⁰ Kirjat eivät kerro, keskeytettiinkö marssi Helsinkiin, vai miten asia ratkesi. Sävy on täysin erilainen kuin kerrottaessa Keski- ja Itä-Euroopan pääkaupunkien ”vapauttamisesta fasistien vallasta keväällä 1945 ja niiden asukkaiden riemullisista tervehdyksistä puna-armeijalle”.

Laajassa ”Venäjän historiassaan IX–XX vuosisadoilla” G. Ammon toteaa Neuvostoliiton aloittaneen talvisodan, mutta suomalaisten osanneen käyttää viisaasti luonnollisia esteitä hyväkseen tsaarin armeijassa pitkään palvelleen marsalkka Mannerheimin johdolla. Tammikuussa 1940 Neuvostoliitto pommitti intensiivisesti Suomen kaupunkeja, myös Helsinkiä. Puna-armeija kävi Karjalassa menestyksettömiä taisteluja kärsien suuria tappioita. Pääsyyinä Ammon pitää sotakaadereiden suuria puhdistuksia vuosina 1937–38. Kuitenkin neuvostojoukot kykenivät maaliskuun alussa 1940 piirittämään Viipurin, minkä jälkeen Suomen oli pakko allekirjoittaa rauhansopimus alueluovutuksineen. Vaikka tekijä myöntää puna-armeijan heikkoudet, hänkin esittää sen kaatuneiden määrä vain 72 500:ksi ja liioittelee suomalaisten kaatuneiden määrä 73 000:ksi. Myös Žuravljev kertoo sodan Suomea vastaan heikentäneen Neuvostoliiton kansainvälistä auktoriteettia ja maan tulleen erotetuksi Kansainliitosta hyökkääjänä. Kirjansa vuoden 1994 painoksessa Dolutskij väittää 7. armeijan vallanneen Viipurin ja tien Suomeen käyneen avoimeksi, mutta v. 1998 versiossa sama armeija ainoastaan ”aloitti taistelun Viipurista ja tie Suomeen *tuntui* avoimelta”.³⁹¹ Sodan johtoa koskeva selkeä havainto on: mitä pidempi aika sodasta on kulunut, sitä venäläisempänä Mannerheim esitellään. Tämä kävi erityisesti ilmi vuonna 2005 Pietarin Eremitaašin Mannerheim-näyttelyssä, joka nähtiin myös Suomen kansallismuseossa.

³⁸⁹ Danilov–Kosulina (2002), 198, Pjatetskij (1998), 364, kts. m. Zujev et al (1998), 471, Dolutskij (1998) 342.

³⁹⁰ Barsenkov–Vdovin (2003), 18, Štšagin–Lubkov (2004), 87.

³⁹¹ Ammon (2002), 618–619 Žuravljev (1998), 538–539, Dolutskij (1994), 409, D. (1998), 342.

9. Talvisodan tappiot

Johtopäätöksensä talvisodasta Krivošejevin teos toteaa, että huolimatta muodollisesta voitosta, välitavoitteiden saavuttamisesta ja neuvostojoukkojen omaksumasta merkittävästä taisteluoopista sota Suomea vastaan ei tuonut voiton kunniaa. Raskaat talviset olosuhteet verottivat jo alusta alkaen puna-armeijan voimaa. Sodan tulos osoitti, miten käy, kun sodankäyntiä valmistellaan ”kabinettimetein”.³⁹² Neuvostoliitto osoittautui myös venäläisten keskuudessa Natsi-Saksan liittolaiseksi vuosina 1939–41 ja huomattavaksi osasylliseksi toisen maailmansodan aloittamiseen. Kun Neuvostoliiton yritys etupiirinsä valloittamiseksi Suomen kohdalla epäonnistui surkeasti talvisodassa, totalitaarisen Neuvostoliiton historiankirjoittajien tehtävä oli salata sekä sopimus että puna-armeijan häpeä.

Kokonaistappiot olivat tämän tilastollisen kirjan mukaan 333 084 haavoittunutta tai kaatunutta. Vangiksi joutuneille on tilastossa varattu oma lokero, mutta se on tämän sodan kohdalla tyhjä. Vuosina 1923–40 Neuvostoliitto menetti eri taisteluissa yhteensä 139 100 henkeä, joista Halhin-Golissa 1939 japanilaisia vastaan 8931 ja suomalaisia vastaan 1939–40 siis 126 875.³⁹³ Olen verrannut seuraavassa Krivošejevin tilastokirjan ja yhdeksän oppikirjan tappiolukuja suomalaisen tutkimuksen tuloksiin:

Taulukko 11: Talvisodan tappiolukujen vertailu

kirjan tekijä ja vuosi	neuvosto-armeijan kaatuneita	suomalaisia kaatuneita	neuvosto-haavoittuneita	suomalaisia haavoittuneita	neuvostovankeja	suomalaisia vankeja
Krivošejev (1993)	126 875	48 243	248 090	43 000		
Ammon (2002), yht. 289 000 (NL)	72 500	73 000 (sis.haav.)				
Levandovski-Štšetinov (2001)	95 000	23 000				
Fortunatov (1998)	126 875	48 243	264 908	43 000		
Paškov(2000) yht. 333 000 (NL)	kad. 20000 65 000		200 00		5 000	
Ušakov(1997) yht. 300 000 (NL)		70 000 (sis.haav.)				
Zagladin (2007)	130 000	23 000				
Tugusova – Skorospelova (2001)	kad.17 000 131 000	kad.4 101 19 567	palelt.13 213 186 129	43 557	5 469	825
Pjatetskij (1998)	48 000	23 500	96 000			> 1 000
Novikov (2004)	48 000 – 74 000	23 000	n.200 000	44 000		
Suomalainen tutkimus	131 476	26 662	186 000	43 557	5 572	847

³⁹² Krivošejev et al (1993), 97–123.

³⁹³ ibidem.

Teksteissä esiintyvä luku 48000 puna-armeijan kaatunutta on peräisin Molotovin puheesta huhtikuussa 1940. Lisäksi puna-armeija menetti sodan aikana 3500 panssarivaunua ja noin 1000 lentokonetta. Sairastuneita sotilaita oli 52 000 ja paleltuneita 9 600. Pjatetskij lisää suomalaisten arvioineen puna-armeijan kaatuneiden määräksi yli 200 000. Sotavankien vaihdossa Neuvostoliittoon palautetuista sotavangeista 158 teloitettiin, 4354 tuomittiin 5–8 vuodeksi työleiriin ja 450 vapautettiin.³⁹⁴ Ammattisotilaan, siis Krivošejevin mainitsemat tappioluvut ovat samansuuntaiset kuin suomalaisen tutkimuksen. Hän kuitenkin liioittelee suomalaisten yhteistyötä saksalaisten kanssa 1930-luvun lopulla. Neuvostoliitto toimi itse huomattavasti läheisemmässä vaihdossa Natsi-Saksan kanssa 1939–41. Ensimmäiset Pohjois-Norjaan menossa olleet saksalaissotilaat nousivat maihin kauttakulkusopimuksen perusteella Vaasan satamassa vasta välirauhan aikana elokuussa 1940. Useat muut venäläiset ovat liioitelleet suomalaisten tappioita ja vähätelleet puna-armeijan kärsimiä.

Talvisodan jälkeen Neuvostoliiton puolustusasiain kansankomissaariksi nousi S. Timošenko, jolla oli omakohtaista kokemusta sodasta. Hän analysoi sen tuloksia vuoden 1940 lopussa. Lausunnon mukaan sota valkосуomalaisia vastaan paljasti neuvostoarmeijan taisteluvälmiuden koko turmiollisen tilan. Komentajilla ja esikunnilla ei ollut käytännön taitoa, ne eivät osanneet nykyaikaisella tavalla organisoida joukkojen voimaa ja yhteistoimintaa, ja mikä pahinta, eivät osanneet johtaa nykyaikaisesti. Neuvostojoukkojen suuret menetykset, taktinen jäykkyys ja johdon heikkous johtivat siihen, että maailma muodosti käsityksen Puna-armeijan heikosta taisteluvälmiudesta. Viimeksi mainittu vaikutti erityisesti Hitlerin päätöksiin. Myös Stalin organisoi armeijan sodan jälkeen uudelleen, paransi sen aseistusta ja taisteluvälmiutta. Sota Suomea vastaan oli hyvin epäsuositettu neuvostokansalaisten keskuudessa. Lehdistön voitonjulistukset eivät pystyneet peittämään ihmisten rintamalta saamia tietoja. Suurta levottomuutta kotirintamalla aiheutti paleltuneiden sotilaiden valtava määrä. Leningradin sotilaspiirin esikunnan tiedotteet tosin kertoivat vain ”osittaisista kielteisistä ilmiöistä” taistelevien joukkojen keskuudessa. Taistelijat itse toivoivat pelkästään nopeaa kotiuttamista. On kuvaavaa, että venäläinen teos lainaa jopa saksalaista kenraali Tippelskirchiä, joka samalla tavalla toteaa huonon johdon aiheuttaneen venäläisille valtavat tappiot. Saharov sanoo lakonisesti, että puna-armeijan voitto talvisodassa saneli Suomen asennoitumisen toisen maailmansodan tapahtumien etenemiseen. Žarova toteaa suoraan talvisodan aiheuttaneen Suomen osallistumisen hyökkäykseen Neuvostoliittoon 1941.³⁹⁵

Avattuna tämä merkitsee, että Neuvostoliiton hyökättyä Suomeen ja vallattua pakolla sen alueita maa oli huomattavasti taipuvaisempi liittoutumaan Hitlerin Saksan kanssa ja vuorostaan hyökkäämään itänaapurinsa kimppuun kuin se ilman talvisotaa olisi ollut. Tulkitseen, että venäläisten historioitsijoiden yritys selittää Suomi Saksan liittolaiseksi vuodesta 1935 alkaen perustuu haluun peittää Neuvostoliiton talvisodan hyökkäys.

³⁹⁴ Suomalaisten tappiot: Manninen ja Nosyreva teoksessa Talvisodan pikkujättiläinen (2002), 805–815. Pjatetskij (1998), 365, Kiseljov ja Štšagin (1998) mainitsevat samat luvut kuin Paškov (2000), 109. Talvisodan jälkeen Viipurin komendanttina toimineen Juri Davydovin mukaan kaupunki oli työpötyhjää. Silloin hän ensi kertaa ajatteli, että ”mahdollisesti asiamme ei ole pelkästään oikea” (*možet, naše delo ne tolko pravoje*). Suomesta palaavat pulskat sotavangit ruokkivat eväillään koko komennuskunnan. Tämä oli koko sodan aikana ainoa kerta, jolloin Davydov sanoo saaneensa kunnolla syödäkseen. Jukka Mallinen, 13.1.2008, <http://minunvenajani.blogspot.com>.

³⁹⁵ Kiseljov–Štšagin(2002) 109, Pjatetskij (1998), 365–366, Saharov et al (2003), 629, Žarova et al (2001) (114).

10. Jatkosota – Suuren isänmaallisen sodan osa

Vielä Neuvostoliiton ollessa henkitoreissaan oppikirjantekijät korostivat emotionaalisen kasvatuksen merkitystä historianopetuksessa käyttäen usein esimerkkinään Saksan hyökkäystä maahan. ”Keskikoulun historianopetuksen metodiikassa” Lebedev painotti kaunokirjallisuuden, taiteen, elokuvadokumenttien ja ääninauhojen merkitystä. Hän mainitsi esimerkkinä seuraamansa historianopettajan, joka kertoi ”sosialismin lopullisesta ja täydellisestä voitosta neuvostorunoilijoiden sanoin ja sai oppilaat ymmärtämään, että maan sankarillisesta historiasta on kerrottava runomuodossa”. Oppilaat olivat valmistautuneita runojen vastaanottoon ja kuuntelivat niitä keskittyneesti. Aivan konkreettisesti Lebedev mainitsi Charlie Chaplinin puheen Venäjän avun komiteassa San Franciscossa 1942. Chaplinin mielestä johtaville amerikkalaisille puhujille venäläiset eivät merkinneet muuta kuin satunnaista tuttavaa. Hän puolestaan puhutteli läsnäolijoita ”tovereiksi” ja vaati heti avaamaan toisen rintaman Eurooppaan niiden kahden miljoonan sotilaan avulla, jotka sillä hetkellä olivat reservissä Pohjois-Irlannissa. Syyksi Chaplin sanoi, että venäläiset kärsivät ja kuolevat parhaillaan ei vain oman maansa vaan myös amerikkalaisten puolesta.³⁹⁶ Oppilaiden asennoituminen on jokaisen ammattipedagogin käsityksen mukaan kuvattu tässäkin metodikirjassa vähintään ihanteellisesti.

Ježovan oppikirjan mukaan fasistisen Saksan hyökkäys jarrutti metodisen kirjallisuuden tuotantoa ja vaati muutenkin koko neuvostoyhteiskunnan voimanponnistuksia. Ideologisella rintamalla historianopetuksen tehtäväksi muodostui nuorison aatteellis-poliittisen kasvatuksen syventäminen. Suunnitelmiin ja oppikirjoihin liitettiin sotapatrioottista ja internationalistista kasvatusta vahvistavaa materiaalia. Tässä olivat apuna rintamakirjeet, haavoittuneet taistelijat ja kuvataide. Sota osoitti neuvostokansan moraalisen-poliittisen yhtenäisyyden voiman. Potjomkin totesi hyvin lyhyesti maansa kimppuun hyökänneen Hitlerin Saksan rinnalla Italian, Unkarin, Romanian ja Suomen. Syynä oli, että näiden maiden hallitukset koostuivat ”taantumuksellisista voimista”. Leningradin piirityskin toteutui tämän tekstin mukaan pelkin saksalaisin voimin, eikä Itä-Karjalan ja Petroskoin miehitystä mainita tässä vaiheessa.³⁹⁷ Materiaalini perusteella on vaikea todistaa esimerkiksi Berliinin kriisin 1961, Tšekkoslovakian miehityksen 1968, ETYK:n 1975 tai Afganistanin sodan 1979–89 suoranaista vaikutusta kulloistenkin oppikirjojen tekstin sävyyn.

Kimin toimittamassa kirjassa vuosien 1941–45 sotaa käsiteltiin yli 90 sivulla 250:stä. Suomi mainittiin vain kaksi kertaa lyhyesti, joista ensin hyökkääjänä. Toinen maininta kuvaa kesäkuun 10. päivän aamunkoitoa 1944, jolloin Itämeren laivasto Äänisen ja Laatokan merijalkaväen ja tykistön avulla mursi Karjalan kannaksella kolme betoniraudoitettua puolustuslinjaa, lamautti Suomen armeijan puolustuksen ja valtasi kymmenessä päivässä Viipurin. Vähän myöhemmin hyökkäys alkoi Karjalan rintamalla, ja Petroskoi vapautettiin muutamassa päivässä. Elokuussa Suomen hallitus pyysi Balevin mukaan rauhaa ja sanoi irti suhteensa Saksaan. Väli rauha allekirjoitettiin 19. syyskuuta 1944.³⁹⁸ Koko asemasodan ajan Suomi oli sivussa, vaikka saksalaisten käyttäytymistä miehittämillään alueilla kuvattiin hirmutöiksi, ja partisaanien heihin kohdistamia iskuja ihannoitiin. Samoin rauhanteon jälkeen miehitettyjä (”vapautettuja”) itäisen Keski-Euroopan maita kuvataan yksityiskohteisesti, mutta Suomi jää tämänkin ulkopuolelle. Siitä, että neuvostopartisaanit surmasivat

³⁹⁶ Lebedev teoksessa Ježova et al (1986), 196.

³⁹⁷ Syrejštsjikova teoksessa Ježova et al (1986) 26–27 Potjomkin teoksessa Kim (1980), 31–43, Mints–Karev (1962), 164.

³⁹⁸ Balev teoksessa Kim (1980), 91.

myös kokonaisia suomalaisperheitä täysin rauhallisilla alueilla ja kesällä 1943 Lapissa Oulun piispan Vallinmaan, vaiettiin visusti.

Furajev luetteli kesän 1941 hyökkääjinä samat valtiot kuin Potjomkin, mutta lisäsi Francon Espanjan avustaneen maahantunkeutujia lähettämällä mukaan niin kutsutun Sinisen divisioonan. Tekstin mukaan fasistihyökkääjien tavoitteena oli Neuvostovaltion tuhoaminen, sen rikkauksien ryöstäminen ja neuvostokansalaisten muuttaminen saksalaisten kapitalistien ja kartanonherrojen orjiksi. Jälleen seurasi hiljaisuus Suomen mukanaolosta kunnes tultiin vuoden 1944 jälkipuoliskolle. Furajevin mukaan Hitlerin blokki hajosi lopullisesti neuvostojoukkojen iskuista, ja Saksa menetti kolme liittolaistaan: Romanian, Bulgarian ja Suomen. Tässäkin kirjassa 40 sotaa kuvaavalla sivulla Suomi esiintyi vain kahdessa sivulauseessa.³⁹⁹ Kylmän sodan aikana oppikirjoista syntyi kuva, jonka mukaan Suomen osuus koko toisessa maailmansodassa oli varsin vähäinen.

Maailmanhistorian suurimmaksi hyökkäysarmeijaksi kuvasi Neuvostoliiton kimppuun rynnännyttä joukkoa Kukuškin 1988. Tässä kirjassa oli myös kartta, joka esitti suomalaisten hyökkäyssuunnat tarkasti Sallan suunnalla (saksalaisten johtamina), sekä Aunuksen ja Karjalan kannaksilla (Petroskoin valtaus, Syvärin tavoittaminen ja Karjalan kannaksen osalta hyökkäyksen pysäyttäminen melko kauas Leningradista). Suomi oli tässä kartassa yksiselitteisesti ”Fasistisen Saksan satelliitti”. Suomen kartta oli kuitenkin vuoden 1940 Moskovan rauhan mukainen eikä vuoden 1939. Samoin ei missään kerrottu Neuvostoliiton liittäneen Karjalaa ja muita pohjoisempia alueita itseensä talvisodan jälkeen.⁴⁰⁰ Viimeksi mainittu oli suurimpia syitä suomalaisten lähtemiselle jatkosotaan. Ilman puna-armeijan hyökkäystä 1939 ja seurannutta talvisotaa olisi ollut hyvin vaikea saada Suomi hyökkäämään.

Vihdoin Suomikin sai lisää tilaa Kukuškinin tekstissä. Hän tosin väittää, että Leningradin piirityksessä Suomen armeijan iskut pohjoisesta eivät *ulottuneet* maaliinsa. ”Hankoniemen sankarillinen puolustus” sai myös erikoismaininnan. Sen sijaan Kukuškin on kokonaan unohtanut kesäkuun 1944 suurhyökkäyksen ja Suomen tekemän erillisrauhan. Hänen mukaansa Baltian, ”Saksan viimeksi miehittämän Neuvostoliiton osan vapauttamisen” jälkeen rintaman pohjoispuolella siirryttiin suoraan Karjalan rintamalta napapiirille, siis Lapin sotaan. Puna-armeija vapautti Petsamon, josta Hitlerin armeija oli saanut nikkeliä ja kuparia teollisuuteensa.⁴⁰¹ Suomalaisten iskuja ei ollut, koska Päämaja pysäytti Kannaksen hyökkäyksen 9.9.1941, eikä tukkinut piirityksessä olevien leningradilaisten ”Laatokan elämäntietä”.⁴⁰² On muistettava vieläkin Nevski Prospektilla oleva taulu, jonka mukaan tykistökeskityksen aikana kadun koillispuoli on vaarallinen (saksalaiset ampuivat länsilounaasta). Jos suomalaiset olisivat tulittaneet Leningradia luoteesta Kannakselta, mihin suomalaistykkien kantama kyllä ulottui, lounaispuolellakaan ei olisi ollut turvassa.

11. Nyky-Venäjän kuva jatkosodasta

Harvinaista kyllä, Moskovan välirauhan aikainen Suomi mainitaan Pjatetskijn tekstissä. Hänen mukaansa Molotov vaati Berliinissä marraskuussa 1940 Saksan joukkojen vetämistä pois Suomesta ja Neuvostoliitolle vapaita käsiä sen suhteen. Vielä harvinaisempaa on

³⁹⁹ Furajev (1985), 22, 34.

⁴⁰⁰ Kukuškin (1988), 38, 40.

⁴⁰¹ Kukuškin (1988), 52, 98.

⁴⁰² Sinerma teoksessa ”Suomi sodassa” (1984), 233.

Saharovin tunnustus siitä, että Stalin laaditutti pääesikunnassa hyökkäyssuunnitelman länteen Euroopan kohtalon ratkaisemiseksi pysyvästi ja kapitalismin murskaamiseksi sota-toimin. Tätä käsiteltiin ainakin pääesikunnan operatiivis-strategisessä harjoituksessa tammikuussa 1941, jolloin puolustuksellisia operaatioita ei edes mainittu. Ensimmäisten joukossa muutoksen jälkeen ilmestynyt Ostrovskijn kirja kertoo lyhyesti Suomen aseman hyökkääjien joukossa, eikä edes pysäytä kartan Leningradiin suunnattua nuolta vanhan rajan pintaan Kannakselle. Selkeä ero neuvostoaikaan ajatellen koko maan sotaponnistuksia on sen tunnustaminen, että maassa oli runsaasti vankileirejä eli GULAGEja, joissa ihmiset menehtyivät ruuan puutteeseen ja raskaaseen työhön. Samoin niiden vartijoina oli NKVD:n eli sisäministeriön erikoisjoukkojen nuoria, terveitä miehiä, joita tietysti olisi tarvittu enemmän rintamalla. Jälleen hypätään suoraan suurhyökkäykseen 1944, jolloin Ostrovskij kertoo Puna-armeijan menestyksekkään Karjalan kannaksen operaation johtaneen Suomen irrottautumiseen sodasta.⁴⁰³ Kaikkiaan 113 sotaa käsittelevästä sivusta Suomen osuus on promillen luokkaa, ja se liittyy vain sodan alkamiseen ja Suomen irtautumiseen.

Yhdessä Utkinin kanssa kirjoittamassaan kirjassa Ostrovskij toistaa vielä talvisodan paljastaneen puna-armeijan heikkouden. Hyökkäyksen jälkeen Suomen osuuteen palataan edelleen vasta 1944, jolloin tekstin mukaan Saksan liittolaiset vielä seisoivat muun muassa Karjalan kannaksella. Suomen irtautuminen sodasta kerrataan täsmälleen samoin sanoin kuin edellisessäkin kirjassa. Kannasta pidetään siis ”vanhana neuvostomaana”. Dmitrenko ei edes erittele hyökkääjiä eri maihin, vaan puhuu ”Hitler-Saksasta satelliitteineen”. Tämä kirja toistaa vielä 1995 Kukuškinin vanhan väitteen, jonka mukaan suomalaisten iskut eivät ulottuneet Leningradiin. Tekstin mukaan saksalaiset vahvistivat asemiaan piiritäjinä yrittäen varjella yhteyksiään Suomen armeijaan, tiivistäen miehittämänsä Baltian puolustusta ja yrittäen sulkea tien Itä-Preussiin. Kukuškinin tavoin Dmitrenko siirtyy ilman kesän 1944 suurhyökkäystä vapauttamaan Koillis-Norjaa. Termi ”vapautus” elää myös hyvin pitkään Keski- ja Itä-Euroopan maiden kohdalla.⁴⁰⁴ Tähän saakka neuvostoparadigma ulottuu.

Kuten talvisodankin kohdalla Kreder aloittaa selvästi uuden kauden kutsumalla uutta yhteenottoa Toiseksi maailmansodaksi Suuren isänmaallisen sodan sijaan. Hän myös tunnustaa Neuvostoliiton liittäneen itseensä vuoden 1940 aikana Viron, Latvian, Liettuan ja osan Suomea sekä Bessarabian ja Pohjois-Bukovinan. Pjatetskij sanoo Baltiaan asetetun komissaarit, kuten Tallinnaan Ždanovin valvomaan ”uutta hallitusta”, ja kertoo lainausmerkeissä ”vaaleista”, joilla nämä maat liitettiin Neuvostoliittoon. Epätarkempi on sen sijaan hänen tekstinsä siitä, että saksalaiset olisivat elokuussa 1941 vallanneet Tihvinän ja *Viipurin* ja suomalaiset *yksin* piirittäneet Leningradin. Kreder ei mainitse mitään Suomen osuudesta hyökkäykseen 1941, mutta kertoo Ostrovskin tavoin Leningradin alueen suurhyökkäyksestä kesäkuussa 1944, joka tapahtui samaan aikaan Ukrainan hyökkäyksen kanssa. Suomen hallitus irtautui liittolaisistaan ja pyysi aselepoa, joka allekirjoitettiin 2. syyskuuta. Neuvostoliitto otti samat alueet kuin 1940 ja lisäksi Petsamon, minkä vuoksi Suomi eristettiin Barentsin merestä.⁴⁰⁵ Luonnollisesti oppikirjantekijä joutuu valitsemaan erittäin runsaasta aineistosta, mutta suomalaisten yksin syyllistäminen Leningradin piirityksestä on huolimaton, koska siihen suomalaisten voimavarat eivät millään olisi riittäneet.

⁴⁰³ Ostrovskij (1992), 20, 90, Saharov et al (2003), 633, Pjatetskij (1998), 375, lainaa myös Rybakovin romaania ”Tomua ja tuhkaa”: ”Vaikka Hitler keskitti rajoillemme 140 divisioonaa, Stalin ei uskonut. Hän pelkäsi. Emme pystyneet lyömään **Suomen kolmea miljoonaa** asukasta 1940, miten sitten Hitlerin joukkoja!”

⁴⁰⁴ Ostrovski-Utkin (1995), 257, 303 Dmitrenko et al (1995), 302, 354, 359, Orlov et al (1997), 337.

⁴⁰⁵ Kreder (1995), 171, 182, Pjatetskij (1998), 367, 383, Danilov-Kosulina (2002 a) 255 .

Aikaisemmat kirjat ovat nimenneet Saksan 1941 itään hyökänneiksi armeijaryhmiksi ”Pohjoisen” (tavoitteena Leningrad), ”Keskustan” (Moskova) sekä ”Eteläisen” (Ukraina ja Kaukasia). Tugusova ja Skorospelova ovat löytäneet vielä neljännen, ”Suomalaisen” armeijaryhmän(!), jonka tavoitteina olivat Murmansk, Vienan meri ja Laatokka. Neuvostokansalliset oli tarkoitus alistaa orjiksi sen jälkeen kun suurin osa olisi tuhottu. Saksan sotasuunnitelma tunsikin kuitenkin vain ennestään mainitut kolme armeijaryhmää. Petsamon suunnalla hyökkäsi Saksan Vuoristoarmeijakunta Norwegen, Sallassa 36. Ak ja Kiestingissä vain suomalaiset, jotka eivät mitenkään voineet yhdessä Karjalan armeijan kanssa muodostaa kokonaista armeijaryhmää.⁴⁰⁶ Suomen irrottautumista sodasta 1944 tekijät eivät lainkaan tunnusta.

Barsenkov ja Vdovin sanovat Saksan rinnalla hyökänneen ensin Romanian, Suomen ja Italian, heinäkuussa Unkarin. Pienemmissäkin maissa oli Novikovin mukaan pro-fasistinen hallitus. Sotatoimet Suomen rajalla alkoivat 29.6.1941. Moskovan professorit eivät kerro sanaakaan siitä, että Neuvostoliiton koneet olivat jo ennen tätä pommittaneet lukuisia Suomen kaupunkeja ja surmanneet kymmeniä ihmisiä. Pelkästään 24.6. suomalaiset hävittäjät ampuivat alas 21 ja ilmatorjunta 2 pommikonetta. Paškov tuo ainoana kirjoittajana esille marsalkka Timošenkon, pääsotaneuvoston jäsenen Malenkovin ja pääesikunnan päällikön Žukovin Saksan hyökkäyksen 1941 jälkeen allekirjoittaman käskyn, jossa määrättiin ankarasti tuhoamaan vihollinen joka paikassa. Saksan alueella ilmavoimien iskujen piti ulottua Königsbergiin asti, mutta Suomen ja Romanian alueille erityisesti suunnattuja ilmaiskuja ei pitänyt lainkaan tehdä.⁴⁰⁷ Käskyä ei kovinkaan tarkoin noudatettu. Suomen osalta Paškov päättää sodan nopeasti erillisrauhaan.

Zagladin luettelee jälleen selkeästi Saksan kolme armeijaryhmää, mutta toteaa hyökkääjän liittolaisten, Romanian, Unkarin ja Suomen toimineen vain avustavassa roolissa. Armeijaryhmä ”Pohjoisen” onnistui vallata Pihkova 9. heinäkuuta, ja se suuntasi kohti Leningradia. Se ei pystynyt kuitenkaan valtaamaan kaupunkia edes suomalaisten avulla. Aiemmin mainitsemattomana tietona Zagladin kertoo Unkarin, Romanian, Italian ja Suomen tuoneen itärintamalle täydennysvoimia keväällä 1942. Myös espanjalainen 70 000 miehen vapaaehtoinen divisioona saapui tässä vaiheessa Neuvostoliittoa vastaan.⁴⁰⁸ Suomen antama ”apu” ei saa vahvistusta suomalaisista lähteistä, koska esimerkiksi Ukrainassa taisteleva suomalainen SS-pataljoona oli värvätty ennen jatkosodan syttymistä keväällä 1941 (kotiutettiin kesällä 1943), ja suomalaisten vanhimmat reservin ikäluokat kotiutettiin hyökkäysvaiheen loputtua joulukuussa 1941. Ainoat täydennykset saatiin nuoremmista ikäluokista koulutuskeskusten kautta, ja vanhimpia reserviläisiä käskettiin jälleen riviin torjumaan suurhyökkäystä 1944.

Suomi luetaan jälleen hyökkääjiin O.S. ja A.O. Soroko-Tsjupan kirjassa vuodelta 2000. Šumilov ja Rjabikin luettelevat aiempaa enemmän Saksan v. 1941 hyökkäyksen tukijoita. Kirjan mukaan suoraan rinnalle asettuivat Suomi, Unkari, Slovakia, Romania ja Italia. Todellista tukea puolestaan antoivat Bulgaria, Turkki ja Japani, vaikka ne ilmoittivat muodollisesti pysyvänsä puolueettomina. Asemasodan ajasta tämäkään teksti ei Suomen osalta

⁴⁰⁶ Tugusova–Skorospelova (2001), 334, Danilov–Kosulina luettelee vain 3 armeijaryhmää, 204.

Ahto: ”Aseveli...” teoksessa Järventaus (1984), 200–201. Zujev et al (1998), 474 tuntee suomalaisten joukkojen oikean määrän.

⁴⁰⁷ Barsenkov–Vdovin (2003), 40, Ahto: ”Aseveli...” teoksessa Järventaus (1984), 199, Paškov (2000), 231–232, Pjatetskij (1998), 378, Novikov (1999) mainitsee Saksan rinnalla vielä Slovakian ja Kroatian (537), Zujev et al (1998), 474, Šestakov (2000), 190.

⁴⁰⁸ Zagladin (2002), 199, Saharov (2003), 641.

kerro, vaan mainitsee neuvostojoukkojen reservin kasvattamisesta, sotataidon parantamisesta ja valmistautumisesta vihollisen karkottamiseen. Teksti siirtyy jälleen heti vuoteen 1944, jolloin se toteaa Saksan menettäneen liittolaisistaan Romanian, Bulgarian, Italian ja Suomen Levandovskij–Štšetinovin kirja liittää myös Suomen Wehrmachtin rinnalle. Teksti antaa kesän 1944 operaatioille myös nimet ja kasvot: Viipuri-Petroskoin operaatio toteutettiin marsalkka Govorovin, ja Karjalan operaatio kenraali Meretskovin johdolla. Suomalaiset joukot ajettiin Karjalasta ja Suomi keskeytti sotilaalliset toimensa Saksan rinnalla. Syyskuussa Neuvostoliitto solmi välirauhan Suomen kanssa. Fortunatov ei mainitse Suomea hyökkäyksen yhteydessä, vaan toteaa Italian irrottua sodasta Suomen, Romanian ja Unkarin lähteneen etsimään erillisratkaisua neuvottelemalla angloamerikkalaisten kanssa. Karjalan kannas ”vapautettiin” kesällä 1944.⁴⁰⁹ Koko toista maailmansotaa edeltänyt vaatimus Leningradin turvallisuusvyöhykkeen laajentamisesta Siestarjoelta pidemmälle kannakselle on tämän selityksen mukaan unohdettu. Kumpikin viimeksi mainituista oppikirjoista antaa lukijan ymmärtää, että ”sankarillinen puna-armeija vapautti kannaksen suomalaisten valkofasistien vallasta” ikään kuin Leninin johtama Neuvosto-Venäjä ei olisi koskaan hyväksynyt Tarton rauhan 1920 rajaa.

10.6.–9.8.1944 suoritettiin ”Viipurin–Petroskoin operaatio”, minkä tuloksena vapautettiin suurin osa Karjalaa ja saatiin Suomi eroamaan sodasta. Teksti toteaa todenmukaisesti Suomen julistaneen sodan Saksalle vasta maaliskuussa 1945. Kuitenkin Lapin sotaa saksalaisten karkottamiseksi oli käyty Neuvostoliiton vaatimuksesta todellisena viimeistään Tornion maihinnoususta 1.10.1944 alkaen, ja viimeinen saksalainen sotilas poistui Suomen maaperältä 27.4.1945. Dmitrenko toteaa massiivisessa 50 sivun tiheään painetussa tekstissään Suomen ainoastaan poistuneen sodasta 1944.⁴¹⁰

Zagladin palaa Saksan armeijaryhmien perinteiseen luetteloon ja mainitsee Suomen, Romanian ja Unkarin hyökkäystä avustaneessa roolissa. Tämä kirja pitää myös suomalaisia selkeästi saksalaisten ohella Leningradin 900 päivää jatkuneen piirityksen syypäinä. Piiritettyjen asukkaiden (*blokadnikien*) ainoana yhteysreitinä ollutta ”Elämäntietä” Laatokan jäällä kulkivat kuorma-autot fasistien tykistötulen alla. Teksti ei kerro, tuliko tulitus suomalaisten vai saksalaisten puolelta. ”Sotilaallisen” tekstin mukaan suomalaiset taistelivat aktiivisesti saksalaisten rinnalla. Karjalan kannaksella toimi seitsemän jalkaväkidivisioonaa sekä osa muusta Suomen armeijasta. Elokuun lopussa 1941 joukot olivat murtaneet neuvostopuolustuksen ja ryhmittyneet molemmin puolin Laatokkaa valmiina kaukaisempiin operaatioihin. Kannaksen suurhyökkäys ja Viipurin valtaaminen 20.6.1944 mainitaan ”astumisena Suomen maaperälle”. Tarkoituksena oli rikkoa Suomen liitto Saksan kanssa ja solmia välirauha.⁴¹¹ Sen tunnustaminen, että Viipurin valtaus merkitsi astumista Suomen maaperälle, kumoaa myös koko neuvostoajan Viipurin linnan seinällä riippuneen taulun tekstin: ”Kesäkuun 20. päivänä 1944 sankarillisen puna-armeijan 20. armeijan joukot vapauttivat fasistien vallasta vanhan venäläisen kaupungin, Viipurin.”

Danilov ja Kosulina eivät kerro lainkaan Saksan rinnalla Neuvostoliittoon hyökänneistä maista, mutta toteavat selkeästi 10. kesäkuuta 1944 Karjalan kannaksella alkaneen hyökkäyksen, jossa Leningradin rintaman joukot Govorovin johdolla mursivat Mannerheim-

⁴⁰⁹ Fortunatov (1998), 292 Levandovskij–Štšetinov (2001), 237, 242, Soroko-Tsjupa (2000), 90, 97, Kiseljov–Štšagin (1998), 194–199.

⁴¹⁰ Ahto: ”Viipurinlahden...” teoksessa Järventaus (1984), 447 Šumilov–Rjabikin (2000), 259, 287, Dmitrenko (2001) 462, myös Saharov (2003), 654, Zujev et al (1998), 491, Danilov–Kosulina (2002 a) 281.

⁴¹¹ Zagladin et al (2002) 181, 186, 203, Morjakov et al (1996), 407, Kiseljov–Štšagin (1998) 143, Osmanov (2000), 395.

linjan ja valtasivat Viipurin. Tekstin mukaan Suomen hallitus pyysi välirauhaa pian ja katkaisi suhteensa Saksaan. Novikov kertoo hyvin tarkasti kahdesta perättäisestä iskusta, joilla Leningradin rintaman oikea siipi ja Baltian laivasto sekä toisaalta Karjalan rintaman vasen siipi yhdessä Laatokan ja Äänisen laivastojen kanssa löivät suomalaisjoukot ja likvi-doivat pohjoisen uhkan Leningradia kohtaan. Saksan liittolainen (*sojuznik*) Suomi poistui sodasta 19. syyskuuta allekirjoitetun välirauhansopimuksen mukaisesti. Zagladin mainitsee kannaksen suurhyökkäyksen alkaneen samoihin aikoihin Normandian maihinnousun kanssa.⁴¹² Yleisesti voi todeta lähes kaikkien käsiteltyjen oppikirjojen pitävän Suomea hyökkääjänä Saksan rinnalla 1941, mutta myös erityisesti mainitsevan Suomen katkaisseen välinsä Saksaan ja tehneen erillisrauhan Neuvostoliiton kanssa syyskuussa 1944.

Asemasotavaihe sivuutetaan Barsenkovin–Vdovin kirjassa, mutta Kannaksen suurhyökkäyksestä Meretskovin ja Govorovin johdolla kerrotaan tarkasti. Tekstin mukaan neuvostojoukot vapauttivat elokuussa Karjalan ja vetivät Suomen pois sodasta. Presidentti Mannerheimin oli pakko tehdä päätös maansa irrottamisesta aggressiivisesta Berliinin sopimuksesta sekä sodasta. Välirauha allekirjoitettiin 19. syyskuuta 1944, ja Suomi menetti entisten alueiden lisäksi Petsamon.⁴¹³ Kirja ei kuitenkaan kerro neuvostojoukkojen hyökkäyksen pysäyttämistä Tali-Ihantalassa heinäkuussa 1944, sekä Viipurinlahdella ja Ilomantsissa vähän myöhemmin. Näistä ensin mainittu oli Pohjoismaiden historian suurin taistelu, jossa puna-armeijalla oli tykki 50 metrin välein. Voimakas hyökkääjä torjuttiin saksalaisen lento-osasto Kuhlmeyn ja suomalaisen tykistön yhteistulella sekä jalkaväen periksi antamattomuudella. Kannakselle jätetyt kaukopartiot, ”Matit”, raportoivat jo heinäkuun puolivälissä 1944 neuvostojunien ajavan materiaalia täyteen lastattuina kohti Leningradia. Tämä antoi suomalaisille uskoa maansa säilyttämiseen itsenäisenä.⁴¹⁴ Kun toisaalla venäläinen opettajankouluttaja ehdottaa keskikoulun historiantunneilla käsiteltäväksi jokaisen toisessa maailmansodassa käytetyn panssarivaununutyyppinkin, herättää ihmetystä, ettei painopisteen siirtäminen Suomen rintamalta Baltiaan saksalaisten karkottamiseksi ja edelleen ”kilpajuoksun Berliiniin” käynnistämiseksi saa oppikirjoissa enempää huomiota. Vaikka itse Stalin tunnusti Suomen armeijan tehon (yhdessä saksalaisten kanssa) puna-armeijan hyökkäyksen pysäyttämässä, oppikirjat eivät sitä mainitse.

Tarkan luettelon neuvostovastaisen sodan liittolaisista esittää Ammon. Päätekijät olivat kolmiliiton Saksa, Italia ja Japani, joista viimeinen ei käytännössä sotinut Neuvostoliittoa vastaan. Niihin yhtyivät Romania, Suomi ja Unkari. Saksalaiset antoivat apuaan Bulgarian oikeistopiireille sekä Slovakialle ja Kroatialle. Espanja, Vichyn Ranska, Portugali, Turkki sekä ”puolueeton” Ruotsi tekivät yhteistyötä fasisin Saksan kanssa. (sitaatit Ammonin). Stalingradin, Kurskin ja Berliinin taistelujen ohella tälläkään kirjoittajalla ei ole sanottavaa asemasodan ajasta, ja hän toistaa aiemmat tiedot vuoden 1944 hyökkäyksestä ja välirauhasta. Mitään uutta vuoden 1941 tietoihin eivät tuo myöskään Štšagin ja Lubkov. Isänmaallishenkisessä tekstissään he toteavat vuonna 1944 Leningradin ja Karjalan rintamalla tehdyn ”iskun vihollista vastaan”, jonka seurauksena Karjala vapautettiin elokuussa ja Suomi vetäytyi sodasta. Harvinaista kyllä, Žuravljov sanoo rajan tulleen vedetyksi talvisodan jälkeiselle linjalle, eikä puhu sanaakaan Karjalan vapauttamisesta.⁴¹⁵ Tulkitsemisen asemasodan vaiheen puuttumisen oppikirjoista siten, että sen mainitseminen on venäläisen käsityksen mukaan tarpeetonta. Venäjän kielen termi ”*bolšaja vojna*” ’suuri sota’, merkitsee aktiivista taistelutoimintaa. Se on ollut käytössä edelleen Afganistanissa ja Tšetšeni-

⁴¹² Danilov–Kosulina (2002 a), 234, Zagladin (2002) 208, 221, Pjatetskij (1998), 415, Novikov (1999), 562.

⁴¹³ Barsenkov–Vdovin (2003), 87–88, 95.

⁴¹⁴ Koskimaa: ”Talin-Ihantalalla suurtaistelu” teoksessa Leskinen–Juutilainen (2006), 930–941.

⁴¹⁵ Ammon (2002), 649, Štšagin ja Lubkov (2004), 105, 166, Žuravljov (1998), 564.

assa. Kun asemasodassa ei juuri tehdä hyökkäyksiä, ei myöskään kannata mainita siitä sotapäiväkirjassa eikä historiankirjoissa.

12. Sodat tunnetuiksi

Tutkimani Neuvostoliiton ja Venäjän oppikirjat eivät mainitse sanaakaan vuoteen 1942 vallinneesta *politruk*- eli poliittisen ohjaajan käytännöstä. Tätä ennen kaikilla tasoilla joukkueesta armeijakuntaan saakka komissaarin oli ollut vahvistettava komentajan käsky kirjallisesti. Kun komissaarilla oli poliittinen koulutus, mutta ei välttämättä sotilaallista, sotatilanteessa seurasi useimmiten toivoton sekasotku. Talvisota Suomea vastaan on tästä hyvä esimerkki.⁴¹⁶ 1942 otettiin uudelleen käyttöön vallankumouksessa lakkautetut kaartinjoukkojen nimitykset, palautettiin upseerinarvot ja komissaarijärjestelmä lakkautettiin lopullisesti siirtämällä tehtävät yksin kunkin tason komentaville upseereille. Historialliset olkalaput ja esimerkiksi Suvorovin, Kutuzovin ja Aleksanteri Nevskin ritarikuntien kunniamerkit otettiin jälleen käyttöön. Samoin neuvostovaltio teki 1943 sopimuksen ortodoksisen kirkon kanssa, koska ulkoisen vihollisen torjumiseksi oli kaikki voimat jännitettävä.⁴¹⁷ Sota pakotti ateistisen ja monarkianvastaisen valtiojohdon luopumaan nopeasti tärkeistä periaatteistaan. Armeijajyksiköiden kahden päällikön järjestelmä hävitettiin tositilanteessa yhtä nopeasti sopimattomana ehdotonta tottelemista vaativaan organisaatioon.

Karlssonin mielestä neuvostoideologian mukainen historian käyttö, johon kuului ”hyvän neuvostoliittolaisuuden ja pahan natsismin” täydellinen vastakkainasettelu, on lopullisesti ulottunut myös neuvostoajan jälkeiseen historianopetukseen ja oppikirjoihin.⁴¹⁸ Suomalaisen näkökulmasta selvin esimerkki ”vahvasta menneisyydenhallinnasta” on Suomen talvisodan historiallinen käsittely Neuvostoliitossa. Vaikka Suomi selvisi miehittämättömänä koko toisen maailmansodan, maa oli voittajien kannalta jatkosodassa ”väärällä” puolella. Myös länsiliittoutuneet arvostelivat Suomea epädemokraattiseksi ja saksalaismieliseksi, vaikka maassa käytiin heidän omien tarkkailijoidensakin mukaan vapaat vaalit jo keväällä 1945 sodan riehussa muualla. Neuvostoliiton oli selvästi helpompaa sijoittaa oppikirjoissaan Suomi samaan laariin Natsi-Saksan kanssa ja peittää oma osuutensa toisen maailmansodan aloittamisessa. Se, kuinka laajasti Suomen tapaus otettiin mukaan kirjoihin uuden Venäjän aikana, osoittaa syviä patoutumia esiintyneen. Suullisissa keskusteluissa venäläiset tutkijat ovat pitkään pyrkineet torjumaan talvisodan käsittelyä sillä, ettei asiaa kannata vetää esiin, kun ”venäläiset kansana ovat kuitenkin kärsineet niin paljon”. Suomalaisen kannalta tämä sävy pyrki pelkästään peittelemään puna-armeijan surkean tappion, jollainen on useimmille suurvalloille hyvin arka asia.

Kaikkiaan ”tuntemattomia sotia” käsittelevät oppikirjojen osat antavat laajan kuvan 1990-luvun materiaalin kirjavuudesta. Koska sota on ihmiselle äärimmäinen tilanne, se herättää tunteita vielä muututtuaan menneisyydeksi ja historiaksi. Venäjällä järjestelmän sorruttua syntynyt tilanne synnytti pyrkimyksen täyttää kaikki historian valkoiset läikät kerralla. Tällöin oppikirjoihin asti kirjoitettiin sellaisiakin asioita, jotka rauhallisemmissa oloissa jätettäisiin pelkästään tutkijoiden kohteiksi. Oppikirjojen tutkijan kannalta tämä on puolestaan varsin hedelmällinen tilanne, koska kerrankin materiaalista saa paljon irti. Mikään ministeriö, puolue tai sensuuri ei ole ehtinyt käsitellä koululaisten käyttöön tarkoitettua aineistoa. Heikkoutena on taas se, ettei venäläinenkään tutkija pysty kattavasti määrittelemään, mitä

⁴¹⁶ Kts. esim. Gordijenko (2003), passim.

⁴¹⁷ Polvinen: ”Neuvostoliitto II ms:n aikana” teoksessa Kirkinen (toim.)(2000), 454–455.

⁴¹⁸ Karlsson (1999), 266.

kirjoja missäkin koulussa käytettiin. 2000-luvulle tultaessa järjestelmä on paljolti vakiintunut ja opetusministeriön tuki säätelee opetusmateriaalin valintaa. Tämän materiaalin perusteella niistä voi edelleen saada kattavan kuvan ennen tuntemattomista sodista.

7. Neuvostoherruus Itä- ja Keski-Euroopassa 1945–91

1. Voittajan miekka

Toisen maailmansodan tuloksena Neuvostoliitto liitti itseensä Baltian valtiot Viron, Latvian ja Liettuan sekä miehitti suuren osan Itä- ja Keski-Eurooppaa. Suunnitelmat tätä varten oli tehty länsiliittoutuneiden kanssa pidetyissä konferensseissa Teheranissa 1943, Jaltassa 1945 ja Euroopan jako sinetöity Potsdamissa kesällä 1945. Neuvostoliitto oli kantanut raskaimman taakan Natsi-Saksan lyömisessä ja maksanut siitä yli 20 miljoonaa ihmishenkeä⁴¹⁹, vaikka Stalinin uhreina kuolleiden neuvostokansalaisten määrä onkin todennäköisesti lähes yhtä suuri. Saksan antautumisen hetkellä oli legitiimiä kutsua prosessia vapautukseksi. Sen sijaan hyvin nopeasti kävi ilmi, ettei Neuvostoliiton tarkoitus ollut lainkaan jatkaa näissä maissa ennen sotaa vallinneita järjestelmiä, vaan se halusi luoda rajalleen suojavyöhykkeen. Sen turvaamiseksi miehitettyihin maihin asetettiin kommunistien johtamat, poliittisesti luotettavat hallitukset. Opposition toiminta ja sananvapaus tukahdutettiin samalla, vaikka sanaa ”demokratia” viljeltiinkin runsaasti. Yhtenä perusteena tälle oli sodanaikainen yhteistyö länsiliittoutuneiden kanssa, jotka myöhemmin kuitenkin hyväksyivät Baltian liittämisen, tai ainakin vaikenivat siitä.

Puna-armeijan valtaamiin maihin tuodun järjestelmän pystyttäminen poikkesi huomattavasti lokakuun vallankumouksen jälkeen tapahtuneesta Keski-Aasian siirtämisestä sosialismiin. Voitokkaan neuvostoarmeijan joukot etenivät Elbelle asti sellaisten maiden läpi, joilla oli omat pitkät traditiot ja kulttuurit. Neuvostohistorian kirjoitus on tosin väittänyt, että vasta neuvostovalta toi tälle alueelle sivilisaation. Golubevan ja Gelleršteinin metodioppaan mukaan Venäjän laajeneminen oli hyvin luonnollista *eikä perustunut naapurikansojen painostamiseen* (kursivointi KK). Baltian valtaaminen Pietari Suuren aikana 1700-luvulla oli Venäjälle elintärkeää.⁴²⁰ Näiden kahden historiallisen esimerkin perusteella oppikirjat pitivät nyt kolmatta kertaa tapahtunutta Baltian liittämistä lainmukaisena ja välttämättömänä.

Brittiläisen Neuvostoliiton-tutkijan Pethybridgen mukaan sisä- ja ulkopolitiikan raja oli neuvostojohtoisessa blokissa veteen piirretty. Etenkin kaudella 1947–56 Neuvostoliiton sisäinen järjestelmä toimi kansandemokratioiden hallinnon prototyypinä. Pethybridge oli myös hyvin vaikuttanut neuvostoideologian ja valtapolitiikan kiinteästä vuorovaikutuksesta. Hän vertasi niitä keskiajan paavinvaltaan, jossa jesuiitat todistivat tarkoituksen pyhittävän keinot.⁴²¹ Saksalainen Pächter puolestaan yhdisti Pietari Suuren, Katariina Suuren, Aleksanteri I:n, Leninin ja Stalinin samaan historialliseen ketjuun, jonka päässä neuvostovaltion muodossa yhtyneet Venäjä ja bolševismi täyttävät suuren tehtävänsä. Uusi valtioporvaristo ei enää nähnyt maataan maailmanvallankumouksen instrumenttina vaan maailmanherruuden tavoittelemisen työkaluna.⁴²² Luonnollisesti näiden kahden tutkijan tulokset ovat

⁴¹⁹ Polvinen: ”Neuvostoliitto toisen maailmansodan aikana” teoksessa Kirkinen (2000), 438–455.

⁴²⁰ Golubeva–Gellerštein (1971), 60 – 81. Vaikka Suomessakin muutettiin oppikirjoja paljon 1945, Mantere ja Sarva pysyttivät NL:n diktatuurien joukossa, toisin kuin Ruotsissa tehtiin. (Holmén, 2006, 123).

⁴²¹ Pethybridge (1966), 14.

⁴²² Pächter (1970), 191. Suomalaiset oppikirjat eivät 1960-luvulla kaunistelleet: ”NL otti eri keinoin vallan sodan aikana miehittämissään maissa ja loi puskurivyöhykkeen nk. kansandemokratioista. Itä-Eurooppa erotettiin lännestä piikkilankaestein sekä miinoitetuin kuolemanvyöhykkein.” (Lehtonen, 1966, Vuosisadat vierivät 2, siteerannut Holmén, 2006, 174) vrt. Pankratova (1948) 387–390.

peräisin keskeltä kylmää sotaa, mutta on vaikea osoittaa vääräksi tapaa, jolla kuvataan neuvostomallisen hallinnon rakentamista Neuvostoliiton pieniin naapurimaihin.

2. Kylmän sodan aikainen kuva Stalinin viimeisistä vuosista

Neuvostoliiton aiheuttama poliittinen paine oli Pethybridgen mukaan purettu menestyksellisesti Puolassa, Tšekkoslovakiassa, Unkarissa ja Romaniassa vaihtamalla hallitusten kokoonpanoa suhteellisen lyhyessä ajassa. Muutaman vuoden kuluessa neuvostomenetelmät, jotka olivat kehittyneet kollektivisoinnin ja teollistamisen pitkänä aikana Venäjällä, otettiin armotta käyttöön miehitetyissä maissa kunnioittamatta lainkaan vallitsevia oloja. Stalin noudatti kuitenkin tyypillistä varovaisuutta luomalla ensin puhtaan kommunistisen poliittisen perustan kuhunkin maahan ennen ”toista vallankumousta”. Kansallinen turvallisuus oli Neuvostoliiton ulkopoliittikan muotoilijoiden ensimmäinen lähtökohta. Oli olemassa kaksi päämäärää: Sellaisten hallitusten asettaminen itäisen Euroopan maihin, jotka olisivat ystävällismielisiä, sekä alueen vapaa käyttäminen taloudellisena varantona, joka korjaisi ja parantaisi kärsinyttä neuvostotaloutta.⁴²³ Pächterin mukaan Mikojan lausui vielä selvemmin 1949, että ulkomaankaupan monopoli ei enää toimisi vain neuvostotalouden suojana, vaan se olisi keino rajoittaa kansandemokratioiden talouksia, minkä seurauksena kaiken kehittäminen vaatisi yhteistyötä Neuvostoliiton kanssa. Tällä tavalla Neuvostoliitto teki satelliittinsa riippuvaisiksi itsestään ja hankki enemmän arvoa maailmanmarkkinoilla. Tekijä kutsui tätä siirtomaarosvoukseksi, joka toisinaan johti orjuuteen.⁴²⁴ Toisen maailmansodan ankarat kokemukset näyttävät opettaneen neuvostojohdon siihen, että se ei jättänyt sitäkään vähää sattuman varaan kuin oli tapahtunut ennen sotaa.

Vielä Stalinin aikana Neuvostoliiton harjoittama propaganda oli estotonta. Professori A.M. Pankratovan johdolla Petroskoissa v. 1951 painettu suomenkielinen ”Neuvostoliiton historia” päästeli: *”Neuvostovaltio juurruttaa uutta nykyaikaista tekniikkaa kaikille kansantalouden aloille. Eroituksena porvarillisista maista, missä kapitalistinen tuotantotapa jarruttaa tekniikan kehittymistä, Neuvostoliitossa tekniikka kehittyy esteettömästi ja nopein tempoin. Tuotantotekniikkansa sekä teollisuuden ja maatalouden teknillisen tason puolesta Neuvostoliitto on ensi tilalla maailmassa.”*⁴²⁵ Venäjän federaation kunniaksi on todettava sillä olevan sisua tunnustaa neuvostoajan virheet. Šumilov ja Rjabikin toteavat samasta ajasta: *”Kapitalistinen maailma siirtyi 1940–50 -luvulla tieteellis-teknisen vallankumouksen piiriin. Suunnitelmatalous puolestaan pysyi haluttomana ottamaan vastaan uusimpia teknisetieteellisiä saavutuksia. Lukuun ottamatta atomipommin luomista 1949 sekä muutamia muita sotilaallisia aseita (ohjuksia), jotka oli yleensä kopioitu läntisistä teknisistä ohjeista, talous jäi sotaa edeltäneelle tekniselle tasolle.”*⁴²⁶ Pankratova edusti aikansa virallista valtion kantaa, mutta uuden Venäjän oppikirjantekijöitä oli tietysti useita. Aineistoni perusteella uuden kauden eri kirjoittajat ovat kuitenkin samalla linjalla suhteessa neuvostotekniikkaan, jota pyrittiin viemään myös Keski- ja Itä-Euroopan maihin.

Pächterin mukaan Neuvostoliitto käytti Tšekkoslovakiaa erityisesti tuottamaan materiaalia asevientimarkkinoille. Esimerkiksi Palestiinan sodassa 1948 Tšekkoslovakia myi aseita niin Israelille kuin arabeillekin. Vuonna 1955 Tšekkoslovakia vaihtoi aseita Egyptin puuvil-

⁴²³ Pethybridge (1966), 84–87.

⁴²⁴ Pächter (1970) 197.

⁴²⁵ Pankratova (toim.)(1951), 417.

⁴²⁶ Šumilov–Rjabikin (2000), 297, kts. myös Bezborodov (2000), 43: ”Tämä sotateollinen vallankumous voitiin toteuttaa vain muiden talousalojen kustannuksella ja riistämällä ylhäältä kansan enemmistöä.”

laan ja myi sitä Neuvostoliiton painostamana edelleen muille Itä-Euroopan valtioille, jotka olivat aiemmin voineet ostaa puuvillaa suoraan Egyptistä. Tämä merkitsi kaksoistaakkaa näille maille.⁴²⁷ Johtopäätöksenä edellisestä voimme nähdä neuvostomallin taantumuksellisen vaikutuksen esim. Tšekkoslovakian teollisuustuotantoon. Ennen toista maailmansotaa Škoda-autot ja Jawa-moottoripyörät edustivat teknisen kehityksen huippua, mutta kärsivät raskaasti neuvostojarrutuksesta eivätkä olleet vertailukelpoisia läntisiin tuotteisiin koko kommunistiaikana. Miehityksen päätyttyä tšekit ovat jälleen voineet osoittaa teknisiä kykyjään vapaasti. Škoda kilpailee menestyksekkäästi muiden läntisten automerkkien kanssa.

Neuvostokäytännöt tunkeutuivat Pethybridgen mukaan vuoden 1947 jälkeen itäisen Euroopan politiikkaan sekä taloudelliseen ja yhteiskunnalliseen elämään, mikä oli pääosin Ždanovin johtaman maan sisäisen sääntöjen noudattamiskampanjan seurausta. Kesällä 1947 Neuvostoliitto kielsi Tšekkoslovakiaa ottamasta vastaan Yhdysvaltain tarjoamaa Marshall-apua. Helmikuussa 1948 pääministeri Beneš suostui kommunistien vaatimukseen uudesta hallituksesta, johon yksinomaan kommunistit pääsivät valitsemaan kaikki ministerit. Kommunistien kontrolloimat sotilaalliset komiteat ottivat komentoonsa tehtaat ja Tšekkoslovakian radion. Neuvostoliitto lähetti apulaisulkoministerinsä Valerian Zorinin johtamaan Prahan kaappausta. Ministeri Jan Masaryk ei eronnut, ja kahden viikon kuluttua hän kuoli hämärissä olosuhteissa. Tapaus lavastettiin itsemurhaksi. Neuvostovaikutus itäisessä Euroopassa oli pelkästään vahvistunut puna-armeijan mahdin suojaamana vuoteen 1948 mennessä. Mutta heti kun Stalin alkoi hamuilla lännen kontrolloimaa aluetta, hän ei saavuttanut menestystä.⁴²⁸ Saman asian neuvostonäkemyksen kertoi Furajev, jonka mukaan taantumukselliset tšekkiministerit halusivat muodostaa hallituksen ilman kommunisteja. He saivat ulkopuolista tukea: täysin harkitusti ja vailla sattumaa Yhdysvaltain armeija järjesti suuret sotaharjoitukset Baijerissa Tšekkoslovakian rajalla, ja amerikkalaiset sotilastiedustelijat levittäytyivät Tšekkoslovakian alueelle turistien silmien edessä. Mutta työtätekevien joukot ottivat poliittisen vallan omiin käsiinsä. Tämä oli maan kehityksen radikaali käänne. Yksi Keski-Euroopan tärkeimpiä valtioita liittyi ”*maailmanlaajuisen sosialismin järjestelmään ikuisiksi ajoiksi*”.⁴²⁹ On aina huomattava riski määrittellä mikä tahansa järjestelmä ikuisiksi. Neuvosto-oppikirjoissa näin tapahtui kuitenkin usein.

Itäisessä Euroopassa ei Pächterin mielestä pantu painoa maidenväliseen keskinäiseen taloudelliseen vuorovaikutukseen. Autokratia vallitsi, eikä valtioiden väliselle yhteistyölle jäänyt tilaa. Kollektivistointikampanja perustui tuttuihin käytäntöihin kuten korkeisiin veroihin, ainoina sallittuihin valtion kauppoihin, puoluepainostukseen ja tiettyyn määrään väkivaltaa. Kulttuurin alalla myöntäväisiä kirjailijoita kutsuttiin edistyksellisiksi, ja aikaa myöten sensuurin ja suostuttelun yhteinen paine tuotti tuloksen, joka oli vain hienokseltaan vähemmän uhkaava ja monotoninen kuin neuvostotuotannot. Neuvostojohtajien ja heidän itäisen Euroopan kollegoidensa neuvottelut olivat niin menestyksellisiä, että vuonna 1950 monia perustavaa laatua olevia päätöksiä toteutettiin, ei Moskovan määräyksillä, vaan yleisen poliittisen ilmapiirin henkeä noudattaen.⁴³⁰ Pächter jätti kertomatta, että länsiliittoutuneet de facto hyväksyivät tämän tilanteen, eivätkä ainakaan tehneet mitään sen muuttamiseksi.

⁴²⁷ Pächter (1970), 198.

⁴²⁸ Pethybridge (1966), 90–102.

⁴²⁹ Furajev et al (1985), 53–54.

⁴³⁰ Pächter (1970), 104–106.

Neuvostoliiton historiankirjoitus antoi luonnollisesti täysin toisenlaisen kuvan tästä ajasta. Maksim Pavlovič Kim nimesi kauden lämpimästi ”Neuvostotasavaltojen veljellisen perheen laajenemiseksi”. Hän kirjoitti ”puna-armeijan vapautustehtävästä Euroopassa”⁴³¹ tarkoituksella huomaamatta, että länsiliittoutuneet olivat – Saksassa olevista miehitysjoukoistaan huolimatta – hyväksyneet Saksan liittotasavallan sekä NATO:n että EEC:n täysivaltaiseksi jäseneksi ja sallineet sen päättää useimmista sisäisistä asioistaan itsenäisesti. Sen sijaan Neuvostoliitto piti kansandemokratiaista koostuvia Varsovan liittoa ja keskinäisen taloudellisen avun neuvostoa, SEV:iä täysin peukalonsa alla. On muistettava, että ”Vanhan Venäjän” vaikutuspiiri ulottui sodan jälkeen huomattavasti pidemmälle länteen kuin vuoden 1939 salaisen lisäpöytäkirjan perusteella olisi ollut mahdollista.

Käsitellessään Saksan kysymystä Hruštšovin aikainen oppikirjantekijä Revunenkov totesi länsimaiden yrittäneen solmia suhteet maahan pian sodan jälkeen, mutta ne ryhtyivätkin vahvistamaan Saksan militarismiin jälleensyntymistä. Neuvostoliitto sen sijaan vaati (omalla miehitysvyöhykkeellään, huom. KK) fasismiin lopullista tuhoamista poistamalla 500 000 fasistia valtion viroista. Vaikka uusi koululaki erotti koulun kirkosta, fasisteja jäi silti koululaitoksen virkoihin. Vastauksena fasistien (siis länsimaiden, huom. KK) separatistiseen toimintaan Länsi-Saksan perustamisen muodossa itävyöhykkeestä muodostettiin Saksan Demokraattinen Tasavalta.⁴³² Kirjoittamishetkellä on ollut varsin helppoa leimata länsisaksalaisten lisäksi muitakin länsimaalaisia fasisteiksi. Konkreettisia osoituksia militarismiin uudelleen elvyttämisestä tekijällä ei ollut.

Vielä kommunistisen aikakauden iltaruskossa Furajev kuvasi itäisen Euroopan miehitystä sosialistisen järjestelmän rauhanomaiseksi laajenemiseksi, joka ulottuu myös joihinkin Aasian ja Afrikan maihin sekä Kuubaan. Vain kuusi vuotta ennen koko järjestelmän romahduttamista hän korosti objektiivisen historiallisen prosessin laillisena tuloksena olevan kapitalismin vaihtuminen sosialismiin globaalina ilmiönä. Sodanaikainen fasistien miehitys oli johtanut kansallisen itsenäisyyden sekä kaikkien demokraattisten oikeuksien ja vapauksien tuhoamiseen samoin kuin teollisuuden orjatyöhön ja näiden maiden talonpoikien järjestelmälliseen tuhoamiseen. *Neuvostoliitto ei sekaantunut näiden maiden sisäpolitiikkaan eikä tuonut vallankumousta ulkopuolelta.*(!)(kursivointi KK). Sen sijaan Furajev väittää taantumuksellisten piirien menestyneen angloamerikkalaisten miehitysjoukkojen tuella viivyttämissä politiikallaan hidastamaan Ranskan, Italian ja Kreikan vallankumousprosessien kehittymistä.⁴³³ Tässä on pähkinänkuoressa neuvostokoululaisille tarjottu kommunistinen näkemys: toisen maailmansodan jälkeen oli vilpityn tarkoitus muuttaa koko Eurooppa sosialistiseksi puna-armeijan anteliaalla tuella, mutta imperialistiset länsivallat torpedoivat koko hankkeen. Tällä käsityksellä oli mahdollisuus menestyä vain niin kauan kuin Neuvostoliittoon tuleva informaatio kyettiin säännöstelemään. Koulutuspolitiikka auttoi tehokkaasti rajoittamalla vieraiden kielten opiskelua. Mitään todellista katetta mainittujen kolmen maan vallankumousprosesseille ei ollut olemassa. Kommunistiset puolueet toimivat niissä, mutta Yhdysvaltain antaman talousavun vuoksi ne eivät päässeet hallitukseen. Mitä runsaammin Länsi-Eurooppaan tuli tietoa neuvostojärjestelmästä, sen vähäisemmäksi kävi vallankumouksen suosio. Ranska ja Italia kuuluivat myös NATO:on sen alusta 1949 lähtien.

Puolassa proletariaatin diktatuuri muodostettiin neuvostoselityksen mukaan kansandemokratian muodossa 1947. Kuitenkin enin osa viljelysmaasta säilyi yksityisomistuksessa,

⁴³¹ Kim (1980), 17–20, 97–122.

⁴³² Revunenkov (1958), 122–125.

⁴³³ Furajev et al (1985), 43–44.

eikä tämä ollut Neuvostoliiton näkökulmasta mikään ongelma. Tšekkoslovakiassa toteutettiin suuri takavarikko, joka alkoi saksalaisten ja unkarilaisten maanomistajien omaisuudesta. Tšekin puoli oli teollistunut, kun taas Slovakia oli enimmäkseen maatalousaluetta. Vuoden 1947 lopulla perustettiin myös Romanian kansantasavalta. Prosessi alkoi proletaariaatin aseistetusta kapinasta. Se johti nopeasti yhden puolueen järjestelmään, kun muissa itäisen Euroopan maissa sosialistiset ja agraaripuolueet jatkoivat muodollisesti toimintaansa.⁴³⁴ Ylin kontrolli oli joka tapauksessa kommunistien ja heidän kauttaan Neuvostoliiton hallussa.

Bulgariassa Venäjä on pitkään nähty maan suojelijana Turkkiä vastaan, esimerkiksi vuosien 1877–78 sodan aikana, jolloin aateliston yksityinen maanomistusoikeus poistettiin. Niin maanomistaja-kapitalistit kuin spekulantitkin tuhottiin ja kirkkojen ja luostareiden maanomistus lakkautettiin kommunistien maatalousreformissa II maailmansodan jälkeen. Furajev totesi vielä 1985, että Neuvostoliitto julisti ylpeytensä Bulgarian vaaleista 1946, jolloin kommunistit saivat enemmän paikkoja kuin muut yhteensä. Maassa edelleen ollut neuvostoarmeija ”ei antanut ulkomaalaisille imperialisteille mitään mahdollisuuksia sekaantua Bulgarian sisäisiin asioihin”. Tehtaat, kaivokset ja pankit kansallistettiin 1947. Sama prosessi oli edennyt Jugoslaviassa, mutta Stalinin ja Josip Broz Titon välirikko muutti tapahtumaketjun. Neuvostoliiton ja Jugoslavian suhteet eivät normaalistuneet ennen vuotta 1956. Neuvostoliitto ylisti myös Albanian sodanjälkeistä vallankumousta, mutta ei voinut estää maan eroamista SEV:istä ja Varsovan liitosta 1960-luvulla.⁴³⁵ Koska Jugoslavia ja Albania ovat kulkeneet omaa tietään, en ole käsitellyt niitä koko tutkimuksessa.

Unkarissa oli Furajevin mukaan perustettu taantumuksellinen blokki, ja äärivanhoilliset valtasivat vähäisen pienviljelijäin puolueen. Katolisella kirkolla oli huomattava rooli poliittisessa elämässä. Taantumuksellinen leiri tuki oikeistososiaalidemokraatteja, mutta vuosina 1946–47 (salaiseen poliisiin asettuneet) työläiset onnistuivat lyömään heidät. Saksan itäistä vyöhykettä neuvostojohdo valvoi erityisen tarkasti. Ensimmäiset askeleet olivat demilitarisointi, natsismin poistaminen ja demokratisointi. Muodostettiin eri puolueita kuten Sosialistinen yhtenäisyyspuolue SED, kristillisdemokraatit, liberaalidemokraatit ja Demokraattiset talonpojat. Mutta kaikkien muiden oli pakko olla lojaaleja ensin mainitulle, ja kansallinen rintama muodostettiin 1949, kun Saksan Demokraattinen tasavalta muodollisesti perustettiin. Neuvostoliiton näkökulmasta DDR:n perustaminen oli tavoitteensa osalta saksalaisille ja Euroopalle historiallinen käännekohta.⁴³⁶ Tunnetusti länsi piti Saksan demokraattista tasavaltaa sosialismin näyteikkunana, koska Neuvostoliitto rahoitti sitä enemmän kuin muita, ja saksalaiset toteuttivat sosialismiakin tehokkaasti.

Sirkka Ahonen on verrannut DDR:n historianopetuksen ”uuskieltä” perinteisiin länsimais-liberalistisiin ilmaisuihin. Niissä kotimaan historiaa koskien Saksan valtakunta 1870–1918 kulki nimellä ”Imperialistinen kompromissi junkkereiden ja porvariston välillä”. Weimarin tasavalta puolestaan oli ”porvarillinen monopolien vallan vakiinnuttaminen” ja Saksan antautuminen toisen maailmansodan päättyessä ”Neuvostoliiton toimesta tapahtunut Saksan vapauttaminen”. Sodanjälkeinen Neuvostoliiton miehitysvyöhyke 1945–49 tunnettiin ”taisteluna fasisminvastaisen demokratian muutoksen puolesta”. Vielä mainittakoon itäisen Saksan maatalouden kollektivisointi, joka oli ”DDR:n maatalouden sosialistinen kevät”.⁴³⁷ Nämä esimerkit osoittavat selkeästi, miten neuvostovaikutus tuntui miehitetyn maan oppi-

⁴³⁴ Furajev et al (1985), 48–60

⁴³⁵ ibidem, 61–71

⁴³⁶ ibidem 72–81

⁴³⁷ Ahonen (1992), 51, Friedrich–Brzezinski (1966), 158–159

kirjojen terminologiassa. Se ei eroa juuri lainkaan George Orwellin romaanin ”1984” kuvaamasta uuskielestä, joka muutti mustan valkoiseksi.

3. Nyky-Venäjän kuva vuosista 1945–53

Levandovskij ja Štšetinov selittävät vuoden 1945 Jaltan konferenssin ratkaisuja: Kolme suurta (*Bolšaja troika*) takasi Euroopan kansoille vapauden kehittää demokratiaa oman mallinsa mukaisesti. Mutta vielä tärkeämpää oli se, mitä todella ymmärrettiin, vaikka ei vahvistettu missään virallisessa dokumentissa: Länsiliittoutuneiden oli pakko hyväksyä, että puna-armeijan vapauttamat maat (paitsi Itävalta) de facto kuuluivat Neuvostoliiton etupiiriin. Tekijöiden mukaan länsimaiset historioitsijat pyrkivät kumoamaan tämän selityksen sanomalla, että Neuvostoliitto hallitsi joka tapauksessa tätä aluetta miten tahtoi. Yritys rajoittaa tätä seikkaa olisi pakottanut käyttämään asevoimia, mitä taas länsivallat eivät tahtoneet. Siksi Stalin päätti mobilisoida neuvostoblokin taloudelliset ja sosiaaliset voimavarat laajentamaan vaikutustaan maailman uusille alueille. Kremlin salaisessa kokouksessa 1951 Stalin otaksui Saksassa organisoitavan ensimmäisenä proletaarisen vallankumouksen, ja Hruštšov toivoi samanlaisen prosessin toistuvan Ranskassa ja Italiassa. Kaikki kokouksen osanottajat toivoivat kovasti neuvostojärjestelmän leviävän koko Eurooppaan toisen maailmansodan katastrofin jälkeen.⁴³⁸ Kirjoittajat lähtevät siitä, että Neuvostoliiton ja länsimaiden etupiirijattelu oli yhtä oikeutettua kuin Natsi-Saksan kanssa tehty sopimus sen solmimishetkellä. Erona kohdemaiden välillä oli ensi sijassa talousajattelu: päärahoittaja USA salli länsieurooppalaisten maiden kehittää omaa järjestelmäänsä markkinatalouden pohjalla, kun taas Neuvostoliitto halusi välttämättä toteuttaa oman suunnitelmataloutensa kaikissa oman leirinsä maissa.

Itäisen Euroopan sodanjälkeistä tilannetta kuvatessaan Dmitrenko mainitsee erityisesti Neuvostoliiton 1945–48 solmimat ystävyys- ja avunantosopimukset pienten maiden kanssa. Sosialismin johtomaa antoi näille huomattavaa talousapua, joka oli aivan välttämätöntä tuossa vaiheessa. Vaikka neuvostomaa kärsi vakavaa päivittäistavaroiden puutetta, se lähetti suuria määriä viljaa ym. pieniin maihin.⁴³⁹ Kun tekijät väittävät sen lähettäneen myös teollisuuden koneita, tieteellistä ja teknistä apua, sekä neuvostospesialisteja auttamaan kansandemokratioiden rakentamista, syntyy lukijan mielessä vähintään epäily. Saksalainen Hildermeier esittää asian selvemmin: Neuvostoliitto ei ainoastaan pystyttänyt marionettihallituksia itäiseen Eurooppaan, vaan kuljetti sieltä kaiken käyttökelpoisen ja irti lähtevän Venäjän maaperälle. Esimerkkinä on Carl-Zeiss-Werke Jenasta, optiikan tehtaata, jotka tyhjennettiin ja kuljetettiin Neuvostoliittoon 12 000 junalla.⁴⁴⁰ Oppikirjantekijöistä professori Zagladin toteaa yhtäpitävästi Neuvostoliiton kuljettaneen kotimaahan sotakorvauksena merkittävän osan Saksan puolustusteollisuutta ja saaneen itselleen osan länsiliittoutuneiden valtaamista Saksan ja Italian laivastoista.⁴⁴¹ Uuden Venäjän tutkimus tunnustaa avoimesti Neuvostoliiton harjoittaman sodanjälkeisen menettelyn.

Saksan aikaisempi omaisuus luovutettiin sen sijaintimaille, Dmitrenko toteaa. Neuvostoliitto vaati ainoastaan minimaalisia sotakorvauksia Hitlerin aiemmilta liittolaisilta Unkarilta ja Romanialta. Tekijä väittää myös jokaisen Neuvostoliiton vaikutuspiirissä olleen maan voi-

⁴³⁸ Levandovskij–Štšetinov (2001), 256–261.

⁴³⁹ Dmitrenko et al (1995), 391.

⁴⁴⁰ Hildermeier (1998), 688. Golubeva ja Gelleršt. mainitsevat ko. tehtaata, mutta sanovat NL:n vain *tilanneen* halkaisijaltaan 2 m ja painoltaan 7 t olleen teleskoopin 5000 km:n päähän Azerbaidžaniin. G–G (1971), 280

⁴⁴¹ Zagladin (2002), 239.

neen jälleenrakentaa infrastruktuurinsa nojautuen kansallisiin traditioihinsa, historialliseen kokemukseensa ja realistiseen tilannearvioonsa. Suoraan tätä vastaan hyökkää tutkija Bezborodov, joka sanoo kommunistista aatetta levitetyn toisen maailmansodan jälkeen niin kutsuttuun sosialistiseen leiriin sellaisen sivilisaation muodossa, joka oli tyypillinen vain Venäjälle, ei niille itselleen. Joka tapauksessa Stalinin pakotteet, yhtenäinen neuvostomalli sosialismin rakentamisessa, byrokraatian laajentaminen sekä koko yhteiskunnan pukeminen univormuihin nostattivat väkivaltaista kiukkua. Dmitrenko tunnustaa neuvostojoukkojen läsnäolon auttaneen totalitaaristen hallitusten syntyä. Syyskuussa 1947 maailma oli jaettu kahteen leiriin. Mutta 1948, yllätykseksi itselleen Stalinille, Jugoslavia kieltäytyi liittymästä muihin kommunistisiin maihin.⁴⁴² Tämä selitys muistuttaa Hruštšovin toimintatapaa: syy pantiin Stalinin niskaan, ei sosialistisen järjestelmän. Todellisuudessa Stalin pakotti ottamaan neuvostomallin käyttöön talouden kehittämisessä, vaikka pienillä mailla oli aivan erilainen tausta. Bezborodovin kritiikki osuu maaliinsa siinä, että stalinistinen malli oli jäykän yhdenmukainen, eikä tuntenut poikkeuksia. Siksi historialtaan niinkin erilaiset maat kuin DDR ja Bulgaria alistettiin täsmälleen samanlaiseen prosessiin. Kansallisia piirteitä voitiin toteuttaa vain siltä osin kuin oli pakko: maataloustuotanto ei voinut uhmata luonnonoloja (vrt. maissikampanja). Todellinen syy suojavyöhykkeen rakentamiseen oli turvallisuus: neuvostojohdon sotilasdoktriini kylmän sodan aikana perustui ajatukseen tuhota läntiset ohjukset ja torjua maajoukkojen käyttö juuri näiden ”lähiulkomaiden” ilmatilassa ja maaperällä.

”Voittajiin kuulunut Neuvostoliitto muodosti ympärilleen turvallisuusvyöhykkeen asettamalla fasismista vapautuneisiin maihin kommunistien johtamat hallitukset. Samalla se levitti neuvostomallin eri puolille maailmaa kommunististen puolueiden ja imperialisminvastaisten liikkeiden avulla. USA puolestaan halusi suojella demokratiaa kommunismilta ja läntistä sivilisaatiota kommunistiselta barbarialta. Muodostui näin ollen kaksi leiriä.” Näin toteaa Šumilov–Rjabikinin teos vuonna 2000. Kirja keskittyy kuitenkin kuvaamaan enimmäkseen itäistä puolta: SEV:n syntyä, kommunistien tukea Kreikan partisaaneille ja Kiinalle. Belgradissa päämajaansa pitänyt Kominform saa erityismaininnan: se kontrolloi tosiasiallisesti kaikkia Moskovaa tukeneita kommunisti- ja työväenpuolueita.⁴⁴³ Kun oppikirjantekijät ovat varmasti käyneet koulunsa ja opiskelleet neuvostoaikana, tällainen teksti kuvastaa täydellistä suunnanmuutosta siihen, mitä marxilais-leniniläinen järjestelmä oli vähintään kaksi vuosikymmentä heille opettanut. Maininta ”kommunistisesta barbariasta” esiintyi juuri tähän aikaan myös oppikirjoissa, mutta on vähentynyt niissä sen jälkeen.

Aiemmin kokonaan neuvostokoululaisille tuntemattoman Berliinin saarron 1948–49 mainitsee ensimmäisenä venäläisissä oppikirjoissa Šumilov. Nälänhädän estämiseksi länsivallat loivat amerikkalaisten sotilaskoneiden avulla ilmasillan omien miehitysvyöhykkeidensä ja Länsi-Berliinin välille. Neuvostoliitto valmistautui konventionaaliseen sotaan ja länsimaat pommittamaan tarvittaessa ydinasein. Tilanne laukesi muutaman kuukauden saarron jälkeen ilman voimatoimia. Šumilovin mukaan tulokseen vaikutti USA:n ydinase-etumatka. Yllättäen tekijä tunnustaa myös ensi kertaa tietyn opposition toimineen tuolloin Neuvostoliitossa. Siihen kuului paitsi intelligentsijan edustajia, myös Liettuan ja Viron neuvostovastaisia partisaaneja. Todelliset sijoitukset ja kansandemokratioiden tukemiseen käytetty rahamäärä salattiin neuvostokansalta. Levandovskij–Štšetinovin mukaan noin kolme miljardia dollaria kulutettiin vuosina 1945–52, ja vastapainoksi Stalin vaati täydellistä tottelemista sekä neuvostomallin mukaisen yhteiskunnallis-taloudellisen infrastruktuurin raken-

⁴⁴² Dmitrenko et al (1995), 392, Bezborodoff, A.: ”Public use of Modern History...” (2002).

⁴⁴³ Šumilov–Rjabikin (2000), 293.

tamista. Mikä tahansa poikkeus olisi katsottu vihamieliseksi teoksi.⁴⁴⁴ Kukaan kirjoittajista ei ole arvioinut Neuvostoliiton saamien sotakorvausten ja muista maista siirretyn omaisuuden arvoa. Kustannukset olisivat koetelleet sodan runtelemaa maata ilman niitä huomattavasti ankarammin kuin nyt tapahtui, vaikka tärkeimmät elintarvikkeetkin olivat juuri tuon ajan säännöstelyjä.

Sodanjälkeinen tilanne salli Bezborodovin mukaan Neuvostoliiton sekaantua miehittämiensä maiden sisäiseen kehitykseen. Kaikissa niissä oli neuvostoarmeijan tukikohtia, ja Neuvostoliitto johti poliittisen järjestelmän muuttamista. Tärkeän tekijän muodostivat maan sisäministeriön NKVD:n operatiiviset joukot. Varmistaakseen yhteiskunnallisen ja poliittisen muutoksen kommunistit käyttivät erilaisia metodeja aatteellis-propagandistisesta informaatiosta painostukseen, mitä Neuvostoliitto tuki aktiivisesti. He väärensivät vaalien tuloksia ja turmelivat poliittisten vastustajiensa maineen. Vähitellen itäisen Euroopan poliittinen järjestelmä muuttui neuvostomallin kaltaiseksi. Malli koostui *talouden kansallistamisesta, hallinnon keskittämisestä, kommunistisen puolueen ja hallituksen organisaation yhdentymisestä ja nomenklatuuran luomisesta*. (kursivointi KK). Marshall-suunnitelman vastapainoksi Puolassa 1947 perustetun kommunistisen tietotoimiston, Kominformin, terminologia nimitti itäblokkia ”demokraattiseksi”. (Huom! venäläisen kirjoittajan käyttämät lainausmerkit.) Kominform löysi nopeasti vastustajan lännen taantumuksellisista voimista, ”imperialistisesta vihollisesta”, joka oli käytännöllinen viholliskuva mihin tahansa vastakkainasetteluun.⁴⁴⁵ Neuvostoaikana tuntemattomiksi jääneet maininnat sekaantumisesta itäisen Euroopan maiden sisäisiin asioihin ovat säilyneet oppikirjoissa 2000-luvulla muuttumattomina.

Zagladin kertoo generalissimus Stalinin haastattelusta Pravdassa maaliskuussa 1946. Tämä lausui siinä, että Saksan joukot pystyivät hyökkäämään Neuvostoliittoon Suomen, Puolan, Romanian, Bulgarian ja Unkarin alueiden kautta, koska kaikissa näissä maissa toimi neuvostomaalle vihamielinen hallitus. Ei pitänyt olla yllätys kenellekään, että Neuvostoliitto halusi nähdä kaikissa niissä itselleen lojaalin hallituksen varmistakseen turvallisuutensa tulevaisuudessa. Myös Kreder kirjoittaa jo 1995 itäisen Euroopan maiden monipuoluejärjestelmän tuhoamisesta. Joko hallitus lopetti puolueen toiminnan tai se menetti itsenäisyytensä ja liittyi kommunistien johtamaan kansanrintamaan. Vallitsi raskas painostus, joka tuhosi ilmaisuvapauden ja muut kansalaisyhteiskunnat.⁴⁴⁶ Mainituista valtioista Suomi onnistui kuitenkin hankkimaan itselleen pieniä sosialistisia maita riippumattomamman aseman, koska maata ei koskaan miehitetty.

Länsiliittoutuneet eivät koskaan virallisesti hyväksyneet Viron, Latvian ja Liettuan liittämistä Neuvostoliittoon, Zagladin myöntää. Mutta muiden itäisen Euroopan maiden kansat tunsivat kiitollisuutta voittoa Neuvostoliittoa kohtaan. Saksan kanssa yhteistoiminnassa olleiden omaisuus kansallistettiin ja yksityinen maanomistus lopetettiin muualla paitsi Puolassa ja Unkarissa. Kommunistit muodostivat yhdessä sosiaalidemokraattisten ja talonpoikaipuolueiden kanssa kansanrintamia, jotka saivat monissa vaaleissa enemmistön. Mutta hyvin pian kävi ilmi, että kommunististen ja työväenpuolueiden talouspolitiikka oli tehotonta. Luottamus Neuvostoliiton politiikkaan osoittautui lamauttavaksi. Neuvostojohdajat sanelivat avoimesti harjoitettavan politiikan uusille liittolaisilleen. Vaikka Neuvostoliit-

⁴⁴⁴ ibidem, 297–300, Zagladin et al (2002), 223–224, Levandovskij–Ššetinov (2001), 265–280.

⁴⁴⁵ Bezborodov et al. (2001), 228.

⁴⁴⁶ Zagladin et al. (2002), 228, Kreder(1995), 288–290. V. 2005 teoksessaan Kreder terävöittää: ”Kaikki valta keskitettiin kommunistipuolueen käsiin. **Neuvostoliiton esimerkin mukaan** järjestettiin massiivisia vainoja, joissa kaikki kansalaisten oikeudet ja vapaudet faktisesti poistettiin.”, 312.

to yritti näyttää mahtiaan esimerkiksi saartamalla Berliinin, lännen ilmasilta rikkoi senkin. Neuvostoliiton oli perädyttävä.⁴⁴⁷ Vaikka Zagladinin ja hänen työryhmänsä arvio sodanjälkeisen Neuvostoliiton ulkopolitiikasta on selkeän tuomitseva, ryhmän kirjoittama oppikirja on 2000-luvun aikana voittanut presidentti Putinin johtaman komitean kilpailun ja tullut käyttöön tuhansissa kouluissa.

Aivan kuten Neuvostoliitossa ennen sotaa, pienissä sosialistisissa maissa toteutettiin Danilovin ja Kosulinan mukaan kaksi puhdistusaaltoa 1949–52. Stalinin lähettämien neuvonantajien aloitteesta kansandemokratioiden aiemmat johtajat heitettiin vankilaan tai teloitettiin. Myös Euroopan kapitalistisella puolella kommunistit esiintyivät heti sodan jälkeen. Barsenkov ja Vdovin toteavat heidän olleen voimakkaita Ranskassa, Italiassa ja Suomessa, mutta menettäneen asemansa 1948. Moskova pyrki vahvistamaan sosiaalitaloudellista ja poliittista uudelleenkasvatusta näissä maissa pelätessään menettävänsä asemaansa itäisessä Euroopassa. Se halusi myös vartioida etupiiriään Yhdysvaltain vaikutuksia vastaan.⁴⁴⁸ Barsenkovin ja Vdovin mainitsemisissa maissa kommunistit eivät koskaan nousseet todelliseen valtaan edes Neuvostoliiton voimien päivinä.

4. Budapestista 1956 Prahaan 1968; idän ja lännen versiot

Hruštšov yritti antaa sosialismille inhimilliset kasvot, mutta joutui tultuaan valituksi puolueen pääsihteeriksi yhtenä ensimmäisistä toimistaan määräämään panssarivaunut tukahduttamaan Unkarin kansannousua 1956, mikä Furajevinkin mielestä oli yleinen bolševikkien metodi. Furajevin mukaan Unkarin vastavallankumoukselliset ”*revisionistisista juonittelijoista fasisteihin*” (kursivointi KK) onnistuivat muodostamaan taantumuksellisen rintaman proletariaatin diktatuuria vastaan. Kansainväliset imperialistit suunnittelivat hyökkäystä Unkariin. Imre Nagyn revisionistinen hallitus halusi maan irtautuvan Varsovan liitosta, joka oli perustettu edellisenä vuonna. Salaliittolaiset suunnittelivat tehtaiden siirtämistä kapitalistien ja koko viljelysmaan siirtämistä maata omistavien viljelijöiden haltuun, mikä merkitsi ”*verisen fasistiterrorin alkamista*” (kursivointi KK). Tuolla hetkellä Janos Kadarin johtamat kommunistit muodostivat uuden hallituksen ja pyysivät Neuvostoliittoa apuun. Unkarin työläiset ja talonpojat onnistuivat murskaamaan vastavallankumouksellisten voimat puna-armeijan tuella.⁴⁴⁹ Hruštšov ei voinut pystyttää menestyksekkäästi uutta henkilökulttia sen jälkeen, kun hän oli juurinnut pois Stalinia koskevan. Koulukirjoihin ei myöskään painettu lainkaan tietoja kansannousun tukahduttamisen vaatimista uhreista. Spekulaatiivinen väite on myös, että ilman Kadaria verenvuodatus olisi muodostunut vielä suuremmaksi kuin tuolloin tapahtui.

Kimin mielestä Unkariin suunnattu interventio oli valtava osoitus proletariaatin kansainvälisestä solidaarisuudesta. Kun kansainväliset imperialistit suunnittelivat luovansa Unkariin fasistidiktatuurin ja käyttävänsä maata hyökkäysalustana uudessa imperialistisessa sodassa, Neuvostoliitto toi joukkonsa maahan Unkarin hallituksen vaatimuksesta. Aseavun lisäksi se antoi merkittävää taloudellista tukea.⁴⁵⁰ Nämä kommunistiset oppikirjat eivät

⁴⁴⁷ Zagladin (2002), 236–240, kts. myös Sergejev (2000), 80–82.

⁴⁴⁸ Danilov–Kosulina (2002 a), 257–258, Barsenkov–Vdovin (2003), 104–109.

⁴⁴⁹ Pächter (1970), 254, Furajev et al (1985), 74. Ulkopolitiikassa ei suojasäätä esiintynytäkään: Hruštšov varoitti 20.4.1957 kapitalistisia maita ”yrittämästä samanlaisen kansannousun lietsomisesta Itä-Saksassa kuin syksyllä -56 Unkarissa”. Hän sanoi: ”Emme ole mitään pyhimyksiä, ja jos käy välttämättömäksi, voimme antaa iskun sormillenne.” (Helsingin Sanomat, 21.4.2007, 50 v sitten). Kts. myös Kuzmitšev–Orlov (1967), 120.

⁴⁵⁰ Kim (1980), 139.

juuri kerro Puolan tai DDR:n kapinoista 1953, jolloin kummankin maan työläiset nousivat kommunistihallintoa vastaan. Puolan Poznanissa mellakoitiin myös kesäkuussa 1956 ennen Unkarin tapauksia, mikä samoin pimitettiin neuvostohistoriankirjoituksessa.⁴⁵¹ Mielenkiintoista on, että Hruštšov ja Mikojan kannattivat politbyroossa maltillisuutta Unkarin suhteen, kun Molotov, Bulganin ja Kaganovitš vaativat miehitystä. Viimeksi mainitut erotettiin politbyroosta stalinisteina 1957.⁴⁵² Liennytyistä ei kuitenkaan Unkarin kohdalla harjoitettu. Furajev väitti, että Länsi-Berliinistä lähetettiin 1953 aseistettuja joukkoja itäpuolelle aktiivoimaan kansaa kaupungin jälleenyhdistämiseksi. Mutta hallitus ja kansa mitätöivät tämän yrityksen Neuvostoliiton tukemina. Kirjoittaja syytti edelleen länsisaksalaisia DDR:n tavarapulasta, koska he veivät kaikkea Itä-Berliinistä. Siksi DDR:n hallituksen oli ”otettava Berliinin sisäinen raja kontrolliin” elokuussa 1961.⁴⁵³ Tämä on varsin maltillinen ilmaisu sille, että tuhansien ihmisten siirryttyä Länsi-Berliiniin muutaman kuukauden aikana neuvostojohto käski DDR:n rakentaa läpäisemättömän muurin keskelle kaupunkia. Se pystytettiin yhdessä yössä. Jopa 2,6 miljoonaa ihmistä muutti DDR:stä vuosien 1949 ja 1961 välillä. Viimeisten kahden avoimen viikon aikana elokuussa 1961 yli 47 000 ihmistä pakeni. Oli ollut edullista asua itäpuolella ja työskennellä lännessä, jossa ansaitsi enemmän. Aukkaat vaihtoivat rahansa itämarkoiksi mustassa pörssissä, ostivat erityisesti edullisia elintarvikkeita Itä-Berliinistä, mikä heikensi idän taloutta merkittävästi.⁴⁵⁴ Joka tapauksessa muurin rakentaminen oli vastoin sen sopimuksen henkeä, jolla sodan voittaneet liittoutuneet olivat jakaneet Berliinin 1945. Rakentaminen aiheutti tuhansia myöhempiä pakoyrityksiä, joista neuvosto-oppikirjat eivät luonnollisesti maininneet sanaakaan.

Bulgaria mainittiin Furajevin tekstissä sosialistisen luokan mallioppilaana. Kollektiivitilat tuottivat paljon hedelmiä, vihanneksia ym. Teollistuminen eteni ja koulutus oli paljon tehokkaampaa kuin ennen sotaa. Tekijä väittää myös Unkarin (”kolme miljoonaa kerjäläistä vallankumoukseen asti”) metron tulleen rakennetuksi neuvostoavustuksella.⁴⁵⁵ Todellisuudessa sitä ainoastaan laajennettiin, koska Budapestin ensimmäinen metrolinja on vuodelta 1896 ja rakennettu ensimmäisenä Euroopan mantereella. Mutta tarkoitus olikin jälleen osoittaa, että vain venäläiset bolševikit saattoivat tuoda sivilisaation suomalais-ugrilaiseen maahan, jonka kansa ei edes kuulunut slaaveihin.

Tšekkoslovakian miehitys erosi Unkarin kriisistä siinä, että yleisesti ei tiedetty Prahasta kutsutun neuvostojoukkoja apuun, vaikka epävirallisesti tästä kerrottiin. Kreml oli viikkokausia etsinyt tšekkiläistä keskuskomitean jäsentä, joka olisi esittänyt tällä kertaa Kadarin roolia, mutta turhaan. Pravda ei kertonut koko interventtiosta ennen kuin 26. syyskuuta 1968, jolloin se nimesi teon Brežnevin opiksi. Lehden mukaan jokainen kommunistipuolue on vastuussa paitsi omista jäsenistään, myös sosialististen maiden ja kommunistisen maailmanliikkeen jäsenistä. Neuvostoliitto ja muut sosialistiset maat olivat ainoastaan täyttäneet velvollisuutensa Tšekkoslovakian kansaa kohtaan toimimalla siellä sosialismia vastustavia voimia vastaan. Kaiken tämän tarkoituksena oli suojella Tšekkoslovakian suverenisuutta niiltä, jotka halusivat myydä sen imperialisteille. Pächter on kiteyttänyt

⁴⁵¹ Tulin Poznaniin 30.6.2006, jolloin kaupungissa oli juuri vietetty kapinan 50-vuotismuistoa. Suuri muistomerkki kaupungin keskustassa kertoo niistä 74 vainajasta, jotka uhrasivat henkensä leipämielenosoituksista alkaneessa kapinassa neuvostovaltaa vastaan. Sen jalustassa on teksti: ”O Boga. Sa woinosć prawo i chleb. Czerwec 1956” (Oi Herra. Taistelusta oikeuden ja leivän puolesta. Kesäkuu 1956). Outoa kyllä, myös suomalainen oppikirja piti Puolan asemaa ”itsenäisenä” itäblokin sisällä. Vierros-Paasivirta-Riikonen (1976): ”Maailma ennen ja nyt. II osa”, Kirjayhtymä, siteerannut Holmén (2006), 221.

⁴⁵² Kähönen (2006), 71, kts. myös Saharov (2003), 724 ”antitalitaariset prosessit”.

⁴⁵³ Furajev et al (1985), 78, kts. myös Kukuškin (1988), 173.

⁴⁵⁴ Kari (2001, osa 5), 152–153.

⁴⁵⁵ Furajev et al (1985), 64, 75.

Brežnevin doktriinin kahteen pykälään: 1) Yksikään kommunistinen maa ei voi muuttaa järjestelmäänsä radikaalisti ja 2) Yksikään neuvostojärjestelmän maa ei voi jättää yhteisöä. Hänen johtopäätöksensä on seuraava: Neuvostoliiton valtopolitiikan traditio ruhjoi armottomasti kommunistisen liikkeen etuja, kun sen ideologiaa käytettiin kyynisesti oikeuttamaan Neuvostoliiton imperialistinen politiikka.⁴⁵⁶ Tässä ilmenee myös vuodesta 1956 vuoteen 1968 tapahtunut kehitys: yleiseurooppalaisen demokratisoitumisen virtaukset olivat saapuneet myös Tšekkoslovakiaan. Brežnevin doktriinia tulisi nimittää paremminkin neuvostokenraalien doktriiniksi, koska pääsihteeri joutui ainoastaan antamaan ilmiölle kasvot.

Furajevin mielestä Tšekkoslovakian taloudellisiin ja sosiaalis-poliittisiin ongelmiin ei ollut voitu löytää pitkään aikaan ratkaisua virallisesta marxilais-leniniläisestä selityksestä. Aatteellinen kasvatus oli laiminlyöty. Tšekit ja slovakit eivät olleet tasa-arvoisia käytännössä. Lännen taantumus tuki sosialismin vastaisia aineksia, jotka vaativat oppositiopuolueen perustamista. Päähyökkäys suunnattiin kommunistisen puolueen johtavaan rooliin maan sosiaalisessa elämässä. Vaadittiin myös, että Tšekkoslovakian olisi jätettävä sosialistinen leiri. Kotimaista taantumusta johtivat aiemmat sosiaalidemokraatit, joita ulkomainen vihollinen tuki vaatien ”viimeistä hyökkäystä kommunistien kimppuun”. Kommunistisen puolueen johdon piirissä oli myös opportunisteja, jotka suunnittelivat antautumista sosialismin vihollisille. Imperialististen maiden tukemat vastavallankumoukselliset halusivat Furajevin mukaan tuhota Tšekkoslovakian sosialistisen infrastruktuurin. Lopulta viisi Varsovan liiton maata, Bulgaria, Unkari, DDR, Puola ja Neuvostoliitto, suorittivat kansainvälisen velvollisuutensa 21. elokuuta 1968 auttamalla veljellistä Tšekkoslovakian kansaa suojelemaan sosialismia ja estämällä kaikenlaisten kapitalismin pystyttämisyrietykset. Tämä kansainvälinen toimi säästi tuhansia ihmishenkiä, varmisti sosialistisen yhteisön länsirajat ja murskasi imperialistien toiveet muuttaa II maailmansodan lopputulosta.⁴⁵⁷ Mainintaa ihmishenkien säästämisestä ei ole mitenkään argumentoitu. Oppikirjan tarkoitus oli väittää, että lännestä, lähinnä Yhdysvaltain miehitysvyöhykkeeltä Baijerista, olisi mahdollisen avautumisen ja liberalisoinnin myötä vyörynyt aseistautuneita joukkoja, joiden tavoitteena olisi ollut hyökätä tšekien, slovakien ja muiden sosialististen maiden asukkaiden kimppuun. Tätä tuskin kukaan Tšekkoslovakian asukas olisi uskonut, länsimaista puhumattakaan. Sen sijaan asevoimin saavutettujen etupiirien rajojen säilyttämisen halu oli täysin uskottava.

5. Venäläiset tunnustukset

Heti Stalinin kuoleman jälkeen kansanjoukkojen tyytymättömyys totalitaariseen sosialismiin alkoi päästä julkisuuteen. Vanhan hokeman mukaan johto kehitti raskasta teollisuutta, kun taas kulutustavaroiden tuotanto jäi vähemmälle. Kreder toteaa suoraan, että markkinatalouden rakenteen tuhoaminen Keski- ja Itä-Euroopan maissa johti tavarapulaan ja mustan pörssin muodostumiseen. Elintaso laski selvästi aiempaan verrattuna. Kreder, totesi ensimmäisten joukossa Unkarin liberalisoimispyrkimysten olleen kotoperäisiä, ei läntistä tuontitavaraa. Hänen mukaansa Imre Nagyn johtamat reformistiset voimat halusivat sallia eri puolueiden ja riippumattomien ammattiyhdistysten toiminnan sekä hajottaa valtion turvallisuuspalvelun organisaation. Joka puolella maata ihmiset ottivat lain omiin käsiinsä ja rankaisivat vihattuja turvallisuusvirkaillijoita. Budapestin kaupunkikomiteaan hyökättiin ja sen jäseniä tapettiin. Hruštšov päätti lähettää Unkariin neuvostojoukkoja ratkaistakseen ongelman sotilaallisesti. Jokainen itäisen Euroopan johtaja Titoa lukuun ottamatta tuki

⁴⁵⁶ Pächter(1970), 352–353, Kiseljov ja Štšagin(2002): Pääsisältö oli ”rajoitetun suvereenisuuden teoria”. (335).

⁴⁵⁷ Furajev et al (1985), 56, Kim (1980), 200, Pjatetskijn (1998) mukaan kuolonuhreja oli yli 20 000 (s.443).

häftä. 2600 enimmäkseen aseetonta unkarilaista ja 663 neuvostosotilasta kuoli Budapes-
tin kaduilla. Yli 200 000 unkarilaista pakeni kotimaastaan. Ostrovskijn ja Utkinin mukaan
ensin Imre Nagy karkotti neuvostojoukot Budapestista ja muutamista muista kaupungeista
sekä avasi rajan Itävaltaan. Mutta sitten Janos Kadar muodosti uuden hallituksen ja sai
neuvoja ja tukea Juri Andropovilta. Kun panssarivaunut palasivat, tuhansia unkarilaisia ja
neuvostosotilaita kuoli seuraavien kuukausien aikana käydyissä taisteluissa. Tuloksena
monet unkarilaiset alkoivat pitää Neuvostoliittoa aggressiivisena ja imperialistisena super-
valtana. O.S. ja A.O. Soroko-Tsjupa vertaavat Puolan saman vuoden tapahtumia Unka-
riin: vaikka kesäkuussa Puolassa kuoli 74 ihmistä, tämä uhri jäi Unkarin kapinan var-
joon.⁴⁵⁸ Unkarilaiset saivat suurin mitoin sympatiaa länsimaista. Kuitenkaan edes NATO
ei pohtinut vakavasti ryhtymistä aseellisiin toimiin miehitystä vastaan. Tähän vaikutti osal-
taan myös samaan aikaan sattunut Suezin kriisi, jossa ensi kertaa käytettiin YK:n rauhan-
turvajoukkoja. Tämä sitoi huomattavasti myös vauraiden länsimaiden resursseja.

Unkarin kysymystä on tutkittu myös kansainvälisessä kontekstissa. Dmitrenkon mukaan
siitä tuli neuvostojohtajille selkeä, myös sisäpolitiikkaa koskevan räjähdysvaaran ilmaisin.
Avustaakseen sotaretkeä neuvostolehdistö julkaisi kolumneja ja kommentaareja, jotka
koostuivat ”veristä vastavallankumousta” koskevista huhuista. Tätä taustaa vasten neu-
vostojoukkojen tunkeutuminen Unkariin tuli ymmärrettäväksi ja ”lailliseksi”, vaikka se rikkoi
kaikkia kansainvälisten lakien normeja. Rikos myytiin neuvostoyleisölle pelastustoimenpi-
teenä. Samalla kansalle osoitettiin, että opposition laillistaminen ei tule näissä oloissa ky-
symykseen. Poliittiset johtajat, jotka olivat olleet vallassa jo 1920–30 –luvulta alkaen,
saattoivat nähdä ”opposition” ainoastaan tuhoavana vihollisena. ”Unkarin syndrooma”
teki myös Kremlille tarpeelliseksi rajoittaa yhteiskunnan kehittymistä unkarilaisen vaihto-
ehdon suuntaan. Štšagin ja Lubkovin mielestä aseiden käyttö unkarilaisia vastaan oli
tuhoisaa sekä Neuvostoliiton prestiisille että Unkarin sisäisille demokraattisille pyrkimyksil-
le. Novikovin mukaan tästä alkaen voimankäyttö jäi neuvostoulkopolitiikassa tavaksi.⁴⁵⁹
Oppikirjojen perusteella ei ole osoitettavissa toisinajattelijoiden julkista esiintymistä Neu-
vostoliitossa 1950-luvun aikana. Pienissä sosialistisissa maissa ymmärrettiin myös hyvin
niille annettu varoitussignaali.

Neuvostoliiton interventioita Unkariin ja Tšekkoslovakiaan ei pietarilainen Fortunatov mai-
nitse lainkaan, kun taas moskovalainen Rodrigesin johtama ryhmä raportoi laajasti Nagyn
hallituksen tekemistä uudistuksista kuten sananvapauden sallimisesta. Zagladin lainaa
KGB:n lähteitä, joiden mukaan noin 200 neuvostosotilasta tuomittiin vastuullisina liiallisesta
aggressiosta unkarilaisia kohtaan. Danilov ja Kosulina antavat esimerkin aikojen muut-
tumisen symbolina koululaisen kotitehtävästä: ”Arvioi neuvostojohtajien toimenpiteitä Un-
karin kriisin aikana.”⁴⁶⁰ Neuvostoliitossa tällainen ajattelu ei olisi tullut kysymykseenkään
edes 40–50 vuoden takaisten tapahtumien kohdalla. Jopa Stalinin terrori hautautui maa-
ilmansodan voittajan kuvan taakse.

Danilov ja Kosulina toteavat toisessa kirjassaan Puolan ja Unkarin tapahtumien pakotta-
neen Hruštšovin tiukentamaan politiikkaansa pieniä sosialistisia maita kohtaan ja myös

⁴⁵⁸ Kreder(1995), 292–293, (2005), 315, Ostrovskij–Utkin(1995), 367–368, Soroko-Tsjupa (2000), 167. Kts.
myös Bezborodov (2001), 126-127 (tunnustaa vain 72 neuvostosotilaan kuolleen Budapestissa), Šumilov–
Rjabikin (2000), 319, Levandovskij–Štšetinov (2001), 296–297, Levandovskij–Štšetinov (1998),330, Tugoso-
va–Skorospelova (2001), 383, Zagladin et al (2002), 245.

⁴⁵⁹ Dmitrenko (1995), 540–541, Štšagin–Lubkov (2004), 280, Novikov, (2004), 655, Saharov (2003):
”Liberalisointi NL:ssa loppui”, 724.

⁴⁶⁰ 369, Rodriges et al (1998), 187, Zagladin (2002), 29-292, Danilov–Kosulina (2002 a) 282, Novikov
(2004), 655.

rajoittamaan stalinismin kritiikkiä Neuvostoliitossa. Rodrigues toteaa myös, että suurvalta kävi neuvotteluja usein sosialististen maiden johtajien kanssa näiden lomaillessa Krimillä. Neuvostoliiton miehittäjäjoukot itäisen Euroopan maissa takasivat neuvottelujen tulokset. Mitä vähäisemmäksi neuvostomaan suora vaikutus tuli, sen syvemmäksi sen degeneroituminen eteni, ja sitä enemmän itäisen Euroopan sosialismi kykeni joka maassa omaksumaan erityisiä kansallisia piirteitä kunkin maan todellisessa kehitysvaiheessa. Liennyitys antoi niille mahdollisuuden keskusteluun tilanteestaan, ja 1960-luvulla muutamat sosialistiset maat todella ilmaisivat valmiutensa uudistumiseen. Mutta se myös jakoi itäisen Euroopan kahtia: Unkari, Tšekkoslovakia, Puola ja Jugoslavia yrittivät vakavasti löytää tehokkaamman sosialismin tietä, kun taas muut pysyivät vallinneessa tilanteessa.⁴⁶¹ Erityisesti Jugoslavia, joka ei kuulunut samalla tavalla leiriin kuin muut, avasi tässä vaiheessa ovensa matkailulle. Adrianmeren rannat ja Balkanin vuoristot tarjosivat tähän luontaiset edellytykset.

Prahan kevään seurauksena oli itäisen Euroopan kommunistipuolueiden raskas reaktio: Virallinen neuvostolehdistö väitti Tšekkoslovakian tilanteen uhkaavan maailmanrauhaa. Vielä 1997 Orlov kutsuu tätä ”vakavaksi yritykseksi karata neuvostovaikutusvallasta ja sosialistisesta yhteistyöstä ja suuntautua länteen”. Samassa hengessä heinäkuussa 1968 pidetty Itä-Euroopan kommunististen puolueiden kokous luonnehti Tšekkoslovakian tapahtumia ”vastavallankumouksellisiksi”. Yrityksen tukahduttivat kuitenkin Neuvostoliiton ja Varsovan liiton joukot. Sosialistinen yhteisö pysyi pystyssä vielä 20 vuotta edustaen ”*tärkeää poliittista, taloudellista ja sotilaallista voimaa maailman uusimman ajan historiansa*”.⁴⁶² Tämä sinänsä paikkansa pitävä toteamus on ainoita löytämiäni marxilais-leniniläisiä sävyjä tavoitteleva ja Neuvostoliiton johtamaa voimapolitiikkaa korostavia jäänteitä koko aineistosta vuoden 1991 jälkeen.

Elokuun 21:ntenä 1968 Varsovan liiton joukot tunkeutuivat Tšekkoslovakiaan 5000 panssarin voimin. Bezborodovin mukaan tämä oli aggressiivinen hyökkäys suvereenin maan kimppuun. Hän sanoo toisaalla vuotta 1968 neuvostohistorian kulmakiveksi, koska tuolloin maan johtajilla oli mahdollisuus kääntää kehitys aiempaa moniarvoisempaan suuntaan. Sen sijaan he valitsivat sortamisen tien. Zagladin toteaa Pächterin tavoin, ettei kellään ollut valtaa kutsua maahan vieraita joukkoja. 94 kansalaista kuoli tässä yhteydessä. Hallitus pidätettiin ja vietiin Moskovaan. Massiivisia, väkivallattomia mielenosoituksia järjestettiin nukkehallitusta vastaan, tuloksetta. Štšagin ja Lubkovin mukaan interventio oli sotilaallisesti hyvin valmisteltu ja toimeenpantu, mutta poliittisesti se tuhosi suhteet länteen ja Neuvostoliitto menetti auktoriteettinsa kansainvälisellä poliittisella näyttämöllä. Moskovassa Dubček pakotettiin allekirjoittamaan sopimus neuvostojoukkojen pysymisestä Tšekkoslovakiassa. Sitten hänet erotettiin puolueesta yhdessä monien muiden poliitikkojen kanssa, joista monet siirtyivät ulkomaille. Huolimatta pysähtyneisyydestä pieni ryhmä silti jatkoi toimintaansa ja kirjoitti ”Charta 77:n”, jossa vaadittiin poliittisia vapauksia. Heidän joukossaan olivat Aleksander Dubček ja Vaclav Havel.⁴⁶³ Niin kauan kuin Neuvostoliitto pysyi pystyssä näillä vaatimuksilla ei ollut kovin paljon merkitystä.

⁴⁶¹ Danilov–Kosulina (2002), 337–338, Saharov(2000), 275, Osmanov(2000): ”Sekaannuimme Unkarin sisäasioihin”, 425 Rodrigues et al (1998), 187–191, Šumilov–Rjabikin (2000), 337, Ušakov (1997), 418; Kreder (2005): ”Neuvostoblokin aiempi monoliittisuus siirtyi menneisyyteen.”, 319.

⁴⁶² Orlov et al (1997), 389, Kiseljov ja Štšagin (2002) pitävät miehitystä vain ”Euroopan stabiiliuden vartiointina” (333), Kreder (2005), 320.

⁴⁶³ Kreder(1995), 294–295, Rodrigues et al (1998), 192–193, Šumilov–Rjabikin (2000), 337, Bezborodov (2001), 242, Bezborodoffin esitelmä (2002), Zagladin et al (2002), 271–272, Zagladin (2002), 328, Štšagin–Lubkov (2004), 315, Ostrovski–Utkin (1995), 422–423.

Tšekkoslovakian miehityksen jälkeen totalitaarisen järjestelmän lujittaminen itäisessä Euroopassa alkoi. Rodriguesin mukaan taloudelliset uudistukset pysäytettiin ja markkinatalouden ilmentymät karsittiin. Monessa maassa toisinajattelijat pidätettiin. Lännestä saadut lainat eivät kyenneet auttamaan totalitaarisen sosialismin maiden heikkenevää taloutta. Prahan keväästä tuli sosialismin historian toteutumattoman vaihtoehdon symboli. Reaalisosialismi kehittyi konservatiiviseen suuntaan. Kansalaisyhteiskunnan piirteiden vähentyminen, autoritaarisen poliittisen kulttuurin säilyttäminen, kielletty sosiaalinen liikkuvuus, asukkaiden traditionaalisten ryhmien ja niiden konservatiivisen psykologian ylivalta olivat asian tyypillisiä ilmentymiä. Zagladinin mukaan neuvostojohtajat halusivat myös säilyttää potentiaaliset viholliset, ennen kaikkea NATO:n, mahdollisimman kaukana neuvostomaan rajoista. Hän myös lausuu selkeästi, että koska komentohallinnon järjestelmä kielsi kaikki olennaiset taloudelliset muutokset, juuri se johti järjestelmän myöhempään romahdukseen. Bezborodov pitää itäisen Euroopan kansojen henkistä irtaantumista Neuvostoliitosta *negatiivisimpana seurauksena* Stalinin-Brežnevin ajasta. Hyökkäys Tšekkoslovakiaa vastaan vahvisti sosialististen maiden sisäisen jakaantumisen, ja edelleen: tilanne luisui pois Moskovan kontrollista. Ilmiö oli myös hallintomallien järjestelmällinen kriisi: Jokainen yritys yhteiskunnan uudistamiseksi ja demokratisoimiseksi tukahdutettiin vanhoihin hallintomenetelmiin.⁴⁶⁴ Henkinen irtautuminen Neuvostoliitosta koskee venäläisessä katsannossa erityisesti slaavilaisia kansoja: puolalaisia, tšekkejä ja slovakkeja. Kirjoittaja antaa ymmärtää hyväksyvänsä Moskovan kontrollin päättymisen.

Oppikirjantekijät harjoittavat myös mielenkiintoisia valintoja. Jopa Suomen talvisota 1939–40 ja Suezin kriisi 1956 tulevat yksityiskohtaisesti esitellyiksi konservatiivisten moskova-laisten Barsenkovin ja Vdovin kirjassa. Fortunatovin tavoin he eivät kuitenkaan kerro mitään Puolan, Unkarin ja Tšekkoslovakian tapahtumista. He puolustavat Berliinin muurin pystyttämistä taloudellisin syin ja väittävät sen pysyneen pystyssä Saksan jälleenyhdistymiseen saakka, lokakuuhun 1990. Kuitenkin jo viisi vuotta aikaisemmin Rodrigues oli kertonut asian oikean laidan: laaja demokraattinen liike syrjäytti vanhan kommunistijohtajan Honeckerin hallituksineen ”kuumana syksynä” 1989. Kirjoittaja korostaa eri sosialistisiin maihin levinneen vallanvaihdon veretöntä luonnetta, jonka vuoksi prosessia ryhdyttiin nimitämään ”samettivallankumoukseksi”.⁴⁶⁵ Yleisesti on tunnettu asia, että Berliinin asukkaat repivät muurin itse jo marraskuussa 1989.

On harvinaista löytää uuden järjestelmän aikana venäläinen tutkija, joka selvästi haikailee paluuta neuvostoajan suuruuteen ja kritiikittömyyteen. Tällaiseksi osoittautuu kuitenkin jopa kansainvälisellä forumilla Golubev, joka saksankielisessä tutkimuksessa ”Auf den Kehrichthausen der Geschichte?” (Historian tunkioilla?) toteaa kaikkien uusien oppikirjojen muistuttavan toisiaan. Golubev ihmettelee myös, että kaikki uudet kirjat tuomitsevat Neuvostoliiton toiminnan Unkarissa 1956, Tšekkoslovakiassa 1968 ja Afganistanissa 1979–89. Hänen mielestään kaikki kirjoittajat päästävät asenteensa näkyviin mainitsemalla ”neuvostopanssarien kukistaneen muutamassa päivässä armottomasti Unkarin kansannousun”. Lopputuloksena hän ei löydä yhtään kirjaa, jota voisi suositella varauksetta tärkeimmäksi oppimateriaaliksi.⁴⁶⁶ Kun Golubev ei kritiikissään selvästi toteaa, millainen oppikirjan sitten pitäisi olla, hänen arvostelunsa jää vajavaiseksi. Siitä ei myöskään ole tullut Venäjän opetusministeriön hyväksymää näkemystä. Tätä ilmentää valtion historian oppikirjakilpailun 2007 voittaneen Zagladinin teksti samasta tapahtumasta: ”Neuvostojoukot valtasivat rynn-

⁴⁶⁴ Kreder(1995), 297, Rodrigues et al (1998), 193, Bezborodov (2001), 243, Soroko-Tsjupa (2000), 166–167, Zagladin (2002),330, Danilov–Kosulina (2002 b), 300.

⁴⁶⁵ Barsenkov–Vdovin (2003), 236–237, Rodrigues (1998), 199–200.

⁴⁶⁶ Golubev: ”Das Bild der sowjetischen...” teoksessa de Keghel–Maier (toim)(1999), 108–112.

näköllä Budapestin. Viikon kuluessa (4.—11.11.1956) aseellinen vastarinta nujerrettiin koko Unkarin alueella.⁴⁶⁷ Golubevin vaatimaa neuvostohistorian käsittelyä on pidettävä vähintään hellävaraisena.

6. Pysähtyneisyydestä loppuhuipennukseen: neuvostonäkemys

Puolan tapahtumat 1953, -56 tai -70 eivät tulleet lainkaan esiin Furajevin tekstissä. Kuitenkin hän ilmaisi huolestumisensa sosialismin menestymisestä: poikkeaminen leniniläisistä normeista puolue-elämässä, sosialistisen talouden lakien rikkominen ja rahallisen riippuvuuden lisääntyminen lännestä 1980 olivat hänen erityishuomionsa kohteina. Sosialismin viholliset käyttivät lännen imperialistien tukemina tilaisuutta hyväkseen hyökätäkseen sosialistisen infrastruktuurin kimppuun, loivat talouteen epäjärjestyttä ja koko maahan yleistä levottomuutta. Tämän jälkeen Puolan hallitus julisti maan sotatilaan vakiinnuttaakseen tilanteen. Tämä äärimmäinen toimenpide lopetti sisällissodan uhan. Näinä raskaina aikoina imperialistiset valtiot ottivat käyttöön taloudelliset sanktiot Puolaa vastaan yrittäen pakottaa sen polvilleen. Mutta Neuvostoliitto ja muut SEVin jäsenet antoivat maalle veljellistä apua. Sotatila lopetettiin 1983. Puola jäi suvereeniksi SEVin ja Varsovan liiton maaksi. Tšekkoslovakia normalisoitiin vuoden 1968 jälkeen. Jotta taattaisiin maan pysyminen sosialistisessa leirissä, Moskovassa allekirjoitettiin sen edustajien kanssa uusi ystävyys-, yhteistyö- ja avunantosopimus 1970.⁴⁶⁸ Teksti paljastaa yhä-sopimuksen todellisen luonteen, vaikka Neuvostoliitto ei Suomen kohdalla vaatinutkaan siirtymistä sosialistiseen leiriin.

Unkari, Romania ja Bulgaria esiteltiin Furajevin tekstissä ”lojaaleina sosialistisina ystävinä”, Bulgaria näistä parhaana. Yhteistyön piti ulottua vuoteen 1990, tai vielä pidemmälle. Kirjoittaja ylisti myös DDR:n vuoden 1968 perustuslakia, jonka oli määrä osoittaa kaikille saksalaisille tie rauhalliseen ja onnelliseen elämään ilman imperialisteja, militaristeja, revansisteja tai uusnatseja. DDR:n kehityksen tulos osoitti, että ilman kapitalisteja asiat kehittyvät sujuvammin. Myöhemmin DDR:n kansantulo nousi nopeammin kuin liittotasavallan (joka luokiteltiin imperialistiseksi). Länsi-Berliinin asema oli silti ongelmallinen sen ja liittotasavallan välisen liikenteen vuoksi. Furajevin mukaan DDR:n kansa tuki voimakkaasti yhtenäisyyspuolue SED:n politiikkaa, joka kaikin tavoin vahvisti DDR:n suvereenisuutta.⁴⁶⁹ Kansantulon absoluuttisia lukuja ei tässä esitetty, joten lukija ei voinut verrata Saksoja toisiinsa. On hyvin mahdollista, että tiettyinä aikajaksona DDR:n kansantulon *suhteellinen* nousu on ollut nopeampaa kuin liittotasavallan.⁴⁷⁰ Käytännön eron huomasi jokainen kummallakin puolella vierailut.

Kukuškin korosti Helsingin ETY-kokouksen merkitystä 1975, joka hänen mukaansa järjestettiin juuri sosialististen maiden aloitteesta. Helsingin asiakirja tähtäsi rauhallisiin suhteisiin Euroopan maiden välillä, jotka olivat kärsineet sodista vuosisatoja. Kuitenkin hän valitti, että pian tämän kongressin jälkeen kansainvälinen politiikka kääntyi uudelleen kylmän sodan suuntaan. Myös Afganistanin miehitys lähti käyntiin ”maan oman hallituksen vaatimuksesta”.⁴⁷¹ Jälkikäteen on ilmeistä, että puheen ja informaation vapaus, jotka Helsingin asiakirja mainitsi, todella järjestytti sosialistisen järjestelmän perusteita, vaikka Neuvostoliitto

⁴⁶⁷ Zagladin et al (2007), 296.

⁴⁶⁸ Furajev et al (1985), 51–57.

⁴⁶⁹ ibidem, 58–80.

⁴⁷⁰ Kreder (2005) antaa oivan esimerkin elintasoerosta v. 1990: DDR:n työläisen piti työskennellä 739 tuntia ostaakseen väritelevisiion, kun liittotasavallan työläiselle riitti 84 tunnin palkka samaan.

⁴⁷¹ Kukuškin (1988), 212–213, 264–266.

ei ottanutkaan sitä vakavasti. Neuvostoliitto allekirjoitti muiden mukana sopimuksen, jossa taattiin ihmisoikeudet, sananvapaus, liikkumisvapaus ja oikeus maastamuuttoon. ”Se ei kuitenkaan aikonutkaan toteuttaa niitä.”⁴⁷² (!) ”Afganistanin hallituksen vaatimus” oli täsmälleen sama selitys, joka onnistui Unkarissa 1956, mutta ei enää Tšekkoslovakiassa 1968. Neuvostoliitto juuttui Afganistaniin vuoteen 1989 saakka. Oppikirjat eivät mainitse miehityksestä saadun mitään hyötyä.

7. Sosialistisen järjestelmän päättyminen ja uusi suunta

Huonontuvat talousolot paljastivat vihdoinkin itäisen Euroopan tilanteen kaikille. Kreder oli ensimmäinen, joka mainitsi työttömyyden, inflaation, sosiaalisen jähmettymisen ja nousevat hinnat. Totalitaarinen sosialismi vältti nämä kysymykset väittämällä ongelmia väliaikaisiksi. Joukkojen kontrolli menetti tehoaan, ja ilman kontrollia totalitaarisen yhteiskunnan johtaminen on mahdotonta. DDR:n asukkaista monet muuttivat liittotasavaltaan paremman elintason toivossa. Puolassa perustettiin riippumaton Solidaarisuus-ammattiyhdistys Lech Walesan johdolla 1980. Neuvostohallitus ei pystynyt puuttumaan asiaan suoraan, koska sillä oli kädet täynnä Afganistanin miehitystä. Joulukuussa 1981 Solidaarisuuden johtajat pidätettiin ja järjestö lakkautettiin sotatilan nojalla. Tämä ei kuitenkaan lopettanut protestointia. Totalitaarisen sosialismin kriisi oli laaja: taloudellinen, sosiaalinen, poliittinen ja moraalinen. Sen ratkaisemiseen tarvittiin ulkomaista aloitetta, joka syntyi perestroikan myötä 1985. Mihail Gorbatšov tuki sosialismin uudistamista ja Neuvostoliitto myönsi kansojen oikeuden valita kehityksen tiensä. Krederin mukaan tämä oli signaali koko itäiselle Euroopalle: Neuvostoliitto ei enää miehittäisi niitä.⁴⁷³ Kun Neuvostoliiton sisäiset ongelmat olivat kypsyneet riittävästi, senkään valtavat resurssit eivät enää kantaneet pitämään halluttua järjestystä sosialistisen leirin sisällä.

Menneisyydenhallinnan yritys ilmeni neuvostoajan oppikirjoissa johdonmukaisena. Itä- ja Keski-Euroopan maista luotiin kuva, jonka mukaan niiden kansat olivat ennen toista maailmansotaa eläneet omien, taantumuksellisten ruhtinaitensa alamaisina, sitten natsien miehittäminä orjuudessa kunnes vahva puna-armeija oli vapauttanut suuren enemmistön aikaisemmasta sorrosta. Erityisesti korostettiin sitä, että Neuvostoliitto ei painostanut niitä eikä tuonut vallankumousta ulkopuolelta. Tätä painotettiin sellaiseen määrään, joka oli omiaan herättämään epäilyksiä. Tuskin yhdelläkään neuvostokansalaisella oli ollut mahdollisuutta vierailulla näissä maissa ennen sotaa, jotta he olisivat kyenneet tekemään vertailuja uuteen järjestelmään. Ainoat läsnäolijat olivat nyt neuvostosotilaat ja muutamat poliittiset neuvonantajat. Myöhemmin neuvostokansalaiset pääsivät myös turisteina sosialistiin maihin. Koko ajan kirjat korostivat myös Neuvostoliiton oikeutta laajentua muiden maiden kustannuksella ja viedä valloittamiinsa maihin ”sivistystä ja korkeatasoista neuvostotekniikkaa”.

Selkeän vertailukohdan neuvosto-oppikirjoille muodostavat Saksan liittotasavallassa ja demokraattisessa tasavallassa käytetyt. Läntisen Saksan julkilausuttu tavoite oli maan jälleenyhdistyminen, ja sen oppikirjat kuvasivat kylmän sodan aikana DDR:n pelkästään Neuvostoliiton laajenemistavoitteita palvelevana valtiona. Pingelin mukaan vasta 1987

⁴⁷² Kim (1980), 199, Kukuškin (1988), 212–213, 264–266, Šumilov–Rjabikin (2000), 340.

⁴⁷³ Kreder (1995), 298–299, Rodrigues et al (1998), 198–211, Šumilov–Rjabikin (2000), 394. Samaan aikaan jatkui kuitenkin Afganistanin sota. Sitä vastustaneet toisinajattelijat, kuten Vladimir Dantšev, suljettiin mielisairaalaan. Kun läntinen toimittaja kysyi, miksi Dantševia vainottiin, neuvostovirkailija vastasi: ”Ei häntä rangaistu, koska sairaita henkilöitä ei voi rangaista.” (Yurchak, 2006, 107).

maiden historioitsijat suostuivat tapaamaan toisiaan yhteisessä kongressissa. Itäisen Saksan edustajat olivat halukkaita keskustelemaan rauhankasvatuksesta, mutta eivät suostuneet keskinäiseen oppikirjojen analysointiin. Vielä tuolloin he eivät nähneet mitään yhteistä pohjaa marxismi-leninismille ja porvarilliselle ideologialle. ”Oppikirjadiplomatian” alueella Saksat olivat vielä kauempana toisistaan kuin suhteissaan muihin valtioihin. DDR:n edustajat pitivät Georg-Eckert-instituuttia ”imperialistisen kasvatuspolitiikan agenttina”. Itä-Saksan historian oppikirjat keskittyivät esittelemään sosialismin ja Neuvostoliiton kansainvälisiä tavoitteita. Ne kuvasivat jopa muita sosialistisen leirin maita kehnoina esimerkkeinä sosialistisen integraation menestyksestä. Toisin kuin DDR ne olivat tuottaneet jopa toisinajattelijoiden liikkeitä ja kapinoita.⁴⁷⁴ Vasta muutoksen jälkeen yhtenäisen Saksan oppikirjat saattoivat kuvata myös vuoden 1953 kapinaa neuvostojohdosta vastaan.

Samoin kuin Neuvostoliitossa tilanne oli DDR:n opettajien kannalta turhauttava, koska todellisuus muutti 1980–90-luvun vaihteessa niin oppikirjat kuin opetussuunnitelmat nopeasti vanhentuneiksi. Kuten talouden ja politiikan alueillakin, eri järjestelmien synteisiä ei tapahtunut, vaan läntinen malli otettiin sellaisenaan käyttöön. Esimerkkeinä teemoista, joiden käsittely väheni huomattavasti entisestä, olivat työväenliike, Pariisin kommuuni, Espanjan sisällissota, Toinen maailmansota sekä DDR:n historia. Tilalle otettiin suurten maiden kulttuurisaavutuksia, eri sosiaalisten ryhmien kuten naisten ja lasten historiaa, uskontojen ja kirkkojen kehittymistä, fasismin vaiheita sekä tarkasteltiin tapoja jakaa historia erilaisiin ajanjaksoihin. Kuitenkin myös länsisaksalaiset kirjantekijät joutuivat kritiikin kohteiksi, koska eivät osanneet kokonaan ottaa huomioon itäisten oppilaiden mentaliteettia.⁴⁷⁵ Tilanne oli siis täysin toinen kuin uudella Venäjällä, jossa vaatimukset täyttäviä oppikirjoja ei muutama vuoteen ilmestynyt lainkaan. Yhdistyneessä Saksassa läntisen selityksen mukaiset, omakieliset oppikirjat saatiin jakoon sitä mukaa kuin rekka-autot ehtivät ajaa ne perille.

Yhdistyneen Saksan opetussuunnitelman muutos toi esiin historian selityksiä, joita DDR:ssä koulutetut opettajat eivät tunteneet. Syvennetyn selityksen sijaan terminologiaa saatettiin usein yksinkertaistaa. Sana ”fasismi” poistettiin ja sen tilalla käytettiin termiä ”kansallissosialismi”. Itäisen puolen opettajien olisi luultavasti ollut helpompi ymmärtää sana ”fasismi” erityisesti, kun puhe oli Mussolinin Italiasta. Ero maan eri osien välillä ilmeni myös siinä, että itäsaksalaiset olivat kiinnostuneita juuri DDR:n epäonnistumisesta, kun taas läntisen puolen asukkaat kiinnittivät ennen muuta huomionsa kansallissosialismin voittamiseen.⁴⁷⁶ Joka tapauksessa Saksan jälleenyhdistyminen toi mukanaan hyvin mielenkiintoisen, oppikirjoihin asti ulottuneen prosessin esimerkkinä kymmeniä vuosia jaettuna olleen maan ja kansan saattamisesta yhtenäisen historiankirjoituksen piiriin.

Siirtyminen markkinatalouteen ei ollut enää sosialismin uudistamista, vaan sen lopettamista. Kreder kuvaa, kuinka sokkiterapia alkoi Puolassa 1990 vapaan kaupan sallimisella ja hintakontrollin poistamisella. Ensin elintaso romahti, mutta sitten markkinamekanismi alkoi toimia. Yksityistämisen ja vapaan yrittämisen ohjelma toteutui. Kun rautaesirippu purettiin, demokraattiset voimat alkoivat vaatia neuvostojoukkojen poistumista maasta. Danilov ja Kosulina esittävät tässäkin oppilaille mielenkiintoisen kysymyksen: Mikä on teidän mielestänne sosialistisen järjestelmän romahtamisen pääsyy?⁴⁷⁷ Se, että kysymys voidaan vapaasti asettaa, on arvo sinänsä. Keskkoulun oppilaan lienee kuitenkin vaikea vastata.

⁴⁷⁴ Pingel: ”Reform or Conform...” teoksessa Nicholls (2006), 30–32.

⁴⁷⁵ *ibidem*, 33–37.

⁴⁷⁶ *ibidem*, 38–40.

⁴⁷⁷ Kreder(1995). 300–302, Danilov–Kosulina (2002) 321.

Itäisen Euroopan teollistuminen oli Krederin mukaan toteutettu jo 1950-luvulla, mutta totalitaarinen sosialismi oli kyvytön ratkaisemaan kehittyneen yhteiskunnan ongelmia. Neuvostojoukot jättivät Baltian valtiot 1994, ja nämä maat rakensivat demokraattisen järjestelmän. Ammon on optimistinen todetessaan, etteivät neuvostokansalaisetkaan enää loppuvaiheessa pitäneet kaikkia ulkomaalaisia vihollisinaan. Kreder jopa väittää, ettei Euroopassa 1995 ollut ainoatakaan totalitaarista valtiota.⁴⁷⁸ 2000-luvun edetessä voimme nähdä Lukašenkan johtaman Valkovenäjän kehittyneen yhä totalitaarisempaan suuntaan. Myös Venäjä itse on rajoittanut sananvapautta ja kritiikkiä huomattavasti 1990-lukuun verrattuna etenkin television osalta.

Neuvostoherruudesta 1990-luvun alussa vapautuneiden valtioiden nopea muutos ilmentää niissä valmiina ollutta suuntautumista läntiseen viiteryhmään. Maat ovat Virosta Bulgariaan asti liittyneet nopeassa tahdissa sekä NATO:n että EU:n jäseniksi. Uuden Venäjän oppikirjat kertovat tästä kehityksestä neutraalisti ja ilman katkeruutta tunnustaen samalla, että miehitysaika häiritsi näiden maiden teknistä, taloudellista ja kulttuurista kasvua ja esti elintason nousun. Samoin ne pitävät kauppasuhteita maantieteellisten lähinaapuriensa kanssa tarpeellisina ja luonnollisina.⁴⁷⁹ Historiankirjat pitävät esillä Itsenäisten valtioiden yhteisöä, mutta pyrkimystä Venäjän nostamiseen määräävään asemaan suhteessa eurooppalaisiin maihin niistä ei voi löytää. Selvää on kuitenkin, että Venäjän asema YK:n turvallisuusneuvoston pysyvänä jäsenenä ja yhtenä G-8 –maista tulee kirjoissa esille varsin arvokkaana seikkana.

---

⁴⁷⁸ Kreder (1995), 303, kts. myös Ostrovskij–Utkin (1995), 443–449, Rodrigues et al (1998), 201, Levandovskij–Štšetinov(2001) 329–330, Ammon (2002), 733

⁴⁷⁹ Štšagin–Lubkov (2004, 414, Zagladin (2002), 434–441, Rodrigues (1998), 175–235

8. Oppikirjojen Eurooppa-käsitys

1. Venäjä–Neuvostoliitto osana Eurooppaa

Vaikka Venäjä ja läntisen Euroopan valtiot sijaitsevat samalla Euraasian mantereella, niiden kehitys on pitkälle eriytynyt. Venäjä ei ole mielellään omaksunut uusia vaikutteita nopeassa tahdissa. Vapaamielisyttä vastustanut Pyhä Allianssi jatkoi tätä linjaa vuodesta 1815 eteenpäin, ja erityisesti Venäjä, Preussi ja Itävalta olivat valmiit kukistamaan vallankumouksen missä tahansa. Vasta tsaari Aleksanteri II vapautti maaorjat ja poisti matkustuskiellon ulkomaille 1861.⁴⁸⁰ Kuitenkin, koska perustuslaillista monarkiaa ei ollut, Venäjällä ei voitu tehdä sellaisia lainsäädännöllisiä uudistuksia kuin muualla Euroopassa. Seurauksena olivat vihdoinkin tsaarin syrjäyttäminen helmikuussa 1917 ja bolševikkien vallankaappaus lokakuussa samana vuonna.

Jo ennen toista maailmansotaa nuori neuvostovaltio oli joillakin opetustointa koskevilla päätöksillään eristäytynyt muusta Euroopasta kauemmas kuin se tsaarin aikana oli ollut. Aiemmin aateliset, varakkaat ja sivistyneistö olivat päässeet matkustamaan ulkomaille, olivat kielitaitoisia ja pystyivät ottamaan vaikutteita kansainvälisistä virtauksista. Stalin katkaisi yhteydet Länsi-Eurooppaan kokonaan, luopui maailmanvallankumouksen ajatuksesta ja julkaisi oppinsa ”sosialismista yhdessä maassa”. Vuonna 1938 Pravda julisti venäjän kielen sosialistisen kulttuurin kansainväliseksi kieleksi.⁴⁸¹ Tämä ei auttanut sosialismin levittämistä, koska venäjää puhuvien määrä Neuvostoliiton ulkopuolella oli niin vähäinen. Sodan lopussa Eurooppa jaettiin jyrkästi kahtia. Neuvostoliitossa nähtiin oma maa ja puna-armeija pelkästään itäisen Euroopan vapauttajana natsien vallasta. Pedagogit kuvasivat innolla Euroopan kansojen tuntemaa ”ihailua ja rakkautta” neuvostosotureita kohtaan, vaikka tuskin kukaan kirjoittajista oli sitä omin silmin nähnyt – ainakaan hetkeä pidempään. Kun esimerkiksi Viro menetti yli 200 000 asukastaan vuosina 1941–46, vain murto-osa oli natsien uhreja.⁴⁸² Näinä vuosina ja vielä 1949 toteutetuissa kyydityksissä Siperiaan juuri Neuvostoliitto sijoitti etenkin Viron älymystön mahdollisimman kauas kotimaastaan ilmeisenä tarkoituksenaan estää separatistiset pyrkimykset ja lähentyminen läntiseen Eurooppaan. Vielä Gorbatšov kutsui 1980-luvulla toista maailmansotaa ”armottomaksi kokeeksi testata kansan kykyä puolustaa sosialistisen järjestelmän elinvoimaisuutta”.⁴⁸³ Toisen maailmansodan päätyttyä neuvostomaan suhteet länsiliittoutuneisiin jäähdyivät nopeasti. Churchillin luoma käsite ”rautaesirippu” tunnettiin molemmilla puolilla kylmän sodan rintamaa tarkasti. Gorbatšov avasi sitten Neuvostoliiton Pandoran lippaan, mikä puolestaan ennakoiki järjestelmän matkan päätä.

Historianopetuksen valtiollinen kontrolli oli täydellinen. Muiden muassa Jukka Paastela, Adamson ja Barraglouch ovat osoittaneet, että marxismi-leninismi etäännytti Marxin ajatuksesta huomattavasti. Jälkimmäisten mukaan valtion ei tullut puuttua koulujen toimintaan lainkaan, vaan ainoastaan opettajille asetettiin yhtenäiset kelpoisuusvaatimukset.⁴⁸⁴ Tämä luo mielenkiintoisen hypoteesin sosialistisesta yhteiskunnasta, jossa olisi toiminut kirjava

⁴⁸⁰ Juntunen: ”Suurvallan vakiintumisen kausi” ja Jussila: ”Konservatiivinen imperiumi” teoksessa Kirkinen (2000), 185–260.

⁴⁸¹ Anweiler–Ruffmann (1973), 58, 66, 72.

⁴⁸² Zetterberg (1995), 118–135.

⁴⁸³ Hildermeier (1998), 688.

⁴⁸⁴ Paastela (1985), passim, Adamson: ”Marxism and...” teoksessa Kramer–Maza (2002), Barraclough (1957), 198.

joukko yksityiskouluja. On myös muistettava, että Marxin elinaikana kaikki länsieurooppalaisetkaan eivät osanneet lukea. Tämä vaikutti epäilemättä hänen käsitykseensä koulutuksen tarpeellisuudesta ja vaikuttavuudesta. Ainoa sittemmin toteutunut malli oli reaalisosialismin yhtenäinen opetussuunnitelma ja keskenään samanlaiset alkeis- ja keskikoulut.

Neuvostometodien avulla saavutettu tulos ei ollut niin loistava kuin viranomaiset olisivat toivoneet. Mucklen mukaan oppilaat pitkästyivät kovasti liiallisen teorian ja propagandan vuoksi. Historian tehtävä oli yleisellä tasolla korkealentoisesti ”kommunismien rakentamisessa ilmenevien ongelmien ratkaisu”. Tärkeä tehtävä oli kasvattaa oppilaisiin ”terve asenne” yhteiskuntaan.⁴⁸⁵ Neuvostohistorialla oli myös tärkeä rooli muiden tieteiden kehityksessä. Pyrin tässä luvussa selvittämään, muuttuiko historianoppikirjojen antama kuva Euroopasta siirryttäessä uuden Venäjän aikaan ja näkivätkö Neuvostoliitto sekä Venäjä itsensä osana Eurooppaa. Tarkastelen myös oppikirjojen suhtautumista läntisen Euroopan taloudelliseen yhteistyöhön toisen maailmansodan jälkeisenä aikana.

2. Neuvostoaajan suuntaviivat Eurooppa-käsityksen luomiseksi

Koska Neuvostoliiton tärkeimmät alueet, suurimmat kaupungit, maatalous- ja teollisuusseudut sekä yliopistot sijaitsivat Uralin länsipuolella, tulee maan käsitys itsestään osana Eurooppaa useimmissa teksteissä selkeästi esiin. Siperia, Keski-Aasia ja Venäjän Kaukoi-tä olivat neuvostoaikoina enimmäkseen alueita, jonne ”vasta” sosialismi oli tuonut sivistyksen. Pääasia on kuitenkin, että Venäjä oli noussut suurvallaksi viimeistään Pietari Suuren aikana, ja suurvallan roolia ei kirjoissa peitelty. Useita metodiikkaoppaita kirjoittanut Vagin kuvasi tätä käyttämällä Itämerenä esimerkkinä: ”Kun rauha Ruotsin kanssa solmittiin 1583, Venäjä suljettiin pois Suomenlahden rannoilta. 120 vuoden kuluttua venäläiset valtasivat Pietari Suuren johdolla jälleen Nevan suun ja varmistivat itselleen *lopullisesti* pääsyn Itämerelle.”⁴⁸⁶ Tässä toistui Egyptin dynastioiden ja Rooman valtakunnan ajoilta tuttu propaganda ihanteellisen ja ikuisen järjestyksen saavuttamisesta.

Jo neljännellä luokalla opettajan piti kertoa tarkoin, että ruotsalaiset kaappasivat *oikeudet-tomasti* Itämeren rannat, ja että Venäjän valtiolle oli *elintärkeää* valloittaa ne takaisin Suuressa Pohjan sodassa.⁴⁸⁷ On mielenkiintoista nähdä, kuinka samanlainen Venäjän keisarikunnan ja Neuvostoliiton strateginen ajattelu oli, vaikka jo alakoulussa opetettiin, ettei tsaarin valtakunnassa voinut olla mitään hyvää. Pähkinäsaaren rauhan 1323 ja Täyssinän rauhan 1595 jälkeen Venäjällä olikin ollut pääsy Itämerelle, mutta Stolbovan rauhassa 1617 Ruotsi oli onnistunut laajenemaan koko Suomenlahden ympäri ja sulkemaan Venäjän pois Itämeren yhteydestä. Kirjat eivät kuitenkaan aseta kysymystä, oliko laajenevalla Venäjällä *oikeus* tunkeutua 1500-luvulta alkaen eri kansojen asuma-alueille Mustalle merelle, Keski-Aasiaan, Siperiaan ja Itämerelle. Tämä seikka on oppimateriaalissa itsestäänselvyys. Niin tsaarin Venäjä kuin Neuvostoliittokin pyrkivät hankkimaan valtakunnalle luonnolliset ja turvalliset rajat.

⁴⁸⁵ Muckle (1988), 131, 143, vrt. Panov teoksessa Uvarov (1966), 300–302.

⁴⁸⁶ Vagin (1968), 334. V. 1583 tehtiin vasta aselepo Ruotsin ja Venäjän 25-vuotisessa sodassa 1570–95, jonka rauha solmittiin Inkerin Täyssinässä. Ruotsi luovutti Venäjälle Käkisalmen läänin (Itä-Kannas ja Pohjois-Karjala), mutta piti Virumaan ja Narvan. Käkisalmen lääni, koko Inkerinmaa ja Virumaan lisäksi Liivinmaa Väinäjokeen asti liitettiin Ruotsiin Stolbovan rauhassa 1617. Kari (2002), 91–93.

⁴⁸⁷ Vagin (1968) 329 – 336, Golubeva–Gellerštein (1971), 81–82.

Vagin painotti erityisesti Venäjän kansan roolia sankareina taistelussa tataareja ja mongoleja vastaan, ja sanoi venäläisten olleen jo tuolloin varsin tietoisia roolistaan Euroopan siviilisaation puolustajina.⁴⁸⁸ Tätä lausetta voi syystä epäillä, koska tuona aikana tuskin yksikään venäläinen mielsi itseään eurooppalaiseksi. Kansa puolusti sen sijaan miehittäjää vastaan henkeään sekä omaa, ortodoksista uskoaan, joka luonnollisesti eroaa myös katoelisesta. Se ei todennäköisesti juuri uhrannut ajatuksia yhteenkuuluvuudelle läntisen Euroopan kanssa.

Keskinäisen taloudellisen avun neuvoston, SEV:n, perustaminen tammikuussa 1949 oli hyvin tärkeää Neuvostoliitolle. Samsonovin mukaan tämän järjestön perustehtävä oli sosialististen maiden talousyhteistyön järjestäminen ja kehittäminen. Kansandemokratioiden sosiaalisten ja taloudellisten järjestelmien lähentäminen, niiden yhteinen rauhan säilyttämisen tahto sekä tiiviiden taloussuhteiden kehittäminen saivat ne julistamaan yhteiset ulkopoliittikan periaatteet ja normit.⁴⁸⁹ Tämä kuulostaa tietysti yhtä ihanteelliselta kuin Monnet'n ja Schumanin suunnitelma lännessä. Brittiläinen Pearson väitti, että SEV (Comecon) muodostettiin suunnittelutalouden järjestelmän työkaluksi boikotoitaessa kapinallista Jugoslaviaa. Kuitenkin sosiaalisesti ja kulttuurisesti itäisen Euroopan kansojen integroituminen Neuvostoliiton dominoimaan kommunistiblokkiin oli vasta alkamassa. Joka tapauksessa tästä uudesta blokista oli tuleva viimeinen imperiumi, ja kehityksen seurauksena vielä modernin ajan lyhytikäisin.⁴⁹⁰ Olipa SEV:n perustamisen motiivi mikä tahansa, se muodostui ajan mittaan merkitykselliseksi organisaatioksi erityisesti jaettaessa tuotantosuuntia eri sosialististen maitten kesken.

Länsi-Euroopassa vuonna 1951 perustetun Hiili- ja teräsyhteisön (ECSC) laajentaminen johti Rooman sopimukseen 1957, jolloin syntyi Euroopan talousyhteisö EEC. Siihen kuuluivat Ranska, Saksa, Italia, Alankomaat, Belgia ja Luxemburg. Ulkopuolelle jääneet seitsemän maata perustivat EFTA:n 1960. Erikoinen lisäpiirre on, että Suomi liittyi assosioituneena jäsenenä jälkimmäiseen jo 1961, kun takasi Neuvostoliitolle samat taloudelliset edut. Vaikka neuvostokielen sananvalintojen ja propagandan olennaisin sisältö oli tähdätty poliittista ja sotilaallista vihollista, Yhdysvaltoja ja NATO:a vastaan, 1960-luvun keskustelu sisälsi myös taloudellisia ulottuvuuksia. Pearsonin mukaan Hruštšov esitti kesäkuussa 1962 aloitteen SEV:n sisäiseksi talousstrategiaksi jäsenmaiden tuotannon erikoistumista varten. Muutospaine johtui tarpeesta tavoittaa hyvin tiedossa ollut kehittyvän EEC:n taloudellinen menestys, sekä tehostaa tuottavuutta kansandemokraattisen leirin ylläpidon vaatimien kustannusten peittämiseksi – ajankohtaisimpana DDR:n, ”socialismin näyteikkunan” tukeminen. Viimeisimpänä, muttei vähäisimpänä oli torjua Neuvostoliiton ”imperiaalisten vastuiden”, siis sosialististen maiden tukemisen aiheuttama pitkäaikainen köyhtyminen.⁴⁹¹ Oppikirjojen perusteella ei voi sanoa, kuinka paljon Neuvostoliiton arvioitiin köyhtyneen. Sen sijaan pienten sosialististen maiden taloudellista asemaa suhteessa läntisiin naapureihinsa on järjestelmän muututtua arvioitu avoimesti.⁴⁹² Jälkimmäinen arvio tunnustaa kirkkaasti sosialistisen järjestelmän tehottomuuden.

Vielä 1950-luvulla Neuvostoliitto piti mahdollisena sosialistisen leirin laajentamista joihinkin läntisen Euroopan maihin. Samanaikaisesti, kun suhteet Yhdysvaltoihin viilenivät, Neuvostoliitto asetti itäisen Euroopan maihin kommunistiset nukkehallitukset ja käytti maiden

⁴⁸⁸ Vagin (1968), 371.

⁴⁸⁹ Samsonov et al (toim.)(1983), 405.

⁴⁹⁰ Pearson (1998), 45.

⁴⁹¹ ibidem, 73.

⁴⁹² Zagladin (2002), 271.

luonnonvaroja oman tuotantonsa lähteenä.⁴⁹³ Oppikirjoihin tämä prosessi kirjoitettiin päinvastoin: yleensä niistä voi saada käsityksen, jonka mukaan Neuvostoliitto avusti taloudellisesti pieniä naapureitaan. Edelleen 2000-luvulla venäläiset Levandovski ja Štšetinov ylisivät neuvostokansan sankarillista jälleenrakennustyötä ottamatta lainkaan huomioon itäisestä Euroopasta ryöstettyä sotasaalista. Päinvastoin, tekijät kuvaavat Baltian, Moldavian, Länsi-Ukrainan ja Valkovenäjän talousrakenteiden täydellistä muutosta maatalousalueista teollistuneiksi. Uudetkin kirjat toteavat hieman ristiriitaisesti mainitun avun toki auttaneen stabilisoimaan Euroopan taloutta, mutta samalla vahvistaneen maailman jakamista kahteen osaan, itään ja länteen. Ne tunnustavat Neuvostoliiton eronneen Kansainvälisestä valuuttarahastosta ja Kansainvälisestä jälleenrakennus- ja kehityspankista poliittisista syistä, mutta samalla toteavat Yhdysvaltain talousavun ”piilossa katseelta” tähänneen ”linnoituksen rakentamiseen neuvostoekspansionismia vastaan”.⁴⁹⁴

Mitä enemmän neuvostokansalaiset saattoivat hankkia informaatiota ulkomaanmatkoillaan ja mitä laajemmin läntisten tiedotusvälineiden sanoma maassa levisi, sen vaikeammaksi tuli opettajien ja koulujärjestelmän tehtävä. Sitä paitsi oli olemassa – etenkin pienissä neuvostotasavalloissa kuten Baltiassa – oma piilo-opetussuunnitelma. Riippumatta painetusta tekstistä opettaja saattoi kertoa oppilaille, mitä oikeasti oli tapahtunut. Esimerkiksi Viron, Latvian ja Liettuan omankielisissä kouluissa opettaja usein kertoi, etteivät nämä maat liittyneet vapaaehtoisesti Neuvostoliittoon, vaan tämä oli seuraus suurvallan poliittisen ja sotilaallisen johdon harjoittamasta häikäilemättömästä painostuksesta.⁴⁹⁵ Sen sijaan Baltian ja muidenkin pienten neuvostotasavaltojen venäjänkielisten koulujen historiikirjat olivat yhdenmukaisia Venäjän federatiivisen SNT:n käyttämien kanssa.

Kylmän sodan aikana neuvostokielelle oli hyvin tyypillistä puhua ”meidän Euroopastamme” ja ”heidän Euroopastaan”. Niin Unkarin 1956 kuin Tšekkoslovakian 1968 tapahtumien yhteydessä sosialistiset maat antoivat tämän käsityksen mukaan ystävällistä tukea naapureille, joita uhkasi vaara ”joutua fasistisen diktatuurin valtaan”. Yhtä kaksijakoista kuin suhtautuminen ulkomaihin oli sensuurin sisäinen toiminta. Niinpä Ruotsin Akatemian venäläiselle Semjonoville 1956 myöntämästä kemian Nobel-palkinnosta voitiin kertoa avoimesti. Sen sijaan Boris Pasternakin 1958 teoksestaan ”Tohtori Živago” saama kirjallisuuspalkinto pimitettiin oppikirjoista, eikä Pasternak saanut mennä palkintoaan noutamaan. Varsovan liitto ja SEV pitivät sosialististen maiden jäsenet ruodussa. Neuvostoliitto kaappasi itselleen kunnian Helsingissä järjestetyn ETY-kokouksen tuloksista 1975.⁴⁹⁶ Pitää paikkansa, että mainittu kokous vahvisti Euroopan rauhan ja II maailmansodan jälkeiset rajat, mutta Neuvostoliitto ei ottanut huomioon Helsingissä myös sovittuja sananvapauden pykäläiä, jotka yhdessä teknisen ja muun kehityksen kanssa koituivat sille kohtalokkaiksi. Vaikka koulu ei juuri missään maassa ole etulinjassa, kun tapahtuu yhteiskunnallisia muutoksia, jopa Neuvostoliitossa oli edistyksellisiä opettajia, jotka uudistivat opetusta ennakoita.⁴⁹⁷ ETY-kokouksen loppuasiakirjaa arvostelivat 1970-luvulla erityisesti Yhdysvalloissa, Iso-Britanniassa ja Ruotsissa asuvat Baltian ja itäisen Euroopan maista tulleet pakolaiset.

ETYK-vuonna 1975 Furajev korosti vuosien 1963 ja -70 aseriisuntasopimuksia ja jopa Maailman nuorison ja opiskelijoiden festivaalia Berliinissä 1973, johon osallistui huomatta-

⁴⁹³ Hildermeier (1998), 631–632.

⁴⁹⁴ Levandovskij–Štšetinov (1998), 269, Kiseljov–Štšagin (1998), 283.

⁴⁹⁵ Ilmjärvi (2004), passim.

⁴⁹⁶ Berhin teoksessa Kim (1980), 139, 161, Kim, 232, Kukuškin (1988), 212. Pasternak sai kuitenkin jatkaa kirjailijaliiton jäsenenä, eikä tullut suljetuksi yhteiskunnan ulkopuolelle. Pjatetski (1998), 444.

⁴⁹⁷ Webber (2001), 216.

va määrä länsimaiden nuorisoa. Tämä ei kuitenkaan lainkaan vähentänyt uskoa sosialismin lopulliseen voittoon.⁴⁹⁸ ETYK:n päätössiakirjan kansalaisvapauksia koskevat lausumat osoittautuivat myöhemmin kohtalokkaiksi sosialistiselle järjestelmälle.

Neuvostoliitto halusi myös vaikuttaa itsestään Euroopassa ja muualla länsimaissa annettuun kuvaan.⁴⁹⁹ Vielä perestroikan aikana oppikirjojen Eurooppa-kuvassa ei puolestaan juuri tapahtunut muutosta. Omasta järjestelmästäan Kukuškin totesi, että työläiset, talonpojat ja intelligentsija olivat edustettuina kaikissa elimissä, mutta silti järjestelmää hallitsi jarrutusmekanismi (*mehanizm tormoženija*). Silti hän Eurooppaa käsitellessään kysyi varsin traditionaalisesti, mikä osa Neuvostoliitolla oli sosialististen maiden yhtenäisyyden voimistamisessa. Edelleen: Mikä merkitys oli Varsovan liitolla? (Kysyjä ei tarkoittanut sosialististen naapurien kurinpidollista miehittämistä.) Mikä poliittinen erikoisluonne ”rauhanomaisella rinnakkaiselolla” oli luokkataistelun muotona?⁵⁰⁰ Ensimmäistä kertaa käsite ”rauhanomainen rinnakkaiselo” paljastuu oppikirjan tekstissä pelkäsi luokkataistelun muodoksi. 1960-luvulla Neuvostoliitto käytti termiä iskulauseenaan ja naapurimaataan Suomea usein hyvänä esimerkkinä suhteista järjestelmiltään erilaisten ja erikokoisten valtioiden välillä.

Kulttuurin alueella Neuvostoliitto arvosti eurooppalaista perintöä. Vuonna 1980 Tallinna sai ensimmäisenä neuvostokaupunkina eurooppalaisen kultamitalin keskiaikaisen kaupunkinsa arkkitehtuurin säilyttämisestä. Samana vuonna Moskovan olympialaisten purjehduskilpailut järjestettiin juuri Tallinnassa. Poliittisesti tarkasteltuna suhde Yhdysvaltoihin oli kuitenkin paljon tärkeämpi kuin suhde läntiseen Eurooppaan. Kuitenkin neuvostomielipide tuomitsi molemmat ”porvarillisiksi valehtelijoiksi”, kun keskusteltiin NKP:n kurssista ja Neuvostoliiton sosiaalis-taloudellisen kehityksen kiihdyttämisestä.⁵⁰¹ Perestroikan ajan teksteistä voidaan vetää johtopäätös, jonka mukaan Neuvostoliitto piti itseään eurooppalaisena maana. Se halusi myös päästä Euroopassa johtavaan asemaan, mutta vain oman ideologiansa mukaisesti. Joitakin kommunistisen järjestelmän ilmentymiä saatettiin jo arvostella, mutta yhteiskunnan perustaan ei saanut koskea.

3. Historian oppikirjojen talouskasvatus

Taloudellista opetusta ja kasvatusta ei voi helposti erottaa muusta marxilais-leniniläisestä materiaalista. Kirjaimellisesti otettuina opetusoppaiden vaatimukset olivat varsin ankarat. Alkaen 7. ja 8. luokilta oppilaan kotitehtävät saattoivat koostua sosialistisen ja kapitalistisen teollistumismallin vertailusta, minkä on tarvinnut olla todella vaikeaa 13-vuotiaalle. Ainoa keino selvittää tehtävästä oli opetella vastaus ulkoa tai kopioida se marxismileninismien tietosanakirjasta. Vagin muistutti toistuvasti lukijoitaan kaikkien yhteiskuntien lainmukaisesta historiallisesta kehityksestä: kapitalismista sosialismiin ja sosialismista

⁴⁹⁸ Furajev (1975), 226.

⁴⁹⁹ Kouluhallitus: ”Suomalais-neuvostoliittolainen...”, raportit seminaareista 1973, -75, -77 ja -82. Raporttien mukaan neuvosto-osapuoli esitti joka kerta pilkulleen virallisen liturgian mukaisen tekstin, jossa opetuksen tai koko koulutuspolitiikan epäonnistuminen ei voinut olla miltään osin mahdollista. He lausuivat kyllä julki ihailunsa suomalaisten oppikirjojen houkuttelevaa ulkoasua kohtaan ja tekivät joitakin huomautuksia teksteihin. Sen sijaan en ole pystynyt selvittämään, oliko suomalaisten huomautuksilla pienintäkään vaikutusta neuvosto-oppikirjoihin. Koska oppikirjaseminaarien raportteja on erittäin vaikea löytää Opetushallituksesta, yliopistojen kirjastoista tai muista arkistoista, tulkitsen, että Suomessa tunnetaan jonkinlaista häpeää tästä ajasta. Mahdollisesti ”suomettuneisuus” halutaan kätkeä.

⁵⁰⁰ Kukuškin et al (1988), 177–187.

⁵⁰¹ Kukuškin et al (1988), 214, 257, 271.

kommunismiin. Esimerkiksi Englannin yleinen kehitys 1500-luvulla ei aiheuttanut purjehdustaidon kehittymistä, vaan purjehdustaidon ja teknologian kehitys yhdistyneenä kauppatietojen laajenemiseen teki Englannille mahdolliseksi nousta suurvallaksi. Kaikki riippui ihmisen toiminnasta, ei ympäristöstä. Edelleen: neuvostokoulun kuudennella luokalla opetettiin kappale ”Kapitalistiset olosuhteet”. Opettajan tuli kytkeä aihe alkuperäisiin brittiläisiin ja ranskalaisiin 1500–1600 -lukujen manufaktuureihin, porvaristoon ja heidän työntekijöihinsä, kaivostyöhön, merenkulkuun ja kauppaan ensimmäisten siirtomaiden kanssa. Tämän tiedon pohjalla oppilaan piti oppia historian jatkuvat ongelmat, jotka eivät osoittaneet pelkästään käsiteltävän luvun teemaa, vaan ilmensivät historiallisen prosessin lainmukaisuutta.⁵⁰² Tiedossani ei ole, kuinka kattavasti tämän materiaalin opiskelleet kykenivät vastaamaan yleisliittolaisissa keskikoulun päättökokeissa. Sisältö on kuitenkin niin voimakkaasti käsitteellistä, että ulkoluvun lisäksi yhdeksäsluokkalainen tuskin on kyennyt muutoin sitä omaksumaan.

Läntinen lukija – semminkin opetusalan tuntija – voi tuskin uskoa silmiään lukiessaan Golubevan ja Gelleršteinin 10–11 –vuotiaille suuntaamia kysymyksiä. Heiltä tiedusteltiin esimerkiksi, miten kapitalististen maiden työläiset taistelevat oikeuksiensa puolesta. ”Mitä luit tästä asiasta sanomalehdestä ja kuulit radiosta? Millaista politiikkaa kapitalistiset maat harjoittavat vapautensa ja oikeutensa puolesta taistelevia kansoja kohtaan?” Tässä teoksessa ainoa mainittu taloudellinen yhteisö oli SEV.⁵⁰³ Kun neljäsluokkalaisista suurin osa on vielä konkreettisen ajattelun tasolla, eikä yllä käsitteelliseen, on todettava suunnattoman energiamäärän menneen neuvostokoulussa hukkaan tällaisten ajatusten käsitteilyssä. Mitään eroa erilaisten kapitalististen maiden välille ei tehty. Niinpä entiset siirtomaavallat kuten Iso-Britannia, Ranska, Espanja, Hollanti ja Belgia menivät sekaisin sellaisten valtioiden kanssa, joilla ei koskaan ollut ollutkaan siirtomaita, kuten Ruotsi ja Suomi. Tosin Ruotsin siirtokunta Delawaressa toimi vuosina 1638–55, mutta se liitettiin sitten Uuteen Hollantiin. Ruotsi ei myöskään harjoittanut suurempien maiden tavoin orjakauppaa.

Historiantuntien lisäksi taloustietoa ja –kasvatusta opetettiin neuvostokoulussa maantieteen yhteydessä. Talouselämän perusteita tarkasteltiin vielä 1980-luvulla 8. luokalla pitäen tärkeimpinä käsitteinä työn tuottavuutta, tuotteen omakustannushintaa, kansantalouden aloja ja rakennetta sekä energiatalouden tasetta. Eräänä työmenetelmänä käytettiin puoluekokousten aiheeseen liittyvien aineistojen, puolueen ja hallituksen päätösten tutkiskelua maantieteen tunneilla. Myös muita kuin tuotannollisia aloja tarkasteltiin, esimerkkinä Pohjois-Kaukasian kylpylä- ja matkailutalous. Luonnonvaroja arvioitiin yksinomaan taloudellisen hyödyntämisen kannalta, ja kansainvälisessä tarkastelussa omistettiin erityistä huomiota SEV-maiden yhteistyön syvenemiselle. Huippuna voidaan pitää sitä, että oppilaiden oli tarkoitus sisäistää tuolloinen NKP:n lähiajan talousstrategian tärkein periaate: ”*Talouselämää pitää hoitaa taloudellisesti*”(!), mikä edellytti suhtautumista kansan omaisuuteen isännän ja päätöksentekijän asentein.⁵⁰⁴ Myös venäläiset kirjoittajat ovat järjestelmän muututtua todenneet tässä pähkinänkuoressa kuvattujen asioiden teorian poikenneen eniten käytännöstä. Työn tuottavuudella ei ollut juuri merkitystä, koska insentiivejä (lisäpalkkioita) ei tunnettu. Valtio määräsi tuotteiden hinnat ja palkat, ja energiaa oli omassa maassa riittävästi. Puoluekokousten aineisto ei missään muussakaan maassa täytä neuvostopedagogiikan vaatimusta havainnollisuudesta (*nagljadnost*) peruskoulun oppilaille. Neuvostoliitto saneli tiukasti muille SEV-maille, mitä näiden piti tuottaa (Unkarin Ikarus-

⁵⁰² Vagin (1968), 217, 372.

⁵⁰³ ibidem (1968), 11–13, Golubeva–Gellerštein (1971), 280–281, SEV = *Sovjet Ekonomitšeskij Vsaimopomoštši* = Keskinäisen taloudellisen avun neuvosto.

⁵⁰⁴ N.N. Jegorova raportissa ”*Suomalais-neuvostoliittolainen... 1982*”, 31–36.

busseja, Tšekkoslovakian aseita, DDR:n optiikkaa ja niin edelleen). Vaikka matkailu oli yhtenä taloudellisen tarkastelun kohteena, ympäristön- ja luonnonsuojeluun oppikirjat eivät kiinnittäneet minkäänlaista huomiota. Samoin energiansäästö oli niille tuntematon käsite.

Suhteessa Eurooppaan tuli neuvosto-oppikirjoissa esille myös Toisen internationaalien loppuvaiheesta periytyvä ero sosiaalidemokraattien ja kommunistien välillä. Neuvostokommunistit kuvasivat sosiaalidemokraatit työväenluokan pettureina, jotka olivat sanoutuneet kokonaan irti sosialismista ja tukivat avoimesti valtiomonopolistista kapitalismia. Sosialistisen Internationaalien jäsenpuolueet olivat jo useita kertoja olleet hallitusvallassa Britannias- sa, Ranskassa ja Ruotsissa, ilman, että Neuvostoliiton mielestä aitoa sosialismia näissä maissa olisi toteutettu. Furajevin mukaan tehtaat kuuluivat niin ennen kuin nyt kapitalisteille, kun taas työläisiä edelleen riistettiin kuten aiemminkin. Vuodesta 1949 Pohjois-Atlantin liito, NATO, toimi neuvosto-oppikirjojen mukaan näiden aggressiivisten imperialistien aseena. Heidän tarkoituksenaan oli hävittää kommunistinen leiri, tai ainakin heikentää sitä.⁵⁰⁵ Mitä laajemmalle tieto länsimaisen työläisen elintasosta levisi, sen vaikeampaa oli pitää neuvostotyöläistä hihnassa.

Hyvin nuorelle oppilaalle, eli viimeistään neljännellä luokalla, piirrettiin vihamielinen kuva kapitalistisesta maailmasta. Golubeva ja Gellerštein vakuuttivat lapsille, ettei *kapitalistisissa maissa* esiinny ystävyyttä, vaan *viha, kiukku ja kateus hallitsevat*, ja yhdistynyt kapitalistinen leiri suuntaa vihansa vapaisiin sosialistisiin maihin. Suorastaan liikuttavassa kertomuksessa historioitsijat kuvasivat italialaista Luigia, joka menetti työnsä, eikä sen vuoksi voinut maksaa vuokraa. Luigi luki lehdestä amerikkalaisesta miljonääristä, joka osti tyttarelleen huvijahdin, ja omisti useita taloja. Kun Luigi edelleen luki, hän tajusi, ettei Neuvostoliitossa ollut työttömyyttä. Niinpä hän päätti taistella oikeuksiensa puolesta ja ryhtyi kommunistiksi.⁵⁰⁶ Noin viisi vuotta näiden rivien kirjoittamisen jälkeen Enrico Berlinguer julisti Italian Kommunistisen puolueen täysin riippumattomaksi NKP:stä. Sen jälkeen neuvostopedagogit eivät juuri ihailleet eurokommunismia ainakaan nyt käsittelemässäni materiaalissa.

Näiden lapsille suunnattujen kuvausten mukaan kapitalistit eivät pitäneet työläisiä ihmisiä, vaan koneiston osina, joita ilman kokonaisuus ei voinut toimia. Sairaita, vanhoja ja invalideja pidettiin kapitalistisessa maailmassa ylijäämänä. Tekijät lainasivat vanhaa amerikkalaista, joka oli tietävästi kyselyt, eikö hallitus voisi ampua hänen ikäisiään. Se olisi inhimillisempää kuin heidän pakottamisensa kärsimään puutetta. Tällä perusteella kommunististen puolueiden piti terävöittää taisteluaan kapitalisteja vastaan kaikissa maissa.⁵⁰⁷ Vanhan ja sairaan ihmisen huokaus ja toive voidaan epäilemättä jäljittää kaikista maista ja järjestelmistä. Länsieurooppalainen, joka näki Neuvostoliiton sairaaloita ja invalideja, tuskin kadehti näiden tilaa. Sen sijaan on pakko myöntää, että metodinen ohje oppilaan tunteisiin vetoamisesta meni kirjaimellisesti perille oppikirjoissa.

⁵⁰⁵ Furajev (1985), 242–243, vrt. Soroko-Tsjupa, 110 ("NATOn neuvostovastainen luonne" – vielä v.2000).

⁵⁰⁶ Golubeva–Gellerštein (1971), 195–196, vrt. Zagladin, 334. Suomessakin ilmestyi 1970-luvulla kirjoja, joissa NL kuvattiin lähes paratiisiksi. "Leningradilaisen Natašan perhe syö työpäivän jälkeen neljän ruokala- jin aterian ja menee sen jälkeen balettiin. Vallankumous loi turvallisen yhteiskunnan, jossa nykyaika ja kulttuuri käyvät käsi kädessä." (Virtanen et al. 1976: *Peruskoulun maantieto 4. Naapurimaat*. WG, siteerannut Holmén (2006), 187).

⁵⁰⁷ Golubeva–Gellerštein (1971), 196–197.

4. Neuvostokäsitys EEC:stä ja EFTA:sta

Sosialististen maiden ulkoministerien kokous pidettiin Prahassa lokakuussa 1950. Sen päätöksistä voidaan suoraan lukea leirin päälliköiden eli neuvostojohdon kanta Euroopan hiili- ja teräsyhteisön perustamiseen. Sergejev siteeraa moskovalaista tutkijaa Jegorovaa, jonka mukaan kokous päätti mainitun yhteisön perustamisen johtavan pelkästään Länsi-Saksan sotilaallis-teollisen potentiaalin vahvistamiseen uuden eurooppalaisen sodan valmistelemiseksi. Samoin tarkoitus oli alistaa Länsi-Saksan talous angloamerikkalaisen sotilasliiton suunnitelmille. Yhteisö myös kätki sisäänsä vaarallisen mahdollisuuden Saksan aggression elvyttämiseksi ja Potsdamin sopimuksen vastustamiseksi, jonka tarkoituksena oli rakentaa saksalaisista rauhaarakastava kansa. Neuvostajohtajat olivat tuskin kiinnostuneita yhteisön yksityiskohdista integraatioprosessissa. Myöhemmin Moskova leimasi yhteisön ”taantumukselliseksi”, koska se (ECSC) halusi palauttaa harmonian (Itä- ja Länsi-Euroopan) suvereenien valtioiden välille ja hallita sitä angloamerikkalaisen blokkipolitiikan sisällä. Ulkoministeri Molotovin mielestä Schumanin suunnitelma tähtäsi ainoastaan Saksan uudelleen militarisointiin.⁵⁰⁸ Neuvostajohto ei pystynyt näkemään – eikä halunnut nähdä, saati tuoda oppikirjoihin – rauhanomaisten, vanhojen vihollisten, Saksan ja Ranskan välillä, tehtyjen sopimusten merkitystä koko Euroopalle. Yhteistyökumppanit olisivat tyrmänneet Saksan uudelleen aseistautumisen välittömästi, koska miehittäjävaltiot valvoivat kukin omaa vyöhykettään tuossa vaiheessa erityisen tarkasti. Saksa oli myös jo aloittanut todellisen sisäisen keskustelun omasta historiastaan, mikä johti todella uuteen näkemykseen ja suhtautumiseen muihin valtioihin. Neuvostoliitto ei tehnyt samaa koko olemassaolonsa aikana, ja kovin lyhyeksi keskustelu on jäänyt uudella Venäjälläkin.

Neuvosto-oppikirjat kuvailivat toisen maailmansodan jälkeistä aikaa enimmäkseen ”valtiomonopolistisen kapitalismin syvenevän kriisin” kaudeksi. Furajevin mukaan ensimmäinen askel kansainvälisen talouselämän luomiseksi oli monikansallisten monopolien rakentaminen. Näiden korporaatioiden pääkonttorit sijaitsivat useimmiten New Yorkissa, Lontoossa, Pariisissa, Frankfurt am Mainissa tai Tokiossa. Imperialististen valtioiden taloudellisen integraation toinen vaihe koitti 1950-luvulla. Se alkoi tieteellis-teknisen vallankumouksen vauhdittamalla tuotannon kehityksellä. Valtioiden rajat rajoittivat tuotantovoimien toimintaa, joka tähtäsi myös kansallisia alueita laajemmalle. Tämä lähensi taloudellisesti joitakin maita, jotka olivat aiemmin olleet toisistaan erillään kansainvälisen työnjaon vuoksi. Kapitalistisessa maailmassa integraatio alkoi EEC:n perustamisesta, joka tapahtui kuuden valtion ja suurimpien monopolien yhteistyön tuloksena. Vuonna 1973 jäseniksi tulivat Iso-Britannia, Tanska ja Irlanti, sekä 1981 Kreikka. EEC lupasi jäsenilleen asteittaisen tullien poistamisen, yhteisen kauppapolitiikan suhteessa kolmansiin maihin sekä pääoman ja työvoiman vapaan liikkuvuuden. Kapitalistisen yhteistyön seurauksena juuri kapitalismi vahvistui kahden järjestelmän kilpailussa.⁵⁰⁹ Tämä v. 1986 annettu lausuma sisältää selvän tunnustuksen vastapuolelle. Tavallaan saman oli myöntänyt Kinulkin jo parikymmentä vuotta aikaisemmin. Hän tunnusti porvarillisen ideologian ottaneen huomioon sen, että kapitalismi ei ollut enää samanlaista kuin Marxin ja Engelsin aikana, vaan kansallisempaa. Tämä valtiollinen kapitalismi taasen liittoutui kansainvälisen kapitalismin, kuten EEC:n kanssa. Merkittävä lause samassa yhteydessä on: ”Sota ei voi olla kansainvälisten ongelmien ratkaisu.”⁵¹⁰ Marxin ajan jälkeen oli syntynyt huomattava määrä kansallisvaltioita erityisesti I maailmansodan päätyttyä. EEC:n ja EFTA:n myötä niiden kehitys lähti jälleen kulkemaan taloudellista yhteistyötä kohti.

⁵⁰⁸ Sergejev (2000), 92.

⁵⁰⁹ Furajev et al (1985), 121–123.

⁵¹⁰ Kinulkin et al (1965), 233, 244.

Läntistä Eurooppa koskeva neuvostokuva oli yleensä synkkä. Furajev myönsi Euroopan talousyhteisön jäsenten valinneen ensi kertaa suoralla kansanvaalilla jäsenet Europarlamenttiin 1979. Tämä elin kontrolloi EEC:n budjettia, ja aiemmin kansalliset parlamentit olivat valinneet sen jäsenet. Muutos teki Furajevin mukaan *taantumuksellisille voimille* mahdolliseksi laajentaa sekä taloudellista että poliittista vaikutustaan integraatioon.⁵¹¹ Lausuma paljastaa selvästi neuvostoajattelun epäluottamuksen läntisiin sosialistisiin, kommunistisiin ja muihin vallankumouksellisiin liikkeisiin, joilla tietenkin oli yhtäläinen oikeus asettaa ehdokkaita Europarlamentin vaaleihin. Mutta vapaat vaalit eivät kuuluneetkaan ”demokraattisen sentralismin” käytäntöön, eivätkä bolševikit koskaan saaneet missään kansan enemmistön valtakirjaa vapaissa vaaleissa. Tämä oppikirja ulotti menneisyydenhallinnan siihen kuvaan, joka kansalaisilla on ulkomaista: kapitalismin oloissa jokainen muutos tähtäsi pelkästään suuromistajien voittojen kasvattamiseen sekä työläisten ja talonpoikien olojen kurjistamiseen.

Yhteismarkkinat osoittivat tämän bolševistisen ajattelun mukaan, että tämä valtiomonopolistinen organisaatio edustaa uutta maailmanlaajuisten kapitalististen markkinoiden jakoa sitomalla heikommat jäsenet vahvempiin. Monopoliin ja porvariston kansainväliset blokit vahvistavat pääoman painostusta työtätekevää luokkaa, talonpoikia ja kaupunkien pikkuporvareita kohtaan, sekä luovat uusia keinoja kehittyvien maiden asukkaiden ryöstämiseksi. Sen sijaan kapitalistinen integraatio ei poista monikansallisten monopolististen yritysten kilpailua, vaan vahvistaa imperialististen maiden keskinäistä kilpailua ja säilyttää anarkian, joka on tyypillistä kapitalistiselle tuotannolle.⁵¹² Sanasto tekee Furajevin tekstistä vaikealukuista. Vain 15 % tämän kappaleen sisällöstä kertoo otsikon mukaisesti EEC:stä ja EFTA:sta. Loppu 85 % on tyypillistä bolševikkien kieltä, joka oli vielä voimissaan 1985, perestroikan aikana. Sanastoa suojeli erityisesti pääsihteeri Gorbatšov, joka kenraali Volkogonovin mukaan uskoi Neuvostoliiton säilyttämiseen ”kaikkine koristeluineen”.⁵¹³ Oppikirja ei tuonut esille, että kirjoittamishetkellä entinen köyhä maatalousmaa Irlanti oli ollut EEC:n jäsen 12 vuotta. Jo tuohon ajankohtaan mennessä se oli merkittävästi vaurastunut.⁵¹⁴ Tietoliikennetekniikan kehityksen myötä tämä kehitys pelkästään kiihtyi, ja Irlannista tuli 1990-luvun alkupuolelta lähtien merkittävä työllistäjä. Erityisesti sinne on muuttanut entisen Neuvostoliiton alueilta kuten Latviasta työntekijöitä, jotka ovat koko ajan pystyneet avustamaan synnyinmaahansa jääneitä sukulaisiaan.

Kapitalismin yleiskriisi syveni Furajevin mukaan 1970–80 –luvulla. Koko kapitalistinen talous kärsi valuutta-, energia- ja öljykriiseistä 1974–75. Vuosina 1980–83 maailmanlaajuinen talouskriisi lamautti kaikki kehittyneiden kapitalististen maiden talouden alat, ja kriisiä syvensi vielä korkea inflaatio. Kertomatta lainkaan, mitä maita luku koskee Furajev väitti työttömien määrän nousseen kapitalistisissa maissa 17,9 miljoonasta 32,1 miljoonaan vuosina 1980–83. Ainoa kerta, jolloin kirja käsitteli EEC:tä kokonaisuutena, oli kuvaus kehittyneiden ”imperialistimaiden” teollisuustuotannon osuudesta maapallolla. Vuonna 1960 USA tuotti 39,5 %, EEC 41,3 % ja Japani 6,8%. Vuoteen 1980 mennessä USA:n osuus oli laskenut 36,3 %:iin, EEC:n 35,7 %:iin, mutta Japanin noussut 14,8 %:iin. Muissa yhteyksissä teksti seuraa virallista neuvostodoktriinia, jonka mukaan maa piti yhteyksiä vain yksittäisiin valtioihin ja niiden johtajiin – toki yksin koko sosialistisen leirin puolesta. Myös Sergejev on sitä mieltä, että Neuvostoliitto näki USA:n, EEC:n ja Japanin imperialis-

⁵¹¹ Furajev et al (1985), 124.

⁵¹² ibidem.

⁵¹³ Volkogonov (1998), 434.

⁵¹⁴ kts. esim. HS 15.10.2007.

tisen kilpailun keskuksina 1970-luvulla.⁵¹⁵ Venäjän federaatio näyttää pitävän yllä yritystä harjoittaa neuvotteluja yksittäisten valtioiden kanssa (muun muassa kaasuputki Saksaan) neuvottelematta koko EU:n kanssa. Vaikka EU ei kiellä jäsenmailtaan bilateraalia kauppaa, menettelystä syntyy kuva, jonka mukaan suuret jäsenvaltiot salaavat muilta tästä itselleen syntyvän hyödyn.

On varsin mielenkiintoista, että monia oppikirjoja kirjoittanut Furajev joutui tunnustamaan toteutuneen kehityksen ja edustamansa järjestelmän häviön jo Neuvostoliiton loppumetreillä 1991. Tekijät totesivat tekniikan kehityksen muuttaneen myös kapitalistisia maita. Kun aiemmin olivat sosiaaliset konfliktit kärjistyneet, nyt oli muita ongelmia. Aivan neutraalissa sävyssä mainittiin EU:n seuraavana vuonna toteuttavan tavaroiden, ihmisten, pääoman ja palvelujen vapaan liikkumisen. Samoin japanilaiset ja amerikkalaiset firmat rakentavat eri puolille maailmaa. Stalin-mallinen sosialismi on sortunut Keski- ja Itä-Euroopan maissa, Saksan jälleenyhdistyminen tosiasia ja neuvostojoukot vetäytyvät kaikista pienistä valtioista. Neuvostoliitto ja NATO eivät myöskään pidä enää toisiaan vihollisina.⁵¹⁶ Sama kirjoittaja ilmoitti siis neljän vuoden sisällä täyskäännöksen aikaisempaa linjaansa kohtaan. Järjestelmän sisäiset muutokset, kuten Stalinin henkilökultista luopuminen, oli aikanaan toteutettu vielä nopeammin. Nyt oli kuitenkin kysymys koko valtion olemassaolon perusteista. Seuraava askel oli oppikirjojen kirjoittajien vaihtaminen kokonaan uusiin.

5. Uuden Venäjän oppikirjojen kuva sodanjälkeisestä Euroopasta

Noustuaan marxilais-leniniläisen sanaston urasta Venäjän historiankirjoitus muuttui länsimaalaiselle huomattavasti luettavammaksi etenkin talousasioiden suhteen. Kreder kertoo Marshall-avun jakaneen Euroopan nopeasti kahtia 1947. Jotta maa saattoi ottaa apua vastaan, sen oli estettävä kommunistien osallistuminen hallitukseensa. Itäisellä puolella taas Neuvostoliitto varmisti, että hallituksia ei muodostettu ilman kommunisteja. Berliinin saartoa ja sen asukkaiden huoltoa ilmasillan avulla 1948–49 saatettiin kuvata nyt monitahoisesti. Ostrovskij analysoi myös neuvostopropagandaa, joka käytti hyväkseen ihmisten stereotyyppistä tietoisuutta ja väitti kaikkien länsimaiden olevan hyvin aggressiivisia ja yhteistyön niiden asukkaiden kanssa olevan mahdotonta. Ensimmäistä kertaa tunnustettiin monissa maissa Stalinin kuoleman jälkeen tapahtuneet mielenosoitukset. Poliisit rauhoittivat Itä-Berliinin tilanteen venäläisten panssarivaunujen avulla. Yhteenotot aiheutuivat kansalaisten elintason huonontumisesta. Myöhemmin asetettiin myös kysymys, oliko kylmä sota vain kuumen jatke. Joka tapauksessa varustelukilpailu jatkui ennen muuta ydinaseiden suhteen. Siinä Neuvostoliiton päävastustaja oli Yhdysvallat, ja Eurooppa puolestaan vain sivuosassa. Talous eriytyi myös: Mitä vähemmän länsimaiden asukkaiden oli kulutettava päivittäistarvikkeisiin, sitä enemmän saatettiin käyttää asuntoihin, autoihin, televisioihin, pesukoneisiin jne. mikä puolestaan stimuloi teollisuustuotantoa. Lännen talouden sodanjälkeisen ajan kehityksen perustekijä oli kansainvälisen kaupan raivokas kasvu. Samanaikaisesti maailmankaupan vapauttamisen kanssa alkoi Länsi-Euroopan taloudellinen integraatio. Tämä kasvu pohjautui pitkälle Persianlahden öljyn edulliseen hintaan.⁵¹⁷

⁵¹⁵ Furajev et al (1985), 178, Sergejev (2000), 340.

⁵¹⁶ Levin et al (mukana Furajev) (1991), 21, 65, 92.

⁵¹⁷ Kreder (1995), 199, 229, Šumilov–Rjabikin (2000), 293–297. Pjatetskij (1998), 429 siteeraa jopa Milovan Djilasian, joka yksikantaan toteaa sosialistisen leirin muodostuneen vain ”isoveljen”, hegemonistisen venäläisen kommunismin avulla. Ostrovskij–Utkin (1995), 352–359. Kts. myös Zagladin (2002), 273: ”USA oli valmis käyttämään ydinasetta.” Ostrovskij (1992), 145–147.

Oli ollut odotettava 1990-luvun puoliväliin asti ennen kuin oppikirja saattoi tunnustaa läntisen Euroopan voittaneen kilpailun tavallisen ihmisen elämää helpottavien hyödykkeiden tuottamisessa. Krederin arvio energian hinnan vähäisyyden vaikutuksesta talouskasvuun ja länsimaiden hyvinvoinnin nousuun pitää myös täysin paikkansa.

Kontrafaktuaalinen ajattelu eli jossittelu ei tullut neuvostoajan oppikirjoissa kysymykseen, vaan tapahtunut ja tuleva kehitys oli kiveen hakattu. Sen sijaan Bezborodov antaa uuden Venäjän pohdinnasta esimerkin, jonka mukaan Neuvostoliitolla oli heti toisen maailmansodan jälkeen hetken ajan mahdollisuus liittyä maailmanyhteisön täysivaltaiseksi jäseneksi. Neuvostoliitto oli YK:n perustajajäseniä ja kuului muun muassa Kansainväliseen valuutarahastoon, Maailmanpankkiin, Jälleenrakennus- ja kehityspankkiin, Euroopan talouskomissioon ja Kansainväliseen siviili-ilmailuliittoon. Tämän hintana länsi vaati vapaata informaation jakamista ja aseistautumisen valvontaa. Tämä ei ollut mahdollista, ei pelkästään stalinistisen vakoilun perusteella, vaan avoimuus (*glasnost*) merkitsi muutoinkin todellista vaaraa neuvostojohdolle huolimatta sen selvästä kiinnostuksesta lännen taloudelliseen apuun. Vähitellen Moskova irtautui kaikista kansainvälisistä taloudellisista yhteisöistä. Vaadittua informaatiota pidettiin neuvostonormien mukaan valtiosalaisuuksina.⁵¹⁸ Varsinkin taloudellisen yhteistyön osalta tässä mainittujen yhteistyökanavien hylkäämistä voi syystä pitää tuhlattujen mahdollisuuksien varastona.

Hruštšovin suojasään esimerkkinä kirjoittajat ovat käyttäneet vuoden 1955 neuvotteluja Neuvostoliiton ja Yhdysvaltain välillä. Molemmat vetivät joukkonsa pois Itävallasta ja Neuvostoliitto palautti Suomelle Porkkalan tukikohdan. Vuosina 1955–60 neuvostoarmeijan kokoa pienennettiin 5,8 miljoonasta sotilaasta 2,5 miljoonaan. (V. 2006 Venäjän armeijan koko oli 1,1 miljoonaa.) Unkarin tapahtumat 1956 Ostrovskij esittää siinä valossa, että Janos Kadar ja Juri Andropov olisivat kyenneet estämään vielä lukuisempien uhrien määrän. Sitä vastoin tekijä on vankasti sitä mieltä, että Tšekkoslovakian miehitys 1968 oli aggressiivinen hyökkäys itsenäisen maan kimppuun. Se edusti stalinistis-brežneviläisen aikakauden negatiivisinta seurausta: neuvostodoktriinin levittämistä sellaisten kansojen keskuuteen, joilla kuitenkin oli ollut vuosisatoja läheiset suhteet Venäjään. Riittämätön ja harhauttava informaatio johti joka tapauksessa siihen, että neuvostokansalaiset saatiin pitämään aseellista hyökkäystä naapurimaihin laillisena.⁵¹⁹ Monien suurvaltojen asukkailla on taipumus kuvitella, että heillä on oikeus määrätä naapureittensa tekemisistä. Suuri pettymys huokuu kuitenkin kritiikistä bolševikkeja kohtaan: Venäjä oli pitkään pitänyt slaaveja sukulaisinaan ja suhtautunut heihin ystävällisesti. Nyt bolševikit olivat jyränneet nämä yhteydet brežneviläisellä doktriinillaan.

Hruštšovin politiikka oli täynnä äkkikäännöksiä, mikä vaikeutti sen seuraamista länsimaissa. Hän tapasi 1960-luvun alussa monia läntisiä johtajia ja vakuutti heille tahtoaan rauhanomaisesta rinnakkaiselosta. Toisaalta Hruštšov antoi määräyksen Berliinin muurin rakentamisesta elokuussa 1961. Euroopan asukkaille muuri muodostui inhimillisen vapauden rajoittamisen symboliksi.⁵²⁰ Se pysyi pystyssä 28 vuotta kunnes berliiniläiset itse mursivat sen marraskuussa 1989 ilman, että DDR:n Nationale Volksarmeen tai punaarmeijan sotilaat edes olisivat yrittäneet estää.

⁵¹⁸ Bezborodov et al (2001), 28–29.

⁵¹⁹ Ostrovskij (1992), 158, 176, 226. Kts. myös Zagladin et al (2002), 245, 270–274. Šumilov–Rjabikin (2000), 317–319, vrt. Kim (1969), 326–328.

⁵²⁰ Šumilov–Rjabikin (2000), 320, Zagladin et al (2002), 280.

EEC:n perustamisen luonteesta Kreder kertoo vain Rooman sopimuksen allekirjoittamisen 1957. Kirjoittaja korostaa politiikkaa talouden kustannuksella ja erityisesti Saksan ja Ranskan halua saavuttaa pysyvä rauha vuosisatoja toistuneiden sotien jälkeen. Samalla hän pitää hyvin merkittävänä sitä, että Ranskan presidentti Charles de Gaulle käytti veto-oikeuttaan kahdesti estääkseen entisen liittolaisensa Iso-Britannian pääsyn EEC:hen. Syynä oli halu rajoittaa Yhdysvaltain vaikutusta Eurooppaan. De Gaulle myös laajensi Ranskan suhteita Itä-Euroopan valtioihin. Iso-Britannia, Irlanti ja Tanska liittyivät EEC:n jäseniksi 1973, Ranskan presidentti Pompidoun kaudella. Sittemmin pääministeri Margaret Thatcher puolusti Britannian etuja EEC:ssä kovalla ja rationaalisella tavalla.⁵²¹ Vapaa-kauppa-alue EFTA näyttää jääneen kirjoittajalle täysin tuntemattomaksi.

Valtion roolin laajeneminen ja toiminta vaihteli 1900-luvulla. Kreder vertaa fasistisia valtioita Neuvostoliittoon, joissa kummassakin totalitaarisuus johti demokratian eliminoimiseen. Kummankaan järjestelmän maiden asukkaiden sosiaalista turvallisuutta ei pidetty subjektiivisena oikeutena, vaan julistuksena siitä, että valtio huolehtii kansalaisistaan. Fasismien sortumisen jälkeen länsi alkoi nähdä ilmaisun- ja yhdistymisvapauden ihmisten absoluuttisena oikeutena.⁵²² Tämä on täysin päinvastainen kuin neuvostokuvaukset ”länsimaiden kurjuudesta”. Silminnäkijän todistuksena totean, että romahduksen jälkeinen sananvapaus oli Venäjällä suurimmillaan 1990-luvun lopulla, jolloin kaksi vanhan järjestelmän palautusyritystä oli voitettu. Vahinko kyllä, myös maan talouden epävarmuus oli tuolloin mitä ankarin. Nämä kaksi asiaa yhdistyivät epäilemättä jälleen kansalaisten mielessä, ja maan johdon toimet niin talouden vakiinnuttamiseksi kuin sananvapauden rajoittamiseksi uudelleen hyväksyttiin vähin vastalausein.

6. Itsekritiikki

Kriittisyyden merkinä voi perustellusti pitää 1990-luvulla neuvostotermien ympärille uusissa kirjoissa painettuja lainausmerkkejä, kuten ”kansandemokratia”, ”kansojen ystävyyden lujittaminen” ja ”anti-imperialismi”. Tämä merkitsi Venäjällä voitavan tunnustaa, ettei ”kansandemokratialla” ollut mitään tekemistä demokratian kanssa. Ostrovskij tunnusti neuvostomaan jälkeensä jääneisyyden tekniikan, talouden, elintason ja kulttuurin alueilla, ja myönsi, että puna-armeijan joukkojen vetäminen itäisestä Euroopasta lopetti näiden roolin neuvostoprovinsseina. Poliittinen vastakkainasettelu ei sallinut länsimaisen tekniikan viemistä Neuvostoliittoon, kuten kuitenkin oli tapahtunut 1920–30-luvuilla. Maan talouden luonne oli käskyillä määrätty ja hyvin keskitetty. Sitä vastoin raaka-aineiden kuten öljyn vienti Eurooppaan kasvoi vähitellen, mutta totalitaarinen johto ei voinut ideologisista syistä sallia vapaata kilpailua tavarantuotannossa.⁵²³ Zagladin lisää tähän, että itäisen Euroopan maiden liberaalit oikeistopuolueet kiellettiin, ja että niiden johtajat olivat paenneet ulkomaille. Uusissa hallituksissa kommunistit ottivat johtavan roolin. Pian kävi kuitenkin ilmi, että kommunististen ja työväenpuolueiden talouspolitiikka oli tehotonta. Kun esimerkiksi ennen toista maailmansotaa elintaso oli suunnilleen samanlainen Saksassa, Itävallassa ja Unkarissa, sosialistisen järjestelmän sortuessa Unkarin elintason suhde läntisiin naapureihinsa oli 1:3.⁵²⁴ Kun entiset pienet sosialistiset maat sijaitsevat lähellä läntistä Eurooppaa, ja niiden asukkailla oli huomattavasti selkeämpi käsitys markkinataloudesta kuin Neuvostoliitossa eläneillä, niiden taloudellinen kehitys on muutoksen jälkeen ollut varsin nopeaa.

⁵²¹ Kreder (1995), 248–271. Kts. myös Zagladin (2002) EFTA:sta s. 317–319.

⁵²² Kreder (1995), 231.

⁵²³ Ostrovskij–Utkin (1995), 359–360, 421–422.

⁵²⁴ Zagladin (2002), 271.

Oppilaille tehdyt kysymykset olivat järjestelmän murrosvaiheessa varsin suorina. ”Miten toteutetaan Venäjän sananvapaus?” ”Mitkä ovat maamme talouskriisin syyt?” Miten toteutetaan parhaiten siirtyminen markkinatalouteen?” ”Miksi virallisiin asiakirjoihin oli liitettävä maininta yksityisestä omistusoikeudesta?” ”Miten Neuvostoliiton ulkopolitiikka muuttui suhteessa itäisen Euroopan maihin niiden radikaalien muutosten jälkeen?” ”Kuinka mielestäsi oma maamme saattoi puuttua näiden maiden sisäisiin asioihin?” ”Miksi maamme taantumukselliset tendenssit vahvistuivat 1990–91?” Sama tekijä selittää aivan uusia termejä kuten ”kansalaisyhteiskunta”, ”toisinajattelija”, ”korruptio”, ”ihmisoikeudet” ja ”totalitarismi”.⁵²⁵ Selityksistä huolimatta länsimainen lukija voi kuitenkin epäillä, ymmärtääkö venäläinen oppilas taustansa vuoksi nämä termit kanssamme samalla tavalla. ”Sananvapauden” käsittely on jäänyt kirjoista kokonaan pois 2000-luvulla.

Neuvostoliiton viimeisinä vuosina seurasivat Ostrovskijn mukaan erityisesti suurvallan läntisten osien kansalliset liikkeet EEC:n eli myöhemmän EU:n kehitystä. Sen perusteella ne vetivät johtopäätöksen, jonka mukaan läntisen Euroopan prosessin tulisi olla kaiken kansainvälisen taloudellisen ja poliittisen yhteistyön esimerkkinä. Tästä ihailusta huolimatta eivät esimerkiksi Ostrovskij tai Dmitrenko kumpikaan kerro historiasta tai filosofiasta, joka Länsi-Euroopassa johti kuvattuun tilanteeseen. Jälkimmäinen toteaa kuitenkin Neuvostoliiton suhteiden parantuneen 1970-luvulla sekä länsimaihin yleensä että Sosialistiseen internationaaliin erityisesti.⁵²⁶ Kun muistetaan, että Neuvostoliiton eniten toistama iskusana oli (sen itsensä johtama) rauha, tämä ajatus on kuvauksessa täysin unohdettu. Tunnetusti Robert Schumanin ja Jean Monnet’n ajatus tähtäsi vanhojen vihollisten, Ranskan ja Saksan saattamiseen taloudelliseen yhteistyöhön keskinäisen vihanpidon sijaan. Sen tarkoituksena oli pyrkiä estämään maiden välinen sota. Neuvostojohto tulkitsee kuitenkin Ostrovskijn mainitsemien kansallisten liikkeiden ajatukset pelkästään kansalliseksi separatismiksi, vaikka niistä olisi sellaisinaanakin ollut taloudellista hyötyä koko Neuvostoliitolle.

Edes Gorbatšov ei ymmärtänyt, mitä kello oli lyönyt. Neuvostovallan sortumista Baltiassa Dmitrenko kuvaa epäonnistuneen voimapolitiikan tulokseksi. Tammikuussa 1991 yritti ”Liettuan kansallinen pelastuskomitea”, siis neuvostosotilaat, painostaa kansanrintaman johtoa panssarein. Yhteenotoissa kuoli 13 ihmistä. Viro irtautui Moskovan elokuun 1991 kapinan aikana voimatta olla varma, palaavatko vanhat kommunistit johtoon.⁵²⁷ Toisin kuin Gorbatšov, Venäjän federatiivisen SNT:n presidentti Jeltsin oli vierailut Baltiassa ja rohkaissut näiden kansalaisia itsenäiseen toimintaan. Jälkeenpäin tiedetään, että voimankäyttö ei auttanut, vaan Viro, Latvia ja Liettua julistautuivat itsenäisiksi saman vuoden aikana.

Länsi-Eurooppa ei ollut Neuvostoliiton ainoa vastapeluri kylmän sodan aikana, painottaa Kreder, ja luettelee tärkeimpinä Yhdysvallat, NATO:n, Kiinan ja osittain Japanin. Tekijä kysyy myös suoraan, kuka voitti ja kuka hävisi kylmän sodan. Kysymys on hyvä myös pidemmällä tähtäyksellä. Länsimainen lukija voi heti vastata: länsi, mutta myöhemmin seuraukset koituivat myös itäisen Euroopan maiden väestön onneksi, koska talous ja politiikka saivat piristysruiskeen. Zagladin muistuttaa myös vakavammasta asiasta: Neuvostoliitto tuhosi miljoonia ihmishenkiä, jotka olivat valtiojohdon kokeilujen instrumentteina ja objekteina. Edelleen elävät muistavat heidät vielä pitkään.⁵²⁸ Oppikirjat tuovat selkeästi esille

⁵²⁵ Ostrovskij et al (1992), 281–287.

⁵²⁶ Ostrovskij–Utkin (1995), 463, Dmitrenko (1995), passim.

⁵²⁷ Dmitrenko (1995), 587.

⁵²⁸ Kreder (1995), 226, Zagladin et al (2002), 372.

edelleen Venäjän maantieteellisen laajuuden ja sen varsin erilaiset naapurit näiden aiheuttamiseksi ongelmiksi. Tulkitsemme itsekkyyden perustuvan yleiseurooppalaiseen arvopohjaan.

Toisinaan myös Venäjän federaation aikana kirjoitetut kirjat vaativat aiemman tavan mukaista luentaa rivien välistä. Kun Fortunatov luettelee Venäjän 1990-luvun muutoksia, ne selittävät myös länttä koskevien käsitysten muuttumista: hintojen vapautuminen, vapaa-kauppa, kansallistamisen purku, yksityistäminen, yhtiöiden perustaminen, voucherit, tuotannon lasku, taloudellisten kontaktien (bilateraali-kauppa) loppuminen, laskujen maksamatta jättäminen, maatalouden sivuuttaminen, pientilojen määrän kasvu, kolhoosivaltiojärjestelmän kriisi, tehoton verotusjärjestelmä, *lännen antama heikko avustus* (!), byrokraatia ja uusien virkamiesten taipumus korruptioon.⁵²⁹ Venäjä on ylpeä maapallon suurimmista luonnonvaroistaan, lahjakkaista ihmisistään, monipuolisesta kulttuuristaan ja pitkästä historiastaan, mutta säännöllisesti valmis syyttämään länsimaita näiden antaman avun riittämättömyydestä. Korruptio ei myöskään ole syntynyt Neuvostoliiton sortumisen jälkeen. Öljynviennin tulot ja kulutustavaroiden kasvanut tuonti 1990-luvulla eivät kehittäneet Venäjän omaa tarvike tuotantoa. Siihen pakotti vasta ruplan romahdus elokuussa 1998. Syytös länsimaiden antaman avun riittämättömyydestä onkin ymmärrettävä seuraavasti: Yhdysvallat antoi Länsi-Euroopan maille huomattavaa taloudellista apua 1940-luvun lopulla sillä ehdolla, että nämä eivät ota kommunisteja hallituksiinsa, vaan tukevat Yhdysvaltain johtamaa kapitalistista leiriä. Kun Venäjä vuoden 1991 jälkeen ryhtyi myös rakentamaan kapitalismia, venäläisten mielestä USA:n (ja muidenkin länsimaiden) olisi tullut avustaa sitä yhtäläisesti. Kuitenkin Venäjällä voitiin selvästi nähdä, että asianmukaisen lainsäädännön puuttuessa avainpaikoilla toimineet nimekkäät NKP:n edustajat yksityistivät valtion omaisuutta itselleen suuressa määrin. Tästä syntyi oligarkkien ryhmä, jota vastaan Venäjän 2000-luvun johto on lietsonut kansaa (vaikka toimii sen kanssa hyvässä yhteisymmärryksessä, esimerkkinä Tšukotkan kuvernöörinä työskennellyt Roman Abramovitš). Perustuslaillisen demokratian ja sijoitusten suojan puuttuessa länsimaiden menettely on ollut täysin tarkoituksenmukaista.

7. Uusien oppikirjojen painopisteet

Venäjän historian kirjoitus on perinteisesti keskittynyt enemmän poliittisiin suhteisiin kuin taloudelliseen kehitykseen. Rodriguesin johtama moskovalainen tutkijaryhmä kuitenkin muistuttaa EEC:n olleen uuden Euroopan Unionin alku ja juuri. He vertaavat EU:ta YK:hon, GATT:iin, IMF:ään, OPEC:iin ja NAFTA:an todeten näiden merkityksen kasvavan pysyvästi. Myös eri maiden samaa ideologiaa edustavien puolueiden yhteistyö on laajenemassa, ja näiden puolueiden johtajat pyrkivät koordinoimaan ja vahvistamaan veljespuolueiden yhteistyötä parempien kansainvälisten tulosten saavuttamiseksi. EEC:n puitteissa perustettiin vuoden 1957 jälkeen ministerineuvosto, komissio, myöhempi parlamentti ja EY-tuomioistuimien. 1970-luvun alusta lähtien suunniteltiin yhteisvaluutta syvemmän integraation saavuttamiseksi, mutta vuoden 1974 talouskriisi viivästytti prosessia. Kuitenkin tekijät myöntävät teknologisten keksintöjen täydellisen integraation tehneen Länsi-Euroopasta yhden talouden innovatiivisen kehityksen menestyneimmistä keskuksista. Maastrichtin sopimus 1992 takasi pääoman, ihmisten, tarvikkeiden ja palvelujen vapaan liikkumisoikeuden EU:n 350 miljoonalle asukkaalle. Venäläisen tutkijaryhmän mukaan tämä *vahvasti yhteistyön tarpeen ja konfliktien rajoittamisen* (kursivointi KK) periaatetta.⁵³⁰ Perestroikaan saakka tällainen sävy oli neuvostokirjassa täysin mahdoton. Näyttää siltä,

⁵²⁹ Fortunatov (1998), 349.

⁵³⁰ Rodrigues et al (1998), 53–54, kts. myös Soroko-Tsjupa (2000), 193 (yhteisvaluuttapäätös jo tehty).

että talouden alalla uuden Venäjän on vielä helpompi hyväksyä yhteistyö länsimaiden kanssa kuin poliittisissa kysymyksissä.

Iso-Britannia alkoi organisoida vapaakauppa-alueita 1950-luvun lopulla. Kuten Rodrigues hyvin tietää, syynä oli tarve tehdä jotakin, kun EEC-jäsenyys ei vielä onnistunut. Mutta Thatcherin kaudella taas Britanniasta tuli EEC:n suurin jarruttaja suhteessa Euroopan Unionin ideaan, vaikka maa oli ollut järjestön jäsen jo vuodesta 1973. Ranskan kohdalla Schumanin aloite hiili- ja teräsyhteisön perustamisesta mainitaan nyt myönteisesti. Samoin teksti suhtautuu presidentti Valéry Giscard d'Estaingin aloitteeseen maailman johtavien talouksien, G-7:n kokouksesta, joka toteutui ensi kertaa 1975.⁵³¹ Ranskan Neuvostoliittoa ja itäistä Eurooppaa kohtaan harjoittaman politiikan kuvaus on sävyllään kunnioittavampaa kuin USA:ta ja Britanniaa koskeva. Voidaan päätellä tämän johtuvan Ranskan itsenäisestä asenteesta Yhdysvaltoja kohtaan.

Neuvostokirjat kertoivat vuoteen 1990 saakka Saksan liittotasavaltaa käsitellessään pelkästään maan heikkenevästä taloudesta ja natsismin jatkuvasta elvyttämisestä. Nyt Rodrigues kykenee tunnustamaan tapahtuneen ja jopa ihailemaan Ludwig Erhardin johdolla syntyneitä talousihmettä, *Wirtschaftswunderia*. Tätä käsitettä kutsuttiin sosiaalisiksi markkinataloudeksi jonka motto oli: ”Pääomaa ei voi olla ilman työtä, eikä työtä ilman pääomaa.” Jo ennen Erhardia Konrad Adenauer oli luonut hyvät suhteet Ranskan presidentti de Gaulleen, mikä myös auttoi EEC:n perustamisessa. Kansleri Helmut Kohlin aikana Saksan markasta tuli talouden stabiiliuden symboli. Tekijät tunnustavat myös, että kun EEC joutui vaikeuksiin, Saksan johtajat yrittivät ensimmäisinä löytää ratkaisun ja syventää integraatiota. Maastrichtin sopimus, joka muotoili EU:n periaatteet, on muistettava Kohlin hallituksen tärkeänä voittona.⁵³² On suorastaan hämmästyttävää, kuinka monisanaisesti moskovalaiset tutkijat ylistävät lännen integraation menestystä ja tuloksia järjestelmän muutoksen jälkeen. Niin pitkälle oppikirja ei ole mennyt, että olisi eritellyt aikaisemman Länsi-Saksan talousihmeen perustamista osaltaan köyhistä kaakkoisen Euroopan ja Lähi-idän maista tulleille vierastyöläisille maksettuihin alhaisiin palkkoihin.

Skandinaavinen talousmalli tulee esiin yksityiskohtaisesti. Rodrigues toteaa sen perusteiden olevan valtiomonopolistisessa kapitalismissa 1920- ja 1930-luvuilla. Tämä kehittyi

⁵³¹ Rodrigues et al (1998), 101, 115, 122, 130, 133.

⁵³² ibidem, 151,160,162,174. Suomen solmima vapaakauppasopimus EEC:n kanssa ei vähämerkityksisyytensä vuoksi tullut mainituksi oppikirjoissa, vaikka Suomi takasi samat kauppaedut Neuvostoliitolle. Uusi tutkimus valaisee kuitenkin NL:n osuutta näissä neuvotteluissa. Useimpien maamme puolueiden lisäksi Suomen Pankin johtaja Päiviö Hetemäki pyysi Tasavallan presidentti Kekosta jatkamaan tehtävässään, koska hänen mielestään vain Kekkonen kykeni taivuttamaan neuvostojohdon hyväksymään kauppasopimuksen. Hetemäki taivutteli myös Kokoomuksen kansanedustajien enemmistön hyväksymään Kekkonen valinnan poikkeuslailla jatkamaan tehtävässään vuosina 1974–78. Niin Hetemäki kuin Kekkonenkin vakuuttivat neuvostoliittolaisille, että EEC:n kanssa tehdään epäpoliittinen talussopimus, josta on hyötyä myös Neuvostoliitolle. Syksyllä 1973 neuvosto-osapuoli hyväksyi ehdotuksen, ja Kekkonen vahvisti sopimuksen. Hetemäen toimintaa tutkinut Jukka Koivisto arvelee, että yksi syy neuvostojohdon hetyymiseen oli tiedon puute. Moskovassa ei tunnettu EEC:tä riittävästi eikä kyetty ennustamaan talousyhteistyön vaikutuksia. Jos venäläisten tiedustelutieto ja arviot kansainvälisen talouden merkityksestä olisivat olleet ajan tasalla, Neuvostoliitto olisi vastustanut Suomen kaikkia askeleita lännentymisen suuntaan vieläkin päättäväisemmin kuin todellisuudessa tapahtui. Juuri ennen sopimuksen käsittelyä Suomessa SKP:n johto pyysi vielä Moskovassa veljespuoluettaan ilmoittamaan, että tämä vastustaa sopimusta. Pääideologi Mihail Suslov ilmoitti kuitenkin, että virallinen puuttuminen Suomen EEC-ratkaisuun olisi ristiriidassa Neuvostoliiton harjoittaman ulkopolitiikan kanssa. Lisäksi Suslovin mielestä SKP:n politiikka edusti ”epämarxilaisuutta, rämettynyttä reformismia, eikä se kelpaisi kommunistien toimintaohjeeksi.” NKP siis pakotti pienen veljespuolueensa tielle, joka johti Suomen EU-jäsenyyteen. Koivisto (2006), 275–276.

yhteiseksi hyvinvointivaltioksi tarkoituksenaan säilyttää yhteiskunnan koossapitävyys polarisaation sijasta. Keräämällä huomattavan määrän veroja valtio kykenee siirtämään tuloja niille, jotka eivät itse kykene selviytymään velvoitteistaan. Maahanmuuttajilla on oikeus saada samat tulonsiirrot. Ruotsi on noudattanut työmarkkinoillaan solidaarista palkkapolitiikkaa. Tämä merkitsee, että verojen maksamisen jälkeen pienimmän ja suurimman palkan ero ei ylitä suhdelukua 1:2. Koulutustakuu, taloudellinen tuki kaikilla tasoilla ja työriitojen säätely ovat niin ikään Ruotsin järjestelmän kulmakiviä. Tämän vuoksi skandinaavinen malli tuli kolmanneksi vaihtoehdoksi kapitalismin ja sosialismin väliin 1960-luvulla. Skandinavian maat olivat taloudellisen yhteistyön ja yhdentymisen, kuten EFTA:n, aktiivijäseniä. Mutta kun Tanska liittyi EEC:hen jo 1973, ja Ruotsi sekä Suomi EU:hun 1995, Norja pysyi silti ulkona – pääasiassa öljy- ja kaasuvarojensa vuoksi.⁵³³ Uusi oppikirja on nostanut aiemmin kokonaan tuomitun valtiomonopolistisen kapitalismin suorastaan tavoiteltavaksi esimerkiksi.

Kokonsa vuoksi Iso-Britannia, Ranska ja Saksa tulevat oppikirjoissa esiin huomattavasti useammin kuin muut läntisen Euroopan valtiot. Pääministeri Margaret Thatcher, Algerian kriisi ja Willy Brandtin uusi idänpolitiikka tulevat laajimmin esitellyiksi. Itäisessä Euroopassa kommunistit ottivat tunnetusti vallan. Niissäkin maissa järjestettiin muodollisesti vaalit, mutta johtajat pitivät huolta siitä, että tulos oli ennalta varma. Kreder toteaa tämän olleen demokratian loppu, vaikka hallitukset kuvasivat ylpeästi maitaan ”kansandemokratioiksi”. Erityisesti ulkopoliitikassa kaikkien oli pakko totella Neuvostoliittoa. Bezborodov sanoo vielä suuremmin kansandemokratioiden vaalien tulleen väärennetyiksi Neuvostoliiton aktiivisella tuella. Esiintyi salaliittoja poliittisten vastustajien kompromettoimiseksi. Tämän jälkeen hallinto keskitettiin, yhdistettiin kommunistien organisaatio valtioon elimiin ja muodostettiin nomenklatuura.⁵³⁴ Koska neuvostoajan oppikirjantekijöiden kirjoitukset siivottiin nopeasti pois historianopettajien lehden sivuilta ja muusta julkisuudesta, on vaikea analysoida Venäjällä 1990-luvun alkupuolella käytyä mahdollista vanhojen ja uusien auktoriteettien välistä keskustelua.

Koska Euroopan asukasluvun osuus maapallon väestöstä on vähentynyt, sen merkitys on muuttunut myös Venäjän oppikirjoissa. Niissä on otettu huomioon suuri ero Euroopan ja Afrikan maiden elintasojen välillä. Kreder toi ensimmäisenä Venäjällä esille ekologiset ongelmat, joita ei Neuvostoliiton aikana lainkaan esiintynyt. Hän elättelee toiveita, joiden mukaan koko maailma saa tilaisuuden ratkaista ympäristökysymykset kehittämällä maltillista markkinataloutta ja liberaalia demokratiaa. Mielenkiintoista on, että neuvostoajasta poiketen Kreder saattaa nyt esitellä länsimaisia tieteen ja taiteen edustajia runsaasti: Sigmund Freud, Max Planck, Werner Heisenberg, Salvador Dali ja Agatha Christie. Aikanaan sosialistisen realismin moraalinvartijat torjuivat esimerkiksi surrealismia ”moraalin tuhoajana”.⁵³⁵ Sen sijaan historiallisen aikakauslehden artikkeli on nimetty uteliaisuutta herättävästi: ”Mitä voidaan omaksua lännen koulutusjärjestelmästä?” Tekstiä on kolme sivua. Kuten aiemminkin, yhtä lausetta lukuun ottamatta se esittelee Venäjällä käytössä olevaa opiskelujärjestelmiä. Kun esitellään korkeakoulun perustutkinnon jälkeistä opiskelua, mai-

⁵³³ Rodrigues et al (1998), 176–180.

⁵³⁴ ibidem, 288–290, Bezborodov et al (2001), 33.

⁵³⁵ Levandovskij–Štšetinov (2001), 350, Soroko-Tsjupa (2000), 144, ”Pervoje sentjabrja” 4/1995. Ja kuitenkin edelleen Venäjällä on suuri taipumus esitellä ulkomaista jotain täysin epäolennaisia. Niinpä opettajien ammattilehti ”1.syyskuuta” (*Pervoje sentjabrja*) kertoo mielellään amerikkalaisen näkemyksen Venäjän opetussuunnitelmasta, mutta Amerikasta esitelläänkin samassa numerossa amerikkalaisen nelman fiktiivinen toteutuminen Julia Robertsin ja Richard Geren kuvien avulla elokuvasta ”Pretty woman”. Valitsemalla taitavasti julkaistava materiaali voidaan vieläkin säädellä ja usein estää ulkomaisen ajattelutavan tulo Venäjälle. Erityisesti valtakunnallisten televisiolähetysten uutisvalinnat kertovat juuri tästä.

nittu lause toteaa yllättäen: ”Tällainen korkeakoulun jälkeinen ammatillinen koulutus on lähellä eurooppalaista ja amerikkalaista käytäntöä.”⁵³⁶(!) Vaikka otsikko antaa odottaa kuvausta ulkomaiden kokemuksista, useissa tapauksissa sisältö kertoo Venäjistä, jonka koulutus venäläisen mielestä on maailman parasta.

Historianopetuksen lisäksi uuden järjestelmän sallima kritiikki kohdistuu yhteiskuntatietoon, joka on myös federaation kaudella ryhtynyt kertomaan maailmasta Venäjän ulkopuolella. Bogoljubov ja Lazebnikova siteeraavat Ralph Waldo Emersonia, joka sanoi, etteivät yhteiskunnan rikkaus ja kaupunkien suuruus ole valtion sivilisaation mittari, vaan valtion kasvattaman ihmisen sivistystaso. Tämä merkitsee voimakasta korvapuustia marxismileninismille, joka mittasi kaikkea määrällä. Tekijät tunnustavat myös, että sama marxilaisuus salli useita selityksiä eri olosuhteissa. Mutta sitä ei Neuvostoliitossa noudatettu kasarmikommunismi ikinä tunnustanut.⁵³⁷ Kriittisen länsieurooppalaisen lukijan on syytä tutustua myös siihen, millä tavoin hänen oman kotimaansa historian ja maantiedon oppikirjat esittelivät eri Afrikan maita ja näiden asukkaita 1900-luvun alkupuolella. 2000-luvun lukija pitää todennäköisesti vanhaa tekstiä vähintään rasistisena.

Neuvostoliitossa kuvattiin kaikkia lännen johtajia poikkeuksetta verenimijöiksi ja vihollisiksi. Kun siirryttiin 1990-luvun lopulle, kirjat esittelivät jopa Länsi-Euroopan pääministerien elämäkertoja Clement Attleesta John Majoriin ja Konrad Adenauerista Helmut Kohliin. Rodrigues kuvaa myös yksityiskohtaisesti, kuinka Saksan liittotasavalta näki vaivaa syventääkseen yhteistyötä EEC:n jäsenmaiden kesken. Zagladin puolestaan esittelee läntisiä organisaatioita: GATT, WTO, OECD, EEC ja myöhempi EU. Myös ”hullun vuoden” 1968 tapahtumat mainitaan. Neuvostoliitto ei voinut hyväksyä tuolloista ”Uusvasemmistoa”, vaikka Kreml yrittikin käyttää opiskelijamielenosoituksia läntisiä hallituksia vastaan. ”Punaiset prikaatit” ja ”Punainen armeijakunta” esiintyvät myös.⁵³⁸ Vaikka DDR esiteltiin vielä 1980-luvulla sosialistisen leirin näyteikkunana, julkisivun takana kasvoi voimakas kriisi. Taloustilanne huononi, elintaso laski, sosiaalinen apatia kasvoi ja kansa oli tyytymätön Honeckerin hallitukseen. Voimakas Stasi, valtionpoliisi, herätti huomiota, koska käytännössä jokaisesta asukkaasta oli tiedustelukansio. Vain yhden vuoden kuluessa, 1989–90, tilanne kehittyi suotuisaksi ajatukselle Saksan jälleenyhdistymisestä, vaikka muutos ei todellisuudessa osoittautunut kovin helpoksi. Neuvostoliitto oli tunnetusti ajanut yhdistymistä omilla ehdoillaan vuoteen 1954 asti, mutta luopunut tuolloin Saksan liittotasavallan vahvistuttua taloudellisesti. Saksalaiset nimesivät juuri tuon vuoden nousun vuodeksi, ”Das Jahr des Aufschwungs”.

8. Suhde lännen talouspolitiikkaan

Neuvostoaikana lännen taloudesta ei löydetty mitään tuettavia periaatteita. Marxilais-leniniläisten tekstien mukaan kaikki oli samaa roskaa: työläisten riistämistä ja sortoa sekä voittojen valumista kapitalisteille. Nyt Soroko-Tsjupa erottelee useita eri filosofioita, joihin läntisten hallitusten politiikka nojaa. 1940–60 – luvuilla liberaalireformistinen tai sosiaalireformistinen malli oli tyypillinen useissa maissa. Mutta 1970–80 – lukujen talouskriisi pakotti hallitukset säätelemään taloutta politiikallaan. Konservatiiviset monetaristit seurasivat Milton Friedmanin ajatuksia, ja uusliberalistit taas Friedrich von Hayekin. Näitä ajattelijointa

⁵³⁶ J.V. Žurov, ”Novaja i noveišaja istorija”, 5/2000.

⁵³⁷ Bogoljubov–Lazebnikova (1997), 1, Soroko–Tsjupa (2000), 121, 184.

⁵³⁸ Rodrigues et al (1998), 96–167, Soroko–Tsjupa (2000), 161, Zagladin (2002), 314 Saksan liittotasavallan talousihmeestä, 317–319. Kts. myös Zagladin et al (2007), 293, ”..po germanskomu voprosu” 15.1.1955”.

käytettiin myös konservatiivisen ideologian propagandaan. Tunnetuimmat tämän politiikan edustajat olivat Ronald Reagan ja Margaret Thatcher. Pääidea oli verojen ja korkojen alentaminen. Ongelmaksi muodostui tämän myötä työttömyyden kasvu. Kirja etenee myös jälkiteolliseen eli informaatioyhteiskuntaan 1990-luvulla, jolloin pienet taluskriisit muodostuivat säännöllisiksi.⁵³⁹ Jotta koululainen pystyisi erottelemaan talousfilosofioita, hänelle tulee opettaa niitä yhteiskunta- ja taloustiedon kursseilla. Sinänsä on myönteistä havaita kirjan talouspoliittisen osan olevan yhteismitallinen läntisten kirjojen kanssa.

Kaikki Euroopan integraation prosessit 1920-luvulta alkaen on tilastoitu Ponomarjov-Smirnovan taulukossa. He mainitsevat lähteinään 74 teosta, mukana poliitikkoja Adenauerista Kissingeriin, mutta yksikään niistä ei ole alkukielinen, vaan kaikki on käännetty venäjäksi. On mielenkiintoista, että ne edustavat I maailmansodan jälkeistä Pan-Euroopan ideaa, ja pitävät myöhemmin Hallsteinia ja de Gaullea pääideologeinaan.⁵⁴⁰ Ulkomaisten lähteiden käyttö on edelleen Venäjällä rajoitettua. Opetusministeriö suosittelee juuri tätä teosta korkeakouluille, ikään kuin venäläinen opiskelija ei edelleenkään ymmärtäisi lainkaan vieraita kieliä kuten englantia tai saksaa. Ainoat läntiset viittaukset, jotka löysin tästä materiaalista, olivat Sergejevin oppikirjasta. Hän viittaa D.W. Urkwinin kirjaan ”*Western Europe since 1945: A Political History*”, London–New York 1989. Useimmiten tutkijat pitävät välttämättömänä lähteiden tutkimista alkukielellä. On varmaa, etteivät venäläiset tutkijat luottaisi suomalaiseseen Venäjän-tutkijaan, joka tutkii Lontoossa Venäjää koskevaa, pelkästään englanniksi käännettä materiaalia. Mutta venäläisen tutkijan aineisto käsittää varsin harvoin muunkielisiä teoksia.

Sanastossaan Ponomarjov ja Smirnova esittelevät myös termin ”*vesternisatsija*”, länsimaistuminen. Jos tällainen olisi esiintynyt neuvostokaudella, se olisi selitetty pelkästään vihattavaksi tai pelättäväksi. Nyt sen kerrotaan tarkoittavan yhteiskunnan uudelleen suuntautumista länsimais-kristilliseen traditioon seuraten kehittyneiden länsimaiden esimerkkiä. Se ei nimenomaan merkitse suurten länsivaltojen valloittavaa tunkeutumista muiden kansojen keskuuteen, vaan kehittyvien maiden eliittien vapaaehtoista mukautumista läntisiin arvoihin. Samalla tavoin termi ”*rynok pokupatelja*”, ostajan markkinat, kuulostaa kiinnostavalta verrattuna neuvostoajan kaupoissa vielä perestroikan aikaan vallinneeseen tavarapuulaan.⁵⁴¹ Mutta nykyisin myös venäläinen lukija voi ymmärtää termin oikein.

Euroopan Unionin laajeneminen on samojen tilastokirjailijoiden mukaan tuonut myös joitakin vaikeuksia. Kun jäsenmäärä nousi kuudesta yhdeksään, alue kasvoi 31 %, asukasmäärä 32 %, yhteistulot 29 %, mutta tulot asukasta kohti olivat vain 97 % verrattuna aiempaan 100:aan. Ja kun jäsenmäärä tavoitti 25, tulot asukasta kohti olivat vain 75 % alkupeiräisestä.⁵⁴² On hyvin vaikea ottaa selvää näistä luvuista, koska mitään lähteitä ei ole mainittu. Vuodesta 1991 alkaen olemme voineet todistaa hyvin nopeaa taloudellista kehitystä aiemman itäisen Euroopan blokin maissa, jotka ovat nykyisin niin NATO:n kuin EU:nkin jäseniä. Voidaan suurella todennäköisyydellä arvioida, että taloudellinen kehitys ei olisi ollut näissä maissa yhtä vauhdikasta kuin nyt, jos pysähtyneisyys olisi jatkunut ja maat olisivat jääneet neuvostojoukkojen miehittämiksi satelliiteiksi.

Esitellessään Euroopan pieniä maita Rodrigues pitää erityisesti Ruotsia valtiona, joka on onnistunut toteuttamaan kansankodin idean: hyvinvointivaltio, oikeudenmukainen verotus,

⁵³⁹ Soroko-Tsjupa (2000), 123–124.

⁵⁴⁰ Ponomarjov–Smirnova (2000), 87–90.

⁵⁴¹ *ibidem*, 254, 261.

⁵⁴² *ibidem* 332.

pieni työttömyys jne. Ruotsin lisäksi Suomen puolueettomuutta kylmän sodan aikana tarkastellaan positiivisesti. Tekijän mielestä Suomi korosti asemaansa puolueettomana maana jopa kieltäytymällä Marshall-avun vastaanottamisesta.⁵⁴³ Yhtä oikeutettua on sanoa Suomen kieltäytyneen avusta Neuvostoliiton pelossa. Tämä tietysti herätti epäluuloja länsimaissa ja viivästytti todennäköisesti Suomen jälleenrakentamista verrattuna vaikkapa Belgiaan useilla vuosilla.

Entisten sosialistimaiden liittymistä EU:hun tai NATO:on ei Rodrigues pidä pahana, vaan lausuu jopa tyytyväisyytensä rauhankumppanuusohjelman johdosta. Hän haluaa kuitenkin muistuttaa näitä maita ja järjestöjä jatkuvasta yhteydenpidosta Venäjän kanssa kaikilla alueilla ja tasoilla.⁵⁴⁴ Skandinaavinen elämäntyyli saa professori Fortunatovilta nimen ”sosialismin ruotsalainen malli”. Hän mainitsee jokaisen tanskalaisen maanviljelijän pystyvän ruokkimaan 50 ihmistä. Pohjoismaisten tuotteiden korkea laatu antaa kansalaisille hyvän toimeentulon, jos kohta ankarasti verotetunkin. Näillä verotuloilla valtiot pystyvät rahoittamaan kaikki sosiaalikulut. Tekijä siteeraa kirjailija Tsingiz Aitmatovia, joka lausui hyvällä perusteella ensimmäisessä kansanedustajien kongressissa 1989: ”Koko Eurooppa elää jo sosialismissa, paitsi Neuvostoliitto.” Tämä oli silloin venäläisille uutta ja sisälsi katkeran totuuden, koska neuvostopropaganda oli vuosikymmenet saarnannut työkansan kärsimyksestä Länsi-Euroopan kapitalistien ikeen alla.⁵⁴⁵ Vielä tämän jälkeen kului useita vuosia ennen kuin venäläisten laaja matkailu länsimaihin käynnistyi. Vuoden 2007 tietojen mukaan noin 15 prosentilla Venäjän kansalaisista on ulkomaanpassi. 85 % ei siis voi matkustaa ulkomaille tekemään omakohtaisia havaintoja.

Jotkin asiat muistuttavat vanhoista ajoista ja neuvostoajattelusta edelleen. Levandovskij ja Štšetinov kuvaavat taloudellisia yhteyksiä kuten rautatieverkkoa Baltian kautta Venäjälle. Heidän mielestään nämä itsenäiset valtiot voisivat nykyisin asettaa Venäjän kauppasaartoon sulkemalla transitoliikenteen. Silloin Venäjä saattaisi historiallisen kokemuksensa perusteella joutua tilanteeseen, jossa se kokisi suvereenit oikeutensa ulkopuolelta uhatuksi.⁵⁴⁶ 2000-luvun kokemusten perusteella voi kysyä, eikö Venäjä sitten uhkaa suvereeneja naapureitaan, kun se sulkee öljy- tai kaasuputken Ukrainaan tai Georgiaan. Venäjä sulki itse väliaikaisesti rautatieliikenteen Viroon keväällä 2007 vastalauseena Pronssisoturin patsaan siirrolle.

Länsi-Euroopan integraatio syvenee jatkuvasti. Sergejevin mukaan EU:n ja EFTA:n vuoden 1990 kauppasopimus oikeuttaa kutsumaan aluetta yhteisen Euroopan kauppalueeksi. Prosessi sisältää kolme tärkeää askelta: jäsenmaiden lainsäädännön yhteisen normin, veropohjan yhtenäistämisen sekä yhteiset tuotannon ja hyvinvoinnin standardit, läpinäkyvän rahapolitiikan ja yhteisvaluutta euron. Kaikki tämä tuo Länsi-Euroopan USA:n ja Japanin rinnalle globaalissa talouskilpailussa. Se vaatii myös muutosta EU:n ja Venäjän suhteissa, koska Venäjä on EU:n välttämätön kauppakumppani. Euroopan valuuttajärjestelmä luotiin 1979, laki Euroopan yhteisöistä 1987, ja Euroopan keskuspankki aloitti 1994. Jäsenmaiden valuutat sidottiin euroon 1999. Vanhentunut tieto on Europarlamentin rooli vain päätösten kontrolloijana. Vuodesta 1999 Europarlamentti toimii aloitteentekijänä ja lainsäätäjänä. Ongelmaksi voidaan nähdä sekä EU:n sisältä että ulkopuolelta samanlainen laajeneminen ja integraation syventäminen.⁵⁴⁷ Vuonna 2007 euro tuli käyttöön

⁵⁴³ Rodrigues et al (1998), 179, kts. myös Zagladin (2002), 333.

⁵⁴⁴ Rodrigues et al (1998), 211.

⁵⁴⁵ Fortunatov (1998), 325.

⁵⁴⁶ Levandovskij–Štšetinov (2001), 352.

⁵⁴⁷ Sergejev (2000), 511–515.

Sloveniassa yhteisvaluutan 12. maana. Samana vuonna Romania ja Bulgaria liittyivät EU:n jäseniksi. Yhteisvaluuttaan liittyivät vuonna 2008 Kypros ja Malta.

Siitä huolimatta, että professori Zagladin työskentelee Moskovan Globaalien taloustieteen instituutissa, hän ei kiinnitä runsaasti huomiota Länsi-Euroopan integraatioon. Sen sijaan hän painottaa Venäjän (ja aiemman Neuvostoliiton) suhteita Yhdysvaltoihin sekä globalisaatiota. Hänen mukaansa uuskonservatismi on tärkeämpää kuin integraatio, kuten Thatcher, Reagan ja Kohl ovat todistaneet. Moderni teknologia on myös hyvin arvokasta, ja tuottaa tulevan muutoksen. Tekijä muistaa EEC:n laajenemisen 1973, mutta ei enää 1981, 1986 tai 1995, jolloin oltiin jo EU:ssa. NATO:n uudet jäsenet, Puola, Tšekki ja Unkari, tulevat sen sijaan oikein 1999. Myös Barsenkov ja Vdovin käsittelevät enimmäkseen NATO:a läntisen Euroopan artikkeleissaan, mutta mainitsevat myös EU:n tulleen Venäjän tärkeimmäksi kauppakumppaniksi 1990-luvulla. Näiden keskinäisen kumppanuussopimuksen jälkeen 1997 kirjoittajat odottavat laajoja ulkomaisia investointeja Venäjälle.⁵⁴⁸ Zagladinin arvostukset viittaavat mielestäni realistisen koulukunnan katsantokantoihin, jotka olivat vallitsevia kylmän sodan ja kauhun tasapainon aikoina. Investoinneissa on otettu joitakin edistysaskeleita, mutta ongelmana on Venäjän duuma, joka ei ole kyennyt säätämään kunnon lakia ulkomaisten investointien suojasta.

9. Venäjän suhteet slaaveihin ja ortodokseihin

Huolimatta kommunistisen järjestelmän virallisesta ateistisuudesta myös tuona aikana ne kansat, jotka luettiin slaavien sukupuuhun tai jotka tunnustivat ortodoksien (*pravoslavna*) uskoa, nauttivat Venäjällä erityistä huomiota. Historiankirjoista tätä on hieman hankalaa löytää, mutta jokapäiväisessä elämässä asia tulee selkeästi esiin ainakin urheilun ja uutisten suhteen. Puolalaiset, tšekit ja slovakit ovat slaaveja, mutta katolisia, romanialaiset eivät ole slaaveja, mutta ortodokseja, kun taas serbit ja bulgaarit ovat molempia. Lisäksi bulgaarit ovat satoja vuosia pitäneet Venäjää turvakilpenään Turkkiä vastaan. Tässä kirjossa tulee myös esiin, että Jugoslavia kykeni jo 1950-luvulta alkaen kroatialaisen marsalkkansa Titon johdolla siirtymään erilaiselle talouskurssille kuin muut sosialistiset maat ja ottaa ensi askeleet monipuoluejärjestelmän suuntaan.⁵⁴⁹ Entisen Jugoslavian kansoista serbit ovat eniten tukeutuneet Venäjään, kroaatit ja sloveenit vähiten.

Personaaliunioneilla on taipumus hajota keisarin kuoltua. Titon kuoleman jälkeen 1980 ortodoksiset voimat yrittivät Zagladinin mukaan säilyttää Jugoslavian yhtenäisyyden, kun taas katoliset Kroatia ja Slovenia pitivät Serbian roolia liian mahtavana. Myöskään Bosnian, Hertsegovinan ja Makedonian muslimit eivät olleet tyytyväisiä federaation tilaan. Siitä kehittyi tunnettu aseellinen konflikti vuosina 1992–96. Länsi tervehti Rodriguesin mukaan tyydytyksellä niin Neuvostoliiton kuin Jugoslavian hajoamista ja omaksui nopeasti ”serbi-vastaisen” asenteen. Yhdysvallat ja NATO ryhtyivät nopeasti valmistelemaan tilanteen ratkaisua asevoimin, ja NATO:n ilmavoimat ottivat valvontaansa Bosnia-Hertsegovinan alueen. Kroatia käytti yli miljardi dollaria mustassa pörssissä varustaakseen sadantuhannen miehen armeijan. Teksti korostaa koko ajan Milosevicin olleen tuolloin ”koko Jugoslavian” johtaja ja puolustaa serbien menettelyä. Presidentti Milosevic perusteli Kosovon kuulumista Serbiaan sillä, että Serbian kansakunnan tärkeä virstanpylväs oli Kosovo poljen taistelu 1389, jolloin serbijoukot hävisivät ottomaaneille. (!) Vaikka kirjoitushetkellä serbit olivat tehneet jo 1995 Bosnian Srebrenican joukkomurhan, venäläinen teksti ei mai-

⁵⁴⁸ Zagladin (2002), 318, 472, Barsenkov–Vdovin (2003), 495.

⁵⁴⁹ Rodrigues et al (1998), 189.

nitse sitä. Milosevicin lähettämät serbijoukot tulivat myöhemmin Kosovoon, jonka asukkaista 90 % on albaaneja ja vain 10 % serbejä. Zagladin pitää Kosovoa pelkkänä Serbialle tiukasti kuuluvana provinssina ja Šumilov ja Rjabikin väittävät asukasryhmien suhteeksi 60 % albaaneja ja 40 % serbejä.⁵⁵⁰ Näiden kolmen oppikirjan teksti sekä Venäjän federaation virallinen politiikka ovat yhtenevästi slaavilaista Serbiaa tukevia.

Albaanit pakenivat serbijoukkoja, ja NATO pommitti Serbiaa, jopa Belgradia keväällä 1999. Seurauksena oli serbien vetäytyminen Kosovosta ja sotateimien loppuminen. Presidentti Milosevic joutui Haagin kansainväliseen sotatuomioistuimeen ja kuoli monivuotisen oikeudenkäynnin aikana. Entinen Bosnian serbien johtaja Radovan Karadzic on luovutettu oikeuteen vuonna 2008, mutta sotapäällikkö Ratko Mladic on tämän kirjoitushetkellä edelleen luovuttamatta. Venäjän tiedotusvälineet, erityisesti televisio, sekä Šumilov–Rjabikin oppikirja väittivät albaanien keväällä 1999 paenneen pelkästään NATO:n pommituksia⁵⁵¹, vaikka nämä ensisijaisesti pakenivat serbisotilaita. Venäjä osallistui omien historioitsijoidensa todistuksen mukaan tärkeänä osapuolena rauhanneuvotteluihin. Tulkintani on, että tämä suhtautuminen pohjautuu vuosisataiseen slaavien ja ortodoksien yhteyteen, jonka perusteella erityisesti Venäjä puolustaa veljeskansojensa menettelyä.

1960-luvulla Jugoslavian, Puolan, Tšekkoslovakian ja pienistä sosialistisista maista myös Unkarin kehitys sujui Rodriguesin mukaan nopeammin kuin aikaisemmin. Tätä pidettiin näissä maissa pikemminkin reformina kuin jäähyväisinä sosialismille. Tuolloin kehitettiin eräänlainen sosialistisen markkinatalouden malli, joka erosi joka tapauksessa neuvostomallista, vaikka vähänkin. Sitä vastoin Tšekkoslovakia meni Neuvostoliiton mielestä liian pitkälle 1968. Neuvostoideologit muotoilivat opin ”kollektiivinen vastuu sosialismin kohtalosta”, jota lännessä nimitettiin jokseenkin harhaanjohtavasti Brežnevin doktriiniksi. Kenraalit vaativat kovaa linjaa. Kun Tšekkoslovakian puoluejohtaja Aleksandr Dubček tuotiin käsirauhoissa Moskovaan Brežnevin haukuttavaksi, Esa Seppäsen mukaan molemmat itkivät. Brežnev toi Dubčekin valtaan 1967, mutta tämä siirtyi pian omille linjoilleen tunnetuin seurauksin.⁵⁵² Miehistyksen antama opetus meni perille, koska uutta yritystä liberaaliin suuntaan ei sosialistimaissa tehty ennen järjestelmän romahdusta.

Vaikuttaa melko erikoiselta, että Tšekan perintöä edustavan Venäjän professori kuvailee 1990-luvulla Romanian turvallisuuspoliisia Securitatea ”hivittävän ankaraksi toisinajatteli-joita kohtaan” ja toteaa maan harjoittaneen myös ankaran stalinistista ja keskitettyä talousmallia. Sama Rodrigues kuitenkin sanoo Romanian ottaneen lännessä vastaan taloudellista tukea huolimatta Ceaucescun autoritaarisesta hallinnosta. Naapurimaa Bulgaria mukautti taloutensa niin pitkälle kuin mahdollista neuvostomalliseksi, ja sitä kuvailtiin sen vuoksi myös taloussatelliitiksi.⁵⁵³ Rodriguesin lausuma Securitatesta edustaa perinteistä huomion ohjaamista ulkomaille oman turvallisuuspoliisin toiminnan unohtamiseksi. Tällaisia kannanottoja on kuultu 2000-luvulla myös Kremlin piiristä.

Puolan tilanne 1970–80 -lukujen vaihteessa voidaan nähdä merkkinä sosialismin lähestyvistä heikkenemisestä. Taloudellisiin ongelmiin ja alenevaan elintasoon perustuvan aktiivisen opposition muodostuminen puhui selvää kieltään. Solidaarisuus-liike toimi hallituk-

⁵⁵⁰ Rodrigues et al (1998), 209 – 210, Zagladin(2002), 404, Šumilov–Rjabikin (2000), 448, vrt. esim. <http://www.rusto.de/bkrieg.html>.

⁵⁵¹ Šumilov–Rjabikin (2000), 448.

⁵⁵² Rodrigues et al (1998) 191–193. Seppänen (2007), 280–283. Vasta 2005 puolalainen kenraali Jaruzelski pyysi Tšekkoslovakian miehitystä anteeksi.

⁵⁵³ Rodrigues et al (1998), 193–194.

senvastaisten mielenosoitusten koordinoijana. Siitä käynnistyi kommunismin ja Neuvostoliiton vastainen liike, joka kuvasi itseään demokraattisena vallankumouksena. Neuvostoliiton painostuksesta hallitus julisti sotatilan 1981 ja yritti samanaikaisesti kiihdyttää maan talouskehitystä, tosin lopulta surkein tuloksin. Kun Šumilov ja Rjabikin kuvaavat 1980-lukua Ronald Reaganin termillä ”Tähtien sota”, he sanovat myös aivan avoimesti, että neuvostoulkopolitiikka oli ajautunut täydelliseen umpikujaan.⁵⁵⁴ Kun Brežnevin hallituskausi oli loppuillaan Solidaarisuus-liikkeen noustessa, johtajavaltainen Neuvostoliitto ei ollut suinkaan ajan tasalla, vaan pyrki sotatilan julistuksella vastaamaan 80-luvun ongelmiin 50-luvun lääkkeillä.

Vaikka Rodrigues väittää presidentti Gorbatšovin sanoutuneen irti isonveljen roolista suhteessa sosialistisiin maihin ja jopa tukeneen moraalisesti monikansallisten maiden oppositioita ja separatisteja⁵⁵⁵, ei pidä unohtaa, että juuri Gorbatšov lähetti tankit Latvian ja Liettuan kansalaisten kimppuun talvella 1991, vaikka muodollisesti Neuvostoliiton rajojen sisäpuolella. Muut maat olivat jo jättäneet sosialistisen leirin, ja niissä olevat sotilaat kotiutettiin parin vuoden siirtymäajalla. Vuoden lehtikuvaksi valittiin useissa maissa tanakan neuvostosotilaan niskaa ja takaraivoa esittävä kuva, jossa oli vain yksi sana: ”Loppu” (*konets*).

10. 2000-luvun kehitys

Länsimaiden politiikassa esiintyneen uskonservatiivisen aallon loppuminen saa Zagladinilta hyvän vastaanoton. Ison-Britannian Labour-puolueen Blair ja Saksan sosiaalidemokraattien Schröder esitellään erityisen mielellään samoin kuin eri maiden punavihreät hallitukset. Suuri ongelma sen sijaan on rakenteellinen työttömyys: korkean teknologian uudet työpaikat vaativat niin erikoistunutta koulutusta, ettei niistä ole apua vähemmän koulutettujen työttömien työllistämiseen. Myös itäisen Saksan olot 30 %:n työttömyyksiin tulevat esiin kuten myös vaatimus uusista investoinneista.⁵⁵⁶ Erona neuvosto-aikaan on oppikirjan tekstin länsimaiden hallitusten ja puolueiden politiikkaa erittelevä ote. Totalitaarisena aikana nämä esiteltiin kaikki samassa riistäjien nipussa. Perittyä asennetta edustaa puolestaan suhtautuminen markkinatalouteen siirtyneen Saksan suuriin työttömyyslukuihin. Venäjältä on edelleen hyvin vaikea löytää virallisia työttömyyslukuja ja vielä vaikeampaa yrittää verrata niitä todellisuuteen.

Puola, Unkari ja Tšekki liittyivät NATO:n täysivaltaisiksi jäseniksi vuonna 1999. Zagladin nimeää järjestön sotilaallis-poliittiseksi blokiksi, mikä sinänsä pitää paikkansa, mutta tulee tässä yhteydessä pejoratiivisena esiin. Kirjoittajan mukaan itäisen Euroopan käänös markkinatalouteen sisälsi vakavia ongelmia. Oli yksimielisyys siitä, että seuraavissa vaaleissa vasemmistopuolueet voittaisivat. Tällä kertaa kehitystä ei kuitenkaan ohjattu Venäjältä, vaan aikaisemmat kansalliset kommunistijohtajat olivat sopeuttaneet ideologiansa realistisiin puitteisiin ja lähestyneet sosiaalidemokraatteja. Zagladin osoittautuu varsin kansallismieliseksi venäläiseksi korostaessaan maansa roolia 20. vuosisadan kovien kokemusten jälkeen ”*rauhallisen kehityksen vartijana*”. Venäjä on yksi modernin maailman ”*stabiiliuden keskuksista ja voi auttaa ratkaisemaan kaikki globaalit ongelmat*”. (!)⁵⁵⁷ Teksti on kirjoitettu toisen Tšetšenian sodan jatkuessa ja ennen Beslanin panttivankidraamaa.

⁵⁵⁴ Rodrigues et al (1998), 196–197, Šumilov–Rjabikin (2000), 342.

⁵⁵⁵ Šumilov–Rjabikin (2000), 198.

⁵⁵⁶ Zagladin (2002), 396–401.

⁵⁵⁷ ibidem, 441.

On verraten vaikeaa löytää länsimaista arviota, joka pitäisi Venäjää stabiilina. Tulkitsen Zagladinin käyttäneen kollektiivista muistia kahdella tavalla: 1) ”Vakavat ongelmat markkinatalouteen siirtyvässä Itä-Euroopassa” olisivat samanlaisia kuin Venäjällä, jossa syntyi ryhmä valtion omaisuutta itselleen yksityistäneitä oligarkkeja. 2) Nykyinen Venäjä on kuitenkin stabiilimpi kuin Stalinin vainojen Neuvostoliitto ja 2000-luvun Venäjä vakaampi kuin edellisen vuosikymmenen valtio. Pienempi mittakaava ja omistuksen hajautuminen estivät kuitenkin oligarkkijärjestelmän syntymisen Itä-Euroopassa, ja vaalitulokset vaihtelevat maittain niin paljon, ettei yksiselitteistä vasemmiston voittoa voinut nähdä. Useimmat Itä-Euroopan maat ovat liittyneet 2000-luvulla EU:n jäseniksi, vaikka jotkin niistä ovat saaneet huomautuksia korruptiosta. Venäjä puolestaan on nykyisin vakaampi kuin useat kehitysmaat, vaikka sitäkin vaivaa voimakas korruptio.

Venäläinen näkökulma tulee esiin muun muassa terminologiassa. Zagladin selittää lyhyessä sanastossaan termin ”*Genozid*” = ”Massiivinen ihmisten tuhoaminen kansallisin, uskonnollisin tai poliittisin perustein. Kansanmurhaa pidetään yhtenä raskaimmista rikoksista ihmisyyttä vastaan.”⁵⁵⁸ Vaikka suurvaltojen näkökulma pitää Tšetšenian sotaa Venäjän sisäisenä asiana, monet sen tapahtumat täyttävät kansanmurhan tunnusmerkit. Venäjän oikeuslaitos on tuominnut prikaatinkomentajana toimineen everstin tšetšeeninaisen raiskauksesta ja murhasta. Euroopan ihmisoikeustuomioistuin määräsi Venäjän valtion korvaamaan tšetšeeni Fatima Buzorkinalle 35 000 euroa tämän pojan katoamisesta Tšetšeniassa. Poika, Hadži-Murat Jandijev, opiskeli sosiologiaa Moskovassa eikä ollut sotilas, mutta lähti etsimään isäänsä sotatoimialueelta. NTV:n uutisnauhalla äiti näki, kuinka kenraali Aleksander Baranov käski ampua syyttömänä pidätetyn pojan.⁵⁵⁹ Myös Nord-Ost-teatterin panttivankidraaman (2002) ja Beslanin koulukaappauksen (2004) ratkaisu vaati huomattavan määrän kansallisuudeltaan venäläisiä uhreja juuri sisäministeriön Omon-joukkojen ankaran toimintalinjan vuoksi.

Uuden vuosituhannen oppikirjat julkaisevat mielellään erilaisia typologioita ja kronologioita. Hyvin mielellään poliitikot, lehtimiehet ja historioitsijat käyttävät jakoa ”lähiulkomaat” ja ”kaukaisemmat ulkomaat”. Tämä vie helposti ajatukset siihen, että Venäjä pitää edelleen oikeutenaan puuttua ”lähiulkomaiden” asioihin sanoin, taloudellisin pakottein tai sotilaallisin toimin. Vasta 2005 Venäjä vihdoinkin tunnusti, että neuvostojärjestelmän raunioille perustettu Itsenäisten valtioiden yhteisö ei toimi. Oppikirjat pitävät sitä kuitenkin edelleen varteentotettavana tekijänä. Hieman sosialismin aikaiselta vaikuttaa tekstin asenne, jonka mukaan Venäjä vie eurooppalaista sivistystä Keski-Aasiaan. Huomattavan tärkeää on tietenkin turvata näissä maissa asuvien 25 miljoonan venäläisen edut. Myös Venäjän valtion televisiokanavat julkaisevat IVY-maiden uutisia selvästi enemmän kuin muiden valtioiden.⁵⁶⁰

”Lähiulkomaiksi” luetut Baltian maat tuntevat edelleen Venäjän painostuksen, etenkin kun rajaneuvottelut Venäjän kanssa ovat olleet vaikeita. Venäjä protestoi viimeiseen asti maiden NATO-jäsenyyttä vastaan, mutta ei reagoinut mitenkään sen toteutuessa. Kirjoissa kuvataan monivivahteisesti ”syrjintää”, jonka kohteeksi Viron, Latvian ja Liettuan venäjänkielinen vähemmistö on joutunut. Syynä on luonnollisesti, että valtiot edellyttävät kansalaisuutensa myöntämiseksi edes kohtuullista virallisen kielen osaamista.⁵⁶¹ Todellisuudessa venäjänkielillä on omat päiväkotinsa, koulunsa sekä vanhainkotinsa, ja myös sairaaloissa he saavat palvelua äidinkielellään. Venäjä on valittanut EY-tuomioistuimeen

⁵⁵⁸ Zagladin (2002), 473.

⁵⁵⁹ *Helsingin Sanomat* 28.7.2006.

⁵⁶⁰ *Turun Sanomat* 25.8.2005, Šumilov–Rjabikin (2000), 441–443, Ven.TV-kanavat 1 sekä RTR (kursor.).

⁵⁶¹ Tugusova–Skorospelova (2001), 451.

näiden vähemmistöjen kohtelusta, vaikka niiden vaikeudet ovat vähäisiä verrattuna siihen, miten Venäjä itse kohtelee suomensukuisia vähemmistöjään Marin tasavallassa. Muun muassa marien oikeutta omakieliseen opetukseen on vähennetty, venäläinen miliisi pahoinpitelee heidän johtajiaan sekä kieltää heiltä matkustamisen ulkomaille.⁵⁶² Baltian maissa asuvilla venäläisillä on myös edelleen mahdollisuus muuttaa asumaan Venäjälle. Sen paremmin oppikirjoissa kuin mediassakaan ei ole esiintynyt tietoja mahdollisesta halusta tähän. Fortunatovin mukaan Venäjällä on useita vaihtoehtoja: modernisaation jatkaminen, suuntautuminen länteen amerikkalaiseen tyyliin, uuskommunismi, neosovjetismi, uussosialismi tai venäläiskansallisen kapitalismin muotoileminen. Ei ole mahdollista ”työkennellä venäläiseen tapaan ja elää ruotsalaiseen tapaan.”⁵⁶³ (!) Pietarilainen professori on tässä kiteyttänyt kansansa ongelman niin täsmällisesti, että tuskin kukaan, semmin­kään ulkomaalainen, pystyisi parempaan.

Venäjän ja entisten Euroopan sosialististen maiden suhteet eivät ole Bezborodovin mielestä kehittyneet hyvin. Useimmat niistä ovat valinneet läntisen kurssin. (Mikä ei ole?) Perustelujen ymmärtäminen on yksinkertaista: läntisen ja itäisen Euroopan yhteinen kulttuuritraditio, länsimaiden aktiivisuus saada aiemmat sosialistimaat NATO:n jäseniksi, ja asianomaisten maiden ”allerginen reaktio” Venäjän kanssa harjoitettavaa yhteistyötä kohtaan. Venäjän hallitus ja parlamentti hermostuivat, kun NATO laajeni maan rajoille. Sitä paitsi muutenkin Venäjän geopoliittinen asema on epämukava: idässä voimakkaat Japani ja Kiina, lännessä toipunut, ”arvaamaton” Saksa sekä voimistuva Euroopan Unioni. On helppo havaita, että Venäjän politiikkaa hallitsee vuosisadasta toiseen turvallisuuden ylläpitäminen. Maa onkin nykyisin Euroopan Neuvoston ja Kansainvälisen valuuttarahaston jäsen sekä NATO:n rauhankumppani. Venäläiselle itsetunnolle on tärkeää, että maa otetaan huomioon kansainvälisessä yhteistyössä.⁵⁶⁴ Saksan nimeäminen oppikirjassa ”arvaamattomaksi” muistuttaa menneisyyden haamujen manaamista, kun samaan aikaan Venäjä rakentaa Itämereen yhteistä kaasuputkea Saksaan kummankaan kysymättä välissä olevilta pieniltä naapureilta mitään.

Viime vuosina historiankirjat ovat alkaneet jälleen painottaa voimakkaammin Venäjän roolia kansainvälisessä politiikassa. Se on käynyt NATO:n kanssa vuodesta 1997 neuvotteluja, jotka venäläisen katsannon mukaan muodostavat Euroopan turvallisuuden keskeisen elementin. Samoin Venäjä seuraa tarkoin Kiinan, Intian, Japanin ja Lähi-idän tapahtumia.⁵⁶⁵ Rikkaimpien teollisuusmaiden järjestö G-7 otti 1990-luvun lopulla Venäjän jäsenekseen, jolloin muodostui G-8. Tuossa vaiheessa tapahtumaa voi pitää lähinnä G-7:n kohteliaana eleenä, koska Venäjän kansantuote oli pienempi kuin Sveitsin. Tarkoitus kuitenkin täyttyi: Venäjä suhtautui sen jälkeen aiempaa kohteliaammin ulkopoliitikassaan muihin suuriin jäsenmaihiin. Energian hinnan nousun myötä Venäjän kansantuote on sittemmin kasvanut ratkaisevasti.

⁵⁶² mm. Helsingin Sanomat 2006. Huvittavin yksityiskohta oli venäläinen kertomus ”Finno-ugrien salaliitosta, joka aikoo kaapata Komin tasavallan öljyvarat itselleen”. (Kalle Schönberg: ”Mari-Elin presidentti...” *Turun S.* 28.2.2006). Myös presidentin neuvonantaja Vladislav Surkov toisti tämän Jedinaja Rossijan puoluekokouksessa 7.2.2006.

⁵⁶³ Fortunatov (1998), 336.

⁵⁶⁴ Bezborodov (2001), 405–406, Tugusova–Skorospelova (2001), 451–452.

⁵⁶⁵ Šumilov–Rjabikin (2000), 441–450, Štšagin–Lubkov (2004), 413–414, Zagladin et al (2007), 447–457.

11. Eurooppa-käsityksen muuttuminen

Kahtiajakautuneessa maanosassa Neuvostoliitto käytti sosialistisista maista termiä ”meidän Eurooppamme” ja kapitalistisista ”heidän Eurooppansa”. Uusi Venäjä jakaa muut valtiot ”lähiulkomaihin”, joiden asioihin Venäjällä on oikeus puuttua, ja ”kaukaisempiin ulkomaihin”, joiden asioihin ei tarvitse puuttua. Yhteistä vanhalle ja uudelle ajattelulle on voimakas sitoutuminen Eurooppaan siitä huolimatta, että voimakkaasti eurooppalaiseen ajatteluun vaikuttaneet Ranskan suuren vallankumouksen ideat eivät koskaan ole tulleet Venäjällä vallitseviksi. Leninin ajattelu elää siinä muodossa, että edelleen katsotaan eurooppalaisen elämäntavan tuovan impulsseja ja edistystä Keski-Aasiaan.

Isovenäläinen ajattelu tuli esiin jokaisessa Neuvostoliiton aikana kirjoitetussa tekstissä 1950-luvulta 1980-luvulle, vaikka sitä esiteltiin ”veljellisenä sosialistisena apuna”. Tuohon aikaan vallitsi Yhdysvaltain ja Neuvostoliiton välillä kauhun tasapaino. Venäjän federaatio yrittää jälleen 2000-luvulla palauttaa painoarvoaan erityisesti keskittämällä valtaa Kremliin ja presidentille. Historiassa on esimerkkejä asian hankaluudesta asemansa jo menettäneille suurvalloille, kuten Britannia, Espanja, Puola-Liettua ja Unkari. Venäjä ei kuitenkaan halua turvata aseisiin, vaan yhteistyöhön, mikä on rohkaisevaa.

Neuvostoliiton ja Venäjän oppikirjoissa tulee esiin turvallisuuspoliittinen ajattelu. Uudet kirjat eivät kuitenkaan pidä Venäjän saavuttamia rajoja ja poliittisia päämääriä ”ikuisiksi ajoiksi” määrättyinä kuten neuvostoaikaiset. Vihan ja katkeruuden ylläpito länsieurooppalaisia naapureita kohtaan on myös uuden Venäjän aikana kadonnut kirjoista kokonaan. Neuvostotekstit esittelivät EEC:n ja EFTA:n perustamisen, mutta virallisen propagandan mukaan ne olivat pelkästään imperialistien ja taantumusvoimien keinoja vaikutusvaltansa laajentamiseksi ja talouden militarisoimiseksi. 10–11 –vuotiaan oppilaan ei ollut – eikä ole – mahdollista ymmärtää täydellisesti sellaisia termejä kuin ”riisto”, ”taistelu kapitalisteja vastaan”, ”sorto” tai ”luokkataistelu”. Pidän tärkeänä eurooppalaisten kansojen esittelemistä venäläisille koululaisille samanlaisina ihmisinä kuin he itse ovat. Samoin on hyvä esitellä eri poliittisia puolueita ja erilaisia ideologisia pyrkimyksiä. Valitettavaa sen sijaan on, että kirjoissa heti järjestelmän romahdettua esiintyneitä kriittisiä kysymyksiä on myöhemmin selvästi vähennetty. Ne pohjautuivat rationaaliseen ajatteluun eivätkä antaneet valmiita vastauksia. Tässä suhteessa juuri voimistunut kansallinen ajattelu näyttää jälleen lähenevän neuvostoaajan opetusta. Suomen ulkoministeri Erkki Tuomioja ehdottikin vuonna 2006 venäläisten opiskelijoiden kutsumista Suomeen ja koko EU:hun, ja EU:n arvojen ja työmoraalin ”salakuljettamista” heidän mukanaan Venäjälle. Koska nykyajan uusinta historiaa opetetaan vain 10.–11.-luokilla, joita suuri osa oppilaista ei suorita, muita maita koskeva kuva saattaa jäädä kapeaksi. Taloudellisesta yhteistyöstä aiheutuva materiaallinen hyöty on joka tapauksessa jokaisen helpompi ymmärtää kuin huomattavaa pitkäjänteisyyttä edellyttävä yhteistyö rauhan säilyttämiseksi.

Yhdysvalloissa jaetaan Euroopan maat ”vanhoihin” ja ”uusiin”. Käytännössä tämä merkitsee sitä, että Neuvostoliiton vallasta vapautuneet ”uudet” valtiot ovat halukkaampia osallistumaan USA:n johtamiin sotilasoperaatioihin Afganistanissa ja Irakissa ja sijoittamaan ohjustukikohtia omalle maaperälleen kuin ”vanhat” eurooppalaiset maat. Venäjän suhtautuminen on pitkälle käänteinen: se arvostelee voimakkaasti ”uusia” kuten Puolaa ja pyrkii tekemään sopimuksia ”vanhojen” kuten Ranskan ja Saksan kanssa. Tämä asenne on tosin ulottunut oppikirjoihin vasta vähäiseltä osin. Rauhantutkija Robert Kaganin mukaan EU pyrkii rakentamaan valtansa 2000-luvun lakien ja instituutioiden pohjalle, kun taas Venäjä käyttäytyy kuin 1800-luvun suurvalta. Läntisen Euroopan painajaiset ovat peräisin

1930-luvulta, mutta Venäjän 1990-luvulta. Hetken järjestelmä näytti toimivan: useat itäiset valtiot olivat siirtymässä läntiselle uralle ja Euroopan ”vapaaehtoiseen imperiumiin” 1990-luvulla. 2000-luvun puolella EU on jatkanut kansallisvaltion aseman ja vallan vähentämistä, mutta Venäjä pyrkii puolestaan niiden säilyttämiseen.⁵⁶⁶ Oppikirjojen materiaalin perusteella ei voi kuitenkaan toistaiseksi tehdä pitkälle meneviä johtopäätöksiä.

Opettajanoppaat ja ammattilehdet näyttävät edelleen lähtevän siitä, että Venäjän oma historianopetus on kaiken mitta. Erittäin harvoin vertaillaan eri maiden koulujen oppisisältöjä ja opetuksen tuloksia. Venäjällä järjestetään edelleen koululaisille ja opiskelijoille tarkoitettuja kansainvälisiä ”olympialaisia” myös historian alalta, mutta edellytyksenä on aina melko hyvä venäjän kielen taito. Vaikka oppikirjat eivät tätä korostakaan, vuosina 1995 ja 2004 tapahtunut Euroopan Unionin laajeneminen on tuonut EU:n Venäjän rajanaapuriksi ja suurimmaksi kauppakumppaniksi. Venäläisten kielitaidon laajeneminen on positiivista myös opetusalan kehittämisen ja yhteisen historiakuvan etsimisen mahdollisuuksien laajentamisen kannalta.

---

⁵⁶⁶ Carnegien kansainvälisen rauhan tutkimussäätiön tutkija Robert Kagan: ”Stuck in the 19th Century”, *The Moscow Times* 8.2.2008.

III

NEUVOSTOLIITON

JA VENÄJÄN

OMINAISPIIRTEITÄ

9. Oppikirjojen demokratiakäsitys

1. Demokratian määritelmä

Suhtautuminen demokratiaan erotti länsimaat ja Neuvostoliiton hyvin selvästi toisistaan. Tämä ero ulottui koko koululaitoksen oppimateriaaleihin asti. Olen käyttänyt käsitettä ”demokratia” läntisessä Euroopassa useimmiten hyväksytyyn liberaalin parlamentarismiin hengessä. Siinä äänioikeutetut kansalaiset valitsevat keskuudestaan edustajat lakiasäättävään elimeen, jolle toimeenpanovaltaa käyttävä hallitus on vastuussa. Valinta tapahtuu useimmiten vapaaehtoisesti ryhmittyneiden puolueiden asettamien ehdokkaiden keskuudesta. Vaikka perustuslaki ei tunne puolueita monessakaan maassa, mikään diktatorinen taho ei saa määrätä ehdokkaiden asettamisesta tai pyrkiä vaikuttamaan vaalien tulokseen painostamalla. Länsimaiseen käsitykseen kuuluu myös riippumaton tuomiovalta, kansalaisen oikeusturva, sanan ja yhdistymisen vapaus, puolueista riippumaton media sekä siviilipäättäjien määräysvallassa oleva armeija. On muistettava, että marxilais-leniniläisen mallin mukaan luonnonlain kaltainen historiakäsitys oli ainoa hyväksytty. Siihen sisältyi ajatus, jonka mukaan demokratia on mahdollinen vain sosialistisen järjestelmän oloissa. Läntisestä näkökulmasta tarkasteltuna demokratia ei siis Neuvostoliitossa muodostanut järin suurta lukua. Saksalainen historioitsija Manfred Hildermeier erottaa selvästi, millainen oli vallankäytön, talouden ja sosiaalisen alueen rakenteiden perustava muutos lokaan vallankumousta seuranneiden kuuden kuukauden kuluessa. Epämättömästi heikko demokratia, joka oli seurausta hallitsevan luokan puuttumisesta, hävisi kuten monipuoluejärjestelmäkin. Suoran proletariaatin demokratian ihanne ja instituutiot hävitettiin kansalaissodan aikana. Leninin ja Trotskin mielestä neuvostot eivät olleet riittävän kypsiä täyttämään vaativaa tehtäväänsä. Tätä perustetta käyttäen lainsäädäntö- ja hallintovalta keskitettiin kansankomissaarien käsiin. Todellista valtaa pitivät käsissään Tšeka (poliittinen poliisi), huoltodiktatuuri ja armeija.⁵⁶⁷ Jäämiä tästä järjestelmästä voidaan nähdä myöhemminkin, erityisesti Neuvostoliitolle voitollisen Toisen maailmansodan jälkeisenä aikana.

Stalinin kaudella poliittisen vallan ja valtionhallinnon rakenne muuttui Hildermeierin mukaan dualistiseksi: julkisivu oli demokraattinen, mutta struktuuri todellisuudessa autokraattinen. Kun puolueen diktatuurista tuli aiempaa häikäilemättömämpi, puolue yksin kykeni edustamaan kansan tarpeita, ja vain sen osallistuminen valtion hallintoon takasi todellisen demokratian.⁵⁶⁸ Bolševikkien luoma vallankumouksellisen etujoukon käsite jäi neuvostovaltiossa pysyväksi ja heidän edustajansa takasivat kaikilla yhteiskunnan tasoilla yhden puolueen ehdottoman vallan. Vähitellen NKP (ven. *KPSS*) muotoutui osaksi Neuvostoliiton valtiokoneistoa. Toisen maailmansodan aikana ja edelleen Stalinin kuolemaan saakka diktatuuri säilyi koskemattomana. Vähäinen liennytytys tapahtui Hruštšovin suojasään aikana, jolloin mainittiin käsitteet ”puolueen sisäinen demokratia” ja ”kollektiivinen johto”.⁵⁶⁹ Mutta vuonna 1964 Hruštšov erotettiin ja Brežnev valittiin uudeksi pääsihteeriksi. Vähitellen keskusjohdon torjuessa muutokset puolue ja koko kansakunta jäähmettyivät pysähtyneisyyteen aina vuoteen 1985 ja Gorbatsšovin perestroikaan asti. Prosessi oli kuitenkin myöhässä: ei pelkästään kasvava kansainvälinen informaatio, vaan valtion legitimitietin katoaminen aiheutti koko kommunistisen imperiumin romahduksen. Tarkastelen tässä

⁵⁶⁷ Hildermeier (1998), 17, 154.

⁵⁶⁸ ibidem 435–437, kts. myös Volkogonov (1998), 83–180.

⁵⁶⁹ ibidem 763, kts. myös Volkogonov (1998), 201–209.

luvussa, miten demokratian käsite esitettiin historian oppikirjoissa neuvostoaikana, ja miten Venäjän federaation vallanpitäjät ovat sitä muuttaneet.

2. Neuvostoaajan demokratiamalli

Marxilais-leniniläisen näkemyksen lopullisena tavoitteena horisontissa siinsi kommunismi, jota ei kuitenkaan missään ollut tavoitettu. Antiikin Kreikkaa, erityisesti Ateenan kaupunkivaltiota, ei tuotu esille demokratian todellisena syntymäseutuna, jossa vapaat miehet koontuivat *agoralle*, torille, päättämään asioista. Huomio kohdistettiin kreikkalaisten sankarilliseen taisteluun persialaisia vastaan. Tärkeimpänä 1960-luvun metodiopas suositteli kaikille oppikirjantekijöille Ateenassa esiintyneen ankaran orjatyön, orjakaupan ja yläluokan proletariaattia kohtaan harjoittaman sorron esittelyä. Äänestämisestä tai vaaleista kirjoitettiin tuskin ollenkaan. Sinänsä paljastavaa on, että oppikirjat, kuten Kimin vuodelta 1980, eivät oikeastaan väittäneet Neuvostoliitossa olevankaan yleistä demokratiaa, vaan tiukasti Kommunistisen puolueen johtamaa sosialistista demokratiaa. Tavoitteena oleva kommunismi ei niiden mukaan ollut ainoastaan materiaalistien hyödykkeiden runsautta, vaan myös täydellistä henkisen elämän rikkautta.⁵⁷⁰ Pitkällinen venäläinen kirjoitustraditio korostaa johtavaa asemaa kuten Moskovan nousua ruhtinaskuntien johtoon tai livana Julman yksinvallan saavuttamista 1500-luvulla.

Perestroikan päästyä vauhtiin 1985 sanasto säilyi edelleen entisenkaltaisena. Toista maailmansotaa seurannut ajanjakso kulki nimellä ”Maailmanlaajuisen sosialistisen järjestelmän rakentaminen ja kehittäminen, kapitalismin yleisen kriisin syveneminen, imperialistisen ja kolonialistisen järjestelmän heikkeneminen ja romahdus, kansojen taistelu imperialismia vastaan sekä rauhan, kansallisen itsenäisyyden, sosiaalisen edistyksen, demokratian ja sosialismin puolesta”.⁵⁷¹ Tässä leniniläisen mallin mukaan muotoilussa esimerkissä ei ollut tilaa historian lakien epäilylle. Luettelon järjestys sisältää myös marxilais-leniniläisen ajattelun: demokratia ei suinkaan ollut tärkein painotettava asia, eikä se missään tapauksessa ollut mahdollinen porvarillisessa valtiossa.

Maailmansodan aikaisen tilanteen kuva ilmensi fasistihyökkääjän näkemistä pelkästään monien Euroopan ja Aasian maiden miehittäjänä sekä kansallisen itsenäisyyden, demokraattisten oikeuksien ja vapauden tuhoajana. Furajevin mukaan fasistit pakottivat ihmiset työskentelemään orjina tehtaissa ja linnoituksen kaltaisissa kylissä, ja suunnittelivat kansanmurhaa useissa maissa. Riistävä luokka oli sitonut kohtalonsa fasismiin ja painosti työväestöä kunnes tämä yhdisti voimansa kommunistien johdolla ja yhdessä neuvostosotilaiden kanssa voitti fasistit.⁵⁷² Tämän kirjan ilmestymisestä on vain runsaat 20 vuotta, mutta historiankirjojen antama kuva on täydellisen erilainen nykyisin.

Furajev esitti kansandemokratian ainoana oikeana demokratian muotona. Kyseessä ei useimmissa Itä- ja Keski-Euroopan maissa ollut kuitenkaan proletariaatin diktatuuri. Pien- ja keskiporvaristo piti asemansa taloudellisessa ja poliittisessa elämässä. Mutta luokaluonteensa vuoksi kansandemokratia pysyi vallankumouksellisen-demokraattisena proletariaatin ja talonpoikien diktatuurina suurimmassa osassa näitä maita.⁵⁷³ Tällainen kielenkäyttö vaikuttaa nykyisin pelkältä kommunistiselta jargonilta. Neuvostoliitossa kaikki paitsi

⁵⁷⁰ Vagin (1968), 341–364, Kim (1980), 236, 248.

⁵⁷¹ Furajev et al (1985) 43.

⁵⁷² *ibidem*, 44.

⁵⁷³ *ibidem*, 45.

virallinen informaatio oli luonnollisesti sensuroitu. Tämä oli myös helpompaa kuin nykyisin sen vuoksi, että vieraita kieliä osaavia oli hyvin niukasti. Metodologi Vaginin mukaan erilaisilla oppilailta oli 1960-luvulla erilaisia intressejä, kuten matematiikka, fysiikka, maantiede, kirjallisuus tai darwinismi.⁵⁷⁴ Huomionarvoista on tässä myös historian kannalta, että kiinnostusta vieraisiin kieliin tai mainintaa siitä, että joku venäläinen osaisi muuta kuin venäjää, en ole löytänyt koko materiaalistani. Positiivisena nähtiin monessa yhteydessä se, että pienten neuvostokansojen jäsenet oppivat venäjää, mutta venäläisen ei ollut tämän perusteella mitenkään tarpeellista oppia vaikkapa turkmeenin kieltä. Tulkitsen erityisesti suhtautumisen suuriin kieliin seuraavasti: Jos oppilas olisi oppinut suuria maailmankieliä, hän olisi joutunut vaaraan nähdä kritiikkiä neuvostonäkemyistä kohtaan tai peräti ymmärtää, että muitakin demokratiamalleja on olemassa. Sitä järjestelmä ei voinut hyväksyä.

Pietarin Herzenin yliopiston professori Fortunatov selittää demokratian puutteen vuoden 1917 helmikuun vallankumouksen seuraukseksi. Vallan ottaneella Kerenskin hallituksella oli mahdollisuus näyttää valtiomiestaitonsa. Myös Venäjän kansalla oli tuossa vaiheessa laaja poliittinen vapaus tehdä omat valintansa, päättää kohtalostaan, omasta "rististään". Mutta he menettivät sen lokakuun vallankumouksessa, kun kaikkea muuta kuin herkkätuntoiset bolševikit nousivat valtaan. Nämä sanelivat ensimmäisen perustuslakinsa jo heinäkuussa 1918. Sen mukaan Venäjä on vapaa, työtätekevien kansalaisten hallitsema sosialistinen yhteiskunta, joka takaa jokaiselle puheen ja mielipiteen vapauden useiden muiden vapauksien ohella. Mutta viimeistään kansalaissodan loppuun mennessä vuonna 1922 ei esiintynyt yhtään länsimaistyyppistä mainintaa tästä. Bolševikit istuivat tukevasti satulassa. Samalla tavoin Hromova toteaa, miksi Venäjällä ei toteutunut teoreettinen demokraattisen kehityksen vaihtoehto vuoden 1917 vallankumouksen jälkeen. Totalitaarinen esivalta päihitti maan heikon demokratiaperinteen, bolševikkipuolueen totalitaarinen luonne monopolisoi vallan, "voitokkaan kansan" poliittinen kulttuuri oli heikosti kehittynyt ja lisäksi puolueen sisällä taisteltiin johtopaikasta.⁵⁷⁵ Nopean muutoksen takana voi nähdä talouselämän kehityksen: Koska Venäjälle ei ollut ehtinyt muodostua teollistumisen myötä itsenäistä yrittäjäporvaristoa, länsieurooppalaisen mallinen keskiluokka ei kyennyt vastustamaan määrätietoisia, massojen johtoon nousseita bolševikkeja.

Useita perinteisiä bolševikkien ilmaisuja tuli esiin Furajevin tekstissä: "kapitalismin syvenevä kriisi", "taistelu rauhan puolesta" sekä "kommunistien ja työväenpuolueiden taistelu revisionismia, dogmatismia ja lahkoja vastaan". Mutta selittämättä jää demokratian olennainen luonne sellaisena kuin liberaalis-länsimainen ajatustapa sen ymmärtää kreikkalaisen perinteensä perusteella. Sosialististen maiden yhteistyölle avautui lukuisia mahdollisuuksia, jotka auttoivat välttämään kansainvälisiä kriisejä, kasvattamaan taloutta ja toimimaan todellisen humanistisen yhteiskunnan, vapautetun työn sekä alkuperäisen demokratian korkeampina eliminä. Vain kuusi vuotta ennen Neuvostoliiton täydellistä romahdusta Furajev kirjoitti monta sivua sosialistisen vallankumouksen mahdollisuudesta useissa kapitalistisissa maissa. Hänen mielestään oli toiminnassa massiivinen demokraattinen liike kaikkivaltiaita monopoleja, diktatorisia hallituksia ja fasismia vastaan. Sama liike vartioi työläisten demokraattisia oikeuksia ja taisteli rauhan puolesta imperialistien hyökkäyksiä ja globaalin ydinsodan uhkaa vastaan.⁵⁷⁶ Voimme nyt pitää tekstiä absurdina, mutta on muistettava, että kirjoittamishetkellä näiden sanojen takana oleva supervallan järjestelmä oli voimantäyteinen ja piti joukkojaan tai sotilasneuvonantajiaan monissa Aasian ja Afrikan

⁵⁷⁴ Vagin (1968), 16–20.

⁵⁷⁵ Fortunatov (1998), 243–257, Hromova: "Opfer und Täter..." teoksessa de Keghel–Maier (1999), 134 kts. myös Volkogonov (1968), 68–82.

⁵⁷⁶ Furajev et al (1985) 277–278.

maissa. Samoin se miehitti parhaillaan Afganistania ”antaakseen venäläisille sotilaille myöhemmin tilaisuuden pestä saappaansa lämpimässä Intian valtameressä”, kuten Vladimir Žirinovski asian ilmaisi.

3. Kirjoittamisen muutos Neuvostoliitosta uuteen Venäjään

Ellei demokratiakäsitystä koskevaa ajattelun muutosta olisi tapahtunut, ei olisi ollut mahdollista kirjoittaa esim. ”tsaarin Venäjän uudistamisen liberaaleista vaihtoehdoista 1905”, kuten kirjoittajat tekivät Žuravljojin johdolla julkaistussa oppikirjassa ”*Politišeskaja istorija Rossii*”. Kun neuvostoajan historiankirjoituksessa kaikki muut kuin bolševikit kuvattiin taantumuksellisina voimina, tämä kirja kertoo *Kadeteista* (perustuslaillis-demokraatit), *Lokakuulaisista* ja *Edistyksellisistä* uudella tavalla. Tekstin mukaan he vaativat perustuslaillista ja parlamentaarista hallintoa sekä vallan jakoa lainsäädäntöön, toimeenpanoon ja tuomiovaltaan.⁵⁷⁷ Voimme havaita, kuinka Montesquieun vallanjako-oppi saapui – ainakin teoriana – mainittujen puolueiden tuomana Venäjälle 120 vuotta Ranskan suuren vallankumouksen jälkeen 1900-luvun alussa. Mutta bolševikit tukahduttivat nämä ajatukset pian lokakuun vallankumouksen tapahduttua. Marraskuussa 1917 porvarilliset puolueet keräsivät tuskin 1/7 kaikista äänistä ensimmäisissä väliaikaisen hallituksen toimeenpanemissa vaaleissa. Sen jälkeen bolševikkien oli helppo takavarikoida viljelysmaa, kansallistia liikepankit, ottaa teollisuus valtion haltuun ja pystyttää toistaiseksi tarkoitettu diktatuuri. Žuravljov kutsuu juuri tätä vaihetta ”Demokraattisen vaihtoehdon romahdukseksi”.⁵⁷⁸ Tunnettua on, että tuossa vaiheessa Venäjällä, ulkomaista puhumattakaan, ei yleisesti uskottu bolševikkien kykenevän pitämään valtaa hallussaan.

Demokratiasta ei voi puhua Stalinin aikana 1920-luvulta hänen kuolemaansa 1953. Syvin taantumus oli Suuri terrori vuosina 1936–38. Siihen kuuluivat näytösoikeudenkäynnit, kiristetyt tunnustukset, ”kansanvihollisten” tuomitseminen ja ”karkotukset ilman kirjeenvaihtooikeutta”. Viimeksi mainittu merkitsi kuolemantuomiota, teloitusta niskalaukauksella. Parin vuoden aikana 1,4 miljoonaa ihmistä pidätettiin ja 680 000 ammuttiin. Tämä puolueen ja armeijan puhdistaminen toi valtaan intomielisiä nuoria, kuten Brežnevin, Suslovin, Ustinovin, Gromykon ja monta muuta, jotka sitten johtivat Neuvostoliittoa aina 1980-luvulle asti.⁵⁷⁹ Nämä silloiset nuoret tunsivat hyvin tavan hallita väkivaltaa käyttämällä. Heidän aikanaan menettely kuitenkin väheni: Miljoonia poliittisia vankeja vapautui pakkotyöleireistä jo 1954, vaikka toisinajattelijoita suljettiinkin mielisairaaloihin 1980-luvulle asti.

Uudet oppikirjat kuvaavat sellaisia käsitteitä kuten totalitarismi, joista ei neuvostoaikana – siis totalitaarisessa järjestelmässä eletessä – voinut olla puhuttakaan. Tutkija Galina Klokova antaa tunnustuksen tekijöille siitä, että nyt kirjoissa mainitaan useita historian henkilöitä, jotka oli aiemmin poistettu niistä, ja joista nyt on saatavilla seikkaperäisiä dokumentteja. Stalinistisen valtiokoneiston edessä kaikki yhteiskunnan jäsenet olivat suojattomia. Sen käsikassarana toimivat Tšeka, NKVD, OGPU ja KGB, joiden osa laittomuuden ja terrorin toteuttajina tulee selvästi esiin. Useimmat kirjoittajat korostavat, että Venäjän kansa ei osoittanut isänmaallisia tuntemuksiaan vain sodan tai jälleenrakennuksen aikana, vaan myös taistelussa terroria, henkilökulttia, gulageja ja muita samanlaisia ilmiöitä vastaan. Sen sijaan virallisen propagandan 1920–50 –luvulla yleiseen tietoisuuteen luomaan viholliskuvan rooliin ei anneta selitystä. Kirjat eivät esitä lainkaan dokumentteja pelon ja

⁵⁷⁷ Žuravljov et al. (1998), 302–303, kts. myös Volkogonov (1998), 5–30.

⁵⁷⁸ Žuravljov et al. (1998), 419–421.

⁵⁷⁹ Žuravljov et al. (1998), 530–533.

epäoikeudenmukaisuuden yhteiskunnasta tai Neuvostoliiton eri kansojen painostamisesta.⁵⁸⁰ On todettava taistelun terroria vastaan erityisesti suuren puhdistuksen aikana 30-luvulla olleen hengenvaarallista, joten todisteita on vaikea löytää. Isänmaallisuus esiintyy uusissa kirjoissa kommunismin vastakohtana – kuten monissa länsimaissa tapahtui pysyvästi.

Venäläiset ovat myös itse kyenneet avoimesti osoittamaan, että sosialistinen ihanne muodostui välineeksi ja manipulaatioinstrumentiksi kamppailussa vallasta. Se oli valepuku, jossa piileksivät hallinto-oppia tuntemattomat harrastelijat. Valtion johtamisesta tuli pelkkää periaatteetonta valtataistelua, jonka harrastelijat voittivat. 1930-luvulle tultaessa valtion omaisuuteen tukeutuva byrokraatia oli saavuttanut herruuden, joka keskitti vallan muodot omiin käsiinsä ja toimi jatkuvan terrorin sekä Stalinin henkilökultin ilmapiirissä erittäin menestyksellisesti. Ajan hengestä kertoo OGPU/NKVD:n johtajan ja Suuren terrorin toimeenpanijan, Jagodan sijaisen, entisen rikollisen Zakovskijn lausunto, jonka mukaan hän olisi kyennyt pakottamaan itsensä Marxin tunnustamaan työskennelleensä Bismarckin hyväksi.⁵⁸¹ Totuudella ei siis terrorin oloissa ollut mitään merkitystä. Kukaan ei voinut olla varma henkensä säilymisestä, vaikka olisi herkeämättä työskennellyt kaikkien puolueen ohjeiden mukaan. Vaikka tässä mainittu Zakovskijn lause ei ole sellaisenaan tullut painetuksi oppikirjoihin, tulkitseen, että suuren terrorin tapahtumien julkistaminen on vaikuttanut sananvapautta lisäävästi myös useimpiin oppikirjantekijöihin.

Nomenklatuuran, eli puolueen vastuullisten, etuoikeutettujen työntekijöiden luokan synty 1920–30 –luvuilla johti siihen, että bolševikit miehittivät kaikki valtion tärkeimmät virat. Jo ennen toista maailmansotaa NKP:n jättiläismäinen virkakoneisto (yli neljä miljoonaa henkeä) tuli Klokovan mukaan Stalinin ja hänen lähipiirinsä tueksi. Vastavallankumouksen torjumiseen tarkoitettua väkivallasta tuli valtakoneiston itseoikeutettu ja arkipäiväinen väline. Yli 300 000 kulakkitaloutta tuhottiin. Tästä seurasi nälänhätä, jossa puolestaan menehtyi yli viisi miljoonaa ihmistä. Vuosina 1937–38 vietiin gulagiin tai ammuttiin yli kolme miljoonaa, ja vuonna 1939 leireissä oli lähes kahdeksan miljoonaa ihmistä. ”Isänmaanpeturuudesta” tuomittiin ammuttavaksi. Terrorista muodostui taloudellisten ja sosiaalisten tehtävien ratkaisu.⁵⁸² Neuvostovaltion infrastruktuuria kuten Stalinin kanavaa Äänisen ja Vienanmeren välille rakensivat leirien vangit, joita menehtyi näissä töissä sadoin tuhansin kylmään ja nälkään.

Muissa kirjoissa ei ole mainittu tämänkaltaisia lukuja koskien terrorin roolia ”socialismin rakentamisessa”. Klokovan mielestä ne selostavat ylimalkaisesti myös Stalinin henkilökulttia ja painostusta. Valtion, puolueen ja yhteiskunnan organisaatiot osoittautuivat kykenemättömiksi puolustamaan neuvostoihmisten intressejä. Tekijät pitävät 30-luvun näytös-oikeudenkäyntejä vain poikkeamina normista viittaamatta siihen, että mainitut ”normit” eivät olleet olleet käytössä neuvostoyhteiskunnassa enää vuosikausiin. ”Perusihmisoikeuksien loukkaus” ja ”perusoikeusnormien loukkaus”, ”Stalinin vastustaminen” ja ”puolueoppositio” on selostettu lyhyesti ja epätäydellisesti.⁵⁸³ Venäläinen tutkija vaatii siis vielä ankarampaa kritiikkiä kuin 1990-luvun aikana oppikirjat olivat neuvostojärjestelmän pimeisiin kohtiin suunnanneet.

⁵⁸⁰ Klokova: ”Die Darstellung...” teoksessa Nolte (2005), 87–88.

⁵⁸¹ Kaplan: ”Die Überwindung...” teoksessa de Keghel–Maier (1999), 121–123.

⁵⁸² Klokova: ”Die Darstellung...” teoksessa Nolte (2005), 90–91.

⁵⁸³ ibidem 91–92.

Kun Neuvostoliitto voitti Natsi-Saksan ”Suuressa isänmaallisessa sodassa”, se sai menettämänsä kansainvälisen auktoriteetin takaisin monin kerroin. Mutta maan sisällä sota vahvisti totalitaarista diktatuuria ja sen konservatiivista poliittista ja taloudellista järjestystä. Stalin-kultti saavutti valtavat mittasuhteet ja palautti mieleen Katariina Suuren sanat Suurovosta: ”Voittajia ei tuomita.” Sodan ajan hallintomallit jäivät pysyviksi, kuten hallinnolliset määräykset, *prikaasit*, komentaminen eikä johtaminen, toisinajattelun kieltäminen, luottamus maan resurssien riittämiseen ikuisesti sekä usko kykyyn ratkaista uudet ohjelmat vanhoilla, käytetyillä metodeilla.⁵⁸⁴ Ystävyyttä Natsi-Saksan kanssa 1939–41 ei silti vieläkään tuoda esiin edes Pietarin Petrogradin saarella Venäjän poliittisen historian museossa tai Leningradin piiritysmuseossa, joihin koko *oblastin* (alueen) useimmat koululuokat vie-dään tutustumaan.

Hruštšovin aika merkitsi avaruuden valloitusta ja sosialistisen leirin laajentamista. Samalla myös maan suhteellinen demokratia ja sananvapaus kasvoivat. Esimerkkinä on julkaistu Solženitsynin kirja ”Päivä Ivan Denisovitsin elämässä”. Voidaan myös päätellä, että syrjäytettyään Hruštšovin Brežnevin, Kosyginin ja Podgornynin troikka käänsi valtion kurssia jälleen takaisin totalitaariseen suuntaan. Hruštšovista ei ole mainittu sanaakaan Brežnevin muistelmissa tai puheissa, mikä jälleen kerran muodostaa valkoisen läikän neuvostohistoriassa. Tuona aikana ohjauspyörää hoitaneet pelkäsivät voimakkaasti modernisaatiota, koska jokainen muutoslake olisi saattanut vahingoittaa heidän asemaansa. Siksi he halusivat estää muutoksen aina kun se oli mahdollista. Kuitenkin kommunististen ihanteiden pyhittäminen alkoi vähetä juuri Hruštšovin aikana, eikä sen jälkeen ollut keinoa muuttaa kehityksen suuntaa.⁵⁸⁵ Kansalaisen todellisuus erkani entistä kauemmas johtajien todellisuudesta.

Brežnevin aikana demokratia Žuravljovin mukaan väheni. NKP:n päätökset ohittivat säännöllisesti lakien määräykset. Tällainen kehitys eristi eliitin kansasta, ja siksi kokonainen sukupolvi kasvoi pysyvän tavarapulan oloissa. Vuonna 1977, 60 vuotta vallankumouksen jälkeen, puolueen ja valtion toimeenpanevat elimet hallitsivat tavallisia kansalaisia, oikeusistumia ja lainsäädäntöä. *Nomenklatuuralla* oli etuoikeus johtaa koko sosialistista yhteiskuntaa. Musta pörssi kasvoi ennennäkemättömästi: jo 1980-luvun alussa 45 % talojen kunnossapidosta, 40 % autokorjaamoista ja 30 % kodinkoneliikkeistä oli laittomissa käsissä.⁵⁸⁶ Voidaan luonnollisesti kysyä, onko mikään muuttunut, kun presidentti Putinin aikana valta on keskitetty Kremliin esimerkiksi määräämällä maan seitsemälle alueelle presidentin käskynhaltijat komentamaan kuvernöörejä. Samoin Transparency Internationalin mukaan korruptio on Venäjällä pelkästään lisääntynyt.

4. Perestroika

Venäjän kielen sana ”*perestroika*” merkitsee ’uudelleen rakentamista’. Tämä oli Gorbatšovin iskusana hänen tullessaan puoluejohtajaksi 1985. Hän ajatteli omien sanojensa mukaan silloin, että olisi mahdollista uudistaa Neuvostoliitto sosialistisena. Kun uudistukset eivät lähteneet käyntiin, oppikirjakin syytti ”jarrutusmekanismia”, jonka aiheuttivat konservatiiviset kaaderit puolueorganisaation eri tasoilla.⁵⁸⁷ Gorbatšovin mukaan tämä pelkästään vahingoitti sosialistista demokratiaa, joka kuitenkin oli hänen mielestään Venäjän yh-

⁵⁸⁴ Žuravljov et al. (1998), 538–539, 565.

⁵⁸⁵ Žuravljov et al. (1998), 597–600.

⁵⁸⁶ *ibidem*, 601–622.

⁵⁸⁷ Kukuškin et al. (1988) 270–271.

teiskunnalle oikea vaihtoehto. Joka tapauksessa kaikille neuvostokansalaisille tuskallisen selvä asia oli hyödykkeiden puute. Vallan legitimaatiota ei voi olla, ellei jokaisella kansalaisella ole ostettavaa kaupasta. Tämä ei ollut historian ensimmäinen kerta, jolloin muutos käynnistyi taloudesta, mutta siinä suhteessa varsin voimakas.

Perestroika merkitsi paljon venäläiselle historiankirjoitukselle. Siihen asti historiografiassa oli ollut runsaasti aukkoja. Vaikka Hruštšovin alkuaikana vallitsi suojasää, vasta nyt päästiin tutkimaan stalinismia vakavasti maan 1920-luvulta 1950-luvulle ulottuneen huonon kehityksen aiheuttajana. Štšaginin mukaan vuoden 1988 puoluekokous oli hyvin merkittävä: ensimmäistä kertaa se lähetettiin televisiossa suorana lähetyksenä, ja se julisti koko yhteiskunnan demokratisoitumista.⁵⁸⁸ Tuohon ajankohtaan saakka päätöksentekokoneisto oli neuvostokansalaiselle ollut kasvoton johtajaa lukuun ottamatta. Nyt jokainen saattoi nähdä, että päättäjät ovat samannäköisiä ihmisiä kuin äänestäjätkin. Historiantutkijat innostuivat vahvasti, kun aiemmin sinetöityjä arkistoja avattiin kaikkien katsottavaksi.

Vuonna 1989 kehityksen liberaalidemokraattisesta vaihtoehdosta tuli vielä suositumpi. Eri alueiden edustajien ryhmä duumassa muodostettiin, ja sen johtoon valittiin myös Boris Jeltsin. Ryhmä vaati demokratisointia, vallan hajautusta, monopolien poistamista, yksipuoluejärjestelmän lopettamista ja ideologian levittämisen lakkauttamista. Tammikuussa 1990 muodostettiin laaja oppositioryhmä ”Demokraattinen Venäjä”. Kommunistisen puolueen traditionaalinen rakenne ei pystynyt vastustamaan tuoreita, dynaamisia voimia valtaamasta paikkaansa yhteiskunnassa. Uudistuksia oli aiemmin johdettu huipulta, mutta nyt ne tapahtuivat alhaalta päin. Näissä oloissa NKP asiallisesti menetti vaikutusvaltansa ja asemansa valtion johtajana. Monipuoluejärjestelmä sallittiin, vaikka NKP ei koskaan virallisesti tunnustanut totalitaarisen valtansa menetystä. Ensimmäistä kertaa oli mahdollista julkaista kirjoja, joissa todettiin: ”Neuvostoliittoa ei rakennettu sosialismin, vaan karsarmityyllisen pseudosocialismin ja totalitaarisen organisaation varaan.”⁵⁸⁹ Jälkeenpäin näyttää siltä, että neuvostoyhteiskunnan nopeat muutokset saivat lännen odottamaan jopa nopeampia muutoksia kuin sittemmin on todellisuudessa nähty. 2000-luvun aikana on taas suljettu monia arkistoja, jotka olivat kaikkien historiantutkijoiden käytettävissä Jeltsinin ensimmäiseltä presidenttikaudelta alkaen.

”Istorija” –lehden päätoimittaja Anatoli Golovatenko selitti Venäjän historiallisessa ajattelussa tapahtuneita muutoksia ”Pervoje sentjabrja” –lehden haastattelussa 1994. Hänen mukaansa uskonnon historian puuttuminen on kouluopetuksen suuri puute. Materiaalia on tietysti niukasti, mutta hänen lehtensä julkaisee koko ajan lisää. Vuonna 1994 ei oppikirjoissa eikä tietosanakirjoissa ollut tietoja Venäjän kirkoista. Golovatenkon mielestä on eri asia analysoida päivänpolitiikkaa kuin historiaa. Hän haluaisi antaa historianopettajille tehtäväksi historian analysoinnin ja oppilaille sekä opiskelijoille tilaisuuden suuntautua politiikkaan. Neuvostoliiton ja Venäjän uusimman historian väärennösten selvittäminen on suuri tehtävä. On ehdottoman varmaa, että Neuvostoliiton virallisen historiankirjoituksen poliittinen päämäärä oli käyttää *läpikotaisin ymmärrettyä väärentämismekanismia*. Esimerkiksi Venäjän keisarikunnan historiasta voidaan valita Venäjän–Japanin sota 1904–05, joka varmasti pitää kirjoittaa uudelleen.⁵⁹⁰ Kuluneen runsaan vuosikymmenen aikana on julkaistu niin paljon uutta materiaalia, että useimmat valkoiset läikät on kyetty peittämään. Niissä on tuotu esiin myös neuvostohistorian hankalaksi ja ikäviksi koettuja kohtia. Siksi

⁵⁸⁸ Štšagin–Lubkov (2004), 336.

⁵⁸⁹ Štšagin–Lubkov (2004), 336–344.

⁵⁹⁰ Golovatenko, A.J.: ”Naša ’istorija’...” lehdessä *Pervoje sentjabrja* 14.4.1994.

Dolutskij ja muut oppikirjantekijät eivät nykyisin arvostele kirjojen koko paljoutta, vaan ai-noastaan sellaisia kuten Filippovin ohjekirjaa, joka Dolutskijn mielestä peittelee totuutta.

Golovatenkon lehdelle historianfilosofia on hyvin tärkeää. Se julkaisee säännöllisesti To-ynbeen ajatteluun pohjautuvia kolumneja. Luonnollisesti lehti yrittää keskustella koulun ongelmista konkreettisella tasolla, mutta unohtamatta historianopetuksen filosofista poh-jaa. Nyky-Venäjällä kehä kiertyy usein takaisin: Kun historioitsija yrittää muuttaa traditio-naalista marxilaista skeemaa uuteen, hän palaa kuitenkin helposti entiseen. Saman vah-vistaa myös haastattelussaan historianopettaja Sergei Musatov. Vaikka oppikirjoista pois-tettiin viittaukset Marxiin, Engelsiin ja Leniniin, yleinen suhtautumistapa historiallisten ta-pahtuminen selittämiseen säilyi ennallaan (historian selittäminen luokkataistelun ja yhteis-kuntamuodon muuttumisen avulla). Monet vanhemman polven opettajat jatkoivat työtään tapojaan ja sisältöjä muuttamatta.⁵⁹¹ Tässä on vertailukohta Suomeen vuonna 1945, jol-loin valvontakomissio kielsi kouluja ja kirjastoja käyttämästä Neuvostoliittoon vihamielisesti suuntautuvaa materiaalia. Tätä määräystä noudatettiin pitkään: niinpä elokuva ”Jääkäriin morsian” vuodelta 1938 esitettiin ensi kertaa julkisesti sodan jälkeen vappuna 1987. Elo-kuvan tapahtumat on tosin sijoitettu Libauhun (Liepaja) vuonna 1917, jolloin Neuvostolii-tosta ei vielä tiedetty tuon taivaallista. Samoin ”luihuin” roolihahmo on juutalainen eikä venäläinen.

Neuvostoliiton romahtamisen jälkeen kesti luonnollisesti lähes vuosikymmenen ennen kuin historiankirjoituksen uusi paradigma vakiintui. Sen jälkeen on voitu lukea tekstejä, jotka ovat hyvinkin tuttuja länsimaisen perinteen historioitsijoille. Zujevin mukaan objektiivisuus vaatii jokaisen aikakauden tarkastelemista sen omista lähtökohdista ottamatta huomioon omaa suhdettamme eri aikoihin ja tapahtumiin sekä tuomitsematta asianomaisia kohteita vanhentuneiden käsitysten mukaisiksi. Juuri tämän virheen marxilais-leniniläiset teorioitsi-jat tekivät: dogmatismi aiheutti taantumuksellisen ajatustavan, ja kontaktien vähyyys ulko-maisiin historioitsijoihin vahingoittivat Venäjän historiankirjoitusta vakavasti. Ensimmäiset merkittävät askeleet oikeaan suuntaan on otettu vasta viime vuosina. Marxilais-leniniläinen teoria historiasta luonnontieteenä säilytti historiallisen kehityksen lainomaisena ja tuomitsi kaikki muut mielipiteet relativismiksi.⁵⁹² Tämän vuoksi neuvostokaudella ei voi-nut vallita idän ja lännen yhteisymmärrystä demokratian käsitteestä. Neuvosto-oppikirjat palasivat yhä uudelleen lokakuun vallankumoukseen ja Leninin koottuihin teoksiin, joista oli määrä löytää kaikki lääkkeet ajankohtaisiin poliittisiin kysymyksiin. Kuitenkin tekninen, kulttuurinen ja kaikki muukin kehitys kulki koko ajan eteenpäin. Ei ollut mitenkään mahdol-lista löytää vuodelta 1917 ratkaisuja vuoden 1987 ongelmiin. Luvun alussa mainitun de-mokratian määritelmän vaatima yleinen ja yhtäläinen äänioikeuskin oli tuolloin voimassa vain muutamassa harvassa maassa kuten Suomen suuriruhtinaskunnassa. Sinänsä bolševikeille ei äänioikeudella ollut suurtakaan merkitystä, koska he sallivat vain oman puolueensa ehdokkaiden äänestämisen. Vuoden 1987 tietoa ja kokemusta ei olisi myös-kään pitänyt yrittää istuttaa vuoden 1917 kontekstiin. Lähinnä ensin mainitusta yrityksestä juuri aiheutui neuvostohistorian oppikirjojen anakronistisuus järjestelmän viimeisinä vuosi-na ja vuosikymmeninä.

⁵⁹¹ ibidem, Musatovin haastattelu 31.10.2000.

⁵⁹² Zujev et al (2001), 5–9, Sokolov (2004), 11. Pehr-Arne Bodin (2006): Koska NL:n romahdus aiheutti mo-nille talousvaikeuksia, demokratiaa kutsuttiin ajoittain myös ”*demokratijaksi*”, ’paskavallaksi’.

5. Venäläisten historian oppikirjojen ja asiantuntijajulkaisujen demokratiakäsitys

Venäjällä on ollut mahdollista kuvata antiikin Ateenan demokratiakäsitystä länsimais-liberaaliin tapaan jo yli 15 vuotta. Fortunatovin mukaan Ateenan kansalaiset jakaantuivat neljään luokkaan maanomistuksen perusteella. Kansankokousten rooli kasvoi merkittävästi 5. vuosisadalla eKr. Sittemmin he levittivät kreikkalaisen elämäntapansa koko Välimeren alueelle ja jopa Mustalle merelle perustamalla siirtokuntia, joilla oli oma perustuslakinsa, kansalaisuutensa, oikeusjärjestelmänsä, lait ja valuutta. Ne olivat riippumattomia metropolista, emokaupungista. Ateenan kansankokous päätti sisä- ja ulkopolitiikan päälinjoista, 500 valitun kokous sääti lait, ja 10 strategia toimi johtaja Perikleen neuvonantajina. Luonnollisesti kansanvalta oli rajoitettua: naiset, ulkomaalaiset ja orjat eivät saaneet osallistua päätöksentekoon.⁵⁹³ Ateenan kuva on aivan toinen kuin neuvostohistorian levittämä pelkkä synkkä maalailu orjakaupan ja sorron keskuksesta. Venäläisen koululaisen on tämän perusteella mahdollista ymmärtää kansanvallan ajatuksen leviäminen sen alkukodista koko Eurooppaan.

Historianopettaja Jelena Mjasnikova antaa historianopettajien lehdessä ”Prepodavanije istorii v škole” 5/2001 huomattavasti paremman kuvan demokratian synnystä kuin neuvostoaikana pystyttiin kertomaan. Hän on opettanut Permin alueella kuudesluokkalaisia. Artikkelin perusteella opetuksesta on hyötyä ja oppilaat oppivat vain, kun yksilöllisten normien, kaikkien osanottajien, tilanteen ongelmien ja opittavien asioiden kesken vallitsee oikea synteesi. Mjasnikovan mukaan ajattelun muodostamisen luonne ei ole muodollinen, vaan refleктоiva. Tässä tapauksessa tunnin päämääränä oli oppia ymmärtämään demokratian käsite leikkimällä roolileikkejä. Luettuaan Mjasnikovan tekstin Plutarkhoksesta ja talonpojista oppilaat muodostivat Ateenan asukkaiden erilaisia ryhmiä. Oli pieni ryhmä maanomistajia, suuri joukko orjia vaatimassa vapautta ja maata, käsityöläisiä ja kauppiaita, jotka eivät saaneet äänestää, ja muutama viisas mies, arkontit. Ensimmäiset kolme suurta ryhmää olivat *demos*, kansa, ja viimeinen edusti aristokratiaa. Oppilaat kertoivat, että orjat halusivat palan maata viljelläkseen ja hankkiakseen lapsilleen vapauden. Vapaat maanomistajat eivät halunneet luopua maastaan kenenkään hyväksi. Tämä aiheutti kansan nousemisen kapinaan. Tuloksena arkontit pelkäsivät kenen tahansa voivan hyökätä kaupunkiin ja tappaa kaikki, koska väkiluku oli varsin pieni. Syntynyt suuri kapina aiheutti sitten kaikille väestöryhmille raskaita menetyksiä.⁵⁹⁴ Kokemukseni mukaan tässä tapauksessa historianopettaja on mitoittanut opetuksensa erinomaisella tavalla oppilaiden ikäkauden ja käsityskyvyn mukaan. Sen sijaan, että oppilaat olisivat istuneet tiukasti pulpetissa päntäten käsitteitä ”luokkataistelusta” ”riistoon”, he pystyivät leikinomaisesti näyttelemään muinaisen Ateenan tapahtumia ja omaksuivat samalla helposti historian sanoman. Moraalisena opetuksena tähän sisältyi yhteiskunnallisen oikeudenmukaisuuden vaatimus.

Moskovalainen historianopettaja Sergei Jeltsov, jolla on selkeä länsimais-liberaalinen näkökulma historiaan, tarjoaa kiinnostavan vertailun Venäjän ja Espanjan suuntautumisesta demokratiaan diktatuurikauden jälkeen. Aiemmin molemmat maat kehittyivät läntisen demokratian ja markkinatalouden suuntaan. Ne laskettiin kapitalismin ”toiseksi aalloksi” kehittyneempien valtioiden jälkeen. Viimeisten 25 vuoden kuluessa molempien on ollut pakko muuttua diktatorisesta komennosta kohti demokratiaa. Sitten kuitenkin ilmenee ero: Espanjan menestys ei ole riippunut pelkästään sen omista toimista, vaan myös siitä, että täytettyään jäsenyyden ehdot se hyväksyttiin 1983 EEC:n eli myöhemmän Euroopan Unionin jäseneksi. Silti maalla on ollut vaikeuksia esimerkiksi baskien terroristijärjestö

⁵⁹³ Fortunatov (1998), 66–67.

⁵⁹⁴ Mjasnikova: ”Zaroždenije demokratii...” lehdessä ”Prepodavanije istorii...” 5/2001, 55–59.

ETA:n vuoksi, mutta joka tapauksessa huomattavasti vähemmän kuin Venäjällä. Neuvostoaikana opiskelleelle venäläiselle opettajalle voi yhä olla yllättävää, että hänen luoksaan on oppilaita, jotka ovat lomallaan käyneet Espanjassa, Kreikassa tai Turkissa. Se antaa kuitenkin mahdollisuuden pyytää oppilaita vertailemaan oman maansa ja lomakohteiden eroja. Jeltsov arkailee kuitenkin Venäjän ja muiden maiden historiankirjoituksen yhtenäistämistä, koska se voisi johtaa historiankirjojen muodolliseen ja mekaaniseen yhdenmukaisuuteen.⁵⁹⁵ Ensi näkemältä tämä vaikuttaa neuvostomieliopiteelta, jonka mukaan Venäjä on jotain ainutlaatuista ja vertaamatonta koko maapallolla. Jeltsov lisää kuitenkin heti: Olisi mielenkiintoista verrata Kiinan ja Venäjän talouskehitystä 1990-luvulla ja todeta Kiinan menestyminen ja Venäjän epäonnistuminen.

Espanjan sisällissodan kohdalla opettajan tulee Jeltsovin mielestä muistuttaa oppilaita, että kommunistit hävisivät Espanjassa, mutta voittivat Venäjällä. Diktatuuri vallitsi molemmissa maissa. Espanjasta se hävisi ennen kuin Venäjältä. Silti maiden välillä on huomattava ero 21. vuosisadan alussa. Modernia Venäjää ei voida lukea demokratioiden tai markkinatalousmaiden joukkoon. Sitä vastoin Espanja on normaali länsimaa, joka kehittyi rauhanomaisesti ilman perustavanlaatuisia šokkeja. Jeltsov antaa oppilaiden itse havaita, että generalissimus Francon diktatuuri ei puuttunut yksityisomaisuuteen, erityisesti maaomaisuuteen, eikä tunkeutunut perhe-elämään. Juuri tämä on suurin ero francolaisen hallinnon ja totalitaarisen valtion välillä: Jälkimmäinen ulottaa kontrollinsa kansalaisen yksityiselämään ja makuuhuoneeseen saakka.⁵⁹⁶ Oppikirjoissa tätä eroa ei yleensä nähdä.

Šumilov–Rjabikinin kirja kertoo neuvostohallituksen 30-luvulla tukeneen imperialististen valtioiden hyökkäysten uhreja Kiinassa ja Etiopiassa. Espanjan sisällissotaan osallistui tasavaltalaisten puolella neuvostolentäjiä, merisotilaita ja panssarimiehiä. Sen lisäksi Neuvostoliitto tuki vallankumousliikkeitä, sekaantui muiden maiden sisäisiin asioihin eikä kyennyt tekemään eroa kapitalististen maiden fasistihallinnon ja demokraattisten hallitusten välillä. Zagladin mainitsee lisäksi Saksan, Italian ja Japanin vuonna 1936 solmiman Antikomintern-sopimuksen, joka mahdollisti yhteistyön Neuvostoliittoa vastaan.⁵⁹⁷ Tämäkään kirja ei suoraan erittele kapitalistisia maita eikä määrittele totalitaarista hallintoa.

Francon aikana n. 25 %:n oppositio pystyi Espanjassa aina toimimaan, ilmaisemaan epäluulonsa hallitusta kohtaan ja tukemaan demokraattisia arvoja. Vuonna 1959 Kansainvälinen valuuttarahasto pakotti Espanjan noudattamaan uusia määräyksiä taloudenhoidossaan. 15 vuoden ajan maan talous kasvoi noin 7 % joka vuosi ja Espanjasta tuli yksi johtavia kapitalistisia maita. Yhden sukupolven aikana espanjalaiset todistivat kehityksen köyhästä maatalousmaasta hyvinvointivaltioksi. Jeltsov vertaa eroja seuraavasti:⁵⁹⁸

⁵⁹⁵ Jeltsov: "Perehod Rossii..." lehdessä "Prepodavanije istorii v škole" 1/2002.

⁵⁹⁶ Jeltsov: "Perehod Rossii..." lehdessä "Prepodavanije istorii v škole" 1/2002.

⁵⁹⁷ Šumilov–Rjabikin (2000), 242, Zagladin (2002), 171–173.

⁵⁹⁸ Jeltsov: "Perehod Rossii..." lehdessä "Prepodavanije istorii v škole" 1/2002.

Taulukko 12: Francon Espanjan ja 1970–80 –lukujen Neuvostoliiton vertailu

Kehityslinjat	Francon Espanja 1959	Neuvostoliitto 1970–80 –luvuilla
Talous	Markkinatalouteen perustuva, voimakas ja menestyksenkäs kasvu.	Komentotalouden kriisi.
Poliittinen rakenne	Autoritaarinen diktatuuri, ei perustavien sosiaalisten rakenteiden tuhoamista.	Totalitaarinen diktatuuri. Kansalaisen elämän kaikkien yksityiskohtien kontrolli.
Poliittinen oppositio	Ei varsin voimakas, mutta kuitenkin näkyvä.	Hyvin heikko, niukasti toisinajattelevia.
Väestön mieliala	Tunsivat länsimaisen elämäntavan, uudet arvot, työn ja talouskasvun, demokratian puutteen. Silti kompromissialttiita.	Tyytymättömiä politiikkaan ja talouteen, tietämättömiä lännen oloista, eivät pelänneet kriisejä.

Neuvostoliiton ja Espanjan kehitystä ei kuitenkaan voi Jeltsovin mielestä kokonaisuudessaan verrata. Espanjan oppositiolla oli rohkeutta toimia jo diktatuurin aikana, ja se todella teki aloitteita olojen muuttamiseksi. Espanjalaiset tunsivat länsimaiden sosiaalisia ja taloudellisia oloja, mikä oli neuvostokansalaisille täysin mahdotonta. Espanjassa ymmärrettiin, että taloutta oli mahdollista parantaa myös demokratian avulla, mutta Neuvostoliitossa jokainen oli pelkästään tyytymätön. Kun espanjalaiset pelkäsivät mahdollista uutta sisällissotaa, Neuvostoliitossa kukaan ei pelännyt mitään. Jeltsovin mukaan Espanjan menestys voidaan selittää sillä, että johtavat poliitikot ymmärsivät hyvin demokratian edellytykset: legitimaatio, lakien kunnioittaminen, yhtenäisyyden merkitys, kompromissihalua ja kansallisuuskysymyksen todellinen ratkaisu. Mitään vastaavaa ei ollut Neuvostoliiton politiikassa.⁵⁹⁹ Vaikka Espanja on pystynyt nousemaan taloudellisesti hyvään asemaan, maassa ei ole kyetty käymään loppuun historiallista keskustelua omasta sisällissodasta 1936–39. Tähän Jeltsov ei ole kiinnittänyt huomiota luultavasti siksi, että hänen omassa kotimaassaan on huomattavasti runsaammin käymätöntä historiallista keskustelua.

6. Ajattelutavan muutos

Neuvostoliiton romahdus 1991 aiheutti historiallisen paradigman muutoksen marxilais-leniniläisestä näkemyksestä lähinnä sivilisaatioiden historiaan perustuvaan. Ajatus oli kuitenkin kytenyt tutkijoiden ja intelligentsijan piirissä aiemmin. Neuvostoaikana historia ei ollut suosittu kouluaine, koska pakollinen ajattelumalli, marxismi-leninismi, rajoitti kaikkien näkökulmaa. Neuvostomallinen demokratian kuva on dokumentoitu Pietarin poliittisen historian museossa: Vuoden 1937 sotilasakatemian ja Moskovan yliopiston lääketieteellisen tiedekunnan opiskelijat äänestävät ”kansanvihollisten” rankaisemisesta. Jokainen käsi on noussut. Yurchak selittää tämän käytännön myöhemmin: Moni nuori osallistui Kom-somol-osaston kokouksiin ja äänesti niissä tehtävien päätösten puolesta kiinnittämättä juu-

⁵⁹⁹ Jeltsov: ”Perehod Rossii...” lehdessä ”Prepodavanije istorii v škole” 1/2002. Kuitenkin on muistettava, että Francon sotilasjunta tuomitsi tekaistujen syytteiden perusteella vielä 1963 tunnetun kommunistin Julian Grimaun teloitettavaksi ampumalla.

rikaan huomiota siihen, mitä päätettiin. Usein myös kokouksen valvoja (*komsorg*) ehdotti, että kokous vain kirjattaisiin pidetyksi ja mainittaisiin siinä äänestetyt ehdotuksen puolesta ilman varsinaista keskustelua. Valvojan mielestä kaikilla oli tehtävää kotonakin.⁶⁰⁰ On todennäköistä, että vastaavana aikana länsimaissa useat nuoret osallistuivat esimerkiksi valtionkirkon järjestämiin, käytännössä pakollisiin tilaisuuksiin ajattelematta kovinkaan runsaasti seremonioiden uskonnollista sisältöä. Tietenkään näihin tilaisuuksiin ei sisällynyt päätöksentekoa samassa mielessä kuin Komsomolin kokouksiin, mutta vähintään uskontunnustus useasti. Opettajien oli Venäjällä vaikeaa koota uutta materiaalia tunneilleen, koska kukaan ei tiennyt ennen vuotta 1993, palaako kommunistivalta kuitenkin. Miljoonat vanhat oppikirjat muuttuivat hyödyttömiksi. Tuhannet koulut ja opettajat jatkoivat tietysti vuosikymmeniä noudattamaansa tapaan, koska heillä ei ollut muuta mahdollisuutta. Mutta vähitellen vanha tyyli jäi pois käytöstä, erityisesti koska oppilaiden vanhemmat alkoivat vaatia parempaa materiaalia.

Osoituksena muutoksen syvällisyydestä on Venäjän ensimmäisen demokraattisesti valitun presidentin Boris Jeltsinin kampanja kesällä 1991. Moskovan alueella lyhyen aikaa ilmentynyt Demokraattinen Venäjä –liikkeen äänenkannattaja kirjoitti tuolloin varsin suorasukaisesti maan historiasta: *”Kun valmistaudumme presidentinvaaliin, on muistettava, että vuodesta 1917 meitä on hallinnut Kommunistinen puolue. Koko tämän ajan oli voimassa rajoittamaton diktatuuri, ei riistäjien, kuten teoria väittää, vaan kaiken kansan yläpuolella oleva puolueapparaatti. Se tukahdutti ihmisten poliittisen ja taloudellisen vapauden, aloitteellisuuden, omatoimisuuden ja älyllisyyden. Muistakaa miljoonia teloitettuja, kymmeniä miljoonia laittomasti tuomittuja, keskitysleireihin kuljetettuja – katastrofaalinen ero maailman sivilisaatiosta seurauksena yhden puolueen valtamonopolista. Boris Jeltsin vaatii lehdistön, radion ja TV:n vapautta ja itsenäisyyttä puolueen ideologiasta ja nomenklatuurasta. Valitkaamme hänet!”*⁶⁰¹ Suhde sananvapauteen ei muuttunut jälkimaailman arvioissa myöskään Jeltsinin kuoltua keväällä 2007. Hänen taloudenpitoaan ja oligarkkien kaappaamaa valtaa 1990-luvun aikana voidaan kuitenkin arvioida kriittisesti.

Presidentti Putinin neuvonantaja Vladislav Surkov tunnusti 2006, että Neuvostoliitto oli suljettu yhteiskunta, jota ei voinut kutsua vapaaksi eikä demokraattiseksi. Tuloksena oli tehoton valtaeliitti, jota useassa vaiheessa johtivat epäpätevät henkilöt. Se ei kyennyt ratkaisemaan materiaalisia asioita ja oli selvästi jäänyt jälkeen länsimaista ihmisten tarpeiden turvaamisessa uudessa tilanteessa. Kuitenkaan Surkovin mielestä Neuvostoliitto ei ansaitse perusteetonta tuomiota, koska neuvostoihmiset olivat ja ovat jokainen venäläisten lähisukulaisia, itse asiassa juuri he itse. 1990-luvulla puolestaan kokonaiset ministeriöt, alueet ja puolueet olivat eri finanssiryhmittymien suoran ja tarkan kontrollin alaisia eli oligarkkien, Neuvostoliiton hajotessa valtion omaisuudesta huomattavan osan itselleen yksityistäneiden rikkaiden hallussa. Hän väittää myös, että edustamisen sijaan Venäjä sai manipulaation: erään venäläisen liberaalin mukaan mitkä tahansa rikkeet vuoden 1996 vaalikampanjan aikana olivat oikeutettuja, jotta kommunismi ei palaisi.⁶⁰² Manipulaatio ei ole uuden Venäjän eikä edes neuvostovallan keksintö, vaikka neuvostoaikana joka vaaleissa 99,7 % äänesti NKP:n ehdokkaita. Perinteen vahvuutta osoittaa Venäjän keskusvaalilautakunnan ilmoitus vuodelta 2007, jonka mukaan Yhtenäistä Venäjää äänesti yli 90 % Pohjois-Kaukasuksen asukkaista. Ingušiasa tehdyn kyselyn mukaan samojen aluei-

⁶⁰⁰ Yurchak (2006), 15–16.

⁶⁰¹ V. Tihonov lehdessä *”Istrinskaja gazeta”* 1.–15.6.1991.

⁶⁰² Surkov Jedinaja Rossijan kokouksessa 7.2.2006, www.edinros.ru.

den asukkaista 40–50 % ei äänestänyt lainkaan duuman vaaleissa.⁶⁰³ Vaaleja ei kuitenkaan ole toimitettu tuloksen perusteella uudelleen.

Nopeimman yhteenvedon Neuvostoliiton ja Venäjän demokratian kehityksestä saa tutkimukseni uusimmasta, vuoden 2007 historian oppikirjojen kilpailun voittaneesta Zagladinin ”Venäjän historiasta”. Sen mukaan ”Pietarin aseellisen kapinan” 1917 jälkeen tehtiin muutamia vallankumouksellisia-demokraattisia uudistuksia antamalla julistukset, jotka koskivat valtaa, rauhaa, kahdeksan tunnin työpäivää, säätyjen ja arvonimien lakkauttamista sekä kielsivät maan oston ja myynnin.⁶⁰⁴ Seuraava demokratiaa koskeva maininta on vasta perestroikan ajalta 1986, jolloin avoimuuden nimessä alettiin vaatia poliittisen pluralismin lisäämistä. Kirja on löytänyt tuolta ajalta erilaisia ryhmiä: 1) Sosialististen arvojen ja Gorbatsšovin tukijat, 2) Konservatiivit, vanhan linjan kannattajat, 3) Radikaalidemokraatit, liberaaleja arvoja kannattava, NKP:tä vastustava oppositio, 4) Suurvaltapatriootit, liberaalia länsisuuntausta vastustavat, 5) Kansallismieliset, eri tasavaltojen kansallisia liikkeitä tukevat. On huomionarvoista, että kirja ei edes vihjaa demokratian olemassaoloon Neuvostoliitossa bolševikkien valtakaudella, vaan toteaa suoraan Stalinin valtakauden muistuttaneen monessa suhteessa livana Julman ja Pietari Suuren despotismia. Modernisaation ongelmat ratkaistiin kaikkien kohdalla keskittämällä valtaa, vainoamalla sekä lisäämällä talonpoikien veroja.⁶⁰⁵ Ainakin ulkopuolisen silmin kirjan luettelemat ryhmät ovat liberaaleja lukuun ottamatta varsin neuvostohenkisiä ja eroavat toisistaan vain joidenkin korostusten osalta.

Vielä neuvostovaltion kaudella toteutettiin Zagladinin mukaan monipuoluejärjestelmä, luji-tettiin oikeudellisesti kansalaisyhteisyyksiä ja –vapauksia, vahvistettiin tiedotusvälineiden riippumattomuutta sekä nimettiin markkinatalouden tehokkuus parhaaksi keinoksi saattaa kysyntä ja tarjonta tasapainoon. Kansanedustajien kongressin vaaleissa 1989 demokraattisten voimien ehdokas Boris Jeltsin keräsi Moskovan kaupungin äänistä 89 %. Hänet valittiin koko Venäjän federaation presidentiksi demokraattisissa vaaleissa 1991. Kirja kysyy oppilailta, mihin perustui yhteiskunnan demokraattinen muutos, ja edelleen, kuinka paljon se muistutti Gorbatsšovin alullepanemaa reformia. Kun Varsovan liitto ja SEV oli lakkautettu keväällä 1991 ja kapinayritys ”putsch” saman vuoden elokuussa tukahdutettu, federaation uusi valta otti haltuunsa Venäjän valtionpankin. Tämä tuki selvästi intelligentsijan demokraatiavaatimuksia.⁶⁰⁶ Tällaisessa järjestelmässä presidentin vastuu median sananvapaudesta on huomattavan suuri. Jeltsinin kohdalla ei toimikautena kuulunut siitä arvostelua, taloudenhoidosta kyllä. Putinin kaudella arvostelu on ollut päinvastaista.

Monipuoluejärjestelmän ilmentymänä muutosta vaativat voimat perustivat 1992 puolueen nimeltä ”Demokraattinen valinta”. Sen mielestä hallitus noudatti liian konservatiivista politiikkaa. Symbolisena osoituksena puolueen kohtalosta sen tunnetuin edustaja Galina Starovoitova ammuttiin Pietarissa 1998, eikä murhaa ole vielääkään selvitetty. Polarisaatio johti kymmenien puolueiden perustamiseen, joista vain pieni osa on pysynyt hengissä. Entinen yksinvaltiainen kommunistinen puolue on pysynyt duumassa, mutta todellista vaikutusvaltaa sillä ei ole enää ollut. Venäjän hallitus pystyi torjumaan myös vallankaappausyrityksen lokakuussa 1993, jolloin yritettiin asevoimin vallata hallituksen Valkoisen talon lisäksi Ostankinon televisiokeskus. Uusi perustuslaki keskitti presidentille huomattavasti

⁶⁰³ HS 30.12.2007.

⁶⁰⁴ Zagladin et al (2007), 104–107.

⁶⁰⁵ ibidem, 282, 378–380, vrt. Štšagin–Lubkov (2004), 385–394.

⁶⁰⁶ Zagladin et al (2007), 383–405.

valtaa ja kirjasi jaon lainsäädäntö-, toimeenpano- sekä tuomiovaltaan.⁶⁰⁷ Viimeksi mainittu ei ole Venäjällä kuitenkaan toteutunut käytännössä. Pikemminkin voidaan tulkita niin, että duuma lakiasäätävänä elimenä toteuttaa Kremlin, siis presidentin ja hallituksen tahtoa. Tuomioistuinlaitosta kansalaiset eivät pidä riippumattomana. Tunnetuin esimerkki on vankeudessa vuodesta 2005 istuva Hodorkovski, jota tuomio estää osallistumasta politiikkaan.

Venäjän puoluemuodostus on tapahtunut pikemminkin vahvan johtajan ympärille kokoon-tuneesta ryhmästä kuin ideologisten erojen perusteella. Hallitsevaksi puolueeksi on nous-sut vuonna 1999 perustettu Yhtenäisyys (*Jedinstvo*, lempinimeltään ”*Medved*” eli karhu, myöhempi Yhtenäinen Venäjä, *Jedinaja Rossija*). Sen päätarkoitus on ollut tukea Putinia tämän molemmilla presidenttikausilla. Koko 2000-luvun puolueen kannatus on noussut, ja sillä on duumassa enemmistö. Lisäksi äänikynnyksen ovat ylittäneet kommunistit, liberaalidemokraatit sekä uutena Oikeudenmukainen Venäjä. Sen sijaan niin Oikeistovoimien liitto kuin liberaalien Jabloko ovat jääneet äänikynnyksen alapuolelle.⁶⁰⁸ Jedinstvo on presi-denttiä tukevana puolueena onnistunut vakauttamaan maan talouden, missä sitä on aut-tanut energian hinnan nousu. Sen sijaan kansalaisten oikeuksia kuten sananvapautta on samalla kavennettu erityisesti sähköisissä tiedotusvälineissä.

Neuvostoaikana ihmiset olivat Zagladinin mukaan pelkkiä johtajien instrumentteja, kun nämä tavoittelivat päämääriä, jotka olivat varsin kaukana neuvostokansojen intresseistä. Kuitenkin Venäjä onnistui ratkaisemaan tehtävän, joka ensi kertaa historiassa koski yhtä valtiota: siirtyminen markkinatalouteen ja mittasuhteiltaan valtavan maan demokratisointi. Tämä tapahtui ilman sisällissotaa. Venäjä haluaa jatkaa modernisaatiota yhteistyössä muiden maiden kanssa harjoittaen sosiaalisesti suuntautunutta markkinataloutta ja toteut-taen demokraattisen yhteiskunnan periaatteita.⁶⁰⁹ Taloudellisen pohjan vankentuminen antaa tähän hyvät mahdollisuudet. Ensimmäistä kertaa historian aikana Venäjällä on myös muodostumassa keskiluokka, jolla on mahdollisuus hyötyä taloudellisesti omasta työpanoksestaan. Samalla se on tietoinen länsimais-liberaalista sananvapaudesta sekä demokratiakäsityksestä, vaikka prosessi onkin varsin hidas. Koko neuvostoaajan niin maan johto, julkinen sana kuin oppikirjatkin toistelivat hokemaa maan demokraattisuudesta. Kansalaiset näkivät kuitenkin, että maassa ei toiminut kuin yksi puolue, jonka elinten johta-jille paikallistasolta Kremliin valta oli todellisuudessa keskitetty. On pelkästään luonnollista ja inhimillistä, että muutos tässä suhteessa ei tapahdu hetkessä. Lohdullista on, että aina-kaan oppikirjojen perusteella neuvostovaltaan ei ole paluuta.

Juuri demokratia-käsitteen kohdalla historian käyttö ilmenee Venäjällä suhteessa nykyisen vallan olemukseen. Koska maan kansalaisilla ei ole kokemusta luvun alussa määrittelemästäni länsimaisesta demokratiasta, Jedinstvo-puolue kykenee määrittelemään sen sisällön. Se onkin luonut ”suvereenin demokratian” konseptin, joka myös puolueen oman ilmoituksen mukaan poikkeaa länsimaisesta. Käsite ei ole vielä ehtinyt Zagladin et al:n uusimpaan oppikirjaan. Käytännössä suvereeni demokratia ilmenee vähempinä valinnan mahdollisuuksina vaaleissa, maan presidentin ja hallituksen suurempana valtana alaisiin ”vallan vertikaalin” muodossa sekä pienempänä sananvapautena. Tässä suhteessa ”su-vereeni” = riippumaton demokratia on todellakin riippumaton demokratian perinteisestä, länsimaisesta määritelmästä.

⁶⁰⁷ *ibidem*, 419–426, vrt. Šumilov–Rjabikin (2000), 421–440.

⁶⁰⁸ Zagladin et al (2007), 439–441.

⁶⁰⁹ Zagladin et al (2007), 469–471, vrt. Barsenkov–Vdovin (2003), 452–480.

10. Johtajan kuva

1. Autokratia

Totalitaariset hallitsemismuodot ovat yleisnimityksenä autokratioita. Friedrichin ja Brzezinskin mukaan niitä voidaan nimittää tyrannioiksi, despotioiksi tai absolutismeiksi, joilla kaikilla on säpsähdyttävä kaiku. Kylmän sodan aikana neuvostojohdoiset maat kutsuivat itseään kansandemokratioiksi väittääkseen muille olevansa yhtä arvostettavia kuin nekin. Totalitaarinen diktatuuri oli 1900-luvun teollisuusyhteiskunnassa esiintynyt autokratian sovelmusmuoto.⁶¹⁰ Tietenkin diktatuureja esiintyy myös 2000-luvulla, mutta tässä luvussa tarkastellaan tältä osin vain sitä, voiko venäläisten historian oppikirjojen perusteella todeta maassa yhä esiintyvän diktatorisia piirteitä.

Neuvostoliitto peri Venäjän keisarikunnalta sen johtajan, tsaarin, erehtymättömyyden. Autokraattisen käsityksen mukaan tsaari oli vastuussa teoistaan vain Jumalalle. Lenin asetti auktoriteetiksi proletariaatin diktatuurin ja oman puolueensa erehtymättömyyden. Entisenä pappiseminaarilaisena Stalin määräsi korvattaviksi ristisaattojen uskonnolliset symbolit maallisen työväenluokan johtajien kuvilla, jotta kansa tietäisi, ketä palvoa. Kenraali Dmitri Volkogonov nimeää bolševikkien johtajan termillä ”vožd”, joka hänen mukaansa vastaa Saksan ”Der Führeriä” ja Italian ”Il Ducea”. Ketään seitsemästä neuvostojohdajasta ei valittu vaaleissa tai millään parlamentaarisella tavalla. Tämä vallankäyttötapa periytyi bolševikkien määrätietoisen vallanotosta 1917, ja koko neuvostoperiodin ajan maata hallitsivat ihmiset, joilla ei ollut siihen laillista oikeutta.⁶¹¹ Venäläisille äänestäjille ei ole tämän vuoksi voinut syntyä traditiota vertailla julkisesti johtajiksi pyrkiviä ehdokkaita.

Saksalainen professori Manfred Hildermeier toteaa, että useimmat valtakoneistot haluavat luoda symboleja, joihin kansa voi samastua vapaaehtoisesti. Siksi synnyttiin sirpin, vasaran ja punaisen lipun rinnalle Lenin-kultti. Leninin korottaminen jumalalliseen asemaan alkoi jo ennen hänen sairastumistaan. Hänet kuvattiin suurena luojana, joka veti kaikista naruista, ja tiesi ennakolta, kuinka tulee käymään. Leninin balsamoitu ruumis on siitä lähtien ollut nähtävänä Punaisen torin mausoleumissa. Petrograd nimettiin uudelleen Leningradiksi ja Leninin syntymäkaupunki Simbirsk Uljanovskiksi. Analogia Kristus-hahmoon näkyy sanoissa, joiden mukaan Lenin ei ole kuollut, eikä kuole. Etenkin historian oppikirjat varustettiin neuvostoajan loppuun asti Lenin-sitaatein. Vielä vuonna 1986 Ježova perusteli kommunismin väistämätöntä voittoa sillä, että Lenin korosti usein opettajan tärkeää roolia neuvostoyhteiskunnassa.⁶¹² Selkeiden, uskonnollista symboliikkaa ja kielenkäyttöä muistuttavien tunnusten omaksuminen oli välttämätöntä bolševistisen järjestelmän juurruttamiseksi, etenkin kun huomattava osa väestöstä oli neuvostoajan alussa lukutaidotonta.

2. Bolševikkijohtajat neuvostotekstien mukaan

Vielä 65 vuotta lokakuun vallankumouksen jälkeen sen kanonisoima historia oli elossa, mutta ei hengittänyt enää. Neuvosto-Virossa 1983 painettu ”NSV Liidu Ajalugu” selosti pelkästään vallankumouksen vaiheita ja painotti Leninin erinomaisuutta 65 sivun verran.

⁶¹⁰ Berman (1963): Justice in the USSR, siteeranneet Friedrich ja Brzezinski: ”Die Allgemeinen...” teoksessa Seidel–Jenkner (1974), 600.

⁶¹¹ Volkogonov (1998), xviii.

⁶¹² Hildermeier (1998), 321–328, Ježova et al. (1986), 3.

Proletaarinen valtio puolusti sen mukaan köyhälistöä porvareita vastaan. Maailmansotien välistä ulkomaiden historiaa kuvaava V.K. Furajevin kirja sosialistisen kauden loppuvaiheesta ylisti Leniniä, joka toteutti vallankumouksen ja lopetti ainiaaksi kapitalistien ja kartanonherrojen vallan sekä pystytti proletariaatin diktatuuriin.⁶¹³ Kun tämä kirja ehti Baltian neuvostotasavaltojen venäjänkielisiin kouluihin, Viron laulava vallankumous oli jo täydessä menossa ja neuvostovalta natisi liitoksissaan. Koko ajan laajeneva tiedonvälitys oli 1980-luvun mittaan rikkonut myös sensuurin pystyttämää muuria ja pystynyt välittämään neuvostokansalaisille uutisia siitä, miten länsimaiden poliittiset johtajat valittiin. Kun Neuvostovaltio lisäsi myös ulkomaalaisille myönnettävien viisumien määrää, turistien tuoma informaatio lisäsi henkilökohtaisten kontaktien myötä neuvostokansalaisten käsitystä myös erilaisesta johtajuudesta.

Suomalais-neuvostoliittolaisessa opetusalan edustajien kahdeksannessa seminaarissa 1982 venäläinen historioitsija G.V. Klokova kertoi esitelmässään ”Ympäristöopetus historian opetuksen välineenä tietojen syventämiseksi” Latvian SNT:n kouluissa harrastettavan paljon Leninin toimintaan liittyviä historian valinnaiskursseja. Näistä hän mainitsi kurssit ”Lenin Latvian vallankumousliikkeessä”, ”Lenin ja Latvian punaiset tarkk’ampujat” sekä ”Lenin ja Latvian sosiaalidemokraattisen työväenpuolueen synty”.⁶¹⁴ Kurssien aiheet on esitelty huomattavan seikkaperäisesti, mutta mistään ei käy ilmi, millaisia tuloksia saavutettiin ja kuinka oppilaat omaksuivat opetettavan aineiston.

On arvokasta, että täsmälleen sama tutkija Klokova on tehnyt tiliä menneisyyteen ja diktaattoreihin vuonna 2005 saksalais-venäläisenä yhteistyönä julkaistussa tutkimuksessa. Hän kertoo Venäjän federaation vaatineen joulukuussa 1994 historian ja yhteiskuntatiedon opetusprosessin perusteellista uudistamista. Hänen kritiikkinsä kärki kohdistuu kuitenkin Stalinin luomaan hirmuvaltaan ja sen aiheuttamaan valtion tilaan, jossa ihmisiltä oli ryöstetty huomattava määrä oikeuksia ja vapauksia.⁶¹⁵ Koska Klokova ei mainitse Leniniä nimeltä – ehkä tämän varhaisen kuoleman vuoksi – jää selvittämättä, millaista kritiikkiä Leniniä ja tämän kiistatta ajamaa proletariaatin diktatuuria kohtaan Venäjällä käytettävissä oppikirjoissa hänen mielestään harjoitetaan.

Petroskoissa Stalinin viimeisinä vuosina painettu suomenkielinen ”Neuvostoliiton historia, keskikoulun X luokan oppikirja” ylisti tätä hirmuhallitsijaa valtavana sodanjohtajana. Sen mukaan Korkeimman Neuvoston puhemiesistä palkitsi hänet maan aseellisten voimien järjestämisestä ja niiden johtamisesta Suuressa Isänmaallisessa sodassa. Samana päivänä hänelle annettiin Neuvostoliiton sankarin arvonimi ja seuraavana korkein sotilasarvo, Neuvostoliiton generalissimus. Neuvostoarmeija voitti siksi, että sen vapaustaistelun järjestäjänä ja innoittajana oli ”kansojen johtaja, maailman suurin strategi ja sotapäällikkö, toveri Stalin”. Jokaisen koululaisen tuli oppia, että sodan eri vaiheissa Stalinin nerokkuus löysi oikeat ratkaisut, joissa huomattiin täydellisesti tilanteen erikoisuudet agrobiologiasta ja fysiologiasta kielitieteeseen. Kirjan kronologisessa taulukossa on 115 mainintaa, joista Nikolai II:ta koskee kaksi, Leniniä 9 ja Stalinia 13 (mukana esimerkiksi ”Stalinin kuusi ehtoa kesäkuulta 1931”, joiden kohdetta ei määritellä sanallakaan). Taulukko sisältää myös Neuvostoliiton ja Suomen rauhansopimuksen 12.3.1940, mutta ei lainkaan kerro, minkä sodan jälkeen.⁶¹⁶ Kun Stalin oli tässä vaiheessa itse hyväksynyt ylistetyksi tulemisensa,

⁶¹³ Samsonov et al. (toim.)(1983), 62–65, Furajev (1987), 4.

⁶¹⁴ Klokova raportissa ”Suomalais-neuvostoliittolainen... 13.–17. 12. 1982”, 56–57. Osoituksena raportin nauttimasta suosiosta on, että v. 2007 Turun yliopiston kirjastosta saamani kappale oli täysin koskematon.

⁶¹⁵ Klokova, Galina: ”Die Darstellung...” teoksessa Nolte (2005), 84–95.

⁶¹⁶ Pankratova (toim.)(1951), passim.

voi pelkästään todeta yksinvaltiaan itsekritiikin vähenneen valtakautensa loppuvaiheissa ratkaisevasti.

Kokonaan toinen painotus oli 1960-luvun lopussa ilmestyneessä, sosialismin ajasta kertovassa historiategoksessa. Stalinin kuolema 1953 mainittiin varsin lyhyesti. NKP:n 20. puoluekokous tuomitsi vuonna 1956 Hruštšovin johdolla päättäväisesti Stalinin edustaman henkilökultin ja vaati sitä poistettavaksi kaikesta puolue-, valtio- ja ideologisesta työstä. Kirjassa ”NSV Liidu ajalugu” oli esimerkiksi Suomesta kaikkiaan 27 mainintaa, mutta Josef Stalin mainittiin ainoastaan sodan ajan NKP:n muiden johtohenkilöiden joukossa. Henkilökultin torjumista terminä Kimin vuoden 1980 teos ei maininnut, mutta totesi vuoden 1956 puoluekokouksen havainneen Stalinin viimeisinä elinvuosina tapahtuneen vakavaa Leninin normien ja periaatteiden loukkaamista ja vaatineen kollektiivisen johdon toteuttamista.⁶¹⁷ Oppikirjat noudattivat puoluekokouksen päätöstä huomattavan nopeasti ja käytännön opetusohjeet sitäkin vikkellämmmin.

Hruštšovin syrjäyttämisen jälkeinen Kimin kirja mainitsi uuden johtotroikan heti kättelyssä: Brežnev, Kosygin ja Podgornyj, joista ainoina on painettu myös valokuva. Kaksi ensin mainittua esiintyi myös NKP:n 23. puoluekokouksen selostuksessa vuodelta 1966. Enemmän kuin poliittiset johtajat palstatilaa saivat kuitenkin esimerkiksi kosmonautit, kirjailijat ja säveltäjät. Lenin sentään ratsasti satulassa tukevasti vielä vallankumouksen 50-vuotisjuhlissa 1967. Hänen syntymänsä 100-vuotisjuhla valmisteltiin tuolloin yleisliittolaisin voimin.⁶¹⁸ Vaikka Stalinista oli tehty epähenkilö, kirja ei maininnut hänen toimeenpanemaansa suurta terroria 1937–38 eikä Leningradin puoluejohdon puhdistamista 1950. Myöskään syrjäytetyn Hruštšovin aikana 1962 Novotšerkasskissa leipämielenosoituksessa ammutut työläiset eivät päässeet historiankirjoihin koko Neuvostoliiton elinaikana.

1980-luvun lopun lähetessä Kukuškin kertoi Kimin tavoin Stalinin asemasta puolustuskomitean (*Gosudarstvennyi komitet oborony, GKO*) puheenjohtajana 1941. Vaikka kirja julkaistiin Neuvostoliittoa voimakkaasti muuttaneen perestroikan aikana, se lainasi Stalinin puhetta Punaisella torilla vallankumouksen vuosipäivänä 7.11.1941. Johtaja totesi koko maailman katsovan nyt puna-armeijaan. Hän ei lainkaan rajoittunut sosialismin sankareihin, vaan veti esiin Aleksanteri Nevskin, Dimitri Donskoin, Kuzma Mininin, Dimitri Požarskin, Aleksander Suvorovin ja Mihail Kutuzovin ja vaati seuraamaan suuren Leninin voitokasta lippua. Sodan voittoa 1945 kirja ei taas pitänyt johtajan nerouden tai aseiden tai poliittisen rakennelman voittona, vaan Lokakuun suuren sosialistisen vallankumouksen idean ja moraalin voittona fasismista. Stalinin kuolema todettiin tekstissä asiallisesti, samoin Hruštšovin valinta.⁶¹⁹ Kun Venäjällä aina korostetaan etenkin johtajan kansallisuutta, on kiinnostavaa, että georgialainen Stalin, jonka äiti oli osseetti, luki itsensä sodanjohtajana syntyperäisten venäläisten jonon jatkoksi, vaikka puhui muutoin aina venäläisistä ”heinä”. Toisaalta en ole löytänyt neuvosto-oppikirjoista yhtään kohtaa, jossa venäläinen kirjoittaja olisi korostanut Stalinin ”poikkeavaa” kansallisuutta.

Hruštšovin kerrottiin Kukuškinin kirjassa osoittaneen suurta siviilirohkeutta tuomitessaan Stalinin henkilökultin. Järjestelmää sinänsä ei asetettu kyseenalaiseksi. Hruštšovin syrjäyttäminen ja uuden johdon nimeäminen 1964 ei kuitenkaan aiheuttanut samanlaisen virheluettelon julkaisemista historiankirjoissa kuin Stalinin kohdalla tehtiin. Välvaiheen johta-

⁶¹⁷ Kim (1969), 330, 336, 347, 364, Kim (1980), 34, 64, 143, Samsonov et al (toim.)(1983), 299, 379, 388–390.

⁶¹⁸ Kim (1969), 385–408.

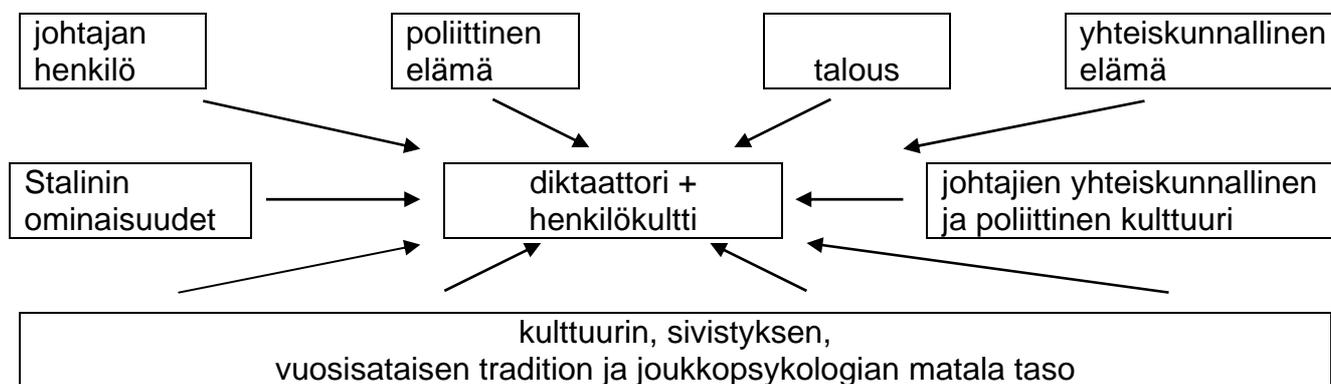
⁶¹⁹ Kukuškin et al. (1988), 67,124,144.

jat Andropov ja Tšernenko vain todettiin, ja samalla tekijät valittelivat neuvostoyhteiskunnan kehittymistä estänyttä hitauden lakia. Gorbatšovin aloittama perestroika, uudelleen rakentaminen, sai kovasti huomiota Kukuškinin teoksessa. Pääsihteerin marraskuussa 1987 pitämän, ”suurta johtajuutta osoittaneen” puheen mukaan mikään ei saanut neuvostokansaa poikkeamaan sankarilliselta tieltään, jonka se valitsi vallankumouksessa 1917.⁶²⁰ Yleisesti ottaen Gorbatšov nautti niin toimiaikanaan kuin sen jälkeen suurempaa suosiota länsimaissa kuin kotonaan. Yhtenä syynä tähän voidaan pitää sitä, että iskusanoista huolimatta neuvostomaassa vallitsi edelleen tavarapula, jota puoluejohto ei onnistunut poistamaan. Kansalaisia myös hämmästytti se, että pääsihteerin puoliso Raisa Gorbatšova esiintyi miehensä rinnalla tasaveroisena toimijana.⁶²¹ Tässä hän poikkesi niin pitkäaikaisesta edeltäjästään Viktori Brežnevasta kuin seuraajastaan Naina Jeltsinasta, vaikka siinänsä oppikirjat eivät kiinnittäneet tällaiseen asiaan lainkaan huomiota.

3. Bolševikkijohtajat Uuden Venäjän murrosvaiheen silmin

Ensimmäiset neuvostojärjestelmän jälkeiset historiankirjat kertovat epä tietoisuudesta, jonka aikaisemman paradigman murtuminen tuotti. Kaiken varalta ei sopinut tuomita täysin Leniniä ja tämän luomaa järjestelmää. Toisaalta piti osoittaa myös jonkin muuttuneen. Žarova ja Mišina uskalsivat pitää Neuvosto-Venäjää proletaaris-jakobiinisen diktatuurin säilyttäjänä. Varsinaista kritiikkiä tekijät ilmaisivat otsikoiden ”Totalitarismi ja henkilökultti” sekä ”Diktatorinen hallinto” avulla kuvatessaan Stalinin johtamista 1930-luvulla. Stalinin toimeenpanemat näytösoikeudenkäynnit ja teloitukset kuvattiin monipuolisesti, myös ulkomaille paenneiden neuvostokansalaisten sitaatteina. Selkein esimerkki on kaavakuva ”Komentohallinnon systeemi”, jossa koko yhteiskunnallisen elämän tapahtumien nuolet johtavat keskellä olevaan diktaattoriin.

Taulukko 13: Stalinin asema neuvostoyhteiskunnan diktaattorina

Tekijöiden mukaan kaaviossa yhdistyy sankarillisuus ja traagisuus, koko 30-luvun ristiriitaisuus, suurimittainen entusiasmia ja ammattitaidon puute, joukkojen vallankumousromantiikka ja tiedon ja kulttuurin matala taso, usko valoisaan tulevaisuuteen ja johtajan palvonta, stahanovilainen työteho ja ”tuholaisten” aiheuttamat poliittiset prosessit sekä sankarien maine ja joukkojen painostaminen.⁶²² Tämä on koko aineistoni kriittisimpiä, johtajaa arvostelevia kohtia. 2000-luvulla esittäminen kaaviokuvien avulla on vähentynyt, vaikka Stalinia teksteissä arvostellaankin. Voidaan kysyä, haluaako valtionjohto tällä tavoin selvästi

⁶²⁰ Kukuškin et al.(1988), 149,173, 184, 223.

⁶²¹ Pyykkö (2002),142–144.

⁶²² Žarova–Mišina (1992), 168-243, 264, 293, 300, 306–307.

ohjata oppikirjojen rahoituksesta vastaavaa opetusministeriötä tukemaan kirjoja, jotka eivät arvostele johtajia.

Stalinin radiopuhe Saksan hyökättyä maahan osoitti selkeästi, että Neuvostoliitto tunsi taistelevansa samalla puolella länsiliittoutuneiden kanssa kansojen itsenäisyyden ja demokraattisen vapauden puolesta. Ostrovskij ei todella hymistellyt Stalinin johtamistaitoja, vaan totesi hänen oppineen sodan kuluessa käsittelemään strategisia kysymyksiä *hieman* (kursivointi KK) paremmin kuin aikaisemmin. Osoituksena sodan hinnasta mainittiin, että vuonna 1923 syntyneistä miespuolisista neuvostokansalaisista oli sodan loputtua hengissä vain 3 %. Teoksen mukaan sodan voittaminen pelkästään lujitti totalitaarista hallintoa, jota kärkepäässä Stalinin lisäksi edustivat Molotov, Berija, Kaganovitš ja Ždanov. Vasta Stalinin kuolema 1953 lopetti suuren terrorin toisen vaiheen, johon viimeisimpinä olivat kuuluneet ”Leningradin juttu” ja ”Lääkärien juttu” eli puhdistukset.⁶²³ Läntisiä arvoja ei omaksuttu sodan yhteistyötä lukuun ottamatta. Kriittisyydestään huolimatta edes välittömästi romahduksen jälkeen julkaistut oppikirjat eivät suoraan totea, että keskitysleireissä oli koko sodan ajan miljoonia koulutettuja ja lahjakkaita ihmisiä, joista olisi rintamalla ja tuotantolaitoksissa ollut huomattavan suuri hyöty neuvostovaltion sotaponnistuksille.

Hruštšovin puhetta puoluekokouksessa 1956, sitä seurannutta suojasäätä ja poliittisten vankien vapauttamista Ostrovskij piti historiallisena käänteenä. Puheen sisältö, jossa Hruštšov arvosteli ankarasti Stalinin henkilökulttia, NKVD:n toimintatapoja ja yleensä totalitarismia, jäi kuitenkin melko pienen piirin tietoon legendana. Se julkaistiin Neuvostoliitossa kokonaan vasta 1989. Hruštšov vakiinnutti valtansa 1957 syrjäyttämällä politbyroosta vanhoja stalinisteja. Taloudellisten epäonnistumisten ja Neuvostoliiton kansainvälisen auktoriteetin horjuttamisen vuoksi hänet syrjäytettiin johdosta 1964.⁶²⁴ Salaisen puheen tärkeimmät kohdat salakuljetettiin länteen ja julkaistiin lehdistössä suhteellisen nopeasti.

Brežnevin aseman lujittaminen 1970–80 –luvun vaihteessa virallisten elinten massiivisen propagandan avulla synnytti kansan negatiivisen reaktion ja tuotti laajan kokoelman hänen vastaisiaan anekdootteja. Tšekkoslovakian miehitys 1968 tapahtui Ostrovskijin mukaan sen jälkeen, kun Brežnev oli soittanut Yhdysvaltain presidentti Johnsonille, ja tämä oli todennut maan kuuluvan Jaltan ja Potsdamin sopimusten mukaisesti Neuvostoliiton etupiiriin. Tekijä totesi Varsovan liiton toiminnan olleen yksikantaan aggressiivinen hyökkäys suvereenin valtion kimppuun. Vielä Afganistanin miehityskin 1979 tapahtui Brežnevin määräyksestä, eikä sitä näkyvästi vastustanut kukaan muu kuin akateemikko Saharov. Seurauksena oli Saharovin karkottaminen Gorkiin (Nižni Novgorodiin).⁶²⁵ Volkogonov pitää Brežneviä vähiten kompleksisena neuvostojohtajista. Hän pelkäsi rajuja käännöksiä, kauhistui muutoksia, mutta kykeni muuttamaan puolueen linjaa mihin tahansa hierarkian ylätasoa haluamaan suuntaan.⁶²⁶ Afganistanin miehityksestä päätettäessä Brežnev oli jo sairas ja selvästi kenraalien määrättävissä. Saharovin sisäinen karkotus oli tsaarinajalta periytyvä rangaistus, jota on pidettävä selvästi jälkeenjääneenä.

Gorbatšovin nousu johtoon huhtikuussa 1985 herätti Ostrovskijin mukaan toivoa suurissa ihmisjoukoissa. Kriisin syvyyttä ei kuitenkaan ymmärtänyt kuin ani harva. Yhtenä esimerkkinä aikojen muutoksesta oli vasta nyt toteutettu, sinänsä Venäjällä ja Neuvostoliitossa toistuvasti tapahtunut vainojen uhrien rehabilitointi. Monipuoluejärjestelmä toteutettiin,

⁶²³ Ostrovskij et al.(1992), 33, 97, 111, 118, 135.

⁶²⁴ Ostrovskij et al.(1992), 153, 156, 160, 182.

⁶²⁵ ibidem, 194, 209, 226, 229.

⁶²⁶ Volkogonov (1998), 264.

ja Ostrovskij ihaili myös vapaiden vaalien toimittamista 1990.⁶²⁷ Rehabilitoinnin käytäntö osoittaa, että todistustaakka on ollut yksilöllä valtiokoneistoa vastaan. Gorbatšovin johdolla lopetettiin Afganistanin miehitys 1989. Sellaisten diktatoristen hallitusten tukemisen lopettaminen, jotka käyttivät ”vasemmistolaista”, edistyksellistä fraseologiaa, oli tärkein askel Neuvostoliiton uuden aseman ajattelemiseksi maailmassa.⁶²⁸ Joissakin Afrikan valtioissa oli saattanut käydä siten, että suppea johto esiintyi julkisesti toistellen tukeaan ”edistykselliselle neuvostojohdolle”. Neuvostoliiton antama tuki meni kuitenkin mainitun, porvarillisesti elävän johdon ja sen lähipiirin taskuihin ilman, että laaja, köyhä väestö hyötyi siitä yhtään.

Vuodenvaihteessa 1990–91 aiemmin uudistajien ja konservatiivien välissä tasapainoillut Gorbatšov katsoi Ostrovskijn mukaan, ettei demokraattinen liike voi estää verenvuodatusta maassa, vaan on käännäyttävä vanhojen säilyttäjien puoleen. Nämä eivät kuitenkaan uskoneet häneen ja myös suuren yleisön keskuudessa hänen suosionsa alkoi pudota. Tällanne johti viimein siihen, että Gorbatšovin lomaillessa elokuussa 1991 Krimillä Janajevin johtama vanhojen kommunistien junta päätti syrjäyttää hänet noudattaen vuoden 1964 käsikirjoitusta. Aika oli kuitenkin toinen, ja kolmessa päivässä tämä yritys kukistui. Neuvostohallitus tunnusti Viron, Latvian ja Liettuan itsenäisyyden syyskuussa – ja ne jäivätkin ainoiksi todella itsenäisiksi valtioiksi entisistä neuvostotasavalloista. Muut liittyivät Venäjän johtamaan Itsenäisten valtioiden yhteisöön (*Sodružestvo Nezavisimyh Gosudarstv*). Gorbatšov allekirjoitti eroilmoituksensa Neuvostoliiton presidentin virasta ja valtio lakkasi olemasta tapaninpäivänä 1991.⁶²⁹ Varsin symbolinen oli television ykköskanavan useasti pyörittämä kohtaus, jossa Venäjän federatiivisen tasavallan presidentti Jeltsin siirsi Gorbatšovin määrätietoisesti pois tieltään kansanedustajien kongressin puhujanpöntöstä.

4. Uuden Venäjän vakiintuva johtajakuva

Ennen kuin vallankumouksen käynnistäjän kuva oppikirjoissa muutettiin, se oli päivitettävä varsinaisessa tutkimuksessa. Perestroikaan asti ”Koottujen teosten” esittelemä lause Leninin kirjeestä Trotskille 22.10.1919 kuului seuraavasti: ”Eikö meidän pitäisi mobilisoida vielä 20 000 Pietarin työläistä lisää ja hyökätä massiivisesti Judenitšin armeijaa vastaan?” Kun elokuun 1991 vallankaappausyritys oli kukistettu, kaivettiin arkistosta esiin alkuperäinen kirje. Se osoittikin osan sensuroiduksi: ”Eikö meidän pitäisi mobilisoida vielä 20 000 Pietarin työläistä lisää, sekä noin 10 000 porvaria, sijoittaa konekiväärit heidän taakseen, ampuu muutama sata, ja hyökätä massiivisesti Judenitšin armeijaa vastaan?”⁶³⁰ Tällainen kuva kaikista neuvostovaltion lapsista huolehtivasta isästä ei juuri olisi sopinut nuorison oppikirjoihin, eikä sitä ole niihin tullut edelleenkaan.

Ostrovskij-Utkinin vuoden 1995 teoksen mukaan Lenin ei saavuttuaan lokakuussa 1917 Pietariin pelkästään ymmärtänyt väliaikaisen hallituksen heikkoutta, vaan tajusi myös oikean vallankaappaushetken merkityksen. Bolševikkiajasta poiketen kirja tuo esille termin ”punainen terrori” Neuvosto-Venäjän alkuaikojia kuvatessaan. Lenin rohkaisi kesäkuussa 1918 laajamittaista terroria. Jouduttuaan samana vuonna murhayrityksen kohteeksi hän vielä tiukensi terroria entisestään murhauttamalla runsaasti upseereja, kulakkeja, pappeja ja valkokaartilaisia. Terrori liittyi Puna-armeijan tiukkaan kuriin ja propagandaan, mikä no-

⁶²⁷ ibidem, 232–238.

⁶²⁸ ibidem, 241–264, kts. esim. Jemenin kansandemokraattinen tasavalta, Kari (2002, osa 2), 346–347.

⁶²⁹ Volkogonov, 273–277.

⁶³⁰ Davies (1997), 44.

peutti armeijan konsolidoitumista. Leninin varoitus Stalinin valitsemisesta seuraajakseen tulee myös mainituksi.⁶³¹ Syynä juuri Leninin tulon vallankumousjohtajaksi olivat Dmitrenkon mukaan hänen nauttimansa auktoriteetti puolueessa, fanaattinen toimeliaisuutensa, päämäärätietoisuutensa sekä uskonsa menestykseen. Zagladin puolestaan vahvistaa Hildermeierin havainnon Leninin luomasta uudentyyppisestä, kurinalaisesta puolueesta. Lenin pelkäsi, että myös Venäjälle tuotuna porvarillis-demokraattinen kumous saattaisi sivuuttaa sosialistisen.⁶³² Tekstien muuttuminen neuvostoajasta kuvastaa samaa muutosta, jonka saattoi näinä vuosina havaita Moskovan Gorkin puiston sisäänkäyntiä vastapäätä sijaitsevassa Tretjakovin gallerian patsaspuistossa: Sinne rahdattiin useimmat kaadetut Leninin, Džersinkin ja muiden kommunistijohtajien patsaat.

Levandovskij-Štšetinovin mukaan juuri Leninin johdolla bolševikit kykenivät anastamaan vallan, vaikka saivat marraskuun 1917 vaaleissa vain 22 % äänistä. Lenin kykeni myös yhdistämään kansalaissodan aikana kaksi motiivia: 1) kansainvälisyyttä perusteltiin kansalaisille proletariaatin kansainvälisellä veljeydellä ja 2) patrioottisuutta isänmaan, myös sosialistisen isänmaan, suojelemisella länsivaltojen interventioita vastaan. Tekijät tuovat selkeästi esiin Leninin varoituksen Stalinin nimittämisestä puolueen pääsihteeriksi.⁶³³ Kuten todettua, Saksan hyökättyä Neuvostoliittoon 1941 ensimmäinen motiivi ei merkinnyt enää mitään, vaan esillä oli ainoastaan jälkimmäinen. Ensimmäisissä muutoksen jälkeen ilmentyneissä oppikirjoissa tuodaan selkeästi esille, ettei Lenin ollut yli-ihminen, joka olisi voinut nähdä tulevaisuuteen. Kuitenkaan ei peitellä hänen ahkeruuttaan ja tarmoaan, joita ilman kukaan ei voi nousta johtavaan asemaan.

Leninin paluu sinetöidyssä rautatievaunussa Sveitsistä halki Venäjän kanssa sotaa käyvän Saksan ja lokakuun vallankumouksen käynnistäminen Saksan rahoituksella tulevat aineistossani ensi kertaa esiin Fortunatovin historiankirjassa 1998. Teksti toteaa 1990-luvun alun tutkijoiden todenneen, etteivät risteilijä Auroralta ammutut laukaukset avanneet Venäjälle tietä yhtään mihinkään. Kun Lenin otti talonpoikien keskuudessa esimerkikseen Stenka Rasinin ja Jemeljan Pugatšovin kapinat, bolševikeista tuli miljoonille kansalaisille ”omia ihmisiä”. Tässä oli menestyksen avain.⁶³⁴ Kun vertaa tässä mainittuja kapinoitsijoita Stalinin myöhemmin Saksan hyökättyä luettelemaan johtajiin, havaitsee helposti kummankin puheen tarkoituksenmukaisuuden. Rasin ja Pugatšov kamppailivat ennen muuta yläluokkaa, pajareita vastaan, kun taas Aleksanteri Nevski ja hänen seuraajansa torjuakseen ulkoisen vihollisen. ”Oma” eli ”naš” on Venäjällä erittäin tärkeä samaistumisen kohde, minkä huomaa ulkomaalainenkin maassa asuessaan. Jäännöksettömästi käsitteen ymmärtää luultavasti vain syntyperäinen venäläinen.

1920-luvun alussa kokeiltua NEP:ia, uutta talouspolitiikkaa, Fortunatov nimittää Leninin perestroikaksi. Tuolloinkin nälänhädän ja muiden vaikeuksien takia kuoli yhdestä viiteen miljoonaa ihmistä. Lenin käytti hyväkseen osittain kapitalistisia menetelmiä talouden kohentamiseksi ja oli ihanteellisen varma siitä, että näin saavutettaisiin sosialistinen Venäjä. Toisin kävi: Neuvosto-Venäjän poliittiselle rakentamiselle oli ominaista valtiokoneiston byrokraatia, pikkutarkkuus, sivistymättömyys sekä valtion ja puolueen virkamiesten mahtailu. Kuitenkaan maan taloudelliset saavutukset 1920-luvun alussa eivät jääneet vähäisiksi, erityisesti NEP:n ansiosta.⁶³⁵ Vastaavalla tavalla Venäjällä otettiin käyttöön uusi talouspo-

⁶³¹ Ostrovskij–Utkin (1995), 143, 171. 175-177, 201.

⁶³² Dmitrenko et al. (1995), 42, 99, kts. myös Kreder (1995), 45 sekä Zagladin (2002), 66.

⁶³³ Levandovskij–Štšetinov (2001), 123, 154, 192.

⁶³⁴ Fortunatov (1998), 246, 250, 253.

⁶³⁵ ibidem 268–269.

litiikka vuoden 1992 alusta ekonomisti Jegor Gaidarin johdolla. Hintojen vapauttamisen välittömänä seurauksena oli hyperinflaatio: keväällä yksi Yhdysvaltain dollari vastasi 300 ruplaa, mutta vuoden 1994 lopussa kurssi oli jo 4500 ruplaa. Rahanpuute, säännöstelemättömät verot ja jopa 40 %:n harmaan talouden osuus rahaliikenteestä haittasivat kehitystä. Teollisuus palasi osittain suunnitelmatalouteen käyttämällä rahan sijasta korvikkeita ja vekseleitä. Vasta vähitellen 1990-luvun lopussa Venäjän talous saatiin vakiintumaan.⁶³⁶ Yhteinen nimittäjä on kummassakin tapauksessa se, että vihdoin löytyi riittävä määrä vastuullisia kansalaisia huolehtimaan myös kansantalouden tilasta.

Jo halvaantunut Lenin saneli kansallisuuksien ja autonomian osalta joulukuussa 1922 kirjeen, jossa hän piti alueellista itsehallintoa alueiden oikeutena, lukuun ottamatta sotilasasioiden, diplomaattikysymysten ja OGPU:n eli vuosina 1922–34 toimineen kansankomissariaarien neuvoston valtiollisen yleishallinnon toimialoja. Tämä jäi kuitenkin vain pienen sisäpiirin tietoon ja tuli julkisuuteen vasta 1956. Salaaminen oli yksi askel kansalaisten yksityiselämän kontrolliin asti ulottuneen totalitarismin tiellä.⁶³⁷ On muistettava, että bolševistiin järjestelmään siirtyminen oli maaseudun mir-järjestelmään ja yhteisasumiseen tottuneille venäläisille todennäköisesti pienempi askel kuin se individualistisemmille kansoille olisi ollut. Myös muiden tarkkailu oli tällöin helpompi järjestää.

Uuden Venäjän johtaviin demokraatteihin kuulunut kansanedustaja Galina Starovoitova, joka sittemmin murhattiin Pietarissa, totesi Konstantinovin ja Ušakovin mukaan jo 1989, ettei Lenin onnistunut panemaan toimeen monikansallisen valtion suunnitelmaa alkuperäisen federalismin periaatteiden mukaisesti. Neuvostoliiton muodostaminen vuonna 1922 perustui pistimille ja valheille, eikä sillä ollut moraalista eikä oikeudellista voimaa.⁶³⁸ 2000-luvulle tultaessa Venäjällä vallitsi historiankirjoituksen suuri avoimuus, jota valtiolta on sittemmin pyrkinyt suitsimaan. Tugusovan ja Skorospelovan kirja otsikoi vuoden 1917 tapahtumista kertovan luvun ”Bolševikkien tie vallan anastamiseen”. Hanke onnistui lokaan vallankumouksessa ja tuotti vain muutaman kuolonuhrin Pietarissa, mutta noin kaksi tuhatta Moskovassa. Lenin ei tekstin mukaan vielä suunnitellut mitään itsehallintoa, vaan laati yhdessä Trotskin kanssa totalitaarisen valtion periaatteet, jotka romuttivat kaikki valtion aiemmat rakenteet.⁶³⁹ Yleissivistävän koulun oppikirjoissa ei tietysti ole mahdollisuutta spekulointiin siitä, mikä Venäjän kehityksen tie olisi ollut ilman vallankumousta. Vaikka kansalaissodan valkoinen puoli ja sen johtajat on nykyisin esitelty avoimesti toisin kuin neuvostoaikana, kirjoissa esiintyy tuskin lainkaan kysymyksiä, jotka koskisivat vaikkapa perustuslaillisen monarkian mahdollista toteutumista Venäjällä.

Peruskoulun 9. luokalle tarkoitettu Zagladinin kirja esittelee Leninin johtamaa punaista terroria syksyllä 1918. Vallankumoustribunatit ottivat johtavia kansalaisia panttivangeikseen ja teloittivat näitä vastauksena vähäisimpäänkin protestiyritykseen. Kaikkiaan kansalaissodassa vuosina 1918–22 Venäjällä kuoli yli kahdeksan miljoonaa ihmistä, lähes yhtä paljon kuin ensimmäiseen maailmansotaan osallistuneet maat menettivät yhteensä.⁶⁴⁰ Neuvostovallan ja Venäjän federaation suhtautumisen eron Leniniin ovat kiteyttäneet Štšagin ja Lubkov. Neuvostokirjallisuudessa Leniniä pidettiin ”valtavana proletaarisena vallankumouksellisena ajattelijana, Marxin ja Engelsin työn jatkajana, NKP:n organisaattorina sekä

⁶³⁶ Šumilov–Rjabikin (2000), 408–420.

⁶³⁷ Šumilov–Rjabikin (2000), 207–210. OGPU siirtyi Sisäasiain kansankomissariaatin alaisuuteen 1934 ja se nimettiin NKVD:ksi, Sisäasiain kansankomissariaatin valtion turvallisuuden päähallinnoksi.

⁶³⁸ Konstantinov–Ušakov (2001), 17.

⁶³⁹ Tugusova–Skorospelova (2001), 256–259.

⁶⁴⁰ Zagladin (2002), 114.

koko maailman työläisten opettajana ja johtajana”. Nykyisin näkemystä on tarkistettu ja vähennetty ylisanoja, mutta kuitenkin on vähän niitä, jotka ovat vaikuttaneet maailmanhistorian kulkuun yhtä paljon kuin Lenin.⁶⁴¹ Etenkin pian järjestelmänmuutosta seuranneina aikoina 1990-luvulla Venäjällä keskusteltiin todella runsaasti julkisuudessa juuri Leninin merkityksestä. Myöhemmin tämäkin on tasaantunut ja historianoppikirjojen kuva tullut vähemmän intohimoja herättäväksi.

5. ”Täydellinen” diktatuuri

Totalitaarisen diktatuurin erityinen kriteeri on Buchheimin määritelmän mukaan ihmisen hiipivä raiskaaminen hänen ajatustensa ja yhteiskunnallisen elämänsä väkisin kääntämisellä (perversio). Totalitaarinen herruus on poliittiseen toimenpiteeseen upotettu väite, jonka mukaan maailma, elämä ja yhteiskunta ovat rajoittamattomasti muutettavissa. Tätä vastaan todistaa kuitenkin heti pragmaattinen kokemus: täydellistä kontrollia ei ole mahdollista saavuttaa. Teoreettisesti voidaan johtaa ajatus ”huolehtimisesta kaikista ihmisistä” aina Platonista saakka, mutta olisi väärin pitää Platonia tämän vuoksi totalitarismin kannattajana.⁶⁴²

Leninin jälkeisen taistelun neuvostomaan ainoan sallitun puolueen johtopaikasta voitti Stalin. Hänen toiminnalleen oli Ostrovskij-Utkinin mukaan olennaista tehokkuus, mutta myös äärimmäinen epäluulo kaikkia ihmisiä kohtaan. Toteuttaakseen kattavan urkintajärjestelmän hän yhdisti kaksi aiempaa tiedusteluorganisaatiota NKVD:ksi, sisäasiain kansankommissariaatiksi (entinen Venäjän federatiivisen SNT:n NKVD + OGPU nimellä GUGB). 1920–30 –lukujen vaihteessa maa toteutti kulakkien puhdistamisen eli pakkokollektivisoinnin. Kun maan ja karjan yksityisomistus tuli yhtäkkiä laittomaksi, seurauksena oli nälänhätä suuressa osassa maata. Varsinainen totalitaarinen hallinto alkoi suunnilleen 1934 Kirovin murhasta. Samaan aikaan puolueen sisällä pantiin toimeen ensimmäinen suuri puhdistus. Varsinainen suuri terrori tapahtui vuosina 1937–38. Sen seurauksena miljoonat ihmiset menettivät henkensä tai joutuivat pakkotyöleireille. Yksin Puna-armeijasta puhdistettiin 40 000 ammattiupseeria.⁶⁴³ Dmitrenko (1995) pitää puolestaan Kirovin murhan yksinomaisena syyllisenä Stalinia, kun taas Levandovskij ja Štšetinov katsovat syyllisten jääneen selvittämättä. Dmitrenko (2001) toteaa kaikille tutkijoille olevan selvää, että murha tapahtui maan poliittisen johdon toimeksiannosta.⁶⁴⁴ Myöhemmin on kuitenkin vaikea selvittää, kumpi kuva levisi laajemmalle oppilaiden keskuudessa.

Neuvostoliiton totalitarismin määritelmän esittävät pähkinänkuoressa Šumilov ja Rjabikin. Heidän mukaansa se oli valtion kontrolli kaikilla yhteiskuntaelämän aloilla. Ideologiana toimi stalinismi, joka merkitsi äärimmäistä dogmatismia ja absoluuttista toisinajattelun sallimattomuutta.⁶⁴⁵ Suuren terrorin jälkeen maassa vallitsi kauhun ilmapiiri. Stalin pystyi hallitsemaan tahdollaan koko puoluekoneistoa sekä kansan enemmistöä. Koko pakkotyöleirijärjestelmä oli Stalinin henkilökohtaisesti kontrolloimaa. Puolue kaappasi valtion sisäänsä. Lainsäädäntö-, toimeenpano- ja tuomiovalta liitettiin monoliitiksi. Koko yhteiskun-

⁶⁴¹ Štšagin–Lubkov (2004), 221.

⁶⁴² Buchheim (1962); Totalitäre Herrschaft siteeranneet Friedrich ja Brzezinski: ”Die Allgemeinen...” teoksessa Seidel–Jenkner (toim.)(1974), 601–602.

⁶⁴³ Ostrovskij–Utkin (1995) 197, 215–231, Danilov–Kosulina (2002) 173. Pelkästään kulakkien vastaisen hyökkäyksen uhrien lukumäärä oli yhtä suuri kuin Hitlerin juutalaisvainojen (!) (Osimo Jussila, HS 10.3.2003). Kts. myös Luukkanen (2004), 208–212.

⁶⁴⁴ Dmitrenko et al. (1995) 242, Levandovskij–Štšetinov (2001), 214, Dmitrenko et al.(2001), 378.

⁶⁴⁵ Šumilov–Rjabikin, (2001) 234.

taelämä yhdenmukaistettiin.⁶⁴⁶ Kansalaisten kannalta oli pahinta terrorin sattumanvaraisuus: kukaan ei voinut olla varma oman tai läheistensä hengen ja terveyden säilymisestä.

Totalitaarisen yhteiskunnan ytimeksi muodostui terrori, jonka syvin olemus näkyi Karlssonin mukaan monopolistisessa valtiovallassa. Se ei antanut alamaisille mitään mahdollisuuksia kehittää omia näkemyksiään tai maailmankuviaan. Pyrkimyksenä oli valaa kaikki kansalaiset samaan muottiin. Pelkkä väkivallan käyttö ei riittänyt, vaan lisäksi oli pakko kieltää ihmisiltä koulutuksen, hallinnollisen valvonnan ja yhteiskuntaelämän militarisoinnin avulla yksilölliset, valtiosta ja hegemonisesta aatteesta erilliset identiteetit. Fyysisen terrorin lisäksi totalitaarisuus ilmeni yksiviivaisena opetuksena, tiedotusvälineiden valvontana ja tiukkaan säännösteltynä talouspolitiikkana, joiden tarkoitus oli tehdä kansalaisista toimintakyvyttömiä alamaisia.⁶⁴⁷ Yleisesti ottaen terrorin kärki kohdistui koulutettuun älymystöön, jonka piirissä olisi saattanut esiintyä toisinajattelihoita.

Alkuperäisenä esimerkkinä Ostrovskij-Utkinin kirja julkaisee koululainen Nina Švetsovan kirjeen Stalinille vuodelta 1937. Kirje kertoo, etteivät lapset jaksa käydä koulua, koska leipää ei ole. Perhe elää jo toista vuotta ilman lehmää ja hevosta. Kyläneuvosto on langettanut perheelle liikaa veroja, eikä se kuusine lapsineen ole kyennyt niitä maksamaan. Isä on kahden sodan invalidi, eikä kykene enää kolhoosityöhön. Nina pyytää suurelta johtajalta apua, ja runoilee hänelle: ”Toveri Stalinille. Kiitos toveri Stalinille onnellisesta elämästämme! Kiitos onnellisesta lapsuudestamme. Kiitos ihanista päivistämme!”⁶⁴⁸ Kirje kuvastaa tarkoin kansan perinteistä uskoa ”hyvään tsaariin”. Monet elivät siinä käsityksessä, että ainoastaan pikkupomot rankaisivat kansaa, kun taas maan johtaja oli ehdottoman oikeudenmukainen. Saattoi joskus tapahtua, että alemmat päälliköt salasivat johtajalta asioiden oikean laidan. Kunhan suuri johtaja saisi tiedon, mitä todella on tapahtunut, hän korjaisi asian välittömästi. Asiaa voisi vielä auttaa johtajan ylistäminen sanallisesti. Järjestelmän kuuliaisen kasvatin oli taatusti vaikea ymmärtää, että virallisen propagandan palvoma johtaja oli todellisuudessa pahin despootti.

Stalinin toimiin on etsitty loogisia perusteita vuosikymmeniä. Kiseljovin mukaan Espanjan sisällissodassa taistellut venäläinen kenraali Aleksandr Orlov esitti heti 20. puoluekokouksen jälkeen Yhdysvalloissa selityksen, jonka mukaan ryhmä tšekistejä sai ennen näytösioikeudenkäyntien alkua Stalinin lähipiiriltä tehtäväkseen etsiä arkistoista dokumentteja, jotka kompromettoisivat joukon johtavia bolševikkeja. Štein-niminen ryhmän agentti löysikin todisteen, jonka mukaan ennen vallankumousta tsaarin ohranan agenttina ja provokaattorina bolševikkien joukossa oli toiminut itse Stalin. Virkatietä ilmoitus kulkeutui Neuvostoliiton marsalkka Tuhatsjevskin tietoon, joka toimi RKKA:n (Työläisten ja talonpoikien punaisen armeijan) yleisesikunnan päällikkönä ja käytännön asioissa johti koko armeijan toimintaa. Hän oli vallankumouksen ja kansalaissodan punainen sankari, Koltšakin ja Denikinin voittaja. Tuhatsjevskin johdolla päätettiin vallata Kreml seuraavassa puoluejohdon tapamisessa, pidättää Stalin, ja joko teloittaa hänet paikalla tai luovuttaa puoluetuomioistuimen käsiin. Isä Aurinkoinen sai kuitenkin vihiä suunnitelmasta ja iski ensin. Tuhatsjevski pidätettiin ja hänet ammuttiin yhdessä useiden muiden sotilasjohtajien kanssa Moskovassa kesäkuun 12. päivän aamun koittaessa 1937. Tapausta ei kukaan muistellut tasan 70 vuotta sen jälkeen, Venäjän kansallispäivänä 2007. Tässä on jälleen selkeä ero: Saksassa pidetään sankarina Hitleriä vastaan tehdyn salaliiton toimijaa, eversti Klaus von Stauffenbergiä. Venäjällä ei voi nousta sankariksi sellainen henkilö, joka on suunnitellut hirmu-

⁶⁴⁶ Tugusova–Skorospelova (2001), 312, Danilov–Kosulina, (2002), 170, Sergejev (2000), 105.

⁶⁴⁷ Karlsson (2005), 50–52.

⁶⁴⁸ Ostrovskij–Utkin, (1995), 243.

valtiaan Stalinin syrjäyttämistä.⁶⁴⁹ Kiseljov on kirjoittanut tekstinsä rohkeasti venäjäksi, vaikka yleisesti voi todeta olevan vapaampaa ja helpompaa julkaista tämänkaltaista asiaa Venäjällä jollakin vieraalla kielellä.

Haastattellessaan 1930-luvulla neuvostokoulua käyneitä Wertsch sai syksyn 1938 ensiluokkalaiselta lausunnon, jonka mukaan myös heille annetut kirjat sisälsivät kuvia vuosien 1918–20 kansalaissodan sankareista, Tuhatševski huomattavimpana. Koska kirjoja ei pystytty vaihtamaan yhdessä yössä, opettaja määräsi oppilaat repimään Tuhatševskin kuvan pois kirjasta. Vorošilov sai olla samoin kuin Tšapajev. Kukaan oppilaista ei ymmärtänyt, miksi yksi revittiin ja muut jätettiin. Juuri opettaja kertoi heille, että muutamat sankarit olivatkin osoittautuneet kansan vihollisiksi.⁶⁵⁰ Tällaiset toistuvat menettelyt olivat omiaan heikentämään koululaisten luottamusta oppikirjaan ja koko koululaitokseen.

Vaikka Levandovski ja Štšetinov pitävät 1930-luvun terroriin Stalinin lisäksi syyllisenä Leninin vanhaa kaarta, he kuitenkin toteavat selvin sanoin virallisen neuvostojen vallan julkisivun takana kaikilla tasoilla piileskelleen henkilödiktatuurin vallan rakenteen. Se perustui puolueen ja turvallisuuspalvelun elimiin, joista jälkimmäinen toimi suoraan Stalinin peukalon alla.⁶⁵¹ Šumilov ja Rjabikin toteavat Molotovin ja Ribbentropin sopimuksen 23.8.1939 edustaneen julkiselta osaltaan Neuvostoliiton laillisia intressejä, mutta salaisen lisäpöytäkirjan osalta pelkäävät Stalinin imperialistista kunnianhimoa. Tiedustelijoittensa selkeitä raportteja Saksan hyökkäyksen uhasta 1941 diktaattori ei ottanut kuuleviin korviinsa.⁶⁵² On tulkittava Stalinin luottaneen tuossa vaiheessa sopimuskumppaninsa Saksan sanaan ja siihen, että tällä olisi ollut läntisessä Euroopassa tarpeeksi tehtävää. Kieltämättä hyökkäykseen oli vaikea uskoa, kun raaka-ainetoimitukset Neuvostoliitosta Saksaan kulkivat keskeytyksettä ja sotilaita koulutettiin vastavuoroisesti kummankin maan sotakouluissa.

Saksan hyökkäykseen kesäkuussa 1941 Stalin ei ensi alkuun reagoinut näkyvästi. Vasta 10. heinäkuuta hän asettui puolustuskomitean, GKO:n johtoon. Bolševikkien kirjoista poiketen myöhempi sotamenestys ei ole vain Stalinin ansiota, vaan nyt tunnustetaan Iso-Britannian ja USA:n huomattavan taloudellisen avun merkitys. Ostrovskijn kirja väittää edelleen Stalinin edustaneen Teheranin konferenssissa 1943 miljoonille länsimaiden asukkaille koko fasismia vastaan sankarillisesti taistelevaa neuvostokansaa. Totta on, että hänellä oli enemmän valtaa kuin kellään neuvottelukumppaneistaan. Kaikkien voimien kokoamiseksi Isä Aurinkoinen myös lakkautti Kominternin ja elvytti Pyhän synodin. Kun Saksa ja Japani oli lyöty, Stalin nautti myös ulkomailla suurempaa arvonantoa kuin koskaan aikaisemmin. Hän onnistui työntämään Neuvostoliiton (Venäjän imperiumin) valtapiirin Euroopassa 800 kilometriä aikaisempaa lännemmäs.⁶⁵³ Itse asiassa hän toteutti kansallisuusasian komissaarina 1920 kirjoittamaansa lausetta, jonka mukaan *niin sanottujen* valtioiden (Armenia, Puola, Suomi jne.) *niin sanottu* itsenäisyys on pelkäävät petollinen näennäisyys, joka peittää niiden täydellisen riippuvuuden yhdestä tai toisesta imperialistien ryhmästä.⁶⁵⁴ Vain Suomen kohdalla maan kokonaan kaappaaminen ei onnistunut. Suhautumisessaan pieniin valtioihin Stalin ei kuitenkaan ollut ainutlaatuinen suurvallan johtaja. Jaltan neuvotteluissa 1945 Roosevelt ja Churchill eivät kiinnittäneet suurtakaan huo-

⁶⁴⁹ Jevgeni Kiseljov: ”1937”, *Gazeta.ru*, 28.6.2007, kts.myös Daniel, A.:”1937.god.”, *Rossij. Gazeta* 15.8.2007.

⁶⁵⁰ Wertsch (2002), 126.

⁶⁵¹ Levandovskij–Štšetinov (2001), 221.

⁶⁵² Šumilov–Rjabikin (2000), 254, 260.

⁶⁵³ Ostrovskij–Utkin (1995), 259–314, kts.myös Bezborodov et al. (2001), 15–28.

⁶⁵⁴ Dmitrenko et al.(1995) 98.

miota Baltian maiden liittämiseen Neuvostoliittoon. Juuri Stalinin henkilökohtaiset ominaisuudet ja toiminta pystyttivät kylmän sodan aluksi rautaesiripun, joka tuki traditionaalista eristäytymispolitiikkaa kapitalistisista maista kulttuurivaihdon ja henkilökohtaisten suhteiden alueilla. Stalin myös tilasi ohjaaja Sergei Eisensteiniltä elokuvan *livana Julmasta*, jota hän piti aikansa edistyksellisenä voimana.⁶⁵⁵ Tosin vain elokuvan ensimmäinen osa läpäisi johtajan sensuurin. Toinen osa hyllytettiin.

Käsitys Stalinin palvonnasta kristallisoituu, kun tarkastelee Dolutskijn kirjaa *”Otšetstvennaja istorija XX vek”* vuodelta 1994. Tekijä johdattaa siinä kymmenennen luokan oppilaan tarkastelemaan 1940-luvun totalitaarista järjestelmää pedagogisesti aivan oikein, tuolloin eläneen ihmisen silmin. Erityisen tarkoin kirja esittelee Ogonjok-lehden juhlanumeron Stalinin 70-vuotispäiväksi joulukuussa 1949. Kuvissa Isä Aurinkoinen on aina kansan keskeillä, opettaa kolhoosilaisia, ottaa vastaan partisaaneja suoraan metsästä ja esiintyy peräti lokakuun vallankumouksen ”oikeana” johtajana. Dolutskij toteaa myytin syntyneen juuri näin: ei, miten asiat olivat, vaan miten niiden *haluttiin* olevan. Hän kysyy lukijaltaan: ”Joko päätäsi särkee?”⁶⁵⁶ Opettajankokemukseni mukaan Dolutskij on onnistunut hyvällä tavalla herättämään oppilaan kriittisyyden, koska hän lähestyy historian vaihetta juuri sen omista lähtökohdista käsin.

Nykyisin kummalliselta kuulostava, 1940–50 –lukujen vaihteessa toteutettu kampanja ”kosmopolitismia” vastaan saa Klokovalta selityksensä. Se oli olemukseltaan taistelu kansallisen imperiumi-ideologian legitimoimiseksi maassa, sekä suunnattu taiteen ja kirjallisuuden sosialistisen realismin poispyyhkimisyrittäystä vastaan. Sen johtoon asetettiin tunnettuja hahmoja, kuten Lysenko, jonka vaikutus aiheutti monien tieteenalojen vuosia kestäneen taantuman. Fyysikkoja, geneetikkoja, lingvistejä, ekonomeja ja muita tieteenharjoittajia vainottiin. Epäilyn, kavalluksen, periaatteettomuuden ja masennuksen henki hallitsi. Rautaesirippu esti kapitalistisen järjestelmän näyttöjen tunkeutumisen maahan ja tuki painostuskonetta, joka poisti kaikki yritykset vapaaseen ajatteluun ja kriittisen asennoitumisen neuvostoelämäntavan realiteetteja kohtaan.⁶⁵⁷ ”Kosmopolitismien” termi jäi Neuvostoliitossa pysyvästi huonoon valoon. Länsimainen lehdistö käytti toisen maailmansodan jälkeen etenkin kirjailijoista ja taiteilijoista ”kosmopolitiin” nimeä ihailevassa sävyssä. Tarkoitus oli ilmoittaa henkilön olevan lahjakas ja kotonaan missä tahansa. Tätä taustaa vasten ei ole ihme, että useimmat näin mainostetuista taiteenharjoittajista eivät olleet tervetulleita Neuvostoliittoon.

Vielä 1949 Stalin järjesti ”Leningradin jutun” eli yli kahden tuhannen ihmisen puhdistamisen puolueen tehtävistä. Yksinvaltaa kuvaa se, ettei puoluekokousta järjestetty yli 13 vuoteen. Edelleen tammikuussa 1953 pidätettiin Stalinin sairaaksi todennut lääkärijoukko ”sionistien agentteina”. Vuosina 1948–53 vainon uhreiksi joutui lähes 6,5 miljoonaa ihmistä. Kuoltuaan johtaja balsamoitiin ja asetettiin Leninin rinnalle mausoleumiin, mutta hän pysyi siellä vain vuoteen 1961 saakka, jolloin hänet haudattiin Kremlin muuriin. Paljon mainostettu destalinisaatio ei kyennyt tuhoamaan totalitaarista hallintoa. Fortunatov toteaa neljän miljoonan poliittisen vangin tulleen vapautetuksi diktaattorin kuoleman jälkeen. Kaikkiaan vuosina 1930–53 teloitettiin noin miljoona ihmistä, ja leireihin joutui lähes 18

⁶⁵⁵ Bezborodov et al. (2001), 40-41, 56, 62, Levandovskij–Ššetinov (2001), 279–280. Vrt. ohjaaja Nikita Mihalkov, jonka ”Auringon uuvuttamat” (*Utomljonnije solntsem*, 1994) kritisoi vahvasti stalinismia ja NKVD:ta. Elokuva ”*Statskij sovjetnik*” 2005 palasi puolestaan tukemaan tsaarin yksinvaltaa.

⁶⁵⁶ Dolutskij (1994), 240–243.

⁶⁵⁷ Klokovalta: ”Die Darstellung...” teoksessa Nolte (2005), 97–98.

miljoonaa, joista viidesosa poliittisia vankeja.⁶⁵⁸ Tunnetun toisinajattelijan Julij Danielin poika Aleksandr Daniel on arvioinut näitä toimia kokonaisuutena. Hänen mukaansa Stalin teki tilaa neuvostoihmisen luomiselle kitkemällä kansasta pois ”turhanpäiväiset, *niktšomnyje ljudi*”. Terrorin avulla hän onnistui tuhoamaan edellisen yhteiskunnan perustan, talonpojat, sekä eliitin, intelligentsijan, sotilasjohdon ja poliitikot. Katkaisemalla ihmisten väliset suhteet, myötätunnon ja solidaarisuuden ilmaisut hän tuhosi kansakunnan ja loi massan. Sodanaikainen rintamamiesten ja kotirintaman kesken virinnyt solidaarisuus ja ylpeyden tunne tuhottiin uusilla pidätys- ja karkotusaalloilla.⁶⁵⁹ Kun yleisesti voidaan todeta samalla puolella taistelleiden sotaveteraanien solidaarisuus ja yhteisyys lujaksi, tässä kohden voi ainoastaan hämmästellä väkivaltakoneiston voimaa ja vaikutusta.

On mielenkiintoista, että 2000-luvulla jälleen pyritään korostamaan Stalinin hyviä puolia sodanjohtajana vetoamalla muun muassa Churchillin sanoihin vuodelta 1959, jolloin tämä lausui olleen Venäjän kansalle suuri onni pitää näin nerokasta johtajaa sodan aikana. Britannian sodanaikainen pääministeri piti Stalinia kaikkien aikojen ainutlaatuisimpana valti-onjohtajana. Kun tekijät, Barsenkov ja Vdovin, vaikenivat kaikista Stalinin vainoista, samaa vuonna ilmestynyt Ammonin laaja teos antaa niistä solidin selvityksen. Štšagin ja Lubkov puolestaan pyrkivät antamaan vuoden 1936 perustuslaille peräti todellisen merkityksen, vaikka se on jo aiemmin todettu pelkäksi paperiksi, kun todellinen valta oli keskitetty Stalinin käsiin. Viimeksi mainitut kertovat kuitenkin avoimesti niin vuosien 1937–38 terrorista kuin sodanjälkeisistäkin puhdistuksista.⁶⁶⁰ Käytännössä neuvostoajan loppuun valtion johtoon kuului ihmisiä, joilla oli omakohtaista kokemusta hirmuvallasta ja puhdistuksista. Vasta vuonna 1983 kuoli viimeinen Leninin elossa nähnyt puoluejohdon jäsen, latvia-laissyntyinen Arvid Pelše.

Pelon, puhdistusten ja painostuksen vuosikymmenet olivat luoneet Neuvostoliittoon yksimielisyyden ja konformismin ilmapiiriin. Stalin oli kohonnut sodan voittajaksi. Klokova toteaa, ettei siis voinut olla todellista oppositiota. Oppikirjojen mukaan se ei saanut syntymismahdollisuutta, koska talouden kehittymisen mahdollisuuksia ei ollut luotu, eikä ollut mahdollista parantaa ihmisten elämisen laatua. Sodan jälkeen 60 % väestöstä asui maaseudulla ja 80 %:lla oli takanaan vain kahdeksanluokkainen koulu. Puolet teki töitä käsillä, ei koneiden avustuksella. Tämä vaikutti negatiivisesti neuvostoyhteiskunnan itsetuntoon, vaikka väki kuvitteli itäisessä Euroopassa saavutetun menestyksen takia neuvostojärjestelmän olevan täydellinen ja voittamaton. Yksikään oppikirja ei esittele kokemuksia kansalaisyhteiskunnasta tai oikeusvaltiosta. Tekijät vakuuttavat myös hallituksen torjuneen ankarasti yritykset kohdistaa Stalin-kultin kritiikki koko stalinistiseen järjestelmään.⁶⁶¹ Hallituksen pyrkimys oli inhimillinen, mutta ei silti hyväksyttävä. Se johtui samasta syystä kuin Hruštšovin vaikeneminen Stalinin elinaikana. Jokaisen oli pakko totella pysyäkseen hengissä. Kun diktatuurin aikaansaannokset sitten avattiin kaikkien nähtäväksi, järjestelmässä mukana olleet pysyivät todella hiljaa. Varsinaisia puhdistuksia ei kuitenkaan – Berijan kaltaista johtajaa lukuun ottamatta – pantu toimeen niin kauan kuin NKP pysyi korkeimman vallan haltijana. Järjestelmän vaihduttua taas Stalinin ajan rikokset olivat jo häipyneet useimpien muistista ja rangaistukset lievempiä kuin tuolloin. Historiankirjoituksen

⁶⁵⁸ Ostrovskij–Utkin (1995), 326–344, Fortunatov (1998), 275, Danilov–Kosulina (2002), 249, Zagladin (2002), 158. Ainoana korkeana johtajana Leningradin jutusta selvisi Aleksei Kosygin, vaikka hänen lankonsa, Leningradin puoluejohtaja A.A. Kuznetsov sekä Gosplanin pj. N.P. Voznesenski teloitettiin. (Seppänen, 2007, s. 37–40).

⁶⁵⁹ Daniel: ”1937. god: pamjat i urok”, *Rossijskaja Gazeta* 15.8.2007.

⁶⁶⁰ Barsenkov–Vdovin (2003), 121, Ammon, et al. (2002), 671–672, Štšagin–Lubkov (2004), 76–80, 198–206.

⁶⁶¹ Klokova: ”Die Darstellung...” teoksessa Nolte (2005), 108–109.

läpikotaista uudistamista saattavat edelleen hillitä varhaisemmilta ajoilta periytyvä pelko sekä haluttomuus horjuttaa Venäjän asemaa suhteessa ulkomaihin.

Erityisesti Stalinin aikana neuvostodiktatuuri täytti Friedrichin ja Brzezinkin laatimat kuusi ehtoa: 1) Viralliseen oppirakennelmaan perustuva viimeistelty ideologia, joka käsittää kaikki elintärkeät inhimillisen olemassaolon alueet [ja pyrkii valloittamaan koko maailman uuden yhteiskunnan luomiseksi]. 2) Yksi ainoa joukkopuolue, joka on tyypillisimmillään yhden diktaattorin johtama ja koostuu jäseninä alle 10 prosentista kansalaisia. Puolue on hierarkkinen, harvainvaltaisesti järjestetty ja joko täysin sidoksissa valtiobyrokraatiaan tai sen yläpuolella. 3) Terrorijärjestelmä, jota toteutetaan puolueen ja salaisen poliisin voimin. Sen vihollisina eivät ole vain toisinajattelijat, vaan myös mielivaltaisesti valitut kansanosat. Henkiseen terrorismiin käytetään tieteellistä psykologiaa. 4) Mahdollisimman täydellinen tekninen tiedotusvälineiden kontrolli. 5) Kaikkien aseiden käytön monopoli. 6) Koko talouden valvonta.⁶⁶²

6. Muutospyrkimyksiä

Kolmas neuvostojohtaja Nikita Hruštšov oli täysin erityyppinen kuin kaksi diktatorista edeltäjäänsä. Kenraali Volkogonovin mukaan hän oli talonpoikaisen ulkomuotonsa, vajavaisen koulutuksensa, suuren ahkeruutensa ja ehdottoman lojaalisuutensa vuoksi säilyttänyt asemansa puolueen sisärenkaassa kaikkien Stalinin puhdistusten ajan.⁶⁶³ Ostrovskijn-Utkinin mukaan hän hankki suosiota kiertelemällä maan eri puolilla jo 1954, mitä ei ollut aiemmin tapahtunut. Tärkein yksittäinen tapahtuma oli kuitenkin pakkotyöleirien lakkauttaminen, minkä seurauksena miljoonat syyttöminä vangitut ihmiset saivat palata kotiin. Vanhat kommunistit Molotovin johdolla vastustivat tietenkin tätä. Hruštšov oli taustastaan johtuen lähempänä maataloutta ja kolhoositalonpoikia kuin kukaan muu poliittinen johtaja, mikä lähensi häntä suureen osaan kansaa. Ulkopoliitikassa hänen aloittamansa suojasää helpotti suhteita länsimaihin vuosina 1954–55, ja sai aikaan muun ohella Itävallan miehi-tyksen loppumisen ja Porkkalan palauttamisen.⁶⁶⁴ Gulagien lopettaminen osoittautui vasta myöhemmin Neuvostoliiton ulkopuolella todella merkitykselliseksi asiaksi. Kirjailija Aleksander Solženitsynin teos ”*Arhipelag Gulag*”, (Vankileirien saaristo), julkaistiin lännessä vasta 1974, ja Venäjällä vasta 1990-luvulla.

Hruštšov tuomitsi 20. puoluekokouksessa helmikuussa 1956 Stalinin henkilökultin. Tu-
hansien tuomittujen kunnia palautettiin ja asuinsijoiltaan karkotetut kansat saivat palata
alkuperäisille paikoilleen. Kuitenkin Hruštšov jatkoi Stalinin linjaa lähettämällä neuvosto-
joukot kukistamaan Unkarin kansannousua syksyllä 1956 ”veljellisenä kansainvälisenä
apuna” yhdessä muiden 1955 perustetun Varsovan liiton maiden joukkojen kanssa. No-
menklatuuran näkökulmasta hänellä oli sosiaalinen tilaus. Hän liberalisoi riittävästi, mutta
vahvasti kuitenkin keskusvaltaa sekä irrotti johtokaaderit taantumuksen kauhuista. Hän
erotti vanhat kommunistit 1957 ”puolueen vastaisena ryhmänä” johtotehtävistä, vaihtoi ar-
meijan ja KGB:n johdon ja lujitti näin valtansa. Kulttuurin saralla Hruštšov ei sallinut Pas-
ternakin ottaa vastaan Nobel-palkintoa 1958, mutta antoi luvan Solženitsynin ”Ivan De-
nisovitšin päivän” julkaisemiseen. Suurimmat voittonsa Neuvostoliitto sai Hruštšovin aika-
na avaruuden valloituksessa: 1957 lähetettiin ensimmäinen Sputnik ja 1961 Juri Gagarin
kiersi ensimmäisenä ihmisenä maapallon. Vastoinkäymiset liittyivät jälleen kerran talou-

⁶⁶² Friedrich–Brzezinski: ”Die Allgemeinen...” teoksessa Seidel–Jenkner (toim.)(1974), 610–611.

⁶⁶³ Volkogonov (1998), 181.

⁶⁶⁴ Ostrovskij-Utkin (1995), 346–356, Štšagin–Lubkov (2004), 258–292.

teen: Maataloudessa tuli monilla alueilla kato vuonna 1962.⁶⁶⁵ Tästäkään tapauksesta eivät neuvostoajan oppikirjat kertoneet yhtään sanaa.

NKP:n 20. puoluekokous vahvisti kokonaisten neuvostosukupolvien maailmankatsomusta siinä suhteessa, että hallitsevat eivät enää voineet toimia vanhaan tapaan, vaan heidän oli pakko ottaa lukuun yleinen mielipide. Klokovan mielestä johto ei kuitenkaan selittänyt entisen menon syitä eikä kantanut siitä vastuuta. Toivorikkaasti oletettiin, että henkilökultin toistumisen välttämiseksi läpinäkyvyys ja demokratisointi lisääntyisivät. Stalinistisen sosialismin piti väistyä demokraattisen sosialismin tieltä. Hruštšovin ansioksi luetaan, että hän paljasti NKVD:n väärennökset, kidutukset, pakotetut tunnustukset ja teloituslistat. Vangittujen rehabilitointi oli kuitenkin hidasta, eikä missään julkaistu sitä. Ilmiantajien ja pyövelien nimiä ei myös kerrottu.⁶⁶⁶ Vaikka demokratian eteneminen olikin hidasta, tiedonvälityksen laajeneminen oli yleisesti sille välttämätön edellytys. Varsin moni neuvostokansalainen sai tässä vaiheessa tietää omaistensa kohtalon Stalinin puhdistuksissa 1937–38.

Ulkopolitiikassa Kuuban kriisin laukaiseminen päättämällä kääntää sinne matkaavat ohjuslaivat takaisin katsottiin kotimaassa Hruštšovin arvovaltappioksi. Sen sijaan Berliinin muurin rakentaminen osoitti monien venäläisten mielestä päättäväisyyttä. Hruštšov yritti myös uudistaa maataloutta ylhäältä päin. Hän lakkautti traktoriasemat, minkä seurauksena kuljettajat lähtivät kaupunkeihin, ja maatalouden kriisi pelkästään syveni. Ensimmäistä kertaa maa joutui ostamaan viljaa ulkomailta 1963. ”Maissikampanja” osoittautui groteskiksi, koska maissia yritettiin viljellä lähellä napapiiriä. (Tästä lempinimi ”Kukuruznik”, ’maissinpoimija’.) Kuitenkin 50 miljoonaa ihmistä sai uuden asunnon entisten ”kommunalkojen” sijaan. Hruštšov yritti myös uudistaa koulun polytekniseksi, jotta oppilaat saisivat täydet valmiudet työhön. Seurauksena oli kuitenkin kiinnostuksen väheneminen humanistisiin aineisiin ja yhteiskunnan yleissivistävä potentiaali väheni. Totalitaarinen hallinto jatkoi olojen muuttumisesta huolimatta. Hruštšovin syrjäyttämisen jälkeen Neuvosto-Viron puoluejohtaja Käbin kertoi tämän maissikampanjan toteuttamisesta Virossa: Hän oli käskenyt istuttaa maissia kaikkien valtateiden varsille. Maissin varjossa oli kuitenkin kasvatettava perunaa ja Viron viljakasveja kuten ennenkin. Potjomkinin kulisseinä toimivat maissipellot oli ajateltu vain ohiajavien Moskovan puoluepamppujen rauhoittamiseksi.⁶⁶⁷ Kiireesti rakennetut asunnot, ”*hruštšovka*”, osoittautuivat myöhemmin heikosti tehdyiksi. Niitä ei voitu remontoida, vaan yleensä talot oli purettava. Seurasin tätä kehitystä Moskovassa 1998–2000 erityisesti Moskovan yliopiston, MGU:n läheisellä Universitetskajan alueella. Toteuttamiskelvoton ajatus maissinviljelystä pohjoisessa kertoi johtajan realismin tasosta selvästi enemmän kuin hänen muu julkinen toimintansa. Hruštšov päätettiin vaihtaa syksyllä 1964. Ensimmäistä kertaa vuosisatoihin Venäjän johtaja siirtyi eläkkeelle, eikä poistunut näyttämöltä luonnollisen tai väkivaltaisen kuoleman takia.

Kaikki oppikirjat eivät ehtineet seurata valtion johtajan vaihtumista. Globalization Studies – instituutin johtaja Boris Kagarlitsky kertoo aloittaneensa koulunkäyntinsä syksyllä 1965. Osa ensiluokkalaisista sai ensimmäisen oppikirjan, jossa oli Hruštšovin kuva. Toisille annettiin opus, jossa ei ollut kenenkään johtajan kuvaa. Oppilaat olivat tästä varsin hämmennyneitä: vaikka he olivat vasta koulutulokkaita, he tiesivät, ettei Hruštšov ollut enää johtaja.

⁶⁶⁵ Ostrovskij–Utkin (1995) 362–385, Dmitrenko et al. (1995), 443, Levandovskij–Štšetinov (2001), 282–299, Fortunatov (1998), 303, Tugusova–Skorospelova (2001), 380, Bezborodov et al. (2001), 86–91, 112, Barsenkov–Vdovin (2003), 168–170, Ammon et al. (2002), 688–694.

⁶⁶⁶ Ostrovskij–Utkin (1995), 104–107.

⁶⁶⁷ Ostrovskij–Utkin (1995), 389, Dmitrenko et al. (1995), 468–470, Šumilov–Rjabikin (2000), 314–316, Danilov–Kosulina (2002), 265. Oplatka (2007), 215.

Näin ollen he eivät voineet ymmärtää, miksi kenenkään uuden johtajan kuvaa ei ollut painettu heille jaettaviin oppikirjoihin.⁶⁶⁸ Tämä seitsemänvuotiaitten maailmankuvaa valaiseva leikkaus kertoo paljon neuvostojohdajan asemasta erityisesti oppikirjoissa.

7. Pysähtyneisyys

Brežnevin valinnalla keskuskomitea halusi Ostrovskij-Utkinin mukaan palauttaa johtajan toiminnan ennustettavuuden.⁶⁶⁹ Hänen tarkoituksenaan oli nopeuttaa tuotantoa ja talouskasvua, mutta tavarapula vain syveni: verbi ”ostaa” (*kupit*) korvattiin verbillä ”hankkia” (*dostat*). Tuolloin jonot ja vaihdantatalous tulivat vallitseviksi. Myös harmaa talous lisääntyi selvästi. Raskaimpia virheitä oli kuitenkin Tšekkoslovakian miehitys 1968. Kuvaavaa on siitä kertovan kappaleen otsikointi: ”Neuvostoliitto ja Itä-Euroopan ’ystävät’”. Ostrovskij pitää tätä suvereenin valtion vastaisena aggressiona. Vaikka Helsingin Ety-kokouksessa 1975 pyrittiin liennytykseen, samalla paalutettiin toisen maailmansodan päättymisen rajat ja etupiirit. ”Brežnevin opin” mukaisesti Neuvostoliitto sai puuttua oman etupiirinsä asioihin Euroopassa. Tämän alueen ulkopuolella se päätti myös miehittää Afganistanin 1979. Tavalla tai toisella neuvostovaltio oli myös mukana Angolan, Etiopian, Somalian ja Jemenin sisällissodissa sekä neuvonantajana Irakissa, Libyassa, Pohjois-Vietnamissa ja eräissä muissa maissa. Mielenkiintoista on, että oppikirjatkin kertovat 60–70 –lukujen ”nauhoittin-vallankumouksesta”. Se merkitsi ”*Neoliti*” (kivikausi) Brežnevistä kertovien kaskujen ja järjestelmää arvostelevien laulujen levittämistä nauhoittimesta toiseen. Kuuluisimpia tekijöitä olivat Vysotski, Okudžava ja Galitš.⁶⁷⁰ Huumori olikin Neuvostoliitossa huomattava varaventiili. Järjestelmän muututtua johtajia pilkattiin avoimesti 1990-luvulla television satiirissa animaatioissa ”*Kukly*”, ’Nuket’. 2000-luvulla tämäntapainen huumori joutui jälleen siirtymään muille forumeille, mutta missään tapauksessa se ei ole kadonnut. Uutena kanavana toimii internet.

Yleisesti Neuvostoliitossa ja sen ulkopuolella tätä kautta nimitetään pysähtyneisyyden ajaksi, mikä ei niinkään riippunut johtajasta, vaan komentotalouden järjestelmästä, joka väistämättä vei maailman kehittyessä umpikujaan. Yksipuoluejärjestelmän korostuminen laajensi nomenklatuuran, puolue-eliitin oikeuksia ja johti ”systeemin korroosioon”. Kuvaavaa on, että vuosina 1965–84 politbyroon jäsenten keski-ikä nousi 61 vuodesta 70 vuoteen. Kulttuurin kahleista huolimatta jo 1967 julkaistiin Bulgakovin romaani ”*Master i Margarita*” (Saatana saapuu Moskovaan), joka on aivan vallankumouksellinen neuvostojärjestelmän taustaa vasten. Yhä enemmän julkaistiin myös omakustanteina eli *samizdateina* toisinajattelijoiden, esimerkiksi Solženitsynin teoksia. Vaikka Brežnevin Neuvostoliitto onnistui tukemaan Puolan tilanteen jähmettämistä 1981 Jaruzelskin johdolla, Solidaarisuusammattiliiton aloittama maailmansosialismin romahduttaminen eteni viimeistään 1989.⁶⁷¹ Kun poliittisen johdon keski-ikä kohoaa, järjestelmällä on taipumus kalkkiutua kokonaisuudessaan. Tuolloisen koneiston ei voi väittää huolehtineen riittävästä sisäisestä uudistumisesta.

⁶⁶⁸ Kagarlitsky: ”Medvedev is Neither Tsar nor Saint”, *The Moscow Times* 10.7.2008.

⁶⁶⁹ Volkogonov (1998), 264.

⁶⁷⁰ Ostrovskij-Utkin (1995), 404–425, Dmitrenko et al (1995), 525–530, Fortunatov (1998), 316–319, Bezborodov et al (2001), 242.

⁶⁷¹ Dmitrenko et al. (1995), 489–533, Levandovskij-Štšetinov (2001), 300-311, Ammon et al.(2002), 699–717.

8. Gerontokratia

Siirtymävaiheen iäkkäistä johtajista ei ole paljon kuvauksia kirjoissa. He pyrkivät kääntämään koulun opetusohjelmien sisältöjä taaksepäin muun muassa vähentämällä vieraan kielen opetusta. Eipä ihme, että vielä järjestelmän muututtua A. Rusakov arvostelee erityisesti historianopetusta formalismista, pikkuseikoista ja kokonaisnäkemysten puutteesta.⁶⁷² Hämmästyttävää kyllä, Volkogonov mainitsee Andropovin olleen ”liberaali tšekisti” (vapaaamielinen salaisen poliisin jäsen). Toiminta KGB:n johtajana ei kuitenkaan sallinut hänelle julkisesti mitään vapauksia. Tšernenko ei Volkogonovin mukaan kyennyt näkemään, että bolševikkien ”totuus” perustui kokonaan joukolle valheita. Vaikka hän ei jättänyt juuri merkkejä maan historiaan, hänestä tuli sen kohtalon symboli. Jopa ortodoksileninistit, stalinistit ja luokkadogmista riippuvaiset näkivät, että järjestelmä oli tullut tiensä päähän. Luultavasti taktisista syistä myös Gorbatšov kannatti Tšernenkon valitsemista. Andropov oli ollut tukahduttamassa vapautusliikkeitä Unkarissa ja Tšekkoslovakiassa ja varoi niitä kotimaassa tarkoin. Tšernenko puolestaan rehabilitoi ja palautti puolueeseen Molotovin, jonka tunnolla oli tuhansien ihmisten laiton rankaiseminen. Tätä ei edes Brežnev ollut uskaltanut tehdä.⁶⁷³ Kun Volkogonov muutoin on erittäin suorasanainen johtajia arvioidessaan, hänen myönteinen lausumansa Andropovista kiinnittää huomiota.

Varsinaiset ansionsa Andropov oli hankkinut 1960-luvun lopulla panemalla KGB:n uudelleen kuntoon ja murtamalla muutaman tuhannen aktivistin toisinajattelijain liikkeen sekä pitämällä pelon ituja yllä. Puolueen tahdon toteuttamista valvoi 58 000 KGB:n upseeria, joiden apuna oli kotimaassa 167 000 varsinaista jäsentä ja noin 300 000 vähäisempää urkkijaa.⁶⁷⁴ Vaikka lehdistön ilmoittamiin lukumääriin onkin suhtauduttava kriittisesti, johdopäätöksenä on, että Neuvostoliiton turvallisuuspoliisi käytti huomattavan määrän energiaa juuri sisäiseen valvontaan ja toisinajattelijoiden painostamiseen.

Dmitrenko toteaa yhteiskunnallis-poliittisen kriisin syventyneen askel askeleelta Tšernenkon kaudella. Andropovin kuolemaa seurannut Tšernenkon vuosi oli Neuvostoliitossa absoluuttisen pysähtyneisyyden aikaa. Se joudutti koko järjestelmän kuolinkamppailua. Kuitenkin johdon muutoksia vaativa radikaalisiipi vahvistui johtajanaan Mihail Gorbatšov. Koko jaksoa 60-luvun lopulta 80-luvulle Bezborodov luonnehtii vallan konservoinniksi ja koko neuvostosysteemin koristeluksi. Puolue muuttui valtiorakenteen elementiksi, mikä vahvistettiin perustuslaissa 1977.⁶⁷⁵ Kumpikaan lyhyen kauden johtaja ei tohtinut puuttua millään tavoin käynnissä olleeseen Afganistanin sotaan. Koulujen opetussuunnitelmien sisältö muuttui, kuten todettua, entistä taantumuksellisemmaksi.

9. Perestroika

Koko Venäjän epäonni on johtunut Volkogonovin mukaan siitä, että maa ei ole halunnut olla missään tekemisissä vapauden kanssa. Gorbatšov puolestaan pyrki juuri siihen. Kenraali pitää Gorbatšovia arvossa juuri siksi, että tämä pystyi näkemään muutoksen tarpeen ja päätti tulla ensimmäiseksi neuvostojohtajaksi, joka yritti todella muuttaa järjestelmää. Hän pyrki lakkauttamaan valtiososialismin ja sen mukana nomenklatuuran edut, mi-

⁶⁷² Rusakov: ”Istorija podajetsja dvaždy”, lehdessä ”1. Sentjabrja” 30.9.1993.

⁶⁷³ Volkogonov (1998), 333, 384–386, Ostrovskij-Utkin (1995), 410.

⁶⁷⁴ *Helsingin Sanomat*, 26.8.2000.

⁶⁷⁵ Dmitrenko et al. (2001), 546–547, Levandovskij–Štšetinov (2001), 311, Fortunatov (1998), 319, Šumilov–Rjabikin (2000), 336, Bezborodov et al. (2001), 173, Danilov–Kosulina (2002), 302.

kä tietysti herätti myös vastustusta. Kansainvälisesti tunnetuiksi tulivat hänen iskusanansa *perestroika* (uudelleen rakentaminen), *glasnost* (avoimuus) ja *uskorenije* (kiirehtiminen). Aivan ennenkuulumatonta oli siirtyminen monipuoluejärjestelmään vuodesta 1989 alkaen. Se sai alkunsa epämuodollisista järjestöistä, joiden johtoon valikoitui intelligentsijan edustajia. Pian kirjo laajeni anarkisteista monarkisteihin. Puolueista ei kuitenkaan tullut ideologisia ryhmittymiä, vaan johtajiensa ympärille kokoontuneita välijä ryhmiä. Itäisen Euroopan sosialistinen leiri mureni käsiin ja SEV ja Varsovan liitto lakkautettiin. Gorbatšoville myönnettiin Nobelin rauhanpalkinto 1990. Neuvostoliitto veti joukkonsa pois 1945 miehittämistään maista sekä Afganistanista, ja vastakkainasettelun aiheuttama ydinsodan uhka väistyi. Berliinin muuri murtui jo 1989 ja Saksa yhdistyi.⁶⁷⁶ Perestroika-käsitettä on Venäjällä käytetty uudistusten yhteydessä jopa tsaarin aikana 1800-luvun loppupuolella.

Filosofian muutosta Neuvostoliitossa kuvaa se, että ensimmäistä kertaa sallittiin myös Freudin, Nietzsche ja Schopenhauerin teosten julkaiseminen. Jopa NKP:n puoluekokouksessa tuotiin esiin pyrkimys maan muuttamisesta demokraattiseksi oikeusvaltioksi. Gorbatšovin ajaman uuden poliittisen ajattelun tarkoituksena oli irtautua vastakkainasettelusta muiden maiden kanssa ja ryhtyä yhteistyöhön sekä sanoutua irti maailmanvallankumouksen ideasta. Tästä huolimatta Gorbatšov ei tunnustanut osavaltioiden itsenäisyyspyrkimyksiä, vaan määräsi asevoimat tukahduttamaan niitä Liettuassa ja Latviassa talvella 1991, minkä seurauksena useita ihmisiä kuoli. Venäjän federaation johtoon valittu Boris Jeltsin puolestaan kävi Baltiassa tukemassa kansalaisten oikeutettuja vaatimuksia. Helmikuussa 1987 Gorbatšov vieraili ensi kertaa Liettuassa ja Virossa. Vain viikkoa aiemmin hän oli pitänyt puheen historian valkeitten läikkien täyttämisestä. Puhuessaan nyt Baltian neuvostotasavaltojen johtajille hän kuitenkin pitäytyi täydellisesti neuvostotulkinnassa – ja vieläpä sekoitti Tallinnan ja Riian keskenään. Hän muistutti, että Baltian kansojen kohtalo on pitkään ollut sidottu läheisesti isovelji-Venäjään. Johtajan mukaan sukupolvesta toiseen säilyy muistoissa se tosiasia, että venäläinen sotilas-vapauttaja on monien vuosisatojen ajan auttanut Baltian talonpoikia ja kalastajia suojelemaan syntymämaata (*rodnaja zemlja*) onnettomuuksilta ja vierailta valloittajilta. Hän kuvasi sotien välisen ajan riippumattomia balttitasavaltoja taloudellisesti katastrofaalisiksi. Karlssonin mukaan juuri tämä neuvostojohtajan traditionaalinen ideologinen presentaatio oli ratkaiseva tekijä Baltian maiden riippumattomuusliikkeen toiminnan julkitulon kesällä 1987.⁶⁷⁷ Kiistämättä Gorbatšov oli halukas pehmentämään kovaa kommunismia, mutta hyvin selvästi vain Neuvostoliiton sisällä ja sen rajat säilyttäen. Hänen syytään ei suinkaan yksin ollut valtion ja sen vaikutuspiirin hajoaminen 1991, mutta juuri tämän vuoksi hän menetti suosiotaan venäläisten keskuudessa.

Taloutta ei Gorbatšovkaan pystynyt saamaan kuntoon. Markkinatalouden vastustajat protestoivat voimakkaasti uudistuksia vastaan. Energia- ja liikennekriisit vaivasivat, inflaatio laukkasi, tavarapula vallitsi, sisäinen ja ulkoinen velka kasvoivat, rupla heikkeni ja tavaranvaihto pelkästään lisääntyi. Baltian maat julistautuivat itsenäisiksi. Kesällä 1991 vanhan puolueapparaatin edustajat yrittivät Janajevin johdolla kaapata vallan Gorbatšovilta samalla keinolla kuin Hruštšovilta 1964: kun johtaja lomailee, hänet syrjäytetään. Tämä yritys tukahdutettiin kolmessa päivässä erityisesti sen demonstraation avulla, että Jeltsin nousi tankin päälle vetoamaan kaappareihin ja kansalaisiin. Joulupäivänä 1991 Gorbatšov il-

⁶⁷⁶ Volkogonov (1998), 432–433, Ostrovskij–Utkin (1995), 432–450, Levandovskij–Ššetinov (2001), 312, Fortunatov (1998), 320, Bezborodov et al. (2001), 237, 284. Paradoksaalista kyllä, Pankin kertoo Gorbatšovin kyenneen kohottamaan kuulijoidensa sieluntilaa aluksi, mutta hetken kuluttua kukaan ei ymmärtänyt, mistä on kyse. (Pankin: “Cutting through the Rhetoric”, *The Moscow Times*, 6.2.2007).

⁶⁷⁷ Oplatka (2007), 143, Karlsson (1999), 111.

moitti erostaan presidentin paikalta ja Neuvostoliitto lakkasi olemasta. Ulkoisena tunnukseksi oli punaisen sirppi ja vasara –lipun laskeminen Kremlin suuren palatsin salosta ja Venäjän sini-valko-punaisen nostaminen sen tilalle. Gorbatšov nautti toimiaikanaan ja sen jälkeen ulkomailla selvästi suurempaa suosiota kuin kotimaassa. Tämä perustui erityisesti hänen hyviin suhteisiinsa USA:n johtajiin Reaganiin ja Bushiin, joiden kanssa pitämissään aseistariisuntakonferensseissa hän pääsi hyviin tuloksiin.⁶⁷⁸ Neuvostovaltion romahtamisessa yli 70 vuotta kestänyt historiallinen valtiollinen kokeilu oli päättynyt.

10. Epävarmoin askelin kohti demokratiaa

Tuoreeltaan järjestelmän muututtua Ostrovskij kertoo Jeltsinin valinnasta Venäjän federaation presidentiksi 12.6.1991. Hän pitää elokuun -91 kaappausyritystä, *putsšia*, taantumuksellisenä käänteenä, joka onneksi voitettiin nopeasti. Yritys ei pelkästään epäonnistunut sinänsä, vaan romahdutti samalla totalitaarisen järjestelmän. Kansa seurasi Jeltsiniä ja laillinen meno palautettiin. Lokakuun lopussa Jeltsin aloitti talousuudistukset vapauttamalla tuotteiden hinnat. Seurannut sokkiterapia aiheutti sen, että hallitusta alettiin nimittää kamikaze-hallitukseksi. Vuoden 1993 aikana Jeltsin keskitti enemmän valtaa itselleen, kulminaatiopisteenä televisiopuhe 21.9.1993. Lokakuun alussa seurasi jälleen kaappausyritys, jossa kommunistit miehittivät Moskovan valkoisen talon ja yrittivät vallata Ostankinon televisiotornin, mutta turhaan. Panssarivaunut tulittivat valkoista taloa ja hallituksen joukot valtasivat sen rynnäköllä. Kuolonuhreja seurasi molemmin puolin. Maa oli kansalaissodan partaalla. Nyt vasta lakkautettiin vuonna 1917 alkanut neuvostojen valta koko maassa. Kommunistioppositio nimitti tätä muutosta ”monarkistiseksi” ja ”autoritaariseksi” (!). Joulukuun 1993 perustuslain mukaan Venäjä on demokraattinen oikeusvaltio, jossa vallitsee tasavaltainen hallitusmuoto. Poliittis-taloudellinen kehitys perustuu talouden vapauteen ja kansalaisten vastuullisuuteen. Lisäksi on vapaus yrittää ja omistaa maata. Kuitenkin esimerkiksi Fortunatov kutsuu hallitusmuotoa super-presidentilliseksi.⁶⁷⁹ On mielenkiintoista, kuinka ihanteelliseksi perustuslaki kirjoitettiin. Kommunistien lausuma sen autoritaarisuudesta ilmaantui esiin varsin nopeasti, kun muistaa, että kommunistisen puolueen koko olemassaolo rakentui puhtaasti kommunistien omalle autoritaarisuudelle. Kuluneena aikana uuden perustuslain taloudellinen osa on saatu alkuun, mutta demokratia, sananvapaus ja kansalaisyhteiskunta odotuttavat edelleen itseään. Presidentillä on tsaarillinen valta.

Pohjois-Kaukasia osoittautui Venäjälle jälleen ongelmaksi, kuten se on ollut 1840-luvulta alkaen. Levandovskij otsikoi luvun: ”Venäjän alueellisen kokonaisuuden suojeleminen”. Jeltsinin käskystä Venäjän asevoimat miehittivät Tšetšenian joulukuussa 1994 tarkoituksenaan palauttaa tasavaltaan perustuslaillinen järjestys. Puolessatoista vuodessa sai surmansa yli 100 000 ihmistä. Tilanne vaikeutti vakavasti Venäjän poliittista tilannetta. Toisinajattelija Sergei Kovaljov kirjoitti Jeltsinille avoimen kirjeen, jossa hän totesi hengen olleen aina halpaa Venäjällä, varsinkin bolševikkien aikana. ”Nyt Te kuitenkin sanotte tuovanne uuden ”demokraattisen” ja ”humanitaarisen” virtauksen tähän häpeälliseen kansalliseen traditioon. Kokonaisen vuoden ajan Te olette ”palauttaneet perustuslaillista järjestystä” ja ”kansalaisyhteiskuntaa” Tšetšeniaan pommein ja ohjuksin.” Jeltsin otti neuvosta vaarin

⁶⁷⁸ Ostrovskij–Utkin (1995), 455–475, Dmitrenko et al. (1995), 556–589, Šumilov–Rjabikin (2000), 370, Tugusova–Skorospelova (2001), 419, Danilov–Kosulina (2002), 318.

⁶⁷⁹ Ostrovskij (1992), 272–277, Ostrovskij–Utkin (1995), 476–484, Dmitrenko et al. (1995), 590–616, Fortunatov (1998), 329–336.

ja elokuussa 1996 saatiinkin aikaan rauha keskusvallan ja Tšetšenian tasavallan välillä.⁶⁸⁰ Kun Yhtenäinen Venäjä –puolue arvostelee edelleen tätä Hasavjurtin sopimusta ”häpeä-
rauhaksi”, on todettava, ettei se piittaa kuolonuhrien määrän kasvusta sen paremmin venäläisten sotilaiden kuin tšetšeeniväestön joukossa.

Jeltsinin tultua valituksi toiselle kaudelle hänen hallintonsa pyrki Gorbatšovin tavoin pitämään yllä suhteita länsivaltoihin, ennen muuta USA:han. Venäjä otettiin mukaan talousmahtien kongressiin, joka nimettiin uudestaan G-8:ksi. Samoin maasta tuli Naton rauhan-kumppani. Vuoteen 1994 mennessä vanhat neuvostojoukot vedettiin entisistä sosialistisista maista, jotka alkoivat välittömästi neuvotella Naton kanssa täysjäsenyydestä. Venäjän omaa taloutta Jeltsinkään ei saanut järjestykseen, vaikka vaihtoi 1998 pääministerejä liukuhihnalta: Tšernomyrdin pois, Kirijenko tilalle. Kirijenko pois, Primakov tilalle. Kovimman uudistuksen teki Kirijenkon hallitus devalvoimalla ruplan 17.8.1998 noin neljäsosaan arvostaan.⁶⁸¹ Vaikka talousuudistus aiheutti monille yksityisille tilapäisen romahduksen, se vähensi selvästi tuontia ulkomailta, ja pakotti uudistamaan maan omaa teollisuutta.

Jeltsin jatkoi henkilövaihdoksia nopeaan tahtiin keväällä 1999. Pääministeriksi vaihdettiin Primakovin sijaan Stepašin ja turvallisuusneuvoston sihteeriksi FSB:n (entinen KGB) johtaja Vladimir Putin. Jeltsin oli aloittanut NKP:n arvostelun jo vallankumouksen 70-vuotisjuhlavuonna 1987, ja muutos oli hänen toimintamallinsa koko hänen hallituskautensa ajan. Kommunistioppositio käynnisti toukokuussa duumassa syytteen Jeltsiniä vastaan viidellä eri perusteella: 1) Neuvostoliiton lopettaminen, 2) Lokakuun 1993 tapahtumat, 3) Tšetšenian sota, 4) Armeijan heikentäminen ja 5) Venäjän kansan murhaaminen. Kun erottamiseen tarvittava äänimäärä oli 300, korkeintaan saavutettu, Tšetšenian sotaa koskeva syytös, ei tavoittanut enempää kuin 283. Jeltsinin viimeisenä hallitusvuonna 1999 tapahtui myös Kosovon sota, jota Venäjän historiankirjoitus edelleen pitää vain Naton pommitusten aiheuttamana. Bezborodov toteaa sen olleen ensimmäinen Naton toimi, jota YK:n turvallisuusneuvosto ei tuominnut. Myös toinen Tšetšenian sota aloitettiin Jeltsinin määräyksestä syksyllä 1999 näkyvänä syynään sissien isku Dagestaniin ja Moskovan kerrostalojen räjäytykset.⁶⁸² Venäjällä ei ole juuri kerrottu serbijoukkojen harjoittamasta terroristista albaaneja ja kroaatteja kohtaan, kuten joukkomurhista. Tulkintani on, että serbit ovat slaaveja ja ortodokseja, siis veljiä, joita ei moitita. Koko 2000-luvun ajan Venäjä on voimakkaasti vastustanut Kosovon itsenäisyyttä, koska siitä tulisi Serbialle arvovaltatappio.

Uusimmissa kirjoissa esiintyy myös kritiikkiä Jeltsiniä kohtaan. Štšagin ja Lubkov toteavat hänen toisella kaudellaan osoittaneen aktiivisuutta mitä erilaisimmilla aloilla. Nähtäväksi tuli hänen autoritarisminsa, pyrkimys haalia valtaa, paternalismi sekä siirtyminen rakentavasta dialogista muihin julkisen vallan keinoihin tärkeitä päätöksiä valmisteltaessa.⁶⁸³ Jeltsinin eropuhe ajoitettiin komeasti uudenvuodenaattoon 1999. Katselin itse sitä Moskovan Punaisella torilla suurelta kankaalta. Kuten usein Venäjällä muoto oli mitä parhain, mutta päättyneen toiminnan sisältö jätti kansalaisen kannalta toivomisen varaa. Erityisesti talouden epävakaisuus haattasi miljoonien vähävaraisten venäläisten elämää.

⁶⁸⁰ Levandovskij–Štšetinov (2001), 332–353.

⁶⁸¹ Levandovskij–Štšetinov (2001), 332–353, The Moscow Times, 1.4.2005 (kertaus 90-luvun tapahtumista).

⁶⁸² Šumilov–Rjabikin (2000), 408–457, Tugusova–Skorosp. (2001), 435–454, Bez. et al. (2001), 386–423.

⁶⁸³ Štšagin–Lubkov (2004), 385–416.

11. Varmoin askelin takaisin

Useat poliittiset tarkkailijat hämmästelevät vieläkin, miten Putinin nousu Venäjän vallan huipulle oli mahdollista. Hän opiskeli oikeustiedettä Pietarin valtionyliopistossa ja sai turvallisuuspalvelun vakoojakoulutuksen. Varmuudella tiedetään hänen toimineen KGB:n agenttina DDR:ssä, Berliinissä ja Dresdenissä sekä puhuvan sujuvaa saksaa. Putinin opiskelukaverin Leonid Polohovin mukaan hänet irtisanottiin KGB:stä ilman eläke-etuja, vaikka hän oli ”hellästi palvellut valtiota” 15 vuoden ajan. Neuvostoliiton sortumisen jälkeen hän toimi Pietarin apulaiskaupunginjohtajana, ja vieraili esimerkiksi Turussa useita kertoja. Jeltsin nimitti hänet turvallisuuspalvelu FSB:n johtoon ja kutsui siitä tehtävästä pääministeriksi kesällä 1999. Tugusova-Skorospelovan teoksen mukaan hän julistautui liberaaliksi poliitikoksi ja lupasi jatkaa maassa aloitettuja reformeja tultuaan ensin vt. presidentiksi vuoden 2000 alussa ja sitten vakinaiseksi vaaleissa maaliskuussa. Täysin muusta kuin liberalismista todistaa se, että entisten alueellisten vaalien sijaan presidentin hallinto nimittää nykyisin kuvernöörit. Ulkopolitiikassa Putin on pyrkinyt vahvistamaan Venäjän auktoriteettia ja parantamaan maan suhteita Euroopan Unioniin sekä Aasian maihin. Poiketen useista edeltäjistään Putin on onnistunut parantamaan Venäjän taloutta lähinnä korkean öljyn ja maakaasun hinnan ansiosta. Valtio on pystynyt maksamaan palkat ja eläkkeet sekä pitämään yllä terveydenhuoltoa ja kouluja. Tulovero on säädetty 13 %:iin, jota kansalaiset pitävät vielä kohtuullisena, eivätkä välttämättä halua kiertää sitä.⁶⁸⁴ Kirjoihin ei ole vielä ehtinyt se, että Kreml on Putinin kaudella hankkinut omistukseensa kaikki valtakunnalliset TV-kanavat. Tällöin sananvapaus on kaventunut, koska ei ole mahdollista esittää kritiikkiä vallanpitäjiä kohtaan sähköisessä mediassa.

Ammon väittää vuonna 1992 alkaneen uuden, vapaan ja demokraattisen kauden Venäjän historiassa. Teos valittaa kuitenkin heti perään, ettei Venäjän onnistunut säilyttää neuvostoaikaista alueellis-väestöllistä eikä finanssitaloudellista potentiaalia. Gaidarin ja Tšernomyrdinin harkitsemattomat reformit pienensivät talouskasvua kymmenenteen osaan, 8 %:sta 0,8:aan. Štšagin ja Lubkov muistuttavat Putinin todenneen heti virkaan astuttuaan, että pakkovalta ei auta, vaan kaikkien yhteiskunnallisten ja taloudellisten muutosten on oltava vapaaehtoisia. Tutkija Arto Luukkanen mukaan taas Putinin johtama sekurokratia eli turvallisuuspalvelun valta on lujasti ankkuroitu neuvostoaikojen stalinistiseen yhteiskunnan mentaliteettiin, sen henkiseen perintöön.⁶⁸⁵ Vakaa talous näyttää saavuttaneen legitimitisyyden helpommin kuin sananvapautta vaaliva, mutta horjuva markkinajärjestelmä.

Putin on vahvistanut armeijan rahoitusta ja suunnitelmana on siirtyä sopimuspohjaiseen palkka-armeijaan vuoteen 2010 mennessä. Barsenkov ja Vdovin vertaavat vuoden 2001 maanomistuskilpailua Aleksanteri II:n aikaiseen reformiin, koska se sallii maan oston ja myynnin. Ortodoksinen kirkko on valtion erityisessä suojeluksessa. Oikeuslaitosta ja muuta hallintoa modernisoidaan. Tšetšeniaa sotaa kirja väittää kansan enemmistön tukevan osana terrorismin vastaista taistelua.⁶⁸⁶ Heti 11.9.2001 tapahtuneen New Yorkin iskun

⁶⁸⁴ Tugusova–Skorospelova (2001), 440–454, Helsingin Sanomat, 26.8.2000.

⁶⁸⁵ Luukkanen (2001), 246. Kausi 2001–07 on vain vahvistanut Venäjän turvallisuuspalvelun valtaa. Ilmari Susiluoto toteaa maan palanneen 2000-luvulla normaalitilaan 1990-luvun poikkeuksellisen vapauden jälkeen. Kts. myös Luukkanen (2008), 79–84.

⁶⁸⁶ Ammon et al. (2002), 806, Štšagin–Lubkov (2004), 416–424, Barsenkov–Vdovin (2003), 503–512. Osoituksena Venäjän erikoisista menettelytavoista ja päällikkövaltaisuudesta on seuraava: Ostankinon TV-torni syttyi tuleen elokuun lopulla 2000. Moskovan palopäällikkö Korotšik ei uskaltanut katkaista sähkövirtaa tornista sammutustöiden nopeuttamiseksi. Sattumalta paikalle tullut apulaiskaupunginjohtaja Šantsev soitti pormestari Lužkoville ja tämä puolestaan presidentti Putinille pyytääkseen luvan virrankatkaisuun. Putin

jälkeen Putin ilmoittautui USAn rinnalle taistelemaan Al-Qaidaa vastaan ja sai tällä Venäjälle oikeuden menetellä Tšetšeniassa kuten parhaaksi näkee. Venäjän armeijan tappioista tai tšetšeenisiviilien murhaamisesta eivät kerro venäläiset kirjat eivätkä tiedotusvälineet.

12. Vahvan johtajan kaipuu

Tsaarit perivät valtansa ja kommunistijohtajat saivat sen aluksi taistelemalla puolueen sisällä sekä myöhemmin taktikoimalla taitavasti. Vasta parikymmentä vuotta maassa on voitu vaaleilla edes jossain määrin vaikuttaa siihen, kenet valitaan valtion johtoon. Ylivoi- maisen pitkä perinne on totuttanut kansalaiset voimakkaan johtajan perintöön, vaikka neuvostovaltio puhui ”kansandemokratiasta”. Pysyvää kansalaisten kunnioitusta on voinut nauttia johtaja, joka on laajentanut Venäjän aluetta tai sen vaikutuspiiriä. Sen sijaan taaksepäin vetäytyminen niin maantieteellisesti kuin henkisestikin on ollut omiaan rapauttamaan johtajan asemaa. Myös selkein tyranni, Josif Stalin, sai oppikirjoissa paljon anteeksi, koska hän oli toisen maailmansodan voittaja ja laajensi Venäjän valtapiiriä ennenäkemättömään suuruuteen.

Saksalaiset ja venäläiset tutkijat ovat selvittäneet kummankin valtion oppikirjojen antamaa diktatuuriaikojen kuvaa teoksessa ”Auseinandersetzung mit den Diktaturen” (Tilinteko diktatuurien suhteen). Tutkija Galina Klokova on siinä tarkastellut Venäjällä 1998–2003 julkaistuja 9. ja 10. luokan historianoppikirjoja. Hänen mielestään jo se, että Venäjällä on ilmestynyt huomattava määrä uusia kirjoja järjestelmän muuttumisen jälkeen, osoittaa älyllisen vapauden olojen luovan huomattavia mahdollisuuksia. Modernien oppikirjojen Venäjän 1900-luvun historiaa koskeva sisältö heijastaa ennen muuta neuvostoaikaa koskevien selitysten muuttumista ja maan historian uusia malleja. Ei voida kuitenkaan väittää oppikirjojen seuraavan yhtenäistä Venäjän historian tarkastelutapaa.⁶⁸⁷ Koska Klokovan aineisto on osittain päällekkäinen omani kanssa, voin vahvistaa hänen havaintonsa tarkastelukulman avartumisesta. En ole löytänyt yhtään uutta oppikirjaa, jossa olisi ylistetty Stalinin puhdistuksia tai toisinajattelijoiden sulkemista mielisairaalaan.

Joulukuussa 2008 pidettiin Moskovassa kansainvälinen tutkijaseminaari, jonka tavoite oli kaventaa tieteellisen näkemyksen ja jokapäiväisen ymmärryksen välistä kuilua suhteessa stalinismiin. Tutkija Paul Gregoryyn alustuksen otsikko kuului: ”Oliko Stalin todella tarpeellinen?” Hän piti nopean teollistamisen ja Natsi-Saksan voittamisen kustannuksina tarpeettomia kuolonuhreja, maatalouden tuhoamista ja vahinkoa tuottavasti suunnitellun talouden luomista. Tilaisuuteen osallistui myös Venäjän opetusministeri Andrej Fursenko, jonka esityksen yleisö keskeytti toistuvasti välihuudoin: ”Entä oppikirja?” Kysymys oli Filippovin historian opettajanoppaasta, jota muun muassa Putin suositteli opettajille. Gregoryyn mukaan ”vauhottava” ministeri selitti, että opettajista koostuva komitea oli hyväksynyt kirjan (vanha Stalinin temppu). Sen teksti toteaa, että Stalinin oli olosuhteiden vuoksi valitettavasti pakko toteuttaa runsaasti uhreja vaatinutta politiikkaa. Ministeri poistui salista vähin äänin. Tutkijoilla on Gregoryyn mielestä tosiasiat puolellaan, mutta heidän tekstejään lukevat vain muutamat tuhannet ihmiset. Stalinia puolustelemaa kirjallisuutta on saatavana

---

antoi luvan heti. Kukaan ei tiedä, miksi ihmeessä tarvittiin itsensä presidentin lupa. Palo kesti 26 tuntia ja lähetykset keskeytyivät kolmeksi vuorokaudeksi. (*The Moscow Times*, 31.8.2000).

⁶⁸⁷ Klokova: ”Die Darstellung...” teoksessa Nolte (2005), 85.

joka kadunkulmassa kirkkain kansin. Niiden esittelytekstit ”todistavat”, että arkistot ovat väärennettyjä ja niitä käyttävät tutkijat epäisänmaallisia.⁶⁸⁸

Institutionaalisesti vielä kehittyvissä oloissa toimiva pelkistetty malli on tutkija Ilmari Larjavaaran mukaan yksi johtaja, jota totellaan ja joka harkitsee, mikä maalle on hyväksi. Lisäksi tarvitaan sotilaallista käskytystä ja kurinpitoa, jotta päätökset toteutetaan. Venäjää on aina johdettu käytännössä näin, vaikka järjestelmän nimi ja ideologiat ovat vaihdelleet. Tärkeää on yksijohtajuus kaikilla tasoilla, jotta toimeenpano onnistuu ja yhtenäisyys saavutetaan. Alkukantaisen johtajavallan varjopuolena on ennustamattomuus ja mielivaltaisuus. Ei ole takeita siitä, että järjestyksen vakiinnuttua hallinta demokratisoituu ja byrokratisoituu. Autoritaarisen hallinnan oma ja yhteiskunnan etu ovat samoissa käsissä, ja hallinta valitsee, kumpaa edistää. Se voi halutessaan pyrkiä vähentämään korruptiota, mutta myös tuntuvasti pahentaa sitä imuroimalla yhteiskunnan varallisuutta yksityiseen käyttöönsä. Näennäisesti vahva autoritaarinen johtaminen onkin tosiasiasa heikkoa. Larjavaara pitää ongelmana, että nykyinen valtarakenteet ja kansalaisyhteiskunta loitontuvat Venäjällä entisestään.⁶⁸⁹ Viimeksi mainittu oli tärkeimpiä syitä neuvostojärjestelmän sortumiseen.

Johtajaa on toteltu, vaikka hänen toimintatapansa olisi ollut huomattavan impulsiivinen, kuten Hruštšovin aikana oli laita. Aivan samalla tavalla tapahtui myöhemmin Jeltsinin aikana. Hänen suosionsa perustui pitkälle ”syvään venäläisyyteen”, jossa johdonmukaisuus ei ole määräävimpänä piirteenä.⁶⁹⁰ Kummankin johtajan jälkeen valtaeliitti on halunnut vastapainoksi johtoon järjestystä ylläpitävän tekijän, 1960-luvulla Brežnevin, 2000-luvulla Putinin. Näiden kahden kaudelle on yhteistä myös se, että korruptio on noussut huomattavan korkeaksi. Virkakoneistoa on kasvatettu entisestään: Kun Neuvostoliitossa oli yksi byrokraatti vajaata 80 ihmistä kohti, nykyisin on yksi viittäkymmentä kohti.⁶⁹¹ Lukuun on tietysti suhtauduttava kriittisesti. Euroopan Unionin mielestä Suomessa on liikaa ihmisiä julkisen sektorin palveluksessa. Kaikki eivät kuitenkaan ole byrokraatteja: esimerkiksi sairaanhoitajat ja opettajat ovat Suomessa lähes kaikki julkisella puolella, kun monissa maissa heitä työskentelee myös yksityisissä laitoksissa. Byrokraatteja nämä palveluammattien harjoittajat eivät kuitenkaan kummassakaan tapauksessa ole.

Vapaita vaaleja, joissa kaikilla ehdokkailla olisi ollut yhtäläiset mahdollisuudet tuoda mielipiteensä esiin, ei Venäjällä ole ollut koskaan. Ulkopuolinen voisi helposti asettaa seuraavan kysymyksen maan vallanpitäjille: Jos olette täysin varmoja oman ehdokkaanne paremmuudesta ja valituksi tulemisesta, miksi rajoitatte kilpailijoiden asettumista ehdokkaiksi, heidän rahoituksensa hankkimista ja esiintymistään? Koska oppikirjojen julkaiseminen riippuu pitkälle valtion rahoituksesta, on luonnollista, ettei tämänsuuntainen kriittinen asennoituminen johtoon ole tullut niissä kysymykseen. On mahdollista, että 2030-luvulla koulu- ja työeläimet voivat hyvinkin lukea Uuden Venäjän alun johtajista samantapaista kritiikkiä kuin nykyiset viimeisistä neuvostojohdajista.

⁶⁸⁸ Gregory: ”Peddling Stalin”, *MT* 20.1.2009. Edellisenä päivänä murhattiin keskellä Moskovaa Stanislav Markelov, venäläisen everstin murhaaman tšetšeeninaisen perheen ja mm. Novaja Gazetan asianajaja, sekä Anastasija Baburova, opiskelija ja Novaja Gazetan toimittaja. Eversti Budanov pääsi ehdonalaiseen vapautteen, mistä Markelovin oli tarkoitus valittaa. Filippovin kirjaa en ole onnistunut saamaan haltuuni.

⁶⁸⁹ Larjavaara: ”Autoritaarinen...”, *HS* 8.3.2008.

⁶⁹⁰ Kolumnisti Pankin kertoo kansalaisten odottaneen Jeltsinin ensimmäisellä kaudella, kun hän oli vielä terve, että hän sijoittaisi tahtoen tai tahtomattaan puheeseensa jonkin hauskan kömmähdyksen, kuten Ronald Reagan. Toisella kaudella kuulijat jännittivät pelkästään, kykeneekö hän pääsemään puheensa loppuun, samoin kuin Tšernenkon kohdalla oli ollut laita. (*The Moscow Times* 6.2.2007).

⁶⁹¹ *The Moscow Times* 7.2.2007, *HS* 8.10. ja 1.11.2003.

Kokonaisuutena oppikirjat ovat pyrkineet säilyttämään johtajan aseman kunnioituksen niin neuvostoaikana kuin uuden Venäjän kaudellakin. Vain Stalin on joutunut harjoittamansa terrorin vuoksi kohtaamaan näissäkin teoksissa arvostelua. Koska NKP ei tehnyt virheitä, myös sen autokraattiset johtajavalinnat olivat oikeita. Vasta neuvostovallan murtumisen jälkeen oppikirjat ovat voineet todeta syvän pysähtyneisyyden aiheutuneen pitkälti johtajien kyvyttömyydestä nähdä kehityksen suuntaa ja vaikuttaa siihen. Länsimaissaakaan päivänpolitiikkaan kuuluva johtajien arvostelu ei yleensä tunkeudu nopeasti oppikirjoihin, vaan kokonaiskuva voidaan muodostaa vasta, kun aikaa on kulunut riittävästi.

11. Oppikirjojen suhde ympäristöön ja luontoon

1. Ympäristökysymysten käsittely historian oppikirjoissa

Ympäristön ja luonnon rooli ei ole historiankirjoissa kovin merkittävä. Esihistorialliselta ajalta saatetaan mainita ilmaston kylmeneminen Neandertalin ihmisen häviämisen syyksi noin 25 000 vuotta sitten. Afrikasta tullut Homo sapiens syrjäytti sen, ja jokilaaksojen kulttuurit yhdessä maanviljelyn synnyn kanssa vakiinnuttivat nykyihmisen elinpiirin suunnilleen 8000–10 000 vuotta sitten. Suurta eroa ei voi nähdä Neuvostoliiton/Venäjän ja länsimaisten historiankirjojen välillä, vaikka lännessä on herätty aiemmin ympäristötuhojen vaaraan. Marxilainen historiallinen materialismi näki maapallon luonnonvarat pelkästään hyväksi käytettävänä, eikä saastumisen katsottu aiheuttavan haittaa.⁶⁹² Marx itse oli kuollut 1883, joten hän ei ehtinyt nähdä moottoriajoneuvojen ja täysin vailla kontrollia päästöjä aiheuttaneiden tehtaiden voittokulkua.

Kun kirjojen teksti käsittelee tuotantoa, raaka-aineita, infrastruktuuria tai katastrofeja, voivat luonnonkuvauksetkin kuulua samaan yhteyteen. Lukija voi jopa saada vaikutelman, jonka mukaan ihmiskunnan historia voitaisiin erottaa ympäröivästä luonnosta. Kuitenkin usein mainitaan asutuksen leviäminen lauhkealta vyöhykkeeltä ankarammille seuduille. Kulttuurisesti tunnettua on Pohjois-Amerikan mannerta valloittaneiden pioneerien saama suosio Venäjällä, joka puolestaan eteni etelään sekä Siperiassa aina Tyynelle merelle asti. Median haastatteluissa venäläiset aina korostavat luonnon rauhoittavaa vaikutusta lepopaikkana, ja samaa todistavat viikonloppuisin datsoille suuntaavat miljoonat autot. Luonnon kuvaus on annettu biologien lisäksi kirjailijoille, ei historioitsijoille. Jokainen Tolstoin ”Sodan ja rauhan” lukija voi helposti haistaa ruudinkäryn taistelukuvauksissa tai jännittää susijahdin onnistumista. Bolševikkiaikana ainut sallittu tyyli oli sosialistinen realismi. Jos kirjailija yritti jotain muuta, hänet pantiin boikottiin, sisäiseen tai ulkoiseen karkotukseen. Tästä on jäljellä joitakin jäämiä: Kun entinen meriupseeri Grigori Pasko toi julkisuuteen, että Venäjän laivasto on upottanut ydinjätteitä Japaninmereen, hänet vangittiin valtiosalaisuuden paljastamisesta. Venäjän viranomaiset eivät tuollakaan kerralla piitanneet ympäristötuhoista, vaan armeijan ja laivaston kunniasta. Pasko vietti muutaman vuoden vankilassa, mutta hänet on sittemmin vapautettu.

Teollistumisen mahdollisesti mukanaan tuomat haitat eivät sisältyneet marxilais-leniniläisen mallin kehityskertomukseen. Opettajan tehtävä oli Vaginin mukaan selittää tämä oppilaalle konkreettisesti ja loogisesti. Kuvailemisen osuus historianopetuksessa ei tähdännyt vain oppilaan aistien herättämiseen, vaan ulottui myös tämän ajatuksiin. Se paljasti myös historiallisten tapahtumien todellisen olemuksen ja säännöllisyyden.⁶⁹³ Ja vaikka koulussa edettiin induktiivisesti olemaan ylpeitä omasta opinahjosta, omasta kaupungista, alueesta ja vihdoin koko valtakunnasta, Neuvostoliitto oli niin laaja, ettei vastuu siitä ollut sosialismin oloissa viimein kenelläkään. Neuvostoajan oppikirjoista voi lukea pelkästään ihailevaa tekstiä luonnon hyväksikäytöstä olipa kysymys sitten rautateiden rakentamisesta, hiilikaivoksista, vesivoimaloista tai maatalouden kemikaalisoinnista.

⁶⁹² Prahassa päämajaansa pitäneen, marxilaisjohtoisen Kansainvälisen ylioppilasliiton IUS:n marssin toinen säkeistö alkoi: ”Ihmisen tehtävä uutta on luoda, luonnolta vallata antimet sen.”

⁶⁹³ Vagin (1968), 3–7.

Totalitaarisessa yhteiskunnassa samantyyppiset menetelmät hallitsivat 1930-luvulta 1950-luvulle, ja vasta Stalinin kuoleman jälkeen esiintyi toisinajattelijoita. Tasa-arvoisessa neuvostokontekstissa isovenäläiset olivat tasa-arvoisempia kuin muut. NKP:n keskuskomitean päätökset antoivat lopullisen totuuden kaikkiin kysymyksiin. Neuvostokoulussa opettaja opetti ja oppilas opetteli. Ankaran rajoittuneisuutensa vuoksi historia ei useinkaan kuulu- nut suosituimpiin oppiaineisiin. Ympäristöoppia, biologiaa ja maantietoa luettiin neuvosto- keskikoulussa yhteensä 26 viikkotuntia, fysiikkaa ja kemiaa samoin 26, mutta historiaa kaikkiaan vain 18.⁶⁹⁴ Aineistoni perusteella en voi sanoa, kuinka paljon luonnontieteissä käsiteltiin ympäristökysymyksiä, mutta historian ideologisen johtoaseman vuoksi tuskin kovin runsaasti. Marxismi-leninismi oli ratkaissut myös ympäristöongelmat. Neuvostoliitossa oli helppoa syyttää tsaarin aikaa kaikista epäkohdista. Juuri kenenkään mieleen ei juolahtanut ajatus luonnon ja ympäristön suojelusta. Uuden Venäjän aikana tämä ajatus on saanut aikaisempaa enemmän sijaa, mutta edelleen näyttää siltä, että nopea öljyn- ja kaasuntuotanto sekä niistä saatavat tulot ovat huomattavasti tärkeämpiä kuin kestävä kehitys. Uudetkaan kirjat eivät kritisoineet voimakkaasti neuvostoajan ratkaisuja tässä suhteessa.

Perustelen luvun kirjoittamista sillä, että Venäjä ei olisi historiallisesti kehittynyt omalla tavallaan – etenkin neuvostoaikana – ellei sillä olisi ollut käytettävissään käytännöllisesti katsoen rajattomasti luonnonvaroja. Samoin kuin sodankäynnissä venäläiseen doktriiniin ei ole kuulunut elävän voiman säästäminen, koska aina riittää uhrattavaksi uusia kaadereita, raaka-aineita ja energiaa on aina ollut riittävästi. Eryityisesti Neuvostoliiton teollistamisesta kerrottaessa tämä piirre tulee myös oppikirjoissa esiin.

2. Luonto raaka-aineiden lähteenä

Vuosikymmenten ajan NKP:n kaikki viralliset tekstit toistivat, että siirtyminen sosialismiin oli jo tapahtunut, ja että kommunismi saavutettaisiin läheisessä tulevaisuudessa. Puolueen hovihistorioitsija Maksim Kim mittasi tuotantoa aina mainitsematta luonnonvaroja. Neuvostoliitto oli joka tapauksessa maailman suurin maa, jonka maaperään sisältyi kaikki tarvittava energia ja hyvinvointi. Esimerkiksi 1937 se tuotti sähköä enemmän kuin mikään Euroopan kapitalistinen maa. Sen kansalaiset eivät kuitenkaan voineet käyttää sitä, koska suurin osa sähköstä kului teräksen, raudan, öljyn, hiilen ja eri teollisuustavaroiden tuottamiseen.⁶⁹⁵ Itse asiassa Marxin luettelemia tuotannon tekijöitä, pääomaa, energiaa, työvoimaa tai työnantajia ei tarvinnut ottaa huomioon, koska kaikkia oli omassa maassa riittävästi ja pääoma ja työnantaja oli valtio itse.

Myös aikaisemmin Kim on kertonut hyvin vähän NEP:stä, uudesta talouspolitiikasta, joka 1920-luvulla salli talonpoikien myydä vapailla markkinoilla normit ylittäviä tuotteitaan. Luonnonsuojelun kannalta tämä oli erinomaista, koska jokaiselle oli mahdollista huolehtia pienistä viljelyaloista, lannoitteita ei ollut, ja suurin osa sadosta pystyttiin korjaamaan kun- nolla, mitä ei suinkaan aina tapahtunut kolhooseissa ja sovhooseissa. Zagladin muistuttaa valtion ottaneen haltuunsa tärkeimmät tuotantovälineet, maaperän, raskaan teollisuuden, liikenteen, pankit ja kotimaan kaupan monopolin.⁶⁹⁶ Monille venäläisille on edelleen vai-

⁶⁹⁴ Ministerstvo Obrazovaniija SSSR: *Utšebnij plan natšalnyh, vosmiletnih i srednih obštšeobrazovatelnyh škol na 1982/83 uzebnij god* (Turun yliopiston venäjän kielen laitos). Venäjällä tapaamani muut kuin historianopettajat totesivat oman kouluaikinsa historiasta aineena: ”Muki!” (=jauhoja, so. kuivaa).

⁶⁹⁵ Kim (1980), 5–6.

⁶⁹⁶ Zagladin (2002), 145. Kts. myös Zagladin et al (2007), 174–177.

keaa tunnustaa, että kun valtio omisti kaiken, vastaavaa isäntää ei talossa ollut, mikä aiheutti koko maassa valtavan tehottomuuden sekä välinpitämättömyyden ympäristöstä.

Kun Stalin käynnisti pakkokollektivisoinnin, ympäristön kärsimys lisääntyi entisestään. Talonpoikia, jotka halusivat säilyttää itsenäisyytensä, alettiin nimittää kulakeiksi ja kansanvihollisiksi (*vragi naroda*). Vaunulasteittain heitä kuljetettiin pakkotyöleireihin Uralille, Kazakstaniin, Siperiaan ja Kaukoitään. Neuvostoliitto menetti pelkästään tässä operaatiossa vähintään viisi miljoonaa ihmistä. Kim ei neuvostoaikana pitänyt tätä minkäänlaisena ongelmana, kun taas Zagladin kertoo hyvin avoimesti myös 1930-luvun nälänhädästä. Hän mainitsee silminnäkijöiden todistaneen sotilaspartioista, jotka estivät teillä nälkäänäkevien pääsyn kaupunkiin.⁶⁹⁷ Neuvostoaikana ei nähty vaikeuksia esiintyneen kollektivisoinnissa, vaikka se väistämättä jätti jälkeensä hylättyjä tuotantoalueita. Samoin kolhooseihin pakotettujen motivaatio ympäristön hoitoon ei ollut paras mahdollinen. Pakkotyöleirien eli *gulagien* tarkoitus oli rakentaa liikenneväyliä ja tuottaa teollisuudelle raaka-aineita käyttäen ilmaista työvoimaa sekä sulkea toisinajattelijoiden suut. Ympäristökysymykset eivät niiden hallinnassa tulleet lainkaan esiin.

Pakkokollektivisoinnille oli Hildermeierin mukaan kolme lähintä syytä: a) poistaa ruokahuollon vaikeudet ja estää niiden toistuminen millä keinolla hyvänsä, b) alistaa maatalous samanlaiseen kontrolliin kuin teollisuus jo oli ja c) vetää laskettujen arvonmuutosten avulla maatalous rahoittamaan etuoikeutetuksi määrättyä teollisuutta. Uusimpien tutkimusten mukaan yhtään näistä tavoitteista ei saavutettu. Sen sijaan ”kaupunkiluontoinen” puolue mursi muutamassa viikossa vuosisatoja eläneen venäläisen kylän rakenteen. ”Kulakkien poisto” (*raskulatšivanije*) polki jalkoihinsa neuvostososialistisen oikeusvaltion viimeiset jäänteet. Vaikka maassa oli pula elintarvikkeista, maailmanmarkkinoille myytiin viljaa, voita ja sokeria. Niitä vastaan ostettiin tarvikkeita ja työstökoneita laajenevan teollisuuden tarpeisiin.⁶⁹⁸ Ruokahuoltoa ei näillä toimilla saatu kuntoon, vaan keskeisimmät elintarvikkeet kuuluivat säännöstelyn piiriin ennen ja jälkeen toisen maailmansodan. Todennäköisesti kuitenkin maatalouden haittavaikutukset ympäristöön olivat säännöstelyn johdosta vähäisempiä kuin ne muutoin olisivat olleet.

Nälänhädän jälkeen kurssia muutettiin taas siten, että talonpojat saivat omistaa muutamia lehmiä, hanhia, sikoja, kanoja, vuohia ja kaneja. 1937 ”yksityinen sektori” tuotti yli puolet vihanneksista ja perunoista ja noin 70 % lihasta, maidosta ja nahkatuotteista. Tästä huolimatta vielä tänään venäläinen historioitsija esittelee ylpeänä neuvostoaajan teollisuutta, jota ei ollut olemassa tsaarin aikana: öljy- ja kemian teollisuus, värimetallien tuotanto, syntetettiset tuotteet ja traktorit. NKP organisoivat valtavan maan kaikki resurssit teollistamisen palvelukseen. Tämä ei tapahtunut ilmaiseksi: vuosina 1930–53 yli 18 miljoonaa ihmistä rakensi kommunismia pakkotyöleireissä ja noin 800 000 teloitettiin suoraan.⁶⁹⁹ Viime vuosina löytyneiden kätettyjen hautausmaiden määrän perusteella luku on ehdottomasti liian pieni. Stalin ei antanut armoa ihmisille, luonnolle, eikä ympäristölle. Zagladin korostaa myös, että 1930–40 – luvuilla talonpojilla ei ollut mahdollisuutta käyttää uutta konetekniikkaa, vaan 85 % maatalouden tuotannosta syntyi perinteisin menetelmin.⁷⁰⁰ Voi syystä kysyä, pelastiko tämä Neuvostoliiton maaseudun kemikaalisoinnilta ja saastumiselta aina 1950-luvun lopulle asti. En ole nähnyt nykyisellä Venäjälläkään luonnonmukaisia eli luomutuotteita lainkaan myynnissä. Voimakkaasti koneistetun ja lannoitteiden avulla aikaan-

⁶⁹⁷ Kim (1980), 11, Zagladin (2002), 152–155, Zagladin et al (2007), 173, Danilov–Kosulina (2002), 166–168.

⁶⁹⁸ Hildermeier (1998), 377–434, Zagladin et al (2007), 173, Levandovskij–Štšetinov (2001), 207–210.

⁶⁹⁹ Zagladin (2002), 156–158, vrt. Danilov–Kosulina (2002), 169–174.

⁷⁰⁰ Zagladin (2002), 156–158, vrt. Šestakov et al (2000), 159–162 sekä Dmitrenko (2001), 302–318.

saadun elintarviketuotannon ideologia jyrää epäilemättä vielä pitkään. Sen vaikutuksia biodiversiteettiin tutkii hyvin vähäinen joukko, eivätkä tulokset tule ensimmäisinä keskikoulun oppikirjoihin.

3. Luonnontieteet

Vaikka luonnontieteillä ja matematiikalla on ollut vahva osuus Neuvostoliiton ja Venäjän koulujen opetussuunnitelmissa, ne eivät saa kovin paljon mainintoja historiankirjoissa. Zagladin kuittaa vain yhdellä sivulla alan kehityksen 1900-luvun ensi puoliskolla. Vastavaana aikana filosofia saa kuusi sivua, ja eri taiteenalat 14. Suurinta huomiota kiinnitetään atomimallin tanskalaiseen luojaan, Niels Bohriin, jonka sanotaan antaneen uudet käsitykset fyysikkojen lisäksi kaikille materialistisille filosofeille. Luonnollisesti Einstein ja hänen suhteellisuusteoriaansa tuodaan useissa teoksissa esille.⁷⁰¹ Einsteinin merkitys ydinaseen, ydinvoiman ja avaruusteknologian kehittämisessä on niin suuri, ettei häntä voinut sivuuttaa.

Neuvosto-Venäjä oli jo 1918 organisoinut valistusasiain kansankomissariaattiin tiedeosaston, jota kutsuttiin vuodesta 1922 *Glavnaukaksi*. Samoin kansantalouden korkeimmassa neuvostossa toimi tieteellis-tekninen osasto, joka koordinoi erityisesti maan teollistamista. Tärkeimmäksi muodostui 1921 perustettu ja koko neuvostoaajan toiminut suunnitteluelin *Gosplan*. Näistä ajoista alkaen toimivat myös muiden muassa biologisen fysiikan, biologisen kemian, pohjoisten alueiden tutkimuksen sekä radiologian instituutit. Suurin osa näistä pyrki ratkaisemaan perustutkimuksen ja kansantalouden ongelmia.⁷⁰² Muodollisesti neuvostovaltio oli organisoinut luonnontieteellisen tutkimuksen kelvollisesti.

Historiankirjat on todella kirjoitettu uudelleen – tässä tapauksessa vuoden 1964 jälkeen – koska niissä ei ole yleensä mainittu Trofim Lysenkoa. Tämä väitti 1920-luvulla, että maata voidaan viljellä käyttämättä lannoitteita tai mineraaleja, ja että herne kasvaisi Azerbaidžanissa keskellä talvea pelastaen ihmiset ja eläimet nälänhädältä. Väite oli varhaisen neuvostolehdistön tyypillinen ”talonpoikaisihme”, jossa vähän koulutusta saanut henkilö nostettiin professorien rinnalle. ”Paljasjalkainen tiedemies” Lysenko antoi pääasiassa käytännön neuvoja viljelyyn, kuten siementen jäähdyttäminen ennen kylvöä. Hänen oppinsa oli kokonaan muka-tieteellistä puoskarointia. Valtio antoi hänelle 1935 jopa oman lehden nimeltään ”*Vernalisatsija*” toimitettavaksi. Suosiossa Lysenko oli ollut jo joulukuusta 1929 alkaen, jolloin Stalin puheessaan julisti käytännön ihmiset teoreetikkojen yläpuolelle. Hän onnistuikin innostamaan kolhooseihin pakotettuja talonpoikia jälleen viljelemään maata, mutta muut ”tieteelliset” kokeilut päättyivät säännöllisesti epäonnistumiseen. Keskeistä Lysenkon ajattelulle oli teoria ”hankittujen ominaisuuksien periytymisestä”, jota uskottiin osittain neuvostojohdtoa myöten. Mäki-Kulmala pitää mahdollisena, ettei hän aluksi edes tiennyt tämän olevan ristiriidassa jo luotettaviksi osoittautuneiden tieteellisten teorioiden ja lukemattomien koetulosten kanssa. Kuitenkin stalinistisen dialektiikan mukaan ”edistykseellinen” lupaus saattoi olla todempaa kuin olemassa oleva todellisuus.⁷⁰³ Nuori valtio tarvitsi sankarinsa tälläkin alalla.

⁷⁰¹ Zagladin (2002), 325.

⁷⁰² Novikov (2004), 478.

⁷⁰³ Mäki-Kulmala (2003), 294, engl. vernalisation, ven. *jarovisatsija* = idätys, Hildermeier (1998), 577, kts. myös Tauger: ”Modernisation in Soviet Agriculture” teoksessa Kangaspuro–Smith (2006), 101.

Perustelen Lysenkon tapauksen ottamista mukaan tutkimukseeni sillä, että järjestelmän muututtua jopa yhdeksäsluokkalaisille tarkoitettussa oppikirjassa Danilov ja Kosulina ovat varustaneet hänen nimeensä liittyvän artikkelin sitaatein (tieteellinen ”keskustelu”).⁷⁰⁴ Tämä merkitsi erityisesti genetiikan ja sen edustajien parjaamista.

Lysenko asetettiin Neuvostoliiton maatalousakatemiaan johtoon ja hänen vastuullaan oli valtiolle vahingollisen propagandan torjuminen tiedemiesten keskuudessa. Hän hoiti tehtävänsä uskollisesti, ja oli vastuussa satojen tiedemiesten vangitsemisesta ja kuolemasta, kuuluisimpana Nikolai Vavilov 1943, sekä aiemmin kukoistaneen genetiikan tuhoamisesta. Samanlainen tieteellisen tutkimuksen turmeleminen ei onnistunut fysiikan ja kemian aloilla ennen muuta V.I. Vernadskin tarmokkaan vastustuksen ansiosta. Lysenko nimitettiin maan tiedeakatemiaan täysjäseneksi tammikuussa 1939, vaikka häneltä puuttui kokonaan varsinainen tieteellinen koulutus ja hänen kirjoituksiaan on luonnehdittu ”käytännön maamiehen neuvoiksi käytännön maamiehille”.⁷⁰⁵

Kolmen sodanjälkeisen vuoden aikana käytiin taistelu Lysenkon ja johtavien geneetikkojen välillä. Daviesin mukaan Lysenkon nuorempi veli oli loikannut saksalaisten puolelle miehitetyssä Harkovissa, mikä heikensi isonveljen asemaa puoluepiireissä selvästi. 1945 oli taas tiedeakatemiaan johtajaksi valittu leirillä kuolleen N.I. Vavilovin nuorempi veli S.I. Vavilov, joka kehitti huomattavasti neuvostogenetiikkaa. Andrej Ždanovin poika Jurij Ždanov valittiin puolueen keskuskomitean tiedeosaston johtoon 1947. Hän oli koulutukseltaan kemisti ja tuli nopeasti siihen tulokseen, että Lysenko oli väärässä. Hän hyökkäsi tämän johtoasemaa vastaan seminaarissa, jota Lysenko kuunteli viereisessä toimistossa sisäisen radion avulla. Vaikka myös Andrej Ždanov arvosteli Lysenkoa Stalinille, diktaattori piti kuitenkin tämän tehtävässään ennen muuta siksi, että Lysenko jälleen lupasi suuria vehnäsaatoja. Hänen huippuhetkensä oli Mäki-Kulmalan mukaan vuoden 1948 konferenssi, jossa olivat paikalla kaikki vaikutusvaltaisimmat tiedemiehet. Pitämässään alustuksessa Lysenko totesi biologiassa käytävän samanlaista kahden järjestelmän taistelua kuin politiikassakin. Taantumusta edustivat ”mendelisti-morganistit” ja neuvostoliittolaisten ”mitsurinilaiten” ja ”luovien darwinistien” yllä liehuivat edistyneen liput. Kukuškin et al:n mukaan klassinen genetiikka tuomittiin ”taantumukselliseksi porvarillisiksi opeiksi” ja sen puolustajat ”idealisteiksi”. Tämä kategorisesti virheellinen väite aiheutti valtavaa vahinkoa maan tietelle ja koko neuvostovaltiolle. Lyhyesti ilmaistuna lysenkolaiset pitivät mahdollisena muovata luontoa ja todellisuutta täysin omien mieltymystensä mukaisiksi. Fyysikot Joffe ja Kapitsa syrjäytettiin instituuttiensa johdosta, ja kaikkiaan noin sata tutkijaa eristettiin tieteellisestä työstä. Pertti Lindforsin mukaan kybernetiikka ja kvanttimekaniikka tuomittiin ”porvarillisina harhaoppeina”. Alkuräjähdyksen eli ”Big Bang”-teoriaa vastustettiin Neuvostoliitossa siksi, että se oli Engelsin omaksuman klassisen mekaniikan vastainen. Koska teoria oli Engelsin vastainen, sen täytyi olla virheellinen.⁷⁰⁶(!) Tässä on huomattava se, että perestroikan aikainen Kukuškin et al:n oppikirja tuomitsee hyvin jyrkästi Lysenkon koko maalle aiheuttaman vahingon.

Stalin tuki pitkään Lysenkoa tämän ehdottoman kuuliaisuuden vuoksi. Kuitenkin jo vuonna 1948, kun Lysenko oli väittänyt kaiken tieteen genetiikkaa myöten olevan luonteeltaan

⁷⁰⁴ Danilov–Kosulina (2002), 253.

⁷⁰⁵ http://en.wikipedia.org/wiki/Trofim_Lysenko, 3/2007, Sune Jungar: ”Stalinin..” t:ssä Kirkinen (2000), 461.

⁷⁰⁶ http://en.wikipedia.org/wiki/Trofim_Lysenko, 3/2007, Mäki-Kulmala (2003), 251-255. Hildermeier (1998), 577. Vavilov ryhmineen oli mm. helpottanut huomattavasti piiritetyn Leningradin nälänhätää. Kukuškin et al, (1988) 53, 140, Davies (1988), 70–73, Danilov–Kosulina (2002), 254, Pertti ”Lande” Lindfors: ”Taistolaisten tiedevainot” teoksessa Kylävaara (2004), 171.

luokkapohjaista, Stalin merkitsi puheen kopion marginaaliin: ”Ha-ha-haa! Entä matemaatiikka? Onko ”kaksi kertaa kaksi on neljä” siis myös porvarillinen keksintö? Entä darwinismi?” Stalin pyrki lieventämään Lysenkon vaikutusta, mutta ei onnistunut siinä. Neuvostobiologia jäi vuosiksi jälkeen yleisestä kehityksestä. Näin tapahtui siitä huolimatta, että Stalin oli vuonna 1946 nostanut merkittävästi tutkijoiden ja professoreiden palkkoja. Seuranneiden kahden vuosikymmenen aikana he kuuluivat Neuvostoliiton vauraimpien kansalaisten joukkoon. Vuonna 1962 tunnetut tiedemiehet Zeldovitš, Ginsburg ja Kapitsa käynnistivät prosessin Lysenkon epätieteellisyyttä ja hänen harjoittamaansa vainoa vastaan. Myös Andrei Saharov tuomitsi Lysenkon Luonnontieteiden akatemian yleisistunnossa. Hruštšovin syrjäyttämisen jälkeen Lysenko joutui epäsuosioon yhtä nopeasti kuin oli aikanaan noussut. Tutkimuskomitea erotti hänet ja palautti hänen uhriensa kunnian.⁷⁰⁷ Lysenkon tapaus on esimerkki siitä, että Stalin diktaattorina syrjäytti tieteellisen tutkimuksen tulokset. Hänelle oli tärkeämpää pitää yllä pelkoa ja epävarmuutta myös tiedemiesten keskuudessa kuin taata kansalaisten ruokahuolto, vaikka suhde Lysenkoonkin osoittautui ristiriitaiseksi. Vielä Stalinin kauden jälkeenkin tämän paljasjalkaisen tiedemiehen syrjäyttäminen kesti huomattavan kauan. On tulkittava vähän koulutusta saaneen Hruštšovin myös suojelleen Lysenkoa.

Tietyt ominaisuudet yhdistävät totalitaarisia ideologioita myös suhteessa luonnontieteeseen. Mäki-Kulmala muistuttaa neuvostoideologian painottaneen natsismin tavoin voimaa, vauhtia, tekniikkaa, tiedettä, kaiken muuttumista ja muuttamista. Stalinin ajan loppupuolella tuo kaikenkäsittävä uudistusinto sai lähes mielipuolisina pidettäviä piirteitä. Tätä ajattelua edustaa kristallisoituneena ”*Marxism-leninism perusteet*” -teos vuodelta 1958, siis ajalta Stalinin kuoleman jälkeen. Akateemikko V.A. Obrutsev totesi siinä olevan tarpeen pidentää ihmisen ikää 150–200 vuoteen, hävittää tarttuvat taudit ja oppia saamaan ihminen henkiin sattuman aiheuttaessa ennenaikaisen kuoleman. Kaikki luonnonvoimat tuli alistaa ihmisen palvelukseen samoin kuin oppia varastoimaan energiaa hyödyllisesti ja toimittamaan sitä mihin tahansa ilman johtoja. Oli välttämätöntä oppia ennustamaan ja tekemään lopullisesti vaarattomiksi tulvat, hirmumyrskyt, tulivuorenpurkaukset ja maanjäristykset. Piti oppia valmistamaan synteettisesti timantteja kovempia aineita ja kehittämään uusia eläin- ja kasvilajeja, jotka antavat enemmän lihaa, maitoa ja muita tuotteita kansantalouden tarpeisiin. Karut alueet, kuten suot, vuoret ja autiomaat tuli muokata elinkelpoisiksi ja oppia ohjaamaan säätä sekä määräämään sateet ja pouta, lumi ja helle. Ihmisälyllä ei tuon käsityksen mukaan voinut olla äärirajaa luonnonvoimien hallitsemiseen.⁷⁰⁸ On oikeastaan kummallista, että tässä mainitut tarpeet eivät tule esiin edes historian opetusmetodikirjassa. Lähimmäksi luonnontieteitä Vagin pääsee opastaessaan kartan käyttöä historianantunnilla. Samoin Kim, joka epäilemättä oli sisäistänyt Obrutsevin optimismin, keskittyy kertomaan pelkästään kansan elintason kohottamisesta luonnon hyväksikäytön avulla.⁷⁰⁹ Nähtävästi ”*Marxism-leninism perusteiden*” mukainen science-fiction –materiaali on karsittu oppikirjoista.

4. Toisen maailmansodan ympäristövaikutukset

Neuvostoajan oppikirjat kuvasivat eniten Saksan hyökkäyksen vaikutuksia ihmisiin ja asutuskeskuksiin, eivät niinkään ympäristöön. Syynä tähän oli tietysti, että kun puna-armeija sai tuotantonsa kuntoon ja vuorostaan karkotti tunkeutujat maaperältään ja eteni aina Sak-

⁷⁰⁷ Yurchak (2006), 46, Davies (19889, 72, Šumilov–Rjabikin (2000), 300, Kangaspuro: ”The Bolshevik...” teoksessa Kangaspuro–Smith (2006), 45.

⁷⁰⁸ Mäki-Kulmala (2003), 11–12.

⁷⁰⁹ Vagin (1968), 217–234, Kim (1980), 131–136.

saan asti, ei sekään miettinyt ympäristölle mahdollisesti aiheutuvia haittoja. Vielä suurempi tuho aiheutui tietysti neuvostomiehityksen aikana Baltian maissa, joita käytettiin surutta hyväksi. Oppikirjat ovat keskittyneet sodan suurten käännteiden kuvaamiseen, kuten Leningradin 900 päivän piirityksestä selviämiseen. Etenkin neuvostoajan kirjat kuvasivat monivaihteisesti piirityksen kylmyyttä, nälkää, tauteja, pommituksia, yhä jatkuvia konsertteja sekä kaiken sopivan maan käyttämistä viljelyyn. Pietarin lisakirkon aukiolla on edelleen myytävänä kortteja, jotka kuvaavat samaista aukiota sodanaikaisena kaalimaana. Saksan salamasotahyökkäyksen torjuminen Moskovan edustalla myöhäisyyksyllä 1941 oli Kimin mukaan pelkästään neuvostoihmisten sankarillisen puolustustahdon ansiota. Danilov ja Kosulina toteavat sodan paljastaneen, että stalinistinen valtionjohto kykeni vasta nyt käyttämään täysimääräisesti ylhäältä johdettua hallintojärjestelmää sekä valtavia luonnonvarojen ja väestön resursseja.⁷¹⁰ Lainkaan vähättelemättä tätä puolustustahtoa voi kysyä, eikö saksalaisten pysähtymiseen ollut mitään osuutta ensin mudalla ja sitten jäätävällä pakkasella. Moottoroitu armeija oli valmistautunut lyömään Neuvostoliiton muutaman kuu-kauden pikasodalla, eikä ottanut huomioon luonnonolosuhteita ja huoltoyhteyksien vaatimuksia. Jo Napoleonin sodan (Isänmaallisen sodan) aikaan 1812–13 ranskalaiset kertoivat ankaraa vastarintaa tehneistä kenraaleista *Holodno* ja *Morozo* (kylmä ja pakkanen).

Luonnollisesti sota vaikutti myös säännöstelyihin ruoka-annoksiin. Koska huomattava osa viljelysmaasta sijaitsi Saksan miehittämällä alueella, vuoden 1943 lopulla työläinen sai päivässä 500–700 grammaa leipää, kevyemmässä palveluksessa oleva 400–500 g, ja alle 12-vuotias lapsi 300 g. Tuotteiden hinnat olivat nousseet 13-kertaisiksi sodan alusta. 1943 maatalous tuotti vain 37 % sotaa edeltäneistä määristä. Kesällä 1944 Berija raportoi Stalinille, kuinka eri alueilla syötiin kuolleita kissoja ja koiria, ruohoa ja juuria.⁷¹¹ Kuitenkin perinteisesti Venäjällä on osattu käyttää kaikki luonnon antimet kuten marjat, hedelmät, sienet ja muut ravintokasvit hyväksi. Tässä yhteydessä ei tule selväksi, olivatko sodankäynnin vaatimat polttoaineet, räjähdykset ja muu tekniikka saastuttaneet ympäristön niin pahoin, ettei kaikilla alueilla voitu menetellä entiseen tapaan.

Vihollisen aiheuttamat valtavat ekologiset vahingot jäivät Zagladinin mukaan sodan aikana vaille huomiota. Saksalaiset upottivat Skagerrakin salmeen 270 tonnia laivastoa. Valta-meriin hautautuneet jätteet uhkaavat kaikkea elollista. Venäjän, Ukrainan ja Valkovenäjän maaperässä on edelleen melkoinen joukko sodanaikaisia miinoja, ammuksia ja pommeja.⁷¹² Venäjä ei ole kuitenkaan halunnut liittyä jalkaväkimiinat kieltävään Ottawan sopimukseen, eivätkä myöskään Yhdysvallat ja Kiina.

5. Jälleenrakennus

Vielä 1980-luvun alussa Kim saattoi väittää, että Neuvostoliitto kykeni elvyttämään talouselämänsä nopeasti ja erinomaisesti sodan jälkeen, koska sosialistinen järjestelmä on kaikilla talouden alueilla ylivoimainen. Vain kahdeksan vuotta tämän kirjoittamisen jälkeen, perestroikan aikana, neuvostohistorioitsija Kukuškin kirjoitti hyvin suoraan samasta ajasta: ei ollut riittävästi ruokaa, vaatteita, kenkiä eikä asuntoja.⁷¹³ Vaikka sosialismin loppuvai-

⁷¹⁰ Kim (1980), 131, Danilov–Kosulina (2002), 239, vrt. Fortunatov (1998), 291.

⁷¹¹ Šumilov–Rjabikin (2000), 271–272, vrt. Danilov–Kosulina (2002), 237–239.

⁷¹² Zagladin et al (2007), 262, vrt. Štšagin–Lubkov (2004), 210–212.

⁷¹³ Kim (1980), 131. Vrt. ”Sosialistisen yhteiskuntajärjestelmän ansiosta NL pääsi nopeasti jaloilleen sodan jälkeen.” (alk. SNS 1983: ”Tutustumme Neuvostoliittoon – pieni matka suureen maahan.”) siteerannut Holmén (2006), 86. Samoin SNS(1973): Neuvostoliitto – vastauksia..., 15.

heessa voitiin tunnustaa, ettei peruselintarvikkeidenkaan tuotanto ollut onnistunut, ei mitenkään ollut mahdollista myöntää markkinatalousjärjestelmän kyenneen hoitamaan asukkaitensa tarpeet paremmin. Tunnustus annettiin vasta järjestelmän muututtua.

Neuvostokansa halusi Zagladinin mukaan osoittaa maailmalle kykenevänsä rauhanomaiseen työhön ja elämään. Hyvin merkitykselliseksi tämän toteuttamisessa osoittautui Saksasta sotakorvauksena saatu teknologia, jonka arvo oli yhteensä 4,3 miljardia dollaria. Jälleenrakennuksesta noin puolet toteutettiin sen avulla. Laaja merkitys oli myös Saksasta pakkotyöstä palaavilla sekä saksalaisilla sotavangeilla.⁷¹⁴ Samassa yhteydessä tulee muistaa, että *gulag*-pakkotyöleirejä pidettiin yllä vuoteen 1954 saakka. Sotakorvausten avulla rakennettuja tehtaita pystytettäessä eivät ympäristöarvot olleet kovin merkityksellisiä.

Stalinin kuoltua maan tieteelliset resurssit keskitettiin avaruuden valloitukseen ja sotatekniikkaan maan kansainvälisen aseman kohottamiseksi. Maatalouteen ja luontoon kiinnitettiin varsin vähän huomiota. Kim piti silti 1950-lukua menestystarinana, koska silloin rakennettiin niin monia voimalaitoksia, kaivoksia, kaasua- ja öljyjälöstamoja, rautateitä, tehtaita ja kaupunkeja. Sensuuri esti kertomasta voimakkaasta maanjäristyksestä Ašabadissa 1948, jossa kuoli yli 100 000 ihmistä, sekä Kystyn ydinvoimalaonnettomuudesta Tšeljabinskin lähellä 1957.⁷¹⁵ Näistä saatiin tietää vasta, kun NKP:n kanonisoitu liturgia lakkasi olemasta ainoa tietolähde. Huomio kiinnitettiin propagandan avulla länsimaiden ongelmiin, joissa mm. ”lapset työskentelevät elävinä mannekiineina, pikkuiset kuolevat tauteihin ja nälkään, ei vain Afrikassa vaan myös Euroopassa, kuten ’lasten hautausmaat’ todistavat”. Samassa yhteydessä Dolutskij kyselee kolhoositalonpoikien asemasta. Kaikki tiesivät, että valtio omistaa maan samoin kuin muut tuotantovälineet. Mutta kuka omistaa talonpojat? Yleisesti tiedetään, että talonpojilla ei ollut maan sisäistä passia ennen vuotta 1958, joten he eivät voineet muuttaa toiselle paikkakunnalle. Sodassa tuhoutui kaikkiaan 1710 Neuvostoliiton kaupunkia ja yhteensä noin kolmannes kansallisvarallisuudesta.⁷¹⁶ Sodan aiheuttamia ympäristöongelmia ei ole erikseen lueteltu, mutta jälleenrakentaminen ei ollut vähäinen tehtävä. Dolutskij kehotti oppilaita aivan oikein asettumaan 40-luvun neuvostokansalaiseen asemaan. Vain siten oli mahdollista ymmärtää Neuvostoliiton harjoittamaa, länsimaiden lapsia koskevaa propagandaa.

6. Maatalouden ja saastumisen ongelmat

Gogolin mukaan kahta Venäjällä riittää: huonoja teitä ja tyhmyyttä. Kim kertoi mielellään 1950-luvun kasvavista tuotantoluvuista niin raudan, teräksen, öljyn kuin hiilenkin suhteen. Samaan aikaan hän kuitenkin valitti maatalouden tuottavuuden laskeneen lähinnä kolhoosien konepuutteen vuoksi. Kolhoosien oli pakko myydä tuotteensa valtiolle alhaisin hinnoin, mikä heikensi työntekijöiden tulotasoa ja työmoraalia. Paradoksaalisesti kirjoittaja kuitenkin kertoo, että traktoriasemien lopettaminen ja traktorien sekä puimurien myynti suoraan kolhooseille *tehosti* näiden tuotantoa.⁷¹⁷ Ristiriita selvisi vasta vuonna 2000, jol-

⁷¹⁴ Zagladin et al (2007), 276, Šumilov–Rjabikin (2000), 297–299.

⁷¹⁵ Zagladin et al (2002), 147–152, Dolutskij (1994), 240–241, Ostrovskij–Utkin (1995), 374–375. Huom! Suomalainenkin oppikirja mainosti: ”NL ratkaisee mahdolliset ympäristöongelmat nopeasti, koska luonto on koko kansan yhteistä omaisuutta.” (Virtanen et al (1976): Peruskoulun maantieto 4, Naapurimaat, WG, siteerannut Holmén (2006), 276.

⁷¹⁶ Dolutskij (1994), 241–245, Levandovskij–Štšetinov (2001), 290.

⁷¹⁷ Kim (1980), 147–158, samoin Kukuškin (1988), 157.

loin Šumilov ja Rjabikin kertoivat ongelmasta suoraan. Traktoriasemien lopettamisen jälkeen kuljettajat lähtivät töihin kaupunkeihin, eivätkä kolhoosilaiset osanneet käyttää koneita. Tämä aiheutti valtavan elintarvikepulon, ja Neuvostoliiton oli pakko ostaa viljaa ja muita tuotteita säännöllisesti ulkomailta.⁷¹⁸ Neuvostoajan kirjoista ei löydy mainintaa viljapulasta tai ostamisesta muista maista.

Neuvostoajan maatalouden tai muidenkaan alojen tuotantolukuja ei voi lopullisesti selvittää. Yurchak käyttää termiä ”auktoritatiivinen diskurssi” tämän ongelman ruotimiseen. Auktoritatiivisen diskurssin mukaan Neuvostoliitosta tuli ”postmoderni” universumi, jossa todellisen maailman pohjalle ei enää ollut mahdollista rakentaa, vaan todellisuus tuotettiin simuloituna mallina. Kukaan ei voinut tietää, korjattiinko Stalinin tai Brežnevin aikana ilmoitettua määrää satoa ylipäätään, mutta koska viljan tuotantomäärän nousu raportoitiin aina prosenttien kymmenesosan tarkkuudella, syntyi simulaatio yliluonnollisesta maailmasta. Neuvostomaassa ”satu muuttui todeksi”.⁷¹⁹ Absoluuttisia tuotantolukuja on myös maatalouden alalla hyvin vaikea löytää oppikirjoista.

Useimmissa Neuvostoliiton ja Venäjän tuotantoalueiden kartoissa on vihreä linja erottamassa hedelmällistä mustan mullan aluetta muista. Raja kulkee Petsamosta Suomen vastaista rajaa Suomenlahteen, Viron, Latvian, Valkovenäjän ja Ukrainan neuvostotasavaltojen rajaa etelään, Kurskin kohdalta itään Uralille ja Uralia pitkin Pohjoiseen jäämereen. Tällä alueella ei neuvostoajana juuri viljelty leipäviljaa, koska se oli keskitetty eteläisille alueille, kuten neuvostoajana Ukraina. Suomalaiset korjasivat ennen sotaa Karjalan kannaksen Kurkijoen maatalousoppilaitoksen vainioilta ennätys sadon, 5000 kiloa vehnää hehtaarilta, mutta Neuvostoliiton kaudella samalla alueella tuskin edes yritettiin viljellä.⁷²⁰ Hruštšovin maissikampanja lienee ainoa poikkeus viljelyalueiden rajoista, ja se päättyi varsin ohraisesti.

Kansojen veljeyden ja yhteistyön idea eli paperilla 1960-luvulla. Kimin mukaan kaikki neuvostotasavallat pyrkivät samaan talouden päämäärään ottaen huomioon kunkin erityisolosuhteet. Uusi johto lupasi kolhoosilaisille lisää palkkaa hyvin tehdystä työstä, uusia koneita ja lannoitteita, parempia asuntoja ja kouluja sekä tuotannon uudelleenjärjestelyä. Samaan aikaan SEV halusi kaikkien sosialististen maiden luonnonvarojen yhteiskäyttöä.⁷²¹ Johtoasemassa ollut Neuvostoliitto ei kysynyt naapureiltaan, halusivatko nämä sitä vai eivät. En ole löytänyt historiankirjoista myös yhtään mainintaa teollisuuden päästöjen, maatalouden, liikenteen tai asutuksen luonnolle aiheuttamista seurauksista. Venäjällä on runsaasti saastuneita vesistöjä, metsiä ja maa-alueita. Yksi vaikeimmista on Pietarin edustan Suomenlahti, johon päästetään edelleen huomattava osa viiden miljoonan asukkaajan jätevesistä täysin puhdistamatta.⁷²² 2006 avattiin Pietarin lounainen jätevedenpuhdistamo, jonka rakentamiseen suomalaiset osallistuivat antamalla taloudellista ja asiantuntija-apua. Vielä senkin jälkeen puolen miljoonan pietarilaisen jätevedet joutuvat puhdistamattomina Suomenlahteen.

⁷¹⁸ Šumilov–Rjabikin (2000), 312–317.

⁷¹⁹ Yurchak (2006), 75. Neuvostolaulun sanoin: ”*Myi roždeni, tšob skazku sdelat byilju*”, ’synnyimme muuttamaan sadun todeksi’.

⁷²⁰ Nikita Hruštšov sanoi Urho Kekkoselle 1957: ”En käsitä, kuinka te suomalaiset pystytte korjaamaan niin hyvän sadon kivisillä pelloillanne, kun me emme pysty samaan edes sillä maalla, jonka sodassa teitä ryöstimme!” (mm. Seppänen (2007), 19).

⁷²¹ Kim (1980), 193–231.

⁷²² kts. esim. <http://www.itameriportaali.fi>.

Samalla tavoin kuin Lysenkon teorit kirjoista on poistettu Brežnevin aikaiset suunnitelmat kääntää Siperian jokien laskusuunta etelään hedelmättömän aron kastelemiseksi ja tuotannon käynnistämiseksi siellä. Tämän käynnistäminen olisi vahingoittanut koko pohjoisen pallonpuoliskon ekosysteemiä. Kazakstanin Aral-järvi sen sijaan tuhottiin asiantuntemattomalla menettelyllä.⁷²³ Kulttuurin alueella joitakin merkkejä suojelun yrittämisestä nähtiin esim. filmin ”Jäähyväiset Matjoralle” muodossa, joka kertoi padon nostaman veden alle jäävästä kylästä. Ympäristöä ei ajateltu kuitenkaan silloin, kun jokainen harjoitti työpaikallaan varjotaloutta, ”na levo”, vasemmalta, valmistaen tuotteita ”nesuny”, ei markkinoita, vaan trokausta varten. Ostaminen tapahtui tutuilta ”po blatu”, tiskin alta.⁷²⁴ Venäjän elintaso on noussut viime vuosina. On vaikea määritellä, kuinka suuri osuus elää köyhyysrajan alapuolella, koska kaikki eivät edelleenkään maksa veroja, eivätkä kaikki tulot tule tilastoihin. Kulutuksen kasvun myötä kasvaa myös jätteiden määrä. Kun EU:n piirissä jätteiden erottelu ja kierrättäminen on lakisääteistä, Venäjällä tällaisen järjestelmän luominen kestää vielä kauan. Oman kokemukseni mukaan Moskovassa 2000-luvun vaihteessa pidettiin jotenkin häpeällisenä palauttaa tyhjiä pulloja, vaikka niistä maksettiin 90 kopeekkaa kappaleelta.⁷²⁵ Moni syrjäytynyt hankki sillä elantonsa

7. Ympäristönsuojelun idea

NKP suunnitteli kiinnittävänsä vakavaa huomiota ympäristönsuojeluun 10. viisivuotissuunnitelman aikana 1970-luvulla. Kimin mukaan tähän varattiin 11 miljoonaa ruplaa. Puolue määritteli luonnon yhteiskunnan suurimmaksi varallisuudeksi, joka tuottaa terveyttä ja esteettisiä elämyksiä. Luonnonsuojelu ja sen viisas hyväksikäyttö ei ollut vain valtion asia, vaan jokaisen kansalaisen ja työläisen tehtävä, vieläpä perustuslaillinen vastuu.⁷²⁶ Tämä on koko teoksen ainoa maininta ympäristönsuojelun merkityksestä, joka jäi kuitenkin yhtä kuolleeksi kirjaimeksi kuin enemmistö puolueen julistuksista ja lausumista. Edelleen Venäjällä asuva tai liikkuva voi omin silmin nähdä hylättyjä ajoneuvoja, laivoja, keskenjääneitä rakennuksia, roskaa joka puolella sekä saastunutta vettä.

Neuvostojärjestelmän romahdus ja Venäjän federaation muodostaminen eivät lopettaneet suuruuden ihailua maassa. Kuten neuvostohistorioitsijat, myös Zagladin kertoo vetypömin rakentamisesta, ensimmäisestä ydinvoimalasta 1954, autoliikenteen kasvusta, öljytankkerien koosta, ydinsukellusveneistä, taisteluhävittäjistä, ohjuksista ja avaruusteknologiasta, näiden avulla kehitetyistä uusista materiaaleista sekä lääketieteelle, biokemialle ja tietokonetekniikalle koituneesta hyödyistä. Geenimanipulaatio ja kloonaukset tulevat esitellyiksi pelkästään ihmiskunnalle siunausta tuottavina keksintöinä. Läntisten kollegojensa tavoin Zagladin sanoo teknologian kehityksen paitsi muuttaneen ihmisen työtä ja vapaa-aikaa, myös määrävän modernin yhteiskunnan ongelmat ja kehittymisen.⁷²⁷ Uusimmisakaan historiankirjoissa ei silti näe kritiikkiä Venäjän vanhanaikaista tekniikkaa ja infrastruktuuria kohtaan. Kovinkaan paljon huomiota ei kiinnitetä esimerkiksi rakentamisessa energiansäästöön. Neuvostoliitossa energiaa oli ”riittävästi”, sitä käytettiin tuhlaillen, eikä kukaan kertonut ongelmista julkisuudessa. Venäjän federaation aikana saamme nähdä

⁷²³ Aral-järvi: *Tiede-lehti* 28.7.2003, *mtv3:n uutiset* 17.7.1997.

⁷²⁴ Šumilov–Rjabikin (2000), 350.

⁷²⁵ Samoin Susanna Niinivaara: ”Kuolema roskille!”, *HS* 4.7.2008.

⁷²⁶ Kim (1980), 246. Vasta 1990-luvulla suomalainen oppikirja totesi avoimesti itänaapurin valtavan ympäristöngelman syyksi sen, että kommunistisen ideologian mukaan ihmisellä on oikeus käyttää luontoa hyväseen surutta. (Heikkilä–Hiedanniemi–Sahi (1998): *Ajasta aikaan. Ihminen, ympäristö ja kulttuuri*, 285).

⁷²⁷ Zagladin (2002), 350–355, vrt. Danilov–Kosulina (2002), 322–328.

joka talvi uutisia maan kaupungeista, jotka kärsivät kylmyydestä lämmitysjärjestelmän mentyä epäkuuntoon.⁷²⁸ Toisaalta ilmaston lämpeneminen on tuottanut ongelmia suurelle osalle Siperian kasvi- ja eläinkuntaa.

1970-luvulta lähtien esiintyi myös ekologisia ongelmia – muualla kuin Neuvostoliitossa, Zagladin kertoo. Rooman klubi kiinnitti huomiota uusiutumattomien luonnonvarojen merkitykseen. Saksa puhdisti Reiniin tulevat jätevedet, Yhdysvallat samoin suurten järviensä kohdalla. Mutta suurin osa Aasian, Afrikan ja Latinalaisen Amerikan valtioista ei piitannut koko ympäristöstään. Hyvinvointi keskittyi pohjoiselle vyöhykkeelle: USA:ssa, Kanadassa, Länsi-Euroopassa ja Japanissa asui vain 16 % maapallon väestöstä, mutta niiden bruttokansantuote oli 77 % kaikesta ja maat omistivat 96 % maailman pääomista. Tähän epäsuhtaan liittyen syntyi uusi uhka, kun Afganistaniin, Somaliaan, Sudaniin, Angolaan ja Zaireen perustettiin kansainvälisiä terroristien koulutusleirejä.⁷²⁹ Mutta kirjoittaja ei mainitse mitään Neuvostoliiton ekologiasta tai ympäristön suojelusta. Samaten Neuvostoliitto oli vähintään tietoinen koulutetuista arabiterroristeista, jotka saivat asua DDR:ssä ja suunnitella iskuja muun muassa Saksan liittotasavaltaan. Tilanne muuttui myös Venäjän osalta viimeistään 11.9.2001 jälkeen.

Ensimmäisen ympäristöpuolueen Soroko-Tsjupa kertoo tulleen perustetuksi Saksan liittotasavallassa 1973. Sen jälkeen vihreitä puolueita muodostettiin useissa Euroopan maissa, ja ne erosivat huomattavasti perinteisistä puolueista, koska eivät edustaneet oikeistoa eivätkä vasemmistoa. Iso-Britannian vihreään liikkeeseen oli vuosituhannen vaihteeseen mennessä liittynyt noin 4,5 miljoonaa jäsentä. Suurinta kansainvälistä huomiota nautti ympäristöjärjestö Greenpeace, jolla on edustustoja monissa maissa. Ympäristön saastumista vastustavien liikkeiden lisäksi kirja mainitsee vaihtoehtoista taloutta kannattavat järjestöt, jotka rakentavat terveen ekosysteemin varaan ja haluavat tällä tavoin suojella ympäristöä. Kaupungeissa vaihtoehtoliikkeet haluavat parantaa elämisen laatua ja toimivat ihmisten arvojen menetystä vastaan sekä suojelevat kulttuurimuistomerkkejä.⁷³⁰ Vaikka tekstin sävyä voi pitää myönteisenä, kirjoittaja ei vihjaakaan tämäntapaisten liikkeiden olemassaoloon Venäjällä. Useimmissa muissa historian oppikirjoissa ekologian ja ympäristönsuojelun kysymyksiin ei ole vedottu tämänkään vertaa.

Venäjän naapurimaissa on edelleen voinut havaita laajojen metsäpalojen raivoavan kesäisin eri alueilla. Byrokratia ja venäläisten ylpeys ovat vaikeuttaneet jopa sammutusavun antamista ulkopuolelta. Sellainen hyväksytään luultavasti vasta, mikäli katastrofi saavuttaa yhtäläiset mitat kuin Priz-sukellusveneen juuttuminen verkkoon Kamtšatkan rannikolla 2005. Tällöin päätettiin kutsua brittilaivasto apuun, jotta vältettäisiin vuoden 2000 kaltainen Kursk-sukellusveneen tuho. Miehistö pelastettiin ja tarina päättyi onnellisesti.⁷³¹ Tapaus osoittaa, että Venäjän yhteistyökyky muiden maiden kanssa on kasvanut hätätila- ja ympäristökysymyksissä. Kuitenkaan maanlaajuisesti ei ole havaittavissa koko 2000-luvun ajan nousseiden öljy- ja kaasutulojen avulla lisääntyneiden valtion varojen sijoittamista kestävään kehitykseen. Ainoastaan muutama valveutunut kuvernööri on kertonut tällaisesta omalla alueellaan. Kansalaisten tietoisuus ympäristökysymyksistä nousee sen sijaan tiedonvälityksen ansiosta kaiken aikaa.

⁷²⁸ Jokainen suomalainen tuntee sananlaskun: ”Kylmä kuin ryssän helvetissä.” So. liian kuuma ei voi olla.

⁷²⁹ Zagladin (2002), 369–373.

⁷³⁰ Soroko-Tsjupa (2000), 133.

⁷³¹ www.kommersant.ru 8.8.2005. Seurasin operaatiota suorana lähetyksenä Venäjän TV 1:n ajankohtaislähetyksestä. Käsitykseni mukaan tuolloisella puolustusministerillä Sergei Ivanovilla oli huomattavia vaikeuksia hallita tilannetta niin puolustusteknisen asiantuntemuksensa kuin tiedottamiskykynsä osalta.

Neuvostoajan oppikirjojen menneisyydenhallinnan muutos ilmenee tässä luvussa käsiteltyjen asioiden kohdalla selvimmin Lysenkon tapauksessa. Muissa asioissa ei tunnustettu ennen järjestelmän muuttumista virheitä lainkaan tehdyn, mutta perestroika salli vuonna 1988 sanoa, että tavattoman suurta haittaa koko maan luonnontieteille aiheuttanut tiedeakatemian johtaja erotettiin 1964. Uuden Venäjän oppikirjat ruotivat ankarasti koko neuvostoaikana tehtyjä ympäristövirheitä ja –rikoksia, mutta eivät ole toistaiseksi ulottaneet kritiikkiään muutoksen jälkeiseen aikaan.

IV
MENNEISYYDENHALLINTA
JA
JOHTOPÄÄTÖKSET

12. Venäjän menneisyydenhallinta ja johtopäätökset

1. Kansallisen historian luominen kouluopetuksen avulla

Kansallisvaltioiden luomisen prosessiin on Euroopassa jo 1700–1800-luvulta lähtien kuulunut valtiollinen opetussuunnitelmien ja oppikirjojen kontrollointi. Kansallisuusaatteen hengessä ja monesti selkeän kansallisvaltiotietoisuuden innostamina akateemiset historioitsijat ryhtyivät luomaan ja legitimoimaan kansallisia kertomuksia. Koulun historian ja sittemmin yhteiskuntaopin oppikirjat merkitsivät valtion tai hallitsevien eliittien kontrolloimaa mekanismia, joka määritteli kansakunnan rakentamisen ja lojaalien kansalaisten kehittämisen tarkastelun puitteet. Koulutusinstituutioiden laajeneminen koko 1900-luvun ajan oli tekijä, joka auttoi luomaan kansakunnan yhteisiä arvoja juuri kasvatuksen kautta. Useimmissa maissa kansallisen historian opetus pysyi sidottuna ennalta määrättyyn kansalliseen kertomukseen aina 1970-luvulle saakka.⁷³²

Valtion kontrollin vuoksi oppikirjan sisältö on Steinin mukaan aina poliittinen. Viime vuosisadan aikana opetussuunnitelmat ovat puolestaan Frank & alin käsityksen mukaan lähentyneet toisiaan sekä keskittyneet entistä enemmän uusimpaan historiaan eri puolilla maailmaa. Samalla kansallisen historian merkitys on vähentynyt.⁷³³ Viimeisen toteamuksen osalta oma aineistoni kuitenkin osoittaa, että kaksi suuren valtion huomattavaa järjestelmänmuutosta saman vuosisadan aikana vaati muista poikkeavaa kansallisen (ja samalla monikansallisen) historianopetuksen kehittämistä. Bolševikkien vallan ensimmäisellä vuosikymmenellä voitiin kokeilla erilaisia opetusmenetelmiä ja historian katsomuksia. Stalinin tultua valtion johtoon bolševistinen näkemys jäi ainoaksi sallituksi. Kun sosialistinen Neuvostoliitto oli ennen toista maailmansotaa ainoa lajiaan, se näki ympärillään pelkkiä vihollisia ja kieltäytyi yhteistyöstä muiden kanssa. Tämä näkemys opetettiin koulussa kaikille neuvostokansalaisille, ja se jyräsi alleen alueellaan asuvien pienten kansojen kulttuurit ja historialliset kertomukset. Toisen kerran historiallinen kertomus jouduttiin kokonaan muuttamaan kommunismin romahduksen jälkeen 1990-luvulla. Neuvostoliiton alueen ja väkimäärän huomattavan supistuksen jälkeen opetussuunnitelmasta vastaava opetusministeriö ja oppikirjantekijät joutuivat kehittämään kokonaan uuden historiallisen narratiivin. Yli 70 vuotta vallalla ollut neuvostopatriotismi hylättiin ja ryhdyttiin etsimään omaa historiaa keisariajan perinteestä. Vaikka mikään ei sellaisenaan toistu, jossain määrin voidaan havaita sellaisten käsitteiden elpymistä kuin *ortodoksija*, *avtokratija*, *narodnost* (oikeauskoisuus, itsevaltaisuus, kansanomaisuus). Tämä teki Venäjän historian oppikirjoista jälleen muita ”kansallisempia”.

2. Historian käyttö neuvostoaikana

Lännessä Venäjä rajautuu suureksi osaksi Ranskan vallankumouksen henkisen perinnön omaksuneeseen läntiseen Eurooppaan, etelässä islamilaiseen maailmaan ja idässä sekä kaakossa aasialaiseen sivilisaatioon. Yli tuhannen vuoden ajan maa on kuulunut ortodoksisen kristillisyyden piiriin ja korostaa sitä jälleen. Tässä perspektiivissä bolševikkien kausi

⁷³² Assmann, Alaida (1993): ”Arbeit am nationalen Gedächtnis. Eine kurze Geschichte der deutschen Bildungsidee”, Frankfurt, Campus, siteeranneet Schissler ja Soysal (2005), 1–2.

⁷³³ Stein, Gerd (1976): ”Das Schulbuch als Politikum”, Duisburg, VSK, siteeranneet Schissler ja Soysal (2005), 2, sekä Frank et al (2000): ”What counts as History”, *Comparative Education Review* vol.44, no.1, 29–53.

1917–91 oli ohimenevä. Niin tsaarin aikana, neuvostokaudella kuin uudella Venäjälläkin vallanpitäjät ovat halunneet painottaa maan omaa tietä erotuksena muista eurooppalaisista valtioista. Tämä tulee hyvin usein esiin aineistoni oppikirjoissa. Kehitys erkani läntisestä Euroopasta keskiajalla, ja sittemmin Venäjältä jäivät puuttumaan uskonpuhdistuksen, valistuksen ja Ranskan vallankumouksen aatteet. Perustuslaillinen monarkia ja kansalaisvaltion ajatukset eivät päässeet kehittymään. Samalla jäi syntymättä taloudellisesti itsenäinen porvaristo, joka useissa maissa muodosti keskiluokan perustan. Venäjälle on ollut pitkään leimallista jyrkkä jakautuminen toisaalta harvalukuiseen eliittiin (*pomestnoje dvorjanstvo* =maa-aatelisto, sekä *intelligentsija*), toisaalta suureen, vähävaraiseen kansaan. Ajoittain nämä ovat törmänneet vastakkain. Ainutlaatuisen kauan kesti myös maailman laajimman imperiumin hallitsijan itsevaltiut, autokratia, joka murtui vasta 1917 Venäjän kärsittyä ensimmäisessä maailmansodassa sotilaallisen tappion.

Bolševikkien vallankaappaus 1917 näytti ensin avaavan laajoja mahdollisuuksia historianopetuksen kehittymiselle. Leninin puolison Krupskajan ja valistusasiain kansankomissaari Lunatšarskin johdolla uuden järjestelmän valtio kokeili aikansa uudistusmielisimpiä opetusjärjestelyjä. Stalinin tultua yksinvaltiaaksi kehitys pysäytettiin ja viimeistään vuoteen 1937 mennessä niin koulu kuin myös historian oppikirjat oli palautettu vanhaan muottiin, mutta muuttunein etumerkein, sillä bolševikkien mielestä tsaarien aikana ei Venäjällä ollut saavutettu mitään hyvää. Ajatuksellisesti oppikirjat pysäytettiin valokuvan tavoin vallankumouksen hetkeen, josta ”kaikki alkoi”. Tämä näkökulma sulki pois ajatuksen, jonka mukaan tyhjän päälle ei voi rakentaa mitään. Jopa tekniikka ja luonnontiede olivat bolševikkien käsityksen mukaan nousseet vasta heidän aikanaan. Historiantutkimukselle ja oppikirjojen kirjoittamiselle oli tästä se seuraus, että Neuvostoliiton uusinta historiaa voitiin kirjoittaa pelkästään puoluehistorian muodossa.

Neuvostoliiton tuottamat historian oppikirjat käyttivät historiaa pitkälti James Wertschin ”julkisen muistin” käsitteen mukaisesti. Uusi totalitaarinen valtio kykeni ennennäkemättömällä tehokkuudella kontrolloimaan kansalaistensa tietoisuutta. Tässä se käytti hyväkseen tekniikan kehitystä kuten aiempaa nopeampaa painotekniikkaa sekä puhelimitse toimivaa ilmiantojärjestelmää. Uudelle järjestykselle uskolliset, innostuneet opettajat levittivät bolševistista historiankäsitystä valtakunnan jokaiseen kolkkaan. Seurauksena oli ihmisten vieraantuminen sosiaalisesta muististaan, mikä aiheutti neuvostokansalaisten kaksoistietoisuuden. Useimpien oli helpompi opiskella ja omaksua valtion virallisesti tukemaa historiaa kuin ryhtyä haastamaan sitä esimerkiksi sukulaisten kertomusten perusteella. Hyvin taitavasti neuvosto-oppikirjat pystyivät käyttämään hyväkseen venäläisille vanhastaan tuttua jakoa ”meihin” ja ”muihin”.⁷³⁴ Kirjoissa perusteltiin Neuvostoliiton erityisasemaa maailmansotien välisenä aikana juuri sillä, että maa oli maailman ainoa sosialistinen valtio. Tähän liittyi turvallisuuskysymys: saman opin perusteella vihamieliset kapitalistisen valtiot olivat joka hetki valmiina hyökkäämään tämän ”työläisten ja talonpoikien” valtion kimppuun. Toisen maailmansodan jälkeistä tilannetta kuvanneet oppikirjat laajensivat tämän uhan kaikkia sosialistisia maita koskevaksi.

Žarova ja Mišina ovat osoittaneet, että Stalinin aseman diktaattorina mahdollistivat suuri-
mittainen entusiasmia ja ammattitaidon puute, tiedon ja kulttuurin matala taso, johtajan pal-
vonta, sankarien maine ja joukkojen painostaminen. Säilyikö tiedon taso alhaisena myös
Stalinin ajan jälkeen? Anweiler ja Rufmann ovat kertoneet, että vielä vuonna 1970 vain
6,5 prosenttia väestöstä oli opiskellut Neuvostoliiton ja ulkomaiden uusinta historiaa. Mi-

⁷³⁴ Karlsson (1999), 27.

käli siihen lisätään keskiasteen ammattitutkinnon suorittaneet, päästään 14,5 prosentin osuuteen. Tällöinkin yli 85 % kansalaisista oli muun informaation kuin oppikirjojen varassa, ja ammattioppilaitokset eivät kuitenkaan painottaneet yleissivistävää osuutta. Lisäksi opetussuunnitelmien viikkotuntimäärät kertovat, että vieraiden kielten osuus oli varsin pieni. Ei voi tulkita neuvostovaltion millään tavoin rohkaisseet oppilaita opiskelemaan suuria maailmankieliä. Jos nuori kansalainen olisi osannut hyvin englantia, saksaa tai ranskaa, hän olisi samalla joutunut alttiiksi vaaralle nähdä ja ymmärtää kriittisesti Neuvostoliittoon suhtautuvaa tekstiä.

Marxilais-leniniläisen ideologian ja kansallissosialistisen maailmankatsomuksen piirteitä verranneen Anweilerin mukaan niiden henkiset lähtökohdat ovat erilaiset. Totalitarismin tutkimus on ottanut tämän huomioon myös oppikirjojen osalta. Se, että toisaalta järjestelmiä on sanottu keskenään analogisiksi, perustuu kummankin herruusfunkioon, jonka kannalta ideologian *sisältö* on toissijainen. Molemmille oli yhteistä kasvatuksen vallankumouksellinen tehtävä, ”*uuden ihmisen muodostaminen*”. Kumpikin hylkäsi periaatteellisesti uskonnollis-kirkollisen kasvatuksen. Yksilön elämän tarkoitus suuntautui lopulta sosiaaliin arvoihin, kuten kansanyhteisö (Volksgemeinschaft) tai kommunistinen kollektiivi. Taistelu uuden yhteiskuntajärjestyksen puolesta ja kärsimättömyys toisinajattelijoita kohtaan kuuluivat kummankin ystävää–vihollinen –moraaliin.⁷³⁵ Kuitenkin myös järjestelmän muutoksen jälkeen – siis kirkon ja uskonnon arvon palauduttua – on mahdollista löytää venäläisistä oppikirjoista mustavalkoista ajattelua. Tämä koskee etenkin Venäjän oman aseman korostamista.

Myös historianopetuksen metodioppaat (kuten Golubeva–Gellerštein ja Vagin) noudattivat varsin tarkoin julkisen eli kollektiivisen muistin käytön periaatteita. Niiden näkökulma oli sidottu bolševikkien virallisesti hyväksymään oppiin, se oli ehdottoman subjektiivista, ei sallinut muita kuin oman tulkintansa, piti kommunismia vääjäämättömänä päämääränään ja erityisesti Neuvostoliiton (siis historiallisen Venäjän) valtaamia alueita ”ikuisiksi ajoiksi sen valtapiiriin kuuluvina”. Neuvostoliiton aikana niin tutkimuksessa kuin oppikirjoissa sivuutettiin Stalinin puhdistukset 1936–38 (sekä 1948–50) ja Natsi-Saksan kanssa solmittu Molotovin–Ribbentropin sopimuksen lisäpöytäkirja, joka oli voimassa 1939–41. Vaikka Hruštšov selvitti ’henkilökulttia’ puoluekokouksessa 1956, lisäpöytäkirja myönnettiin Gorbatsšovien kaudella 1989. Kommunistisen puolueen oli tuskallista myöntää toimineensa aina tuomitsemiensa imperialistien tavoin. Toista maailmansotaa kutsutaan Venäjällä edelleen ”Suureksi isänmaalliseksi sodaksi”, ja sivumäärältään se on edelleen suurin teema 1900-lukua kuvaavissa oppikirjoissa. Vasta neuvostovaltion kaaduttua oppikirjoissa saatettiin tunnustaa, että itäisen Keski-Euroopan miehittäminen oli paitsi ”vapauttamista fasistien vallasta” myös näiden maiden ja kansojen pakottamista kommunistien komentoon.

Länsimaissa voitiin yleensä viimeistään 1970-luvulla todeta, että käsitys siitä, ”mikä todella on historiaa”, on muuttunut. Historian ja yhteiskuntatieteiden huomattavat muutokset pakottivat kysymään, kuka on historian toimija. Edelleen saatettiin kysyä, mihin olemme menossa, ja onko historia ylipäätään etenemässä tiettyyn suuntaan. Samalla historia lakkasi painottumasta sotien ja suurmiesten Eurooppa-keskeiseen kansalliseen historiaan.⁷³⁶ Neuvostoliiton oppikirjoihin tämä kehitys ei ulottunut ennen 1980-luvun loppua. Paradoksaalista kyllä, alkuaan internationalismin nimiin vannonut sosialistinen valtio osoittautui historian oppikirjojensa osalta perin nationalistiseksi. Neuvostonäkemyks, jonka mukaan nuorisossa tuli kehittää ”leppymättömyys porvarillisia ideologioita kohtaan”, oli omiaan eris-

⁷³⁵ Anweiler: ”Totalitäre Erziehung” teoksessa Seidel–Jenkner (toim.)(1974), 522–523.

⁷³⁶ Schissler–Soysal (2005), 4–5.

tämään maan historianopetuksen yleismaailmallisesta kehityksestä. Vasta riittävä teknistä taloudellinen, sosiaalinen ja poliittinen jälkeenjääneisyys kaatoivat järjestelmän; toteutui Marxin lause, jonka mukaan oleminen määrää ihmisen tietoisuuden, eikä päinvastoin.

Jakso 1950-luvulta 1980-luvun loppuun ei metodisesti muuttanut neuvosto-oppikirjoja mitenkään. Opetetut käsitteet eivät oletettavasti tavoittaneet suurinta osaa oppilaista, mutta tämä voitiin tunnustaa vain kaukana Moskovasta ja Leningradista kuten Siperiassa Irkutskin yliopistossa. Vuonna 1988 painetun kirjan aikasuoralla on asiallisesti luetteloitu toinen maailmansota, SEV:n perustaminen ja Gagarinin lento, ja samalla painotuksella todettu ”NKP:n keskuskomitean istunnon valinnan huhtikuussa 1985 kurssin maan sosiaalitaloudellisen kehityksen kiihtymiseksi”⁷³⁷. Uusin maininta ei vaikuta yhteismitalliselta muiden kanssa. Kyseessä on kuitenkin tyypillinen neuvostoajan sananvalinta: Keskuskomitea valitsi uudeksi pääsihteeriksi Mihail Gorbatšovin, mutta häntä ei nimetty, koska henkilöpalvontaa pyrittiin välttämään Stalinin jälkeisenä aikana. Kollektiivisen muistin sääntely Neuvostoliiton keskikoulun historian oppikirjojen tavoin edustaa menneisyydenhallintaa tehokkaimmillaan. Uskallusta ja lisäpönttä oman historianäkemyksen esittämiseen ainoana oikeana antoi vakaa tieto Neuvostoliiton asemasta maailman toisena supervaltana. Armeijan upseereista 90 % oli puolueen tai Komsomolin jäseniä ja sotilaallinen näkökulma ohitti poliittiset puolueen ja hallituksen päätöksenteossa.⁷³⁸ Totalitaarisen yhteiskunnan ainoan sallitun puolueen jäsenyys toi asianomaiselle kansalaiselle niin paljon etuja, ja jäsenyyden karttaminen sen mahdollisuuden avautuessa niin suuria haittoja, ettei valinnan vapautta asiallisesti juuri ollut.

Neuvostokauden loppuvaihe toteutti kokonaisuutena Brzezinskin määritelmän totalitaarisessa yhteiskunnassa kehittyvästä paineesta portaittaisen edistymisen ja stabiiliuden välillä. Mitä vanhemmaksi hallitseva eliitti tulee, sitä enemmän se pohtii seuraajakysymystä sekä asemansa ja etuoikeuksiensa siirtämistä lapsilleen. Vallankumousideat väistyvät taka-alalle, koska hallitsevien on tärkeämpää taata lapsilleen paras mahdollinen koulutus ja etenemismahdollisuudet. Tällaiset prosessit kehittyvät tiedostamattomasti privilegiojärjestelmän väistämättömänä seurauksena. Tästä seuraavat selkeät luokkaerot, jotka puolestaan estävät totaalisen vallankumouksen ja vahvistavat yhteiskunnan liikekannallepanoa, mielivaltaa ja epävarmuutta.⁷³⁹ Historian oppikirjoista ei sinänsä voi tehdä näin pitkälle meneviä johtopäätöksiä. Kuitenkin, koska on osoitettu historian opiskelijoiden usein valikoituneen puolueen tehtäviin ja tätä kautta yhteiskunnan johtopaikoille, voidaan olettaa eliitin jäsenten kehottaneen lapsiaan hakeutumaan historian opintoihin.

Oppikirjat selvittivät perusteellisesti fasistien hirmuteot erityisesti toisen maailmansodan aikana. Verrattuna Saksan liittotasavaltaan neuvosto-opetus jäi kuitenkin ymmärrettävistä syistä puolitiehen. Anweiler kertoo vuonna 1962 pidetyn liittotasavallan osavaltioiden kulttuuriministerikonferenssin päättäneen selkeästi: ”*Tilinteko totalitarismin suhteen kuuluu nuorisomme poliittisen kasvatuksen olennaisiin tehtäviin. Kaikkien koulumuotojen opettajat ovat velvollisia perehdyttämään koululaiset 1900-luvun tärkeimpien totalitaaristen järjestelmien, bolševismin ja kansallissosialismin päälinjoihin ja muistomerkkeihin.*”⁷⁴⁰ Vaikka vuoden 1956 jälkeen oli tapahtunut selvää vapautumista stalinistisesta kahleesta, neuvosto-oppikirjat eivät voineet tunnustaa omaa järjestelmänsä totalitaariseksi koko sen elinajana.

⁷³⁷ Kukuškin (1988), kronologinen taulukko, 275.

⁷³⁸ Friedrich–Brzezinski (1966), 351.

⁷³⁹ Brzezinski: ”Totalitarismus und Rationalität” teoksessa Seidel–Jenkner (toim.)(1974), 276.

⁷⁴⁰ Anweiler: ”Totalitäre Erziehung” teoksessa Seidel–Jenkel (toim.)(1974), 513.

Klafkin määrittelyihin sovellettuina neuvostoajan historian oppikirjat täyttivät erinomaisesti klassisen teorian vaatimukset: Historia oli kansakunnan pedagogi, joka ehdottomasti vahvisti kansallista yhtenäisyyttä pyrkimällä luomaan yhtenäisen käsityksen neuvostokansalaisuudesta varsin monikansallisen imperiumin sisällä. Objektivistinen ja arvostuksista vapaa se ei sen sijaan ollut yhtään, koska ainoa sallittu näkemys oli marxilais-leniniläinen. Formaalisen osuuden lähdekriittisyys ja analyttisyys hyväksyttiin vain tämän ideologian mukaisesti sovellettuina. Kategorisen näkemyksen mukaan neuvosto-oppilas oli todellakin kohde, jonka tuli ymmärtää koko historia samalla tavalla kuin hänen opettajansa olivat sen aiemmin ymmärtäneet. Oppikirjojen sisältö pyrki sivistämään oppilaita juuri klassisen näkemyksen mukaisesti. Ongelmaksi muodostui kuitenkin se, että yksinomaan bolševikit saivat määrittellä, millaista on oikea kulttuuri, pyhyys ja sankaruus. Aika kulki koko ajan eteenpäin ja toi uusia tehtäviä ja ongelmia, mutta neuvosto-oppikirjat olivat yleisesti pysähtyneet patenttiratkaisuna lokakuun vallankumoukseen. Klafkin mainitsemista erityiskohdeista demokratia nähtiin oppikirjoissa pelkästään sentralistisena, yhden puolueen ja sen keskuskomitean johtamana demokratiana, jolla ei ollut mitään tekemistä oikean kansanvaltan kanssa. Samoin muista kansoista tuli ymmärtää vain niitä, jotka olivat muodollisesti sosialistisia, joko omien kommunistiensä tai Neuvostoliiton pakottamina. Mustavalkoisen ajattelun mukaisesti kapitalistiset kansat olivat käyttäytymisestään riippumatta vihollisia. Myös kulttuurin alalla hyväksyttiin pelkästään sosialistinen realismi, joka muuttui niin kirjallisuuden kuin muidenkin taiteenlajien osalta konservatiivisemmaksi sitä mukaa kuin sen määrittelijät, sensorit, fyysisesti vanhenivat.

3. Historian valkoiset läikät

Järjestelmän muutos aiheuttaa missä tahansa valtiossa huomattavan syvällisen muutoksen kansalaisten tietoisuudessa. Tämä oli todella voimakas Neuvostoliitossa, joka oli vuosikymmenet elättänyt myyttiä sosialistisen järjestelmän jatkuvasta voittokulusta ja sen taloudellisesta, sosiaalisesta ja henkisestä etevämyydestä kaikilla inhimillisen toiminnan alueilla. Suurin osa ihmisistä uskoi mainittuihin myytteihin ja siihen, että heillä vallitsi vallinnan vapaus. Juuri he ottivat raskaasti käynnistyneen keskustelun historian valkoisista läikistä, joka heidän mielestään ”mustamaalasi” koko neuvostokansan tien. Käytiin samantapainen kamppailu kuin 1950-luvulla stalinismin osuudesta neuvostohistoriaan. ”Oikean selityksen” vaatimusta käytettiin tekosyynä ja yritettiin välttää vakavaa analyysia komentobyrokraattisen sosialismin vaikutuksista maan kehitykseen.⁷⁴¹

Tärkeä havainto jo neuvostoajan viime vaiheissa oli, että kansalaisyhteiskuntaa ei Venäjällä ollut voinut syntyä siihen mennessä. Sellainen edellyttää itsenäistä ajattelua, kansalaisten aktiivista ja omaehtoista työskentelyä, riippumattoman oikeuslaitoksen olemassaoloa ja omien oikeuksiensa sekä velvollisuuksiensa ymmärtämistä. Kun nämä puuttuvat, suuri joukko on taipuvainen reagoimaan ”kovaan” suuntaan ja vaatii johtajiltaan vahvaa valtaa, järjestystä ja ”yleistä hyvinvointia”.⁷⁴² Venäläiset oppikirjantekijät lausuvat melko suoraan, että totalitaarinen valta oli onnistunut koko neuvostokauden ajan pitämään suuren osan kansalaisia alamaisina, jopa infantiililla tasolla. Lokakuun vallankumous tapahtui maassa, jonka asukkaista suuri enemmistö oli lukutaidottomia, ja vaikka bolševikit onnistuivat kehittämään väestön koulutustasoa merkittävästi, mutta juuri historiallinen ja yhteiskunnallinen ajattelu sekä kansalaistaito opetettiin ja opittiin vain marxilais-leniniläisin ehdoin. Kun

⁷⁴¹ Ostrovskij–Utkin (1995), 456.

⁷⁴² Ostrovskij–Utkin (1995), 458.

tsaarin aikanaakaan ei ollut siirrytty perustuslailliseen monarkiaan eikä yleiseen ja yhtäläiseen äänioikeuteen kansalaisyhteiskunnan iduista puhumattakaan, on vaikea tulkita, joutuiko alamaisuus ja tottelevaisuus enemmän kansallisesti venäläisestä kuin bolševistisestä perinnöstä.

Neuvostokauden loppu toi esiin monia historiaa koskevia eettisiä ongelmia. Ostrovskijn ja Utkinin mukaan jouduttiin ensimmäistä kertaa kysymään muun muassa, kuinka pitkälle tiedotusvälineet voivat puuttua yksityisen kansalaisen elämään, mitkä ovat valtiosalaisuuk-sien rajat, kuka hallitsee niitä ja mikä on seuraus niiden rikkomisesta sekä miten taataan journalistien ilmaisunvapaus. Erityisesti kysymyksiä aiheutti eri tasavaltojen ja alueiden halu julistaa riippumattomuutensa Neuvostoliitosta.⁷⁴³ Vasta tässä viitataan epäsuorasti yleiseen neuvostoilmiöön: ”Työn sankari”, ”Neuvostoliiton sankari” ja ”Ansoitunut kansan-taiteilija” olivat monen muun arvonimen lailla olleet julkisia tunnustuksia ja palkintoja, jotka olivat tulleet esiin myös historian oppikirjoissa. Sen sijaan mainintoja maan sisäisistä kar-kotuksista ei niihin otettu, eikä julkisia häpeärangaistuksia vanhemmille heidän lastensa joutumisesta ”pahantapaisten lasten ja nuorten ojennusleirille”.

Totalitaarinen hallinto ei heikkenemisestään huolimatta halunnut tunnustaa tapahtunutta todeksi. Suurimmassa osassa entisiä neuvostotasavaltoja voimistui kansallis-kommunistisen eliitin valta. Sosialistinen suunnitelmatalous, joka ei ollut oikeasti koskaan toiminut, jähmettyi byrokratiaksi, jota johdettiin ylhäältä vanhoin komentometodein. Vaihdantatalous jopa voimistui tässä vaiheessa. Kortit, kupongit ja tyhjät kaupat olivat yleinen näky 1990-luvun alussa.⁷⁴⁴ Kävi selväksi, että tapahtumia voitiin tutkia lähinnä taloustie-teen, sosiologian ja politologian näkökulmasta. Lehdet kirjoittivat suhteellisen vapaasti, mutta ne muodostivat vasta historiantutkimuksen raaka-ainetta. Kun neuvostoajan sään-nöllinen rahoitus loppui, historiantutkimus ajautui vahvoin vaikeuksiin. Oli vaikea laatia uusia oppikirjoja koulujen käyttöön, kun neuvostoajan kirjat olivat järjestään käyneet ana-kronistisiksi. Lisäksi, kuten yhteiskuntien levottomina aikoina usein tapahtuu, vanhan val-lan edustajat yrittivät palata valtaan kaappausyrityksellä elokuussa 1991 sekä lokakuussa 1993. Venäjän federaatio tukahdutti nämä, mutta uusien vaatimusten mukainen oppikirjo-ten tuotanto saattoi alkaa vastaa vuosikymmenen puolivälissä.

4. Yhteiskuntajärjestelmän muutoksen vaikutuksia

Neuvostojärjestelmän muuttumattomuus oli luonut kansalaisiin turvallisuudentunteen. Olot olivat vaatimattomat, mutta yleensä järkyttäviä yllätyksiä ei kaudella 1956–85 tapahtunut. Kun kaikki sitten kaatui, monet pitivät sitä katastrofina. Tutkija Oleg Smolinin korkeakou-luille tarkoitetun oppikirjan mukaan pääasialliset katastrofit olivat seuraavat: sosiaalitalou-dellinen, rahoituksellinen, yhteiskunnallis-teknologinen, sosiaalinen, yhteiskunnallis-moraalinen, demografinen sekä geopolitiittinen. Vuosina 1985–95 Venäjän maataloustuo-tanto putosi kolmannekseen ja teollisuustuotanto viidennekseen. Liittovaltion budjetti pu-tosi 1990-luvun lopulla pienemmäksi kuin Suomen ja Kreikan ja ylsi vain puoleen Ruotsin budjetista absoluuttisina dollareina. Investointien taso romahti ja esimerkiksi maatalou-dessa työn tuottavuus oli vain 1,2 % tuottavuudeltaan parhaan maan eli Hollannin vastaa-vasta. Infrastruktuuri heikkeni: 1990-luvun jälkipuoliskolla asunto- ja yhdyskuntaonnetto-muudet kasvoivat kymmenkertaisiksi. Elintaso laski, sosiaalinen eriarvoisuus kasvoi, köy-hyys laajeni, lasten heitteillejätto kasvoi massiiviseksi samoin kuin työttömyys. Venäjän

⁷⁴³ ibidem, 459–460.

⁷⁴⁴ ibidem, 474–475.

tiedeakatemian RAN:n laskelmien mukaan neuvostoaikana rikkain 10 % ansaitsi viisi kertaa niin paljon kuin köyhin 10 %. Vuoteen 1995 mennessä ero oli kasvanut 15-kertaiseksi.⁷⁴⁵ Merkittävä huomio tässä kohden on, että tuloeroja oli kuitenkin ollut tuossa ”työläisten ja talonpoikien ihannevaltiossa, jossa kaikki olivat tasa-arvoisia”. Julkisesti niistä ei ollut puhuttu runsaasti. Ainoastaan BAM-rautatien rakennustöihin ja muualle hankaliin olosuhteisiin lähteville oli maksettu selvästi muita korkeampaa palkkaa. Hyvin ansaitsevia olivat neuvostoaikana myös kansantalouden kannalta avainpaikoilla työskennelleet kuten raskaan teollisuuden johtajina toimineet insinöörit. Virkamiehistä korkeammat upseerit nauttivat samoin kunnan palkkaa, kun taas länsimaissa yleensä hyvätuloiset lääkärit elivät melko vaatimattomilla ansioilla lukuun ottamatta NKP:n erikoissairaaloissa toimineita.

Yleistä moraalien heikkenemistä edustivat rikollisuuden ja huumeiden käytön kasvu, erilaiset epidemiat (esimerkiksi tuberkuloosi levisi uudelleen), epäsosiaalisen käyttäytymisen yleistymisen sekä sosiaalisten ja patriottisten arvojen muuttuminen vastakohtaiseen. Vuotuinen alkoholinkulutus puhtaaksi spriiksi laskettuna nousi aiemmasta 14 litrasta henkeä kohti 18:aan (Suomessa se oli 10 l /henkilö v. 2006). Vuonna 2002 niin USA kuin YK:n pääsihteeri Kofi Annan lukivat Venäjän ihmiskauppaa käyviin maihin, joita vastaan tulisi suunnata taloudellisia sanktioita. Venäjän väkiluku aleni vuosina 1992–99 148,2 miljoonasta 145,5 miljoonaan. Smolin siteeraa Vladimir Nabokovia, jonka mukaan Venäjä jakaa muinaisen Rooman kohtalon: kulttuuri kohoaa, mutta ihmiset häviävät.⁷⁴⁶ Totta onkin, että Venäjä kuuluu niihin harvoihin maihin, joissa syvän rauhan vallitessa erityisesti miesten elinikä laskee. Historian oppikirjat eivät ole kertoneet myöskään rikollisuuden kasvusta. Niin Afganistanissa kuin Tšetšeniassa palvelleiden sotilaiden joukosta oli heikoissa taloudellisissa oloissa löytää palkkatappajia, joiden avulla erityisesti varjotaloutta harjoittavat liigat ratkaisivat erimielisyytensä. Liigojen toimia tutkineista kuuluisimpia uhreja ovat olleet duuman jäsen Galina Starovoitova 1998, kirjailija Anna Politkovskaja 2006 sekä pankkien väärinkäyttöä tutkinut Venäjän valtionpankin varapääjohtaja Andrej Kozlov 2006.

Kaikkiin tilastollisiin lukuihin on kuitenkin Venäjällä suhtauduttava varauksellisemmin kuin länsimaissa. Moskovassa vuosina 1998–2000 asuneena totean, että taloustilanne ei ollut suinkaan katastrofaalinen, koska ihmisten perinteinen verkosto toimi. Ruplan arvon romahdus elokuussa 1998 aiheutti pienen viiveen jälkeen sellaisen tervehtymisen, että Venäjän oli pakko uudistaa ja nykyaikaistaa omaa tuotantoaan, koska rahat eivät riittäneet tuontitavaroiden ostamiseen. Kaikki palkat, kauppahinnat, palkkiot tai vaihdetut hyödykkeet eivät suinkaan päätyneet virallisiin tilastoihin. Ilmari Susiluodon mukaan venäläisen on hyvin vaikea käsittää veroilmoituksen tekemistä.⁷⁴⁷ Ajattelutavan muuttamista ja kollektiivisen muistin uutta käyttöä kuvaa mielestäni paras Moskovassa näkemäni juliste, *Park Kultury* –metroaseman vieressä seissyt suuri taulu: ”Kukaan ei auta meitä, paitsi me itse” (*Nikto nam pomogajet, krome nas sami*). Se kehotti maksamaan edellisen vuoden verot maaliskuun loppuun mennessä. Verrattuna oppikirjoissakin esiintyneisiin syytöksiin ”lännen heikosta avusta” tämä edustaa aivan uutta suuntaa. Presidentti Putinin kauden ansioksi onkin laskettava 13 %:n suoran tuloveron perimisen onnistuminen, jotta valtion palkat ja eläkkeet on voitu maksaa ajallaan. Tämän on mahdollistanut energian hinnannousuun perustuva myönteinen talouskehitys.

⁷⁴⁵ Smolin (2004), 49–56.

⁷⁴⁶ Smolin (2004), 56–61.

⁷⁴⁷ Susiluoto, YLE 1, 19.6.2007.

Niin neuvostovaltion kuin uuden Venäjänkin historiankirjoille on ominaista periodisointi hyvin lyhyisiin ajanjaksoihin. Smolin on taulukossaan jakanut tarkasteluajan vielä lyhyempiin osiin, esimerkiksi syyskuusta 1998 toukokuuhun 1999, ja nimennyt tämän rauhallisen kehityksen jaksoksi.⁷⁴⁸ Kokonaisen järjestelmän muuttumisen tarkastelussa tämä on tarpeellista, mutta vaarana on sirpaloituminen. Hyötynä on tapahtumien tarkka kuvaaminen ja ymmärryksen lisääminen siitä, että kehitys ei useinkaan mene ennalta ajatellulla tavalla. Vaara puolestaan syntyy, jos pienetkin yksittäiset sattumukset kanonisoidaan kuten Stalinin aikana ja historia jähmetetään paikoilleen.

Järjestelmän romahdus sai oppikirjojen tuotannon valloilleen, mikä tarjosi tutkijalle erityisen hedelmällisen materiaalin kymmenvuotiskaudelta 1992–2002. Kun kommunismi ei enää tarjonnut ihannetta, pyrittiin etsimään historian linjoja sivilisaatioiden kehityksestä. Venäjän omaleimaisuuden korostamisesta huolimatta en ole oppikirjoista löytänyt kirjailija Aleksander Solženitsynin ja eräiden muiden mainitsemaa euraasialaisuuden ideaa. Länsimaisuutta korostavien *zapadnikkien* idea on edelleen hengissä Venäjällä, Eurooppakeskeisyys jopa voimakkaampana kuin läntisessä Euroopassa. Samalla on vahvistunut myös *zapadnikkien* vastakohta, slavofiilisyyden.

Juuri missään muualla kuin Venäjällä ei rinnastetta sivistymättömyyttä ja barbaarisuutta Aasiaan ja aasialaisuuteen. Sivistymätön käyttäytyminen leimataan maassa toistuvasti ”aasialaisuudeksi” (*aziatsestvo*).⁷⁴⁹ Näyttää siltä, että vaikka eurooppalaisuus olisi periaatteessa ajattelun perustana, myös oppikirjojen kirjoittajat näkevät vaivaa maan ja kansan omaleimaisen linjan rakentamiseksi. Sitä mahdollisuutta, että länsimaiset tahot pitäisivät tätä ”taantumuksellisena” ja ”poikkeavana”, eivät kirjoittajat ja määrärahoista päättävät näytä kokevan ongelmaksi.

Presidentti Putin (2007) on arvostellut nyky-Venäjän keski- ja korkeakouluissa annettavia ”väärä ja ristiriitaisia tietoja maamme lähihistoriasta”. Pikemminkin voisi moittia asioiden puutteellista esittämistä. Tyypillinen esimerkki on vuosien 1939–41 yhteistyö Natsi-Saksan kanssa, jota eivät kaikki kirjat tunnusta. Putinin mielestä oppikirjantekijä ei saa ottaa vastaan apurahoja ulkomailta, koska ”historian opettaminen ei voi olla tuontitavaraa”. Lausunto muistuttaa Woodrow Wilsonin 115 vuotta vanhaa lausuntoa, jonka mukaan ”epäilyksen historia” ja kriittisyys ovat omiaan hämmentämään nuoria oppilaita. Samalla se on omiaan estämään kansainvälistä keskustelua historiantutkimuksen tuloksista ja eri näkemyksistä, joiden vuoropuhelun on useissa maissa todettu rikastavan ja hyödyttävän myös historian oppikirjojen kehittymistä.

Uudistaminen ei suinkaan sujunut ongelmitta. Maierin mukaan oppikirjojen muuttaminen kommunistisen doktriinin mukaisiksi, joita kuvaa parhaiten määritelmä ”nationalistinen ideologia”, uhkaa pitää Venäjän kansainvälisesti eristettynä alueena. Usein neuvostoajan ihmiset ovat edelleen virassa, ja vaikka agenda on vaihtunut, uuden Venäjän oppikirjat ovat täynnään poliittisia ja ideologisia pyrkimyksiä sekä ristiriitaisuuksia. Pedagogisesti venäläisillä opettajilla ei ole sellaisia tietoja, taitoja tai kokemusta, että he voisivat kehittää tutkivampia tapoja menneisyyden opiskeluun. Opettajat kuuluvat usein iäkkääseen sukupolveen ja tukevat konservatiivisia asenteita. Reformit eivät myöskään saa riittävää taloudellista tukea.⁷⁵⁰ Vanhojen viranhaltijoiden pysymiseen virassa vaikuttaa myös

⁷⁴⁸ Smolin (2004), 309.

⁷⁴⁹ Maier: ”Learning about Europe” teoksessa Schissler–Soysal (ed.) (2005), 139.

⁷⁵⁰ Maier: ”Learning about Europe” teoksessa Schissler–Soysal (2005), 158. Neuvostoajana tuettiin toistuvasti vanhanaikaisia asenteita, kuten vuoden 1955 ”sosialistisen moraalin” kampanjassa. Se pönkitti viktori-

se, että kehittyvä markkinatalous vaatii palvelukseensa nuoria, oppimiskykyisiä ja –haluisia ihmisiä, jotka näin ollen eivät suorittamastaan tutkinnosta riippumatta rekrytoidu koulun palvelukseen. Yksityisten yritysten maksamat palkat ovat myös ratkaisevasti korkeammat kuin julkinen koululaitos kykenee maksamaan. Yksityisen opettajan kannalta olisi tietysti kohtuutonta joutua irtisanotuksi kymmenien vuosien palvelun jälkeen. 1990-luvun huonon talouden ja pitkällisen palkkojen maksamattomuuden jälkeen Venäjän hallitus on 2000-luvun aikana kyennyt säännöllisiin maksuihin ja jopa korottanut opettajien palkkoja.

Moniarvoinen ajattelu ei ole ominaista venäläisille historian oppikirjoille. Niiden sävy heijastaa edelleen monessa kohdin mustavalkoista suhtautumista, joka jakaa kansat ja ilmiöt ”meikäläisiin ja muihin” eli hyviin ja pahoihin. Jopa jossakin teoksessa esitetty Stalinin hirmuvallan kritiikki saatetaan mediassa tulkita ”valtion varoin tapahtuvaksi valtionvastaiseksi ja epäkansalliseksi toiminnaksi”. Opetusministeriö kielsi 2004 Dolutskij’n kirjoittaman oppikirjan käytön kouluissa, kun sotaveteraanit hermostuivat sen toteamuksesta, jonka mukaan NKVD:n partiot teloittivat omia joukkoja sodan aikana. Kovaa kansallishenkistä ajattelua edusti myös presidentti Putin, joka suoraan kehotti historianopettajia painottamaan niin venäjän kielen kuin nationalistisen ajattelun asemaa opetuksessa. Suhtautuminen historiallisen katsomuksen muodostamiseen on toinen kuin useimmissa länsimaissa.

5. Uuden kansallisen ajattelun luominen

Suuren sosialistisen järjestelmän romahtaminen aiheutti tarpeen luoda uusi kansallinen ajattelu ja muotoilla historianopetus sen mukaan. Jokainen valtio käyttää symboleinaan lippua, vaakunaa ja kansallislaulua. Uusi Venäjä käyttää jälleen vaakunanaan kaksoiskotkaa ja valtiolippunaan Pietari Suuren aikaista valko-sini-punaista trikoloria, johon otettiin Alankomaiden värit eri järjestyksessä. Armeija käyttää neuvosto aikaista punalippua, josta sirppi ja vasara on poistettu. Laivastolla on valkoinen, Pyhän Andreaan vinoristin koristema lippu. Romanovien hallitsijasuvun musta-kulta-valkoista lippua ei käytetä kuin monarkistien mielenosoituksissa, mutta sen värit ovat armeijan kokardeissa ja uudelleen käyttöön otetussa Yrjön ristin nauhassa. Kansallislauluksi presidentti Putin vahvisti uudelleen A. Aleksandrovin vuonna 1939 säveltämän ”Suuren ja mahtavan”, johon Sergei Mihalkov teki jo kolmannet sanat. Niissä korostetaan edelleen Venäjän mahtia, mainetta ja suurta tulevaisuutta. Sanat on nykyisin painettu historian oppikirjojen alkulehdelle, jotta kaikki oppilaat voivat omaksua ne.⁷⁵¹ Todettakoon, että Venäjällä kansallistunne on vakava asia, jota ei juuri julkisesti aseteta naurunalaiseksi.

Venäjän duuma hyväksyi huhtikuussa 2007 lain ”Voiton lipusta”. Lain ensimmäinen pykälä määrittelee täsmällisesti ”Voiton lipuksi” juuri sen Kutuzovin toisen luokan 150-vuotiskunniamerkillä palkitun Idritskajan tarkk’ampujadivisioonan lipun, joka pystytettiin Berliinin Reichstagen katolle 1.5.1945. Lakiteksti määrittelee lipun säilytettäväksi ”ikuisiksi ajoiksi” ja sen suojelun ja huollon rahoitettavaksi valtion varoista.⁷⁵² Minkä tahansa sym-

---

aanista perhekuva ja vaati puolueen jäseniä toimimaan moraalin ylläpitämisen vahtikoirina. Tämä oli suora jatko vuoden 1936 perheen aseman palauttamiselle. Friedrich-Brzezinski (1966) 291–291.

⁷⁵¹ Pyykkö (2002), 7–9. Kts. Zagladin et al (2007), 1: ”Venäjä, pyhä suurvaltamme, Venäjä rakas maamme!” (*Rossija – svaštšennaja naša deržava, Rossija – ljubimaja naša strana.*) Samassa teoksessa on huolellisesti lueteltu valtakunnan kansalliset symbolit, s. 441. Vertaa esimerkiksi amerikkalaisen Mad-lehden suhtautumiseen Yhdysvaltain kansallisiin symboleihin.

⁷⁵² Krasnaja Zvezda, http://www.redstar.ru/2007/05/16_05/1_02.html.

bolin säilyttäminen ”ikuisiksi ajoiksi” on vaikeaa. Lause kuvastaakin ennen muuta kielenkäytön mahtipontisuutta ja toki myös ylpeyttä Natsi-Saksan lyömisestä.

Venäjän tavoin entiset itäblokin maat ovat muutoksen jälkeen pyrkineet luomaan omat kansalliset kertomuksensa. Läntisen Euroopan maissa kansallisuuden korostaminen on sen sijaan jäänyt taka-alalle. Niiden oppikirjoissa Ranskan vallankumouksen merkitys on puolestaan kohonnut eurooppalaisen henkisen kehityksen käännekohtaksi, joka on vaikuttanut koko maanosan itseymmärrykseen.⁷⁵³ Olen joutunut kuitenkin jättämään pois vertailut niin perinteisen Länsi-Euroopan kuin esimerkiksi itsenäisen Viron oppikirjoihin, jotta materiaali ei paisuisi liian laajaksi.

Kesällä 2000 presidentti Putin lausui: ”Kansallemme ominainen isänmaallisuus, kulttuuri-perinteet ja yhteinen historiallinen muisti vahvistavat Venäjän yhtenäisyyttä. Tällä hetkellä taiteessamme, teatterissa ja elokuvissa ollaan yhä kiinnostuneempia oman maan historiasta, juuristamme ja kaikesta meille kalliista.” Virallisten symbolien (monarkistinen vaakuna, porvarillinen trikolori ja neuvostolaulu) ohella nousivat kevään 2002 kyselyssä Venäjän todellisiksi symboleiksi Kreml ja vodka, sen jälkeen Kalašnikov-rynnäkkökivääri, valtiolippu ja Punainen tori. Vasta sitten tulivat kansallislaulu ja vaakuna. Jeltsinin aikana pyrittiin kansallista ideaa muokkaamaan täysin uusiksi, mutta tästä ajatuksesta on luovuttu.⁷⁵⁴

Kuuluisan rynnäkkökiväärin 60-vuotisjuhlassa heinäkuussa 2007 presidentti Putin totesi: ”Kalašnikov-kivääri on osoitus kansamme luovasta neroudesta ja monien maailman armeijoiden perusase.” Vaikka Mihail Kalašnikov itse mainitsee aina kehittäneensä aseensa amerikkalaisen M-1:n ja saksalaisen StG44:n parhaiden ominaisuuksien pohjalta, presidentti oikaisi mutkat ja teki rynnäkkökivääristä ”vanhan venäläisen keksinnön”.⁷⁵⁵

Monet suomalaiset muistavat hyvin, kuinka jo neuvostoajan lopulla viranomaiset poistivat Viipurin linnan seinästä muistotaulun, jonka mukaan ”sankarillisen Puna-armeijan joukot vapauttivat fasistien vallasta vanhan venäläisen kaupungin, Viipurin.” Sen jälkeen Ruotsin valtakunnan ja Tyrgils Knutinpojan osuus kaupungin perustamiseen on tuotu aivan asiallisesti esiin. Kuitenkin itse historioitsija Dolutskij horjuu Viipurin suhteen kysellessään Suuren Pohjan sodan perusteella, onko kaupunki suomalainen, vai mikä se on.⁷⁵⁶ Viipuri kuului Venäjään 1721–1812 ja jälleen 1944 alkaen, mutta on selkeästi ruotsalaisten perustama 1293, (paikalla oli karjalaista asutusta jo sitä ennen), ja kuului itsenäiseen Suomeen 1917–44.⁷⁵⁷ Dolutskij’n voisi olettaa tietävän, että Viipuri kuului Ruotsin valtakuntaan yli 400 vuotta ennen Pietarin kaupungin perustamista ja että kaupungin asukkaista enemmistö oli suomalaisia myös Suuren Pohjan sodan jälkeen, vaikka Pietari Suuri määräsi rajan kulkemaan kaupungin länsipuolelta. Luonnollisesti on muitakin vastaavanlaisia kaupunkeja, kuten Vilna. Näissä tapauksissa muuten keskenään täysin eri mieltä olevat Putin ja Dolutskij vahvistivat *pro auctore* venäläisten julkista muistia kansallismieliseen suuntaan: Putin kansalaisten itsetunnon ja Dolutskij Venäjän valtaamien alueiden osalta.

⁷⁵³ Schissler–Soysal (2005), 5.

⁷⁵⁴ Pyykkö (2002), 10–12.

⁷⁵⁵ *The Moscow Times* 9.7.2007, *Krasnaja Zvezda*, 9.7.2007. Rynnäkkökiväärin suunnittelija Mihail Kalašnikov kertoi tuotteensa 60-vuotisjuhlassa ryhtyneensä työhön haavoituttuaan Brjanskin taistelussa kesällä 1941 21-vuotiaana. Hän olisi halunnut alkuaan suunnitella maatalouskoneita, ja kehotti syyttämään Natsi-Saksaa alanvaihdostaan. Asetta on sittemmin valmistettu yli 100 miljoonaa kappaletta – lisensoituna ja laittomasti.

⁷⁵⁶ <http://echo.msk.ru/programs/albac/52722/index.phtml> 5.9.2007.

⁷⁵⁷ Kirkinen: ”Hajaannus...” teoksessa Kirkinen (toim.) (2000), 59, 105, Polvinen: ”NL toisen...”, *ibidem*, 441.

Sotilaallinen turvallisuusajattelu on aina läsnä Venäjällä. Jotain Pietari Suuren ajasta muistuttavaa on omassa ajassamme: Venäjä ei tahdo toipua Baltian maiden itsenäistymisestä, ja valtion tiedotuskoneisto tekee parhaansa, jotta presidenttiä pidettäisiin kaiken osaavana ja korvaamattomana. Käytäntö vakiintui presidentti Putinin kaudella ja jatkuu ainakin television uutisten osalta Medvedevin aikana. Vuoden 2007 Zagladin et al:n oppikirja kertoo avoimesti Putinin työskennelleen KGB:n ulkomaantiedustelussa ja erikoistuneen Saksaan.⁷⁵⁸

Tärkeimpiä kansallisuuden ilmaisukeinoja on kieli. Puhuttu ja kirjoitettu sana on aina ollut venäläiselle erikoisasemassa. Pyykön mukaan muinaisvenäläiselle ihmiselle sana oli välittäjä jumalallisen ja maallisen välillä. Venäläisiä klassikoita lukemalla saa edelleen hyvän käsityksen venäläisestä yhteiskunnasta, vaikka niiden yksiselitteinen auktoriteetti onkin mennyt ja entinen ankara hierarkia kaatunut. Kansa on kulttuuripääomaltaan jakautunut, kuten aineellisen varallisuudenkin osalta.⁷⁵⁹ On mahdollista, että venäjän kieli ja venäläinen kulttuuri venäläisen koulun tärkeimpinä oppiaineina säilyttävät mahtinsa pitkälle tulevaisuuteen. Sen sijaan Medvedevin varapääministerinä keväällä 2007 maan ykköskanavan uutisissa esittämä väite, jonka mukaan venäjä olisi nousemassa entistä tärkeämmäksi maailmankieleksi, ei pidä millään kansainvälisellä mittarilla tarkasteltuna paikkaansa.

Laajimmillaan venäjän kielen osaaminen oli luultavasti liennytysolehtiikan aikaan 1970-luvulla, mutta silloinkaan laajat kansanjoukot eivät osanneet venäjää edes Neuvostoliiton valtapiirissä Keski- ja Itä-Euroopan maissa. Pyykön mukaan anglismeja ja uudissanoja koskeneessa keskustelussa Izvestija-lehti piti venäjän kieltä viimeisenä valttina, joka on jäljellä ”suuresta ja mahtavasta”. Tosin kielestä voi myös tulla uuden nationalismin ja separatismien tunnus. Duuma käsitteli keväällä 2002 esitystä, joka kieltäisi valtion virkamiehiä käyttämästä ulkomaisilla vierailuillaan vieraita kieliä. Muiden kielten puhumisen katsottiin olevan uhka venäjän kielelle ja kansalliselle kulttuurille. Enemmistö oli kuitenkin sitä mieltä, että esimerkiksi venäläisille ministereille on vain kunniaksi, jos he kykenevät esiintymään englanniksi.⁷⁶⁰ Venäläisten, erityisesti nuorten keskuudessa englanninkielen taito on lisääntynyt 2000-luvun aikana. Lehtitietojen mukaan Pietarissa on kesäisin satoja kielitaitoisia nuoria oppaina palvelemissa turisteja.⁷⁶¹

Venäjän kielen sana ”*nemets*” tarkoittaa alun perin mykkää. Myöhemmin sana vakiintui merkitsemään saksalaisia ja saksan kieltä. 2000-luvulla elvytetty vaatimus pelkän venäjän puhumisesta toistaa Aleksanteri II:n murhan jälkeisen keisarillisen prikaasin, jonka mukaan Venäjän lähettäilät eivät enää saaneet käyttää raporteissaan ranskaa tai saksaa, jota monet osasivat paremmin kuin venäjää.⁷⁶² Nykyisin jo internetin levinneisyys vaatii kielitaitoa, koska kaikki Venäjänkin palvelinsoitteet on kirjoitettu latinalaisin kirjaimin ja monet niistä ovat englanninkielisessä muodossa. Uudet historian oppikirjat ovat myös tunnustaneet, että on mahdollista, jopa välttämätöntä osata vieraita kieliä.

⁷⁵⁸ Zagladin et al (2007), 436. Sitä kirja ei kerro, että Putinin asemapaikka oli DDR:ssä sijainnut Dresden, ja koko ”demokraattisen” tasavallan tiedot olivat muutenkin KGB:n käytettävissä.

⁷⁵⁹ Pyykkö (2002), 37–40. Venäjän sana ”*svjaštšennik*”, yhteydenpitäjä = pappi (yhteys Jumalaan).

⁷⁶⁰ Pyykkö (2002), 104–105, vrt. duuman puhemies Mironovin esitys 2006: ”Puhu pelkkää hyvää Venäjästä tai vaikene.”

⁷⁶¹ *St. Petersburg Times* 06/2007.

⁷⁶² Luntinen: ”Uudenaikaistumisen paine” teoksessa Kirkinen (2000), 264.

6. Demokratian laatu

Rodina-lehti selvitti 1990-luvun puolivälissä, mihin suuntaan kansalaisten mielestä olisi yhteiskunnassa pyrittävä. Moskovassa oli tuolloin noin puolet edustukselliseen demokratiin tympääntyneitä, kun taas parikymmentä prosenttia kannatti radikaaleja talousuudistuksia ja nopeaa lähentymistä länsimaihin. Venäläisiä nationalisteja oli noin 10 %, mikä tulos vahvistui duuman vaaleissa. Kansan syvät rivit olivat konservatiivisia ja kannattivat kansallismielisyyttä ja sosialismia, mitä taas älymystöstä löytyi hyvin harvoin. Kysyttäessä mahdollista ihmisiä yhdistävää aatetta lähes puolet mainitsi Venäjän suurvalta-aseman palauttamisen. Toiseksi tuli ilahduttavasti oikeusvaltioksi pyrkiminen. Ulkopuolista saattaa ihmetyttää, että kolme neljästä venäläisestä vaati vahvaa johtajaa, mutta samalla puolet kannatti demokratiaa ehdottoman tärkeänä. Vuosikymmenen lopulla samanlainen kysely tuotti tulokseksi, että ihanneyhteiskunta on länsimaistyyppinen demokratia, mutta siinä tulisi olla ”jotain omaa ja erityistä venäläistä”. Äänestettävän puolueen valinta tapahtui sympaattisen puoluejohtajan, ei aatteen perusteella.⁷⁶³

Venäjän järjestelmän olemusta kuvaavat siitä käytetyt kirjavat nimitykset: ”epäliberaali demokratia”, ”dysfunktionaalinen (huonosti toimiva) demokratia”, ”epätäydellinen demokratia”, ”vakiintumaton demokratia”, ”osittainen demokratia”, ”manipuloitu demokratia” sekä ”johdettu demokratia”. Kimmo Elo ja Piia Elo mukaan nämä nimitykset on kuitenkin otettu vain yleisen tason kielenkäyttöön. Ne voivat olla poliittisesti korrekkeja, mutta tutkimuksen kannalta vahvasti kyseenalaisia. Venäjän poliittisen järjestelmän institutionaalinen puoli on monille tutkijoille toiminut todisteena demokratian olemassaolosta. Siksi suomalaiset tutkijat kysyvätkin, eikö kukaan heidän lähteenään käyttämänsä Blankin lisäksi ole kuullut Potjomkinin kulisseista.⁷⁶⁴ On selvää, ettei keskikoulun historiankirjassa ryhdytä käymään valtio-opillista ja teoreettista keskustelua valtakunnan demokratian ominaisuuksista. Tällöin voidaan tietenkin asettaa kysymys, onko neuvostoajasta sittenkään tapahtunut fundamentaalista muutosta.

2000-luvun Venäjä on Lilija Ševtsovan mukaan menettänyt huomattavan osan poliittisista oikeuksista, mukaan luettuna lehdistön vapaus ja poliittinen oppositio. Samoin presidenttinä toiminut Putin tuntee teoreettisesti demokraattisen sanaston, mutta on Margareta Mommsenin mukaan haluton soveltamaan sitä käytäntöön. Jos nämä arviot pitävät paikkansa, Putin ei presidenttinä poikennut voimakkaasti neuvostoajan edeltäjistään.⁷⁶⁵ Vaikka venäläinenkin tutkija suhtautuu varsin kriittisesti demokratian kehittymiseen kotimaassaan, ei ole varmaa, tuleeko tämä ajatus koskaan esille historian oppikirjoissa. Varsin korkeilta tahoilta on Venäjällä vaadittu oman tien kulkemista.⁷⁶⁶

⁷⁶³ Rodina 4/1995, siteerannut *Prepodavanije istorii v škole* 3/2001.

⁷⁶⁴ Kimmo Elo ja Piia Elo: ”From Totalitarianism...” teoksessa Elo–Ruutu (ed.)(2005), 58–59.

⁷⁶⁵ Ševtsova, L.(2001): *Das neue Russland* sekä Mommsen, M.(2001): *Russlands politische System des "Superpräsidentalismus"* siteeranneet Kimmo Elo ja Piia Elo: ”From Totalitarianism...” teoksessa Elo–Ruutu (ed.)(2005),64–65.

⁷⁶⁶ Mihail Jurjev, ”*Russia in Global Affairs*”. № 3, July - September 2005. Näyttää siltä, että maa jossain mielessä noudattaa Jurjevin (duuman varapuhemies vuosina 1995–99 ja myöhempi Evrofinance Groupin toimitusjohtaja) teesiä, jonka mukaan maan on ensin eristäydyttävä, jotta se kykenisi vaurastumaan. Tämän teorian mukaan ulkosuhteiden rajoittaminen tuottaisi Venäjälle maailman tehokkaimman kapitalismin. Jurjev sanoo taloudellisen kasvun olevan vain autokratian ilmentymä. Esimerkkeinä hän käyttää Rooman valtakuntaa ennen puunilaissotia ja Yhdysvaltoja ennen ensimmäistä maailmansotaa. Näin tulisi luoda ”Venäjän linnoitus”. Hän ehdottaa myös palaamista vanhoihin mittoihin, kuten *virstaan* (1,0668 km) ja *puutaan* (16,38 kg) tuonnin vaikeuttamiseksi. Venäjän pääministeri Zubkov totesi maansa länsinaapureilta vievän kuusi minuuttia hoitaa yhden kuljetusauton rajamuodollisuudet. Venäjän puolella se vie kuusi tuntia. Vika on ”häikäilemättömässä ja häpeämättömässä korruptiossa.” *HS* 20.2.2008.

Klassisen sivistysteorian näkökulmasta uuden Venäjän oppikirjojen ei ole enää tarvinnut tasapainoilla neuvostoajan tapaan monikansallisessa ympäristössä, vaan ne ovat voineet olla peittelemättömän kansallismielisiä. Muiden kansojen ymmärtäminen ja niistä kertominen oppilaille on selvästi lisääntynyt, vaikka sympatiat ja antipatiat näkyvät. Entiset neuvostotasavallat kuten Viro ja Georgia eivät ole kirjoissa varsin suosittuja. Myös kulttuurin eri alueilla kirjat ovat huomattavasti avarakatseisempia kuin neuvostoaikaiset edeltäjänsä. Sen sijaan demokratia määritellään edelleen ”suvereeniksi demokratiaksi”, mitä käsite sitten tarkoittaakaan. Niin tosiasialliset tapahtumat kuin niitä kuvaavat oppikirjat vaikuttavat Venäjän ulkopuolelta tarkasteltuina siltä, että valtiojohto muodostaa puolueita tarpeen mukaan, asettaa itse ehdokkaat vaaleihin ja valvoo, ketkä voivat tulla valituiksi.

7. Historian oppikirjojen tulevaisuus

Oppikirjojen uudistaminen on professori Galina Klokovan mielestä kansallisesti välttämätöntä, sillä ne auttavat nuorisoa itseidentifioinnissa, tuovat esiin maan menneisyyden ja muistot sekä auttavat ymmärtämään nykyisyyttä ja tulevaisuutta. Silti vain osa selvittämistä vaativista kysymyksistä on kyetty tässä nostamaan esiin. Tärkeintä on neuvostoyhteiskunnan historian analyysin syventäminen ja Neuvostoliiton totalitaarisen ja autoritaarisen luonteen paljastaminen. On löydettävä syyt kansalaisyhteiskunnan ja oikeusvaltion puuttumiselle. Huomattavasti aiempaa enemmän huomiota vaativat bolševismin ideologian ja puolueen toiminnan suhde, hallinnon painostuksellinen luonne sekä neuvostoyhteiskunnan eri luokkien suhteet. Oppikirjoilta on vaadittava diktatuurin ja totalitaarisen vallan yksityiskohtaista esittämistä. Tekijöiden tulee kyetä arvioimaan neuvostoyhteiskuntaa moraaliseettisesti sekä oikeudellis-poliittisesti. Erityisesti on otettava huomioon hinta, jonka maan kansat joutuivat maksamaan kaikkina poliittisina, taloudellisina ja henkisinä menetyksinä seurauksena kommunistisen diktatuurin herruudesta.⁷⁶⁷ Tähän venäläisen kirjoittajan arvioon on ulkopuolisella tutkijalla hyvin vähän lisättävää. Vuonna 2005 julkaistu teos analysoi oppikirjoja sekä historiografian että pedagogiikan suhteen. On vaikea arvioida, millainen on koululaisen valmius lukea ja ymmärtää käsitteellistä tekstiä. Kansainvälisten kokemusten perusteella voi todeta, että iskusanojen ja –lauseiden yhtäkkäinen muuttaminen ja toistaminen hokemalla ei varmasti ole oikea tapa opettaa ja oppia. Esimerkiksi 1940-luvun termi ”kosmopolitismi” jäi aikansa koululaisille todennäköisesti hyvin hämäräksi käsitteeksi. Jäänteitä tästä tavasta on kuitenkin helppo herättää eloon, kuten ksenofobian ja rasmin tunteiden vaaliminen joissakin nyky-Venäjän tiedotusvälineissä osoittaa.

Vaalien välillä toimivan, itsenäisen ja poliittisesti vaikutusvaltaisen kansalaisyhteiskunnan merkitystä korostavat myös Ševtsova ja Iadov. Ellei tällaista esiinny, vapaista vaaleista muodostuu ontto instituutio, demokratian irvikuva. Myös totalitaristisessa tai autoritaarisessa järjestelmässä on yhteiskunta, mutta se on pelkästään poliittisen prosessin objekti, ei subjekti, kykenemätön toimimaan kansalaisyhteiskuntana. Venäjällä poliittisen johdon vastapainona toimivan kansalaisyhteiskunnan muodostaminen näyttää olevan hyvin vaikeaa, ellei mahdotonta. Duumassa on lähes koko 2000-luvun ajan ollut presidentin hallinnolle lojaali enemmistö, mikä tekee parlamentaarisen opposition syntymisen vaikeaksi, ellei mahdottomaksi.⁷⁶⁸ Kun neuvostoaikana käsite ”oppositio” mainittiin oppikirjoissa vain koskien 1800-luvun Britanniaa, ei Zagladinin ryhmän uusinkaan kirja kerro sen enempää

⁷⁶⁷ Klokova: ”Die Darstellung...” teoksessa Nolte (2005), 109–110.

⁷⁶⁸ Ševtsova, L.(2001): Das neue Russland sekä Iadov, V (2003): Russia as a changing society, siteeranneet Kimmo Elo ja Piia Elo: ”From Totalitarianism..” teoksessa Elo–Ruutu (ed.)(2005), 59.

nykyisestä päätöksenteosta. Sen mukaan presidentin ja hallituksen asettamat tavoitteet kävivät joulukuun 2003 duuman vaaleissa hyvin yksiin kansalaisten toiveiden ja ymmärryksen kanssa. Presidentille solidaarinen Yhtenäinen Venäjä-puolue saavutti 37,57 % äänistä ja sai enemmistön duuman paikoista.⁷⁶⁹ Kirjan antama kuva sivuuttaa tältä osin kaikki muiden ryhmien protestit.

Toisen maailmansodan jälkeen Saksan oppikirjoissa on päästy melko avoimeen historiankirjoitukseen. Venäjä on vasta matkalla siihen, mutta erityisesti entisten vihollisten yhteiset seminaarit ja tutkimukset ovat avanneet venäläisten kirjojen sivuja. Presidentti Putin totesi historianopettajien yleisvenäläisessä konferenssissa Novo-Ogarjovossa kesäkuussa 2007 oman maansa historiaan sisältyvän ongelmallisia sivuja, etenkin vuoden 1937. Hän väitti kuitenkin niitä olevan kaikkien maiden historiassa ja Venäjällä niitä esiintyneen vähemmän kuin tietyissä muissa maissa. Sitä paitsi nämä pahat puolet eivät Venäjällä ole olleet yhtä kauheita kuin tietyissä maissa. Venäjä ei ole käyttänyt ydinasetta siviiliväestöä vastaan, ei myrkyttänyt tuhansia neliökilometrejä tai kylvänyt seitsenkertaisesti pommeja toiseen maailmansotaan verrattuna pieneen maahan kuten Yhdysvallat teki Vietnamissa. Venäjällä ei myöskään ole ollut natsismia. Presidentin mielestä ei tule sallia muiden syyllistävän Venäjää.⁷⁷⁰ Kuitenkin Euroopan ihmisoikeustuomioistuimen ratkaisujen perusteella Venäjä on kohdellut tšetšenejä rasisestisesti kuten natsit aikanaan. Fasisminsukuista ajattelua esiintyy vahvasti esim. ”*Slava Rossii*” -järjestön verkkosivuilla ja ”*Naš*” -nuorisojärjestön käytäytymisessä ulkomaiden diplomaatteja kohtaan. Sitä paitsi Venäjällä on olemassa natseja, jotka juhliivat Hitlerin syntymäpäivää. Kunnioituksen ja vaikutusvallan menettämisen pelko ja itsetunnon heikkous eivät saa estää pyrkimystä kattavaan historiankirjoitukseen myöskään Neuvostoliiton pimeimpien kausien osalta.

Venäjä korostaa mielellään omia erityispiirteitään ja pyrkii opettamaan ne koululaitoksessaan kaikille lapsilleen kuten muutkin valtiot. Heikkoutena tässä ajattelussa on, ettei selviä, kaikkien tunnustamia epäkohtia pyritä nopeasti korjaamaan, vaan usein pelkästään todetaan: ”Tämä on Venäjä” (*Eta Rossija*). Samoin Venäjän johto on muita eurooppalaisia vallanpitäjiä taipuvaisempi herkkätuntoisuuteen: Hyvin helposti syntyy vaikutelma, jonka mukaan Venäjä on tuntenut kunniansa loukatuksi.

8. Menneisyydenhallinta uusissa oppikirjoissa

Metodinen siirtyminen sivilisaatioiden tarkasteluun perustuvaan malliin laajensi järjestelmän muututtua ratkaisevasti oppikirjojen näkökulmaa. Samalla sallittiin länsimaisten historioitsijoiden ja filosofien ajatusten esittely venäläisille oppilaille. Erityisesti historianopettajien keskuudessa oppi lankesi hyvään maaperään ja kehitti kriittistä ajattelua, jonka avulla voidaan tarkastella myös epäonnistumisia ja valtion johdon kannalta ikäviä asioita. 1990-luvulla talousvaikeudet työllistivät Venäjän hallituksen niin, että ohjeet historian opettamiseen ja oppikirjojen kirjoittamiseen jäivät varsin ylimalkaisiksi. Vakaammassa taloustilanteessa Presidentti Putinin kauden opetusministeri Filippov saattoikin vuonna 2007 antaa historianopettajille uusia ohjeita opetuksen yhtenäistämiseksi yli vuosikymmenen jatkuneen kirjavuuden jälkeen. Opettajien ainejärjestössä ja tutkijoiden keskuudessa tämä opas kohtasi ankaraa vastustusta. Todettiin, että maan hallitus haluaa edelleen peitellä Molotovin–Ribbentropin sopimuksen lisäpöytäkirjaa ja Neuvostoliiton aggressiivisuutta val-

⁷⁶⁹ Zagladin et al (2007), 446.

⁷⁷⁰ <http://president.kremlin.ru>, 5.9.2007, www.kniivila.net, 22.7.2007.

tiona ja salata maan taloudellisen ja teollisen epäonnistumisen sekä maatalouden tuhoamisen.

Venäjän opetusministeriö kykenee säätelemään oppikirjojen levikkiä järjestämällä kilpailuja eri aineiden kirjoille sekä osoittamalla voittajille rahallista tukea painatukseen ja jakeluun. Tutkijat ovat kuitenkin todenneet, että vain ääriliikkeitä suosivat asenteet poistetaan kirjoista. Tietenkin tukea saa helpoimmin isänmaallista ideologiaa edustava oppikirja. Keskeisestä yhteiskunnallisesta ongelmasta, korruptiosta, eivät toistaiseksi ole kertoneet sen paremmin neuvostoajan kuin uudenkaan Venäjän kirjat.

Niin ulkomaiset kuin monet venäläiset tutkijat ovat yhtä mieltä siitä, että Venäjällä ei ole olemassa aitoa monipuoluejärjestelmää, sananvapautta, vallanjakoa eikä kansalaisyhteiskuntaa. Perinpohjainen keskustelu on edelleen käymättä paitsi Neuvostoliiton sisäisistä ongelmista, kuten terrorin laajuus ja vankileirit, myös Neuvostoliiton tuella pystytetystä neuvostodiktatuurista itäisen Keski-Euroopan maissa toisen maailmansodan jälkeen. Kun tutkimus ei ole näitä ongelmia riittävästi käsitellyt, ne eivät tietenkään ole voineet tulla oppikirjoihin. Kouluesimerkkinä on Suomen talvisota: uuden Venäjän kirjat myöntävät yleisesti Neuvostoliiton hyökkäyksen pienen naapurinsa kimppuun syyttä, pelkästään Natsi-Saksan kanssa tekemäänsä sopimukseen perustuen. Kuitenkin ne vähättelevät puna-armeijan tappioita, väittävät Saksan avustaneen Suomea talvisodassa ja jopa mainitsevat Suomen olleen ”sotilas-autoritaarinen diktatuuri” vuosina 1937–45. Yli seitsemästäkymmenestä oppikirjasta vain kaksi, Saharovin ja Žarova et al:n kirjoittamat, myöntää, että Neuvostoliiton häikäilemätön hyökkäys saneli Suomen asennoitumisen toisen maailmansodan tapahtumien etenemiseen ja aiheutti maan osallistumisen hyökkäykseen Neuvostoliittoon Saksan rinnalla 1941.

Neuvostoliiton (ja Venäjän) valtapiirin länsirajan siirtyminen itään, Elbeltä Narvajoelle, aiheutti selvän muutoksen oppikirjojen kuvaan läntisestä Euroopasta ja muista länsimaista. Perinteisiä maita kuten Saksaa, Ranskaa, Iso-Britanniaa tai Yhdysvaltoja ei enää väitetä koko ajan hyökkäystä hautoviksi imperialistisiksi valloiksi. Varauksellinen suhtautuminen kohdistuu nykyisin oppikirjojen ja Venäjän hallituksen ”lähiulkomaiksi” nimittämiin valtioihin, kuten Baltian maihin. Tämä sisältää samalla paradoksin, kun Venäjä ei käytännössä mitenkään painota Euroopan Unionia yhteisönä, vaan haluaa pitää suhteita yllä sen eri valtioihin. Kuitenkin Venäjä vetoaa EY:n tuomioistuimeen väittäessään venäjänkielisen väestön tulevan sorretuksi Virossa, Latviassa ja Liettuassa. Luonnonvaroiltaan maailman rikkaimman maan historian oppikirjoista on myös outoa lukea valitusta lännen antamasta heikosta avusta, kun Venäjä toisaalta pyrkii esittelemään heikkouden jälkeen kohentunutta sotilaallista voimaansa.

Suhtautumisen muutos Neuvostoliiton miehittämiin itäisen Keski-Euroopan maihin näkyy oppikirjoissa sen myöntämisenä, että sosialismi toteutettiin niissä väkivallalla, ja että Neuvostoliiton esimerkin mukaan massiivisilla vainoilla poistettiin ihmisten oikeudet ja vapauudet. Samoin vuosien 1953, -56 ja -68 kapinoinnit neuvostovaltaa vastaan sekä niiden tukahduttaminen esitetään avoimesti. Helsingin ETY-kokous 1975 tulee teksteissä esiin paitsi toisen maailmansodan rauhansopimuksen korvanneena tapahtumana, myös hetkenä, jolloin taattiin osanottajamaiden kansalaisille tärkeimmät kansalaisoikeudet. Vaikka Neuvostoliitto allekirjoituksestaan huolimatta ei koskaan aikonut niitä toteuttaa, erityisesti sananvapauden korostaminen saattoi olla ensimmäinen askel sosialistisen järjestelmän lopullisessa rapautumisessa. Prosessi eteni Puolan Solidaarisuus-liikkeen ja muiden maiden tapahtumien kautta rautaesiripun purkamiseen Unkarin ja Itävallan rajalla 1989 ja Ber-

liinin muurin murtumiseen samaan aikaan. Seuraavana vuonna Saksa yhdistyi ja entisen Neuvostoliiton joukot vetäytyivät miehittämistään maista verraten nopeassa tahdissa. Voimme arvioida Venäjän suhtautuvan virallisen myönteisesti näihin tapahtumiin sen perusteella, että palkittu Zagladinin oppikirja kutsuu niitä ”Itäisen Euroopan demokraattiseksi vallankumouksiksi”.

Kun neuvostoaikana oppilaiden piti käsittää koko historia niin kuin oppikirjantekijät olivat sen määränneet ymmärrettäväksi, tilanne on huomattavasti muuttunut nykyisin. Vaikka oppikirjakilpailujen ja valtion rahoituksen suuntaamisen avulla pyritään yhtenäistämään opetuksen sisältöä, hanke saattaa osoittautua epäonnistuneeksi. Aikaisemmin NKP:n linjaa veivät eteenpäin keskusjohdolle uskolliset opettajien aine- ja ammattijärjestöt. Nykyään samat elimet protestoivat äänekkäimmin, kun Venäjän presidentti, hallitus ja opetusministeri pyrkivät vetämään historianopetuksen suuntaviivoja. Ennen koululainen saattoi saada virallisesta tiedosta poikkeavaa informaatiota vain luotettavilta sukulaisiltaan suljetussa ”keittiökeskustelussa”. Nykyisin voi käyttää internetiä, kriittisiä kirjoja ja aikakauslehtiä sekä muutamia radioasemia. Vain Venäjän valtion omistukseensa hankkimat televisioasemat toistavat yksivakaisesti hallituksen linjaa. Maan johto ei kuitenkaan pysty enää kontrolloimaan koko historianopetuksen ja julkisen muistin kenttää. Näin siitä huolimatta, että monet avainministerit ja virkamiehet ovat palvelleet pitkään turvallisuuspalvelu KGB:ssä tai sen seuraajassa FSB:ssä. Myös oppikirjat antavat nykyisin mahdollisuuksia erilaisiin johtopäätöksiin ja kannustavat hankkimaan tietoa erilaisista lähteistä.

Venäjän sisäisistä asioista oppikirjat kertovat aivan oikein uuden perustuslain tuoneen presidentille runsaasti valtaa. Sen sijaan vallan kolmijako lainsäädäntöön, toimeenpanoon ja tuomiovaltaan ei käytännössä toimi kirjojen kuvaamalla tavalla. Oppilaat eivät kirjojen perusteella tule tuntemaan ”vallan vertikaalia”, joka mahdollistaa presidentin suoran puuttumisen asioihin ohi virkatien. Wertschin määrittelyn mukaan juuri tämä kertoo vallan luonteesta ja kansalaisten kasvattamisesta lojaaleiksi. Kun oppikirjat antavat kuvan presidentin huomattavasta vallasta ja tiedotusvälineet tukevat sitä voimakkaasti, kansalaisten käsitys presidentin todellisesta toimivallasta saattaa hämärtyä. Vaikka monilla venäläisillä ei ole halua samaistua valtioon tai kansalaisuuteen⁷⁷¹, presidentin toimista voidaan yleisesti olla ylpeitä.

Ongelmallista on, mikäli oppilaat eivät halua lainkaan opiskella historiaa. Vaikka tämä yksityiskohta ei kuulu tutkimustehtävääni, totean sen haittaavan käsitteellisen ajattelun ja yhteiskunnallisen tajun kehittymistä. Neuvostoliiton yksipuolinen, ulkolukuun perustuva historianopetus ei auttanut kansaa kehittämään kriittistä ajattelua, vaan teki siitä osaltaan helposti johdettavaa massaa. Ilman perustietoja ja ajattelun välineitä ihminen on Venäjän nykyjärjestelmässä kaupallisten tarjoajien ja poliittisen johdon armoilla. Lisäksi maata vaijaa korruptio, joka mahdollistaa myös maksetut korkeakoulututkinnot ilman todellista opiskelua.

9. Johtopäätökset

Tutkimustehtäväni mukaisesti olen pyrkinyt ensin arvioimaan totalitaarisen neuvostovaltion vaikutusta koulujensa historian oppikirjoihin. Lyhyesti ilmaistuna se oli mahdollisimman täydellinen. Kukaan ei voinut julkaista saati käyttää oppikirjaa, joka olisi suhtautunut kriitti-

⁷⁷¹ kts. Salmenniemi: ”Kansalaisyhteiskunta – naisten yhteiskunta”, *Idäntutkimus* 1/2002, 31–35.

sesti marxismi-leninismiin. Ideologisen sovelluksen mukainen teksti oli tulkintani mukaan varsin vaikeasti avautuvaa useimmille keskikoulun oppilaille. Tämä johti avainkohtien ulkoa opetteluun ja toistamiseen vaadittaessa. Tulkitseen myös, että kansallisesti venäläisen koulun historian oppikirjojen sisältö rakensi lukijoihinsa perinteistä Venäjän imperiumin ajattelua, joka on ollut pitkään samanlaista järjestelmän nimestä riippumatta.⁷⁷² Valtion suurimmalla kansallisuudella oli erityisasema, jota nimitän isovenäläisyydeksi marxismi-leninismien kaavussa. Koska tutkimukseni on rajoitettu venäjänkielisiin ja lähinnä Venäjän sosialistisen ja federatiivisen neuvostotasavallan käyttämiin oppikirjoihin, en voi päätellä juuri mitään muiden tasavaltojen historian oppikirjoista. Vain harvojen käyttämieni neuvostovirolaisten kirjojen osalta on todettava, että ne eivät poikenneet venäjänkielisestä bolševistisestä selityksestä. Järjestelmän muututtua venäläinen kansallisuus on asetettu avoimesti kaikkein tärkeimpien arvojen joukkoon.

Neuvostokoulun historian oppikirjat täyttivät tehokkaasti Friedrichin ja Brzezinskin määrittelemät kaksi totalitaarisen valtion nuorisoa koskevaa kasvatustehtävää: nuorison organisoitu indoktrinointi alkoi varhain ja sitä käytettiin poliittisen lahjakkuuden etsimiseen jopa lasten keskuudesta. Diktatuuri asettaa yleisesti painopisteensä juuri nuorisoon ja totalitaarinen hallinto korostaa tulevaisuuden kuuluvan nuorille. Samalla se tuo korostuneesti esiin eilisen epäonnistumiset ja huomispäivää koskevan utopian. Tämä käy ilmi etenkin heti järjestelmän romahdettua ilmestyneistä oppikirjoista. Ostrovskij ja Utkin lausuvat totalitarismin lähteiden todistavan, että heidän maassaan on aina hallinnut sorto. Siitä vedetään johtopäätös, jonka mukaan totalitaarisen hallinnon pääaiheuttaja on kansanluonne, menteliteetti ja maan kansojen tietoisuuden taso. Mutta jos tähän päätökseen tullaan, on samalla pääteltävä, että Venäjää uhkaa myös tulevaisuudessa ajautuminen totalitaarisen ja painostavan hallitusvallan alaiseksi.⁷⁷³ Osa mediaa katsoo tämän tapahtuneen 2000-luvun alun aikana, mutta oppikirjoista tätä ei voi päätellä, koska ne ovat riippuvaisia valtion rahoituksesta. ”Kansanluonteen” olemassaoloa ja sen tyyppillisiä piirteitä on myös hyvin vaikea todistaa.

Totalitaarisesti hallituissa maissa puolue on Friedrichin ja Brzezinskin mielestä ottanut täyden vastuun nuoren sukupolven ideologisesta valmennuksesta ja käyttänyt nuorisoliikettä sekä harjoitusalueena että myöhempään puoluejäsenyyteen tähtäävänä rekrytointivälineenä. Koska niin lokakuulaiset, pioneerit kuin Komsomol värväsivät ylivoimaisen enemmistön neuvostonuorista, tämän määritelmän voi ulottaa kouluun ja sen oppikirjoihin. Kuitenkin vain Neuvostoliitolla oli 1960-luvulla kokemusta yli sukupolven kestäneestä totalitaarisesta järjestelmästä. Sinä aikana maan johto oli jatkuvasti pyrkinyt voittamaan itselleen nuorison lojaalisuuden ja tuen. Tekijöiden mukaan nuorten oli vaikea vastustaa totalitaarisia houkutuslupauksia, kun otetaan huomioon mediamonopoli ja pysyvät, keskeytymättömät ja yhdensuuntaiset pyrkimykset tulevaisuuteen suurenmoisten projektien avulla.⁷⁷⁴ Tähän on kuitenkin huomautettava, että nähtävästi helpoimmin houkutuslupauksia kuuntelivat kansallisuudeltaan venäläiset, joita oli enemmistö neuvostokansalaisista. Pienissä ja etenkin vasta toisen maailmansodan jälkeen liitetyissä tasavalloissa, joiden väestön enemmistö kuului muihin kansallisuuksiin, tilanne oli todennäköisesti toinen. Mahdollisesti myös tutkijoiden amerikkalainen toimintaympäristö vaikutti heidän käsityksiinsä.

⁷⁷² ”Kremlin mustasukkainen silmä pystyy lopulta erottamaan vain vasalleja ja vihollisia. Elleivät Venäjän naapurit halua kuulua ensin mainittuihin, niiden täytyy tunnustaa olevansa jälkimmäisiä.” George Kennan 1944, siteerannut Jonathan Kulick: ”Moscow’s Vassal and Enemy”, *MT* 11.8.2008.

⁷⁷³ Friedrich–Brzezinski (1966), 60, Ostrovskij–Utkin (1995), 245.

⁷⁷⁴ Friedrich–Brzezinski (1966), 68–69.

Totalitaarisen hallinnon indoktrinaation menestyksestä kertoo Ostrovskij ja Utkinin mielestä se, että jopa suuren terrorin vuosina monet puolueen korkeista toimihenkilöistä menivät kuolemaan varmoina kommunististen ihanteiden oikeutuksesta. He katsoivat oman kuolemansa johtuvan ”vihollisten” juonista. Tämä osoittaa, että vain ”pesemällä” ensin kommunistisen puolueen eliitin tietoisuus voitiin pystyttää kokonaan totalitaarinen hallinto. Samanaikaisesti toteutettiin maan teollinen ja sosiaalinen modernisaatio. Industrialisaatio osoittautui kuitenkin historiallisesti rajoittamattomaksi ja epäluonnolliseksi. Ei myöskään tule unohtaa maailmanhistoriassa vertaansa vailla olevaa samaan aikaan tuhottujen ihmisten määrää, mihin juuri tämä hallinto on epäilemättä syyllinen. Kuitenkin sodan aikana hallinnon lisäksi suuri osa kansaa pystyi yhdessä estämään täydellisen tuhoutumisen. Juuri sen vuoksi saatetaan edelleen tuntea nostalgiaa totalitarismia kohtaan.⁷⁷⁵ Tämä syy puolestaan herättää uusia kysymyksiä: Eivätkö venäläiset ole vielä kukaan kypsiä hylkäämään diktatuuriansa johdon määräämiä ihanteita? Pitääkö sellainen ulkomainen propaganda ja (venäläinen itse-)ironia paikkansa, jonka mukaan venäläinen ei toimi, ellei diktaattori käske? Uuden ajan oppikirjakaan ei kykene antamaan tyhjentäviä vastauksia.

Historianopetus ja sen käyttämät oppikirjat joutuivat 1960-luvulla Friedrichin ja Brzezinskin mukaan kärsimään siitä, että teknistä ja ammatillista koulutusta korostettiin kirjallisuuden ja humanististen aineiden kustannuksella. Samoin pääsy korkeakouluhin vaikeutui, koska vaatimuksia nostettiin aikaisempaan verrattuna. Sputnikien lähettäminen avaruuteen nosti länsimaissa myyttisen kuvan kommunististen maiden korkeatasoisesta koulutuksesta. Kaikki eivät suinkaan päässeet yhtäläisesti koulutukseen eivätkä voineet opiskella niin pitkälle kuin halusivat. Huolellinen tutkimus osoitti, että neuvostonuorison koulutusmahdollisuudet olivat tiukasti sidoksissa vanhempien sosiaaliseen asemaan. Jos nämä luokat pysyivät stabiileina, eriytyminen oli merkittävää. Ostrovskij ja Utkin toteavat totalitarismin tässä vaiheessa pehmenneen, mutta samanaikaisesti ideologia mobilisoitiin eli tarkistettiin sen päämääriä. Keskusjohtoisuus ei vähentynyt: juuri samaan aikaan Moskovasta hyökättiin eri neuvostotasavaltojen historioitsijoita ja oppikirjantekijöitä kohtaan, koska heidän toimintaansa pidettiin ”kansallisina poikkeamina”.⁷⁷⁶ Kun muistetaan Hruštšovin eri suuntiin saannut politiikka 1950-luvulta vuoteen 1964, maan kehityksen ja sen ulkomaansuhteiden kuvaaminen rauhallisen johdonmukaiseksi tänä aikana on puhtaasti historioitsijoiden kynästä syntynyt ja keskuskomitean hyväksymä kuvaus, joka siirtyi pitkälti sellaiseen oppikirjojen sivuille.

Kaksoistietoisuus, jota Wertsch totesi Neuvostoliiton määrätietoisesti rakentaneen, on jälkimmäisen arviointijakson eli uuden Venäjän oppikirjoissa selvästi vähentynyt. Valtiovaltan tukemaan julkiseen muistiin perustuvat historian oppikirjat eivät ole enää vakavassa ristiriidassa ihmisten sosiaalisen muistin tai vakavan historiantutkimuksen kanssa. Tulkitseen, että keskikoulun oppilaat ovat olleet helpottuneita, kun ei enää ole tarvinnut miettiä, mitä saa muistaa ja mitä ei. 1950-luvulla Stalinin henkilökulttia karsittaessa tämän nimi piti aina mainita kriittisessä sävyssä, ja muiden sodan ajan päättäjien nimiä ei ollut sallittua muistaa.

Varsinkin kriisiaikoina useat valtiot pyrkivät yhdistämään kansalaisensa toimintaan ja asennoitumiseen ulkoista vihollista vastaan. Neuvostoaikana tämä ilmeni varoittamisena ”imperialistien kätyrien” toiminnasta kaikilla tahoilla. Jälkeenpäin on väitetty, että sosialismi halusi ”poistaa venäläisyyden” koko kansakunnasta. Vielä 2000-luvulla Kremlistä on todettu, että ulkomaisten suurlähetystöt haluavat vaikuttaa Venäjän koulujen historianope-

⁷⁷⁵ Ostrovskij–Utkin (1995), 246.

⁷⁷⁶ Friedrich–Brzezinski (1966), 153–155, Ostrovskij–Utkin (1995), 396–397.

tukseen. Vaikka Venäjä on monikansallinen valtio, venäläisyyden poistaminen kansakunnasta olisi kenelle tahansa mahdoton tehtävä. Suurlähetystöjen syyllistäminen taas on pelkästään naiivia, koska kaikkiin maan kouluihin vaikuttaminen olisi mille valtiolle tahansa teknisesti ja taloudellisesti ylivoimaista. On kuitenkin yllättävää ulkomaalaiselle, kuinka paljon Venäjän johto pystyy hallitsemaan kansalaisia median, lähinnä television avulla. Niinpä Kosovon kriisiin 1999 liittyen Venäjällä julkaistiin vain Serbiaa tukevaa aineistoa. Samoin Tallinnan pronssisoturin siirto 2007 nähtiin vain venäläisestä näkökulmasta. Se, mitä oppikirjat kertovat aiemmasta konfliktista, tukee yksiselitteisesti hallituksen kantaa.

Kysymys kansalaisten lojaaliudesta valtiota kohtaan ei vaikuta oppikirjojen perusteella ongelmalliselta. Vaikka käytännössä monet kansalaiset sanovat inhoavansa valtiota, joka pyrkii holhoamaan heitä, historian oppikirjat rakentavat kuvaa vahvasta Venäjästä, jota muut kunnioittavat. Joffen toteamusta, jonka mukaan maan kansalaiset palvelevat virkamiehiä, eikä päinvastoin, ei voi oppikirjojen perusteella vahvistaa. Kuitenkin kirjat tukevat perinteistä venäläistä jakoa ”meihin” ja ”muihin”. Sen avulla pidetään yllä kansallisylpeyttä, mikä puolestaan on toisaalta omiaan vähentämään kritiikkiä valtiota ja sen virkamiehiä kohtaan. Tähän liittyy vahva ulkomailla asuvien venäläisvähemmistöjen aseman turvaamispyrkimys, mikä ilmenee kirjojen suhtautumisessa erityisesti entisiin Neuvostoliiton kansoihin kuten virolaisiin, latvialaisiin ja liettualaisiin. Läntiset suurvallat asukkaineen puolestaan esitellään nyt huomattavasti asiallisemmin kuin neuvostokirjoissa. Tsaarin ajalta periytyvät kansalliset ja sotilaalliset symbolit ovat tärkeitä välineitä kansallistunnon kasvattamisessa. Kaksoiskotka valvoo kansalaisten uskollisuutta, joka on yleisesti sisäistettyä nimenomaan suhteessa venäläisyyteen, kansaan ja kulttuuriin, mutta ei niinkään valtiojärjestelmään. Uudenkin Venäjän historian oppikirjat korostavat Venäjän erityisasemaa maailmanhistoriassa. Paradoksaalisesti Venäjä ei halua tunnustautua länsieurooppalaiseksi, mutta toteaa mielellään suojaavansa länttä islamin leviämistä vastaan.

Venäjän oppikirjat eroavat toisistaan samoin kuin muidenkin maiden. Kysymys on kuitenkin pikemminkin painotuseroista kuin suoranaisten väärän tiedon syöttämisestä. Toinen tekijä painottaa pysähtyneisyyden haitallisia vaikutuksia voimakkaammin kuin toinen tai suhtautuu kansainväliseen yhteistyöhön toista avoimemmin. Useat johtavat venäläiset historiantutkijat ja oppikirjantekijät ovat julkisesti tuominneet edellisen presidentin Putinin määrittelemän linjan. Tutkimusaineistoni perusteella voin todeta, että hedelmällisimpään oppimateriaaliin päästään vuorovaikutuksessa kansainvälisten tutkijoiden kanssa. Vaikka jokainen valtio määrittelee itse kansallisen historianopetuksensa tavoitteet, nykyisen laajenevan tiedonvälityksen ja kansalaisten paranevan kielitaidon ansiosta en pidä mahdollisena palata täydelliseen stalinistiseen sensuuriin.

Historiankirjoituksen ja -opetuksen suhteen Venäjän federaation aikana eletään huomattavasti avoimempaa periodia kuin koskaan Neuvostoliiton. Marxilais-leniniläinen historiankirjoitus ei ole palaamassa henkiin. Perinteistä kaksoistietoisuutta ei muutoksen jälkeen painetussa oppikirjamateriaalissa rakenneta. Julkisuudessa on liioiteltu pyrkimystä palata suoraan sensuuriin lyhyen avoimen kauden jälkeen. Euroopan ja muun maailman maiden on kuitenkin vaadittava Venäjää toimimaan samojen sääntöjen mukaan ja keskustelemaan historiasta asiasisällöltään samoin käsittein kuin muutkin. Kansainvälisissä historiantutkijoiden seminaareissa venäläisten tutkijoiden tuloksia samoin kuin maan käyttämiä historian oppikirjoja arvioidaan nykyisin samoin kriteerein kuin muidenkin. Vaikka Venäjän troikka kiittää vapaana ja aroa riittää, Venäjää on voitava järjellä ymmärtää.

Lyhenteet

APN SSSR	NL:n kasvatustieteiden akatemia (<i>Akademija Pedagogičeskih Nauk</i>)
BAM	Baikal-Amurin rautatie (<i>Baikalo-Amurskij Magistral</i>)
DDR	Saksan Demokraattinen tasavalta (<i>Deutsche Demokratische Republik</i>)
ECSC	Euroopan hiili- ja teräsyhteisö (<i>European Coal and Steel Community</i>)
EEC	Euroopan talousyhteisö (<i>European Economic Community</i>)
EFTA	Euroopan vapaakauppa-alue (<i>European Free Trade Area</i>)
ENSV	Viron neuvostotasavalta (<i>Eesti Nõukogude Sotsialistlik Vabariik</i>)
ES	Euroopan unioni, EU (<i>Jevropejskij Sojuz</i>)
ETYK	Euroopan turvallisuus- ja yhteistyökokous Helsingissä 1975
EY	Euroopan yhteisöt
FSB	Venäjän turvallisuuspoliisi (<i>Federalnaja Služba Bezopasnosti</i>) entiset Tšeka, GPU, OGPU, NKVD ja KGB, salainen poliisi
G-7	Maailman johtavien talousmahtien kokous, myöh. G-8 (Venäjä mukana)
GATT	Kansainvälinen tullisopimus (<i>General Agreement on Tariffs and Trade</i>)
GKO	Valtion puolustuskomitea (<i>Gosudarstvennyi komitet oborony</i>)
Glavlit	Pääkirjallisuushallinto, sensuurivirasto (<i>Glavnoje upravlenije po delam literatury i isdatelstv</i>)
GPU	salainen poliisi 1921–23 (<i>Gosudarstvennoje političeskoje upravlenije</i>)
GULAG	Pakkotyöleirejä hallinnoinut turvallisuuspoliisin osa (<i>Glavnoje upravlenije lagerei</i>)
IKL	Isänmaallinen Kansanliike
IMF	Kansainvälinen valuuttarahasto (<i>International Monetary Fond</i>)
IVY	Itsenäisten valtioiden yhteisö (<i>Sojuz nezavisimyh gosudarstv, SNG</i>)
KGB	Valtion turvallisuuskomitea (<i>Komitet Gosudarstvennoj Bezopasnosti</i>)
kombrig	prikaatinkomentaja (<i>komandir brigady</i>), vastasi prikaatikenraalia
Komintern	Eri maiden kommunistisia puolueita Moskovasta johtanut järjestö (<i>Kommunističeskij International</i>), Stalin lakkautti 1943
Komsomol	Yleisliittolainen leniniläinen kommunistinen nuorisoliitto (14–28-vuotiaat) (<i>Vsesojuznyj Leninskij kommunističeskij sojuz molodjoži</i>)
KPSS	Neuvostoliiton kommunistinen puolue (<i>Kommunističeskaja Partija Sovetskogo Sojuza</i>)
MGU	Moskovan valtionyliopisto (<i>Moskovskij Gosudarstvennyj Universitet</i>)

MID	Venäjän/ NL:n ulkoministeriö (<i>Ministerstvo Inostrannyh Del</i>)
ML	Maalaisliitto, myöhemmin Keskustapuolue ja Suomen Keskusta
NAFTA	Pohjois-Amerikan vapaakauppaliitto (<i>North American Free Trade Agreement</i>)
NATO	Pohjois-Atlantin puolustusliitto (<i>North Atlantic Treaty Organisation</i>)
NEP	Uusi talouspolitiikka (<i>Novaja Ekonomitšeskaja Politika</i>), n. 1921–28
NKP	Neuvostoliiton Kommunistinen puolue, alk. KPSS (<i>Kommunistitšeskaja Partija Sovetskogo Sojuza</i>)
NKVD	Sisäasiain Kansankomissariaatti (<i>Narodnyj Komissariat Vnutrennih Del</i>), salainen poliisi
NL	Neuvostoliitto, SSSR (<i>Sojuz Sovjetskih Sotsialitšeskikh Respublik</i>)
NTV	aiemmin yksityinen televisioyhtiö, sittemmin valtion omistama, tavoittaa oman ilmoituksensa mukaan 85 % venäläisistä
OECD	Taloudellisen yhteistyön ja kehityksen järjestö (<i>Organization for Economic Cooperation and Development</i>)
OGPU	Kansankomissaarien neuvoston salainen poliisi 1923–34 (<i>Objedinjonnoje gosudarstvennoje polititšeskoje upravlenije pri SNK SSSR</i>)
OPEC	Öljynviejäm maiden järjestö (<i>Organization of the Petroleum Exporting Countries</i>)
ORT	Venäjän TV:n 1. kanava - 2002 (<i>Obštšestvennoje Rossijskoje Televidenije</i>)
Pisa	OECD:n kansainvälinen tutkimusohjelma (<i>Programme for International Student Assesment</i>)
RAN	Venäjän tiedeakatemia (<i>Rossijskaja Akademija Nauk</i>)
RSFSR	Venäjän sosialistinen federatiivinen neuvostotasavalta, (<i>Rossijskaja sovjetskaja federativnaja sotsialitšeskaja respublika</i>)
RKKA	Työläisten ja talonpoikien Puna-armeija, (<i>Rabotše-Krestjanskaja Krasnaja Armija</i>)
Samizdat	omakustanne etenkin neuvostoaikana muutoin sensuroidusta materiaalista
SDP	Suomen Sosiaalidemokraattinen puolue
SEV	Sosialististen maiden keskinäinen taloudellisen avun järjestö (<i>Sojuz Ekonomitšeskij Vzaimopomoštši</i>) engl. <i>Comecon</i>
SKDL	Suomen Kansan Demokraattinen Liitto
SKP	Suomen Kommunistinen puolue
SNG	Itsenäisten valtioiden yhteisö (<i>Sodružestvo Nezavisimyh Gosudarstv</i>)
SNS	Suomi-Neuvostoliitto-seura
SNT	Sosialistinen neuvostotasavalta

Sovnarkom	Kansankomissaarien neuvosto (Neuvostoliiton hallitus) (<i>Sovjet narodnyh komissarov</i>)
SR	Sosiaalivallankumoukselliset (<i>sotsialno-revoljutsioneri</i>)
SS	Saksan Kansallissosialistisen puolueen erikoisjoukot (<i>Schutzstaffel</i>) Waffen-SS käsitti suurimmillaan sodan aikana yli 950 000 miestä
SSR	socialistinen neuvostotasavalta (<i>Sovjetskaja Sotsialistitšeskaja Respublika</i>)
SSSR	Neuvostoliitto (<i>Sojuz Sovjetskih Sotsialistitšeskih Respublik</i>)
Tamizdat	ulkomailla kustannettu (ven. <i>tam</i> = tuolla)
Tšeka	Yleisvenäläinen komissio vastavallankumousta ja sabotaasia vastaan (<i>VTšK, Vserossijskaja tšrezvytšajnaja komissija po borbe s kontrrevoljutsiej i sabotadžem</i>) työntekijä: <i>tšekisti</i> (käytetään edelleen turvallisuuspoliiseista)
UPDK	Diplomaattikunnan hallinto (<i>Upravlenije Diplomatičeskogo Korpusa</i>)
USA	Yhdysvallat (<i>United States of America</i>)
USSR	Neuvostoliitto (<i>Union of Soviet Socialist Republic</i>)
VKP(b)	Venäjän Kommunistinen puolue (bolševikit)
WEU	Länsi-Euroopan puolustusliitto (<i>Western European Union</i>)
VSFNT	Venäjän sosialistinen federatiivinen neuvostotasavalta (ven. <i>RSFSR</i>)
WTO	Maaailman kauppajärjestö (<i>World Trade Organisation</i>)
YYA	Suomen ja NL:n ystävyys-, yhteistyö- ja avunantosopimus 1948–92

Lähteet

I Alkuperäislähteet

1. Oppikirjat

a) Virolainen, Saksan miehitysajan oppikirja

Adamson, Johannes (1943): *Ajalugu gümnaasiumile, Uusim aeg, V klass*, Tallinn, Eesti kirjastus

b) Neuvostoajan oppikirjat

Afanasjev, A.I. et al (1965): *Istorija našego kraja*, Petrozavodsk, Karelija

Fedosov, I.A. (1988): *Istorija SSSR*, Moskva, Prosveštšeniye

Furajev, V.K. et al (1975): *Novejšaja istorija*, Moskva, Prosveštšeniye

Furajev, V.K. et al (1985): *Novejšaja istorija (1939–1984)*, Moskva, Prosveštšeniye

Furajev, V.K.(1987): *Novejšaja istorija 1917–1939 (9 klass)*, Moskva, Prosveštšeniye

Gubarev, V. (1953): *Pavlik Morozov*. Koululaisen kirjasto. Suomentanut M. Liukkonen. Petroskoi, Karjalais-suomalaisen SNT:n valtion kustannusliike

Hvostov, V.M.(1971): *Novaja istorija, tšast II, 9 kl*. Moskva, Prosveštšeniye

Kim, M.P.(toim.)(1969): *Istorija SSSR, epoha sotsialisma*, Moskva, Prosveštšeniye

Kim, M.P.(toim.)(1980): *Istorija SSSR (1938–1978 gg.) (10 klass)*, Moskva, Prosveštšeniye

Kinulkin, A.T. et al (1965): *Istorija v škole*, Moskva, Prosveštšeniye

Kukuškin et al.(1988): *Istorija SSSR (10 klass)*, Moskva, Prosveštšeniye

Kuzmitšev, P.M. – Orlov, V.A. (1967): *Novejšaja istorija*, Moskva, Prosveštšeniye

Levin, G.R.–Popova, E.I.–Stetskevitš, S.M.–Furajev, V.K. (1991): *Novejšaja istorija, Materiali k utšebniku dlja 11 klassa srednej školy*, Moskva, Prosveštšeniye

Mints, I.I.–Karev, D.S. (1962): *Istorija SSSR 8 kl*, Moskva, Gosudarstvennoje utšebno-pedagogitšeskoje izdatelstvo Ministerstva Prosveštšeniija RSFSR

Pankratova, A.M. (toim.)(1946): *Istorija SSSR, utšebnik dlja X klassa srednej školy*, Moskva, Gosudarstvennoje utšebno-pedagogitšeskoje izdatelstvo Ministerstva Prosveštšeniija RSFSR

Pankratova, A.M. (toim.)(1948): *NSV Liidu ajalugu I osa*, Tallinn, Pedagoogiline kirjandus

Pankratova, A.M. (toim.)(1951): *Neuvostoliiton historia, keskikoulun X luokan oppikirja*, Petroskoi, Karjalais-suomalaisen SNT:n valtion kustannusliike

Pankratova, A.M. et al (1959): *Atlas istorii SSSR, tšast III dlja srednej školy*, Moskva, MVD

Revunenkov, V.G. et al (1958): *Novejšaja istorija, posobije dlja srednej školy*, Moskva Gosudarstvennoje utšebno-pedagogičeskoje izdatelstvo Ministerstva Prosveštšeniija RSFSR

c) Uuden Venäjän oppikirjat

Ammon, G.A.et al (2002): *Istorija Rossii IX– XX vv.*, Moskva, Infra-M

Barsenkov, A.S.–Vdovin, A.I.(2003): *Istorija Rossii 1938-2002*, Moskva, Aspekt Press,

Bezborodov, A.B. et al(2001): *Istorija Rossii 1945–1999*, Moskva, Olimp

Bogoljubov, L.N.–Lazebnikova, A.J.(1997): *Tšelovjek i obštšestvo*, 10–11, Moskva, Prosveštšeniije

Danilov, A.A.–Kosulina, L.G.(2002): *Istorija gosudarstva i narodov Rossii XX vek*, Moskva, Drofa / VEDI-print

Danilov, A.A.–Kosulina, L.G.(2002): *Istorija Rossii XX vek*, Moskva, Prosveštšeniije

Danilov, A.A.–Kosulina, L.G. –Pyžikov, A.V. (2003): *Istorija Rossii XX – natšalo XXI veka*, Moskva, Prosveštšeniije

Dmitrenko, V.P. et al.(1995): *Istorija Otetšestva XX vek (11 klass)*, Moskva, Drofa

Dmitrenko, V.P. et al.(2001): *Istorija Rossii XX vek*, Moskva, AST

Dolutskij, I.I.(1994): *Otetšestvennaja istorija XX vek (X klass)*, Moskva, Mnemozina

Dolutskij, I.I.(1996): *Otetšestvennaja istorija XX vek (10–11 klass)*, Moskva, Mnemozina

Dolutskij, I.I.(1998): *Otetšestvennaja istorija XX vek (10–11 klass)*, Moskva, Mnemozina

Fortunatov, V.V. (1998): *Rossija v mirovoi istorii*, Sankt Peterburg, Obštšestvo Znanie

Kiseljov, A.F.–Štšagin, E.M (1998): *Novejšaja Istorija Otetšestva XX vek*, Moskva, Vlados

Kiseljov, A.F.–Štšagin, E.M (2002): *Novejšaja Istorija Otetšestva XX vek*, Moskva, Vlados

Kreder A.A.(1994): *Novejšaja Istorija 1914-1945 gg, tšast 1, utšebnik eksperimentalnyj dlja srednej školy, IX–X klass*, Moskva, INI Ltd,

Kreder, A.A. (1995): *Novejšaja istorija XX vek*, Moskva, Tsentr gumanitarnogo obrazovanija

Kreder, A.A.(2005): *Novejšaja istorija zarubežnyh stran 1914–1997, 9 kl*, Moskva, Tsentr gumanitarnogo obrazovanija

- Levandovskij, A.A.–Štšetinov, J.A.(1998): *Rossija v XX veke, (10–11 klassov)*, Moskva, Prosveštšeniye
- Levandovskij, A.A.–Štšetinov, J.A.(2001): *Rossija v XX veke, (10–11 klassov)*, Moskva, Prosveštšeniye
- Morjakov, V.I.–Fjodorov, V.A.–Štšetinov, J.A (1996): *Istorija Rossii*, Moskva, Izdatelstvo Moskovskogo Universiteta
- Novikov, S.V. (1999): *Istorija, Spravotšnik abiturienta*, Moskva, Slovo
- Novikov, S.V. (2004): *Istorija, utšebnoje posobije dlja postupajuštših v vusy*, Moskva, Slovo
- Orlov, A.S.–Polunov, A.J.–Štšetinov J.A.(1997): *Posobije po istorii otetšestva*, Moskva, Prostor
- Osmanov, A.I. (2000): *Istorija Rossii IX–XX veka*, Sankt-Peterburg, Izd. RGPU
- Ostrovskij, V.P. et al.(1992): *Istorija Otetšestva 1939–1991 (11 klass)*, Moskva, Prosveštšeniye
- Ostrovskij, V.P.–Utkin A.I.(1995): *Istorija Rossii XX vek (11 klass)*, Moskva, Drofa
- Paškov, B.G.(2000): *Istorija Rossii XX vek, 9 klass*, Moskva, Drofa
- Pjatetskij, L.M. (1998): *Istorija Rossii II*, Moskva, Moskovskij Litsei
- Ponomarjov, M.V.–Smirnova, S.J.(2000): *Novaja i novejšaja istorija stran Jevropi i Ameriki*, Moskva, Vlados
- Rodriges, A.M. et al (1998): *Novejšaja istorija zarubežnyh stran. XX vek*. Moskva Prosveštšeniye
- Saharov, A.N. et al (2003): *Istorija Rossii tom 2*, Moskva, Astrel, Jermak
- Sergejev J.J.(2000): *Novejšaja Istorija*, Moskva, Olimp
- Soroko-Tsjupa, O.S.–Soroko-Tsupa, A.O.(2000): *Novejšaja Istorija (1918–1999) Utšebnik dlja 9 klassa obštšeobrazovatelnyh utšreždenii*, Moskva, Prosveštšeniye
- Šestakov, V.A.–Gorinov, M.M.–Vjazemskij, J.J. (2000): *Istorija Otetšestva XX vek*, Moskva, Prosveštšeniye
- Štšagin, E.M.–Lubkov, A.V. (2004): *Novejšaja otetšestvennaja istorija XX vek, kniga 2*, Moskva, Vlados
- Šumilov, M.M.–Rjabikin, S.P.(2000): *Istorija Rossii, tom 2*, Moskva, Olma-Press
- Tugusova G.V.–Skorospelova V.A.(2001): *Istorija Otetšestva ot jego istokov do sovremennosti*, Rostov-na-Donu, Feniks

- Ušakov, A.V. et al (1997): *Otetšestvennaja istorija XX vek*, Moskva, AGAR
- Zagladin, N.V.–Minakov, S.T.–Kozlenko, S.I.–Petrov, J.A. (2002):
Istorija Otetšestva XX vek, Moskva, Russkoje slovo
- Zagladin, N.V.(2002): *Istorija Rossii i mira v XX veke*, Moskva, Russkoje slovo
- Zagladin, N.V.–Kozlenko, S.I.–Minakov, S.T.–Petrov, J.A.(2007):
Istorija Rossii XX – natšalo XXI veka, Moskva, Russkoje slovo
- Žarova, L.N.–Mišina I.A.(1992): *Istorija Otetšestva 1900–1940*, Moskva, Prosveštšeniye
- Žarova, L.N.–Kreder, A.A.–Mišina I.A.(2001): *Rossija i mir v XX veke*, Moskva,
Tsentri gumanitarnovo obrazovanija
- Zujev, M.N. & al (1998): *Istorija Rossii s drevnosti do naših dnei* Moskva, Vyššaja škola
- Zujev, M.N. & al (2001): *Istorija Rossii*, Moskva, Vyššaja škola
- Žuravljov, V.V. & al (1998): *Političeskaja istorija Rossii*, Moskva, Jurist
- d) Neuvostoajan metodikirjat ja opetussuunnitelmat
- Andrejevskaja, N.–Bernadskij, V. (1949): *Ajaloo õpetamise metoodika seitsmeklassilises koolis*, Tallinn, "Pedagoogiline Kirjandus"
- Dajri, N.G. (1966): *Obučeniye istorii v starših klassah srednej školy*, Moskva, Prosveštšeniye
- Golubeva, T.S.–Gellerštein, L.S.(1971): *Metoditičeskoje posobije po istorii SSSR 4 klass*, Moskva, Prosveštšeniye
- Ivanov, V.V.(1978): *Istoritičeskije znanija kak faktor kommunistitičeskogo vospitanija, nekotorye aspekty istorizma v pedagogike*, Izdatelstvo Kazanskogo Universiteta
- Ježova, S.A. et al.(1986): *Metodika prepodavanija istorii v srednej škole*, Moskva, Prosveštšeniye
- Rozanov, G.L.–Jakovlev, N.N.(1972): *Novejšaja istorija (1917–1945), posobije dlja učitelja*, Moskva, Prosveštšeniye
- Rägastik, R. (toim.) (1948): *Abiks õpetajale kog. Nr 1*, ENSV Vabariiklik õpetajate Täiendusinstituut, Tallinn, RK Pedagoogiline kirjandus
- Uvarov, P.A. (toim.)(1966): *Voprosy istorii i metodiki prepodavanija istorii v škole*, Ministerstvo Prosveštšeniya RSFSR, Irkutskij gosudarstvennyj pedagogitičeskij institut, Vostotšno-Sibirskoje knižnoje izdatelstvo
- Vagin, A.A. (1968): *Metodika prepodavanija istorii v srednei škole*, Moskva, Prosveštšeniye

Õispuu, Silvia (toim.)(1978): *Ideeline kasvatustöö ajaloo õpetamisel, meetodilised juhendid*, Tallinn, Eesti NSV Haritusministeerium, Eesti NSV pedagoogika teadusliku uurimise instituut

e) Uuden Venäjän metodikirjat ja opetussuunnitelmat

Filippov, (2008): *Noveišaja istorija Rossii 1945–2008 gg. Kniga dlja učitelja*. Moskva, Prosveštšeniye

Kolomijtsev, V.F.(2000): *Metodologija istorii (ot istotšnika k issledovaniju)*, Moskva, Rosspen

Lubkov, A.V. et al (2002): *Utšebno-metoditšeskij komplekt po spetsialnosti istorija*, Moskva, Flinta

Tšernov, I.N. et al(toim.)(2002): *Vozroždenije iz ruin: vospominanija, mify i tabu v prepodavanii istorii poslevojnogo vremeni v Rossii i Germanii*, Volgograd, VAGS

Vjazemskij, J.J.–Strelova, O.J.(2000): *Kak segodnja prepodavat' istoriju v škole. Posobie dlja učitelja*, Moskva, Prosveštšeniye

II Viralliset raportit

Ministerstvo Obrazovanija SSSR: *Utšebnij plan natšalnyh, vosmiletnih i srednih obštše-obrazovatelnyh škol na 1982/83 uzebnij god* (Turun yliopiston venäjän kielen laitos)

Moskovan kaupunki: *Moskovskij bazisnyj utšebnyj plan 1994–*

Suomalais-neuvostoliittolainen oppikirjaseminaari Helsingissä 27.9.–4.10.1973, Kouluhallitus 1974

Suomalais-neuvostoliittolainen oppikirjaseminaari Leningradissa 17.–23.9.1974, Kouluhallitus 1975

V seminar predstavitelei prosveštšeniya Finljandii i SSSR po voprosam prepodavanija istorii i geografii, Tallinn 15.–20.2.1977 g. Helsinki 1979 g. Kouluhallitus

Suomalais-neuvostoliittolainen opetusalan edustajien kahdeksas seminaari Helsingissä ja Rovaniemellä 13.–17.12.1982, Kouluhallitus – Valtion painatuskeskus 1984

III Kirjallisuus

1. Tutkimuskirjallisuus ja artikkelit

Adamson, Walter L.:”Marxism and Historical Thought” teoksessa Kramer–Maza (toim.)(2002)

- Agmon, Pinchas: "The Study of History Teaching in Contemporary Russia: Background, Trends and Challenges" teoksessa Kaplan–Agmon–Jermolaeva (toim.)(1999)
- Ahonen, Sirkka (1992): *Clio sans uniform, A study of the Post-Marxist Transformation of the History Curricula in East Germany and Estonia*, Helsinki, Suomalainen tiedeakatemia
- Ahto, Sampo: "Aseveli pohjoisessa" teoksessa Järventaus (toim.)(1984)
- Ahto, Sampo: "Viipurinlahden taistelut" teoksessa Järventaus (toim.)(1984)
- Aleksaškina, L.N.: "Utšebnyje leksii po istorii v osnovnoj škole", lehdessä *Prepodavanije istorii i obštšestvoznaniija v škole*, 6/2006
- Angvik, Magne–von Borries, Bodo (toim.)(1997): *Youth and History. A Comparative European Survey on Historical Consciousness and Political Attitudes among Adolescents, Volume B*, Hamburg, Körber-Stiftung
- Anweiler, Oskar–Ruffmann, Karl-Heinz (1973): *Kulturpolitik der Sowjetunion*, Stuttgart, Alfred Kröner Verlag
- Anweiler, Oskar: "Totalitäre Erziehung" teoksessa Seidel–Jenkner (toim.)(1974)
- Arendt, Hannah: "Ideologie und Terror" teoksessa Seidel–Jenkner (1974)
- Arola, Pauli: "Kansalaisyksityyminen – haaste itsenäiselle Suomelle", teoksessa Loima (toim.)(2004)
- Aspaturian, Vernon V.: "Diplomacy in the Mirror of Soviet Scholarship" teoksessa Keep, John (toim.)(1964)
- Barghoorn, Frederick C. (1966); *Politics in the USSR*, Boston, Little, Brown and Company
- Barracough, Geoffrey (1957): *History in a Changing World*, Oxford, Basil Blackwell
- Baschmakoff, Natalia–Fryer, Paul–Ristolainen, Mari (toim.)(2007): *Texts and Communities: Soviet and Post-Soviet Life in Discourse and Practice Aleksanteri Papers 4/2007*, Gummerus
- Becher, Ursula A.J.–Riemenschneider, Rainer(toim.)(2000): *Internationale Verständigung* Verlag Hansche Buchhandlung, Hannover
- Bodin, Per-Arne(2006): *Ryssland och Europa, en kulturhistorisk studie*, Stockholm, Natur & Kultur
- Bordjugov, G.A.(toim.)(1996): *Istoritšeskije issledovanija v Rossii. Tendentsii poslednyh let*, Moskva, AIRO-XX
- Brzezinski, Zbigniew: "Totalitarismus und Rationalität" teoksessa Seidel–Jenkner (toim.)(1974)

- Brooke, Justin (1984): *Talvisodan kanarialinnut, Brittivapaaehtoiset Suomessa 1940–41*, Porvoo, WSOY
- Bystrova, I.V.: "Rossija v XX v.: Osnovnyje problemy", lehdessä *Prepodavanije istorii i obštšestvoznaniija v škole* 2/2007
- Chulos, Chris J.–Remy, Johannes (toim.)(2002): *Imperial and National Identities in Pre-, Revolutionary, Soviet, and Post-Soviet Russia*, Helsinki, SKS
- Collingwood, R.G.(1986): *The Idea of History*, Oxford University Press, Hong Kong
- Davidson, Eugene:"Dogmen in der sowjetischen Außenpolitik" teoksessa Domes (toim.)(1971)
- Davies, R.W. (1989): *Soviet History in the Gorbachev Revolution*, Indiana University Press
- Davies, R.W. (1997): *Soviet History in the Yeltsin Era*, Wiltshire, Anthony Rowe Ltd
- Dementjev, I. P.–Patrušev, A.I.(toim.)(2002): *Istoritšeskaja nauka v XX veke, istoriografija istorii novogo i novejšego vremeni stran Evropy i Ameriki*, Moskva, Prostor
- Dneprov, Eduard: "Tšetvjortaja školnaja reforma v Rossii", lehdessä *Pervoje sentjabrja*, n:ot 3, 7, 9, 12, 15, 18, 21, 25 ja 28 vuonna 1994
- Domes, Alfred (toim.)(1971): *Reformen und Dogmen in Osteuropa*, Köln, Verlag Wissenschaft und Politik
- Eklof, Ben–Holmes, Larry.E–Kaplan, Vera (toim.)(2005): *Educational Reform in Post-Soviet Russia, Legacies and prospects*, New York, Frank Cass
- Elo, Kimmo–Ruutu, Katja (ed.)(2005): *Russia and the CIS – Janus-Faced Democracies*, Aleksanteri Papers 2:2005, Saarijärvi, Gummerus Printing
- Erler, Gernot (2005): *Rußland kommt. Putins Staat – der Kampf um Macht und Modernisierung*, Freiburg, Herder Verlag
- Fainsod, Merle: "Historiography and Change" teoksessa Keep (toim.)(1964)
- Frank, David John–Suk-Ying, Wong–Meyer, John W.–Ramirez, Francisco O.(2000): "What Counts as History: A Cross-National and Longitudinal Study of University Curricula" lehdessä *Comparative Education Review*, vol. 44, no 1. 29–53
- Friedrich, Carl J.–Brzezinski, Zbigniew K.(1966): *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, New York, Frederick A. Praeger publ.
- Friedrich, Carl J.–Brzezinski, Zbigniew K.: "*Die Allgemeinen Merkmale der totalitären Diktatur*" teoksessa Seidel–Jenkner (toim.)(1974)

- Galkina, E.S.–Kolinenko, J.V.: “Obštšestvennyje nauki v staršej škole:
o novyh podhodah k patrotitšeskomu vospitaniju”
lehdessä *Prepodavanije istorii i obštšestvoznaniija v škole* 10/2007
- Gleason, Abbott–Kenez, Peter–Stites, Richard (toim.)(1985): *Bolshevik Culture*,
Bloomington, Indiana University Press
- Golovatenko, A.J.:”Naša ‘istorija’, eto metodika, eto neizvestnyje fakty, novyj vzgljad”,
lehdessä *Pervoje sentjabrja* 14.4.1994
- Golubev, Aleksandr V.:”Novejšaja istorija Rossii v utšebnikah 1995. goda”
teoksessa Bordjugov (toim.)(1996)
- Golubev, Aleksandr V.:”Das Bild der sowjetischen Vergangenheit in den rußländischen
Schulbüchern der letzten Jahre“ teoksessa de Keghel–Maier(toim.)(1999)
- Gurland, A.R.L.:”Einleitung zu Max Gustav Lange, totalitäre Erziehung”
teoksessa Seidel–Jenkel (toim.) (1974)
- Heikkilä, Jouko–Hiedanniemi, Britta–Sahi, Sinikka(1998): *Ajasta aikaan.*
Ihminen, ympäristö ja kulttuuri, Helsinki, Porvoo, Juva, WSOY
- Hentilä, Seppo: ”Historiapoliitiikka – Holocaust ja historian julkinen käyttö”
teoksessa Kalela–Lindroos (toim.)(2001)
- Hildermeier, Manfred(1998): *Geschichte der Sowjetunion 1917–1991. Entstehung und
Niedergang des ersten sozialistischen Staates*, München, Verlag C.H.Beck
- ”*Historianoppikirjat tutkimuskohteena*”, Turun yliopisto,
Poliittisen historian julkaisuja E 2-3, 1981
- Hloponin, Maksim S.:”Die Sowjetepoche als Gegenstand des Geschichtsunterrichts.
Ein Erfahrung aus Rußland“ teoksessa de Keghel–Maier(toim.)(1999)
- Holmén, Janne (2006): *Den politiska läroboken. Bilden av USA och Sovjetunionen i
norska, svenska och finländska läroböcker under Kalla kriget*,
Upsala universitet, Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Historica Upsaliensia, 221
- Holmes, Larry E.:”School and schooling under Stalin 1931-1953”
teoksessa Eklof–Holmes–Kaplan (toim.)(2005)
- Hromova, Irina S.: ”Opfer und Täter. Widerstand gegen bzw. Kooperation mit dem
kommunistischen Regime im Spiegel heutiger rußländischer Geschichtsbü-
cher“ teoksessa de Keghel–Maier(toim.)(1999)
- Ilič, Melanie: “The impact of modernisation on Soviet women”
teoksessa Kangaspuro–Smith (2006)
- Ilmjärv, Magnus (2004): *Silent Submission, Formation of Foreign Policy of Estonia, Latvia
and Lithuania*, Tallinna Raamatutrükikoda

- Immonen, Kari (toim.)(1982): *Historia, koulu ja kasvatus*, Turun yliopiston historian laitoksen julkaisuja n:o 9
- Ionov, Igor: "New trends in historical scholarship and the teaching of history in Russia's schools" teoksessa Eklof–Holmes–Kaplan (toim.)(2005)
- Iskanius, Markku: "Suomen puolustusvoimat sodan kynnyksellä" teoksessa Järventaus (1984)
- Jakir, Aleksandar: "Das Bildungssystem" teoksessa Plaggenborg (toim.)(2003):
- Jeltsov, (Eltsov) Sergei Viktorovitš: "Perehod Rossii i Ispanii k demokratii" lehdessä *Prepodavanije istorii v škole* 1/2002
- Jerohina, (Erohina) Marina–Shevyrev (Ševyrev) Aleksander: "Old Heritage and New Trends: school history textbooks in Russia", teoksessa Nicholls (toim.)(2006)
- Joffe, A.N.: "Sovremennyje vysovy i riski razvitija graždanskogo obrazovanija v Rossii" lehdessä *Prepodavanije istorii i obštšestvoznaniija v škole* 9/2006
- Jungar, Sune: "Stalinin viimeiset vuodet" teoksessa Kirkinen (toim.)(2000)
- Juntunen, Alpo: "Suurvallan vakiintumisen kausi" teoksessa Kirkinen (toim.)(2000)
- Jussila, Osmo: "Historiankirjoitus Neuvostoliitossa" t:ssa Setälä–Suvanto–Viikari (1983)
- Jussila, Osmo: "Konservatiivinen imperiumi" teoksessa Kirkinen (toim.)(2000)
- Juutilainen, Antti: "Materiaalitalanne ennen sotaa" teoksessa Leskinen–Juutilainen (2002)
- Järventaus, Jorma (toim.)(1984): *Suomi sodassa*, Keuruu, Otava
- Kalela, Jorma (2000): *Historiantutkimus ja historia*, Gaudeamus, Tampere, Tammer-Paino Oy
- Kalela, Jorma–Lindroos, Ilari (toim)(2001): *Jokapäiväinen historia*, Tietolipas 177, Helsinki, Suomalaisen kirjallisuuden seura
- Kanervo, Pirkko (2007): *Italia ja Suomen talvisota, Il Duce Mussolini maailman rohkeimman kansan apuna*, Helsinki, Teos
- Kangaspuro, Markku: "The Bolshevik Modernisation Project" teoksessa Kangaspuro, Markku–Smith, Jeremy (toim.) (2006)
- Kangaspuro, Markku–Smith, Jeremy (toim.) (2006): *Modernisation in Russia since 1900*, Tampere, Tammer-Paino Oy

- Kaplan, Vera: "Die Überwindung der sozialistischen Vergangenheit in den rußländischen Schulbüchern der 90er Jahre: der „Sozialismus“-Begriff im Wandel"
teoksessa de Keghel–Maier (toim.)(1999)
- Kaplan, Vera: "History teaching in post-Soviet Russia: coping with antithetical traditions"
teoksessa Eklof et al (toim.)(1999)
- Kaplan, Vera: "State policy and the teaching of history in Post-Soviet Russia"
teoksessa Roberts (toim.)(2004)
- Kaplan, Vera–Agmon, Pinchas–Jermolaeva, Ljubov (toim.)(1999):
The Teaching of History in Contemporary Russia, Tel Aviv University,
The Cummings Center for Russian and East European Studies
- Kari, Risto (toim.)(2001): *Kaikkien aikojen valtiot 1–5*, Helsinki, Tammi
- Karlsson, Klas-Göran (1987): *Historieundervisning i klassisk ram. En didaktisk studie av historieämnets målfrågor i den ryska och sovjetiska skolan 1900–1940*,
Malmö, Bjärnum, TA-tryck
- Karlsson, Klas-Göran (1999): *Historia som vapen*, Falun, AiT ScandBook
- Karlsson, Klas-Göran (2005): *Vaino ja vaikeneminen. Neuvostohallinnon sota omia kansalaisiaan vastaan*, Helsinki, Like
- Katkov, George: "Soviet Historical Sources in the Post-Stalin Era"
teoksessa Keep, John (toim.)(1964)
- Kaunismaa, Kari: "Methodology of teaching history and history books in the Estonian SSR"
teoksessa *Acta Historica Tallinnensia*, 2005, 9
- Kautto, Antero (toim.) (1989): *Puna-armeijan marssiopas Suomeen 1939*,
Hämeenlinna, Karisto
- Keep, John (toim.)(1964): *Contemporary History in the Soviet Mirror*, London,
George Allen and Unwin Ltd
- de Keghel, Isabelle–Maier, Robert (toim.)(1999):
Auf den Kehrichthaufen der Geschichte? Der Umgang mit der sozialistischen Vergangenheit, Hannover, Verlag Hansche Buchhandlung
- Kelly, Catriona (2005): *Comrade Pavlik. The Rise and Fall of a Soviet Boy Hero*,
London, Granta Books
- Kirkinen, Heikki (toim.)(2000): *Venäjäns historia*, Helsinki, Otava
- Klafki, Wolfgang (1967): *Studien zur Bildungstheorie und Didaktik*, Weinheim, Julius Beltz
- Klokova, Galina: "Die Darstellung der Diktatur in Geschichtsschulbüchern der postsowjetischen Zeit"
teoksessa Nolte (toim.)(2005)

- Koivisto, Jukka (2006): *Päiviö Hetemäki – sovinnontekijä*. Helsinki, Edita
- Kollontai, Aleksandra (1973): *Naisen asema taloudellisessa yhteiskuntakehityksessä*, 1.p venäjäksi v. 1922, Helsinki, Tammi
- Koloskov, A.G.: "Pervyje sovjetskije stabilnyje utšebniki po istorii" lehdessä *Prepodavanije istorii i obštšestvoznaniija v škole*, 3/2007
- Konstantinov S.V–Ušakov A.I.(2001): *Istorija posle istorii*, Moskva, Airo-XX
- Koskimaa, Matti: "Talin–Ihantalan suurtaistelu" t:ssa Leskinen–Juutilainen (toim.)(2006)
- Kozicki, Henry (toim.)(1993): *Western and Russian Historiography, Recent Views*, London, The Macmillan Press LTD
- Kramer, Lloyd–Maza, Sarah (toim.)(2002): *A companion to Western Historical Thought*, Oxford, Blackwell Publishers Inc.
- Krivošejev, G.F. et al (1993): *Grif sekretnosti snjat. Poteri vooružjonnyh sil SSSR v vojnah, boevyh dejstvijah i vojennyh konfliktah, statističeskoje issledovanije*, Moskva, Vojennoje izdatelstvo
- Kuzin et al (1977): *Education in the USSR (Narodnoje obrazovanije v SSSR)*, Moscow, Progress
- Kušnereva, Julija: "History textbooks in Russia since 1989" teoksessa Roberts (toim.)(2004)
- Kuznetsova, L.V.: "Razvitije soderžanija ponjatii "graždanstvennost" i "graždanskoje vospitanije" v pedagogike XX v." lehdessä *Prepodavanije istorii i obštšestvoznaniija v škole*, 9/2006
- Kühnhardt, Ludger–Tschubarjan, Aleksander (toim.)(1999): *Rußland und Deutschland auf dem Weg zum antitotalitären Konsens*, Baden-Baden, Nomos Verlagsgesellschaft
- Kähönen, Aappo (2006): *The Soviet Union, Finland and the Cold War, The Finnish Card in the Soviet Foreign Policy 1956–1959*, Helsinki, Hakapaino
- Lappalainen, Jussi T.: "Pietari I:n uudistuskausi" teoksessa Kirkinen (toim.)(2000)
- Lappi, Ahti (2003): *Ilmatorjunta kylmässä sodassa*, Helsinki, Ilmatorjuntasäätiö
- Lazukova, N.N.: "Soderžanije školnogo istoričeskogo obrazovanija v Rossii: opyt prošlogo i sovremennyje problemy", teoksessa Kaplan et al. (1999)
- Lehikoinen, Anja: "Historianopetus historiantutkimuksen kohteena" t:ssa Soikkanen (1986)
- Lehto, Juho–Salmi, Anne-Marie (toim.)(2007): *Venäjän-kaupan perusteet. Opas Venäjän-liiketoiminnan kasvun ja kehittämisen tueksi*. Lahden ammattikorkeakoulun julkaisu. Sarja B, Oppimateriaalia. Osa 5

- Lemberg, Eugen: "Ende der Reformen im Kommunismus?" teoksessa Domes (1971),
- Leskinen, Jari–Juutilainen, Antti(toim.)(2002): *Talvisodan pikkujättiläinen*, Helsinki, WSOY
- Leskinen, Jari–Juutilainen, Antti(toim.)(2006): *Jatkosodan pikkujättiläinen*, Helsinki, WSOY
- Liebersohn, Harry: "German Historical Writing from Ranke to Weber: The Primacy of Politics" teoksessa Kramer, Lloyd–Maza, Sarah (toim.)(2002)
- Lisovskaya, Elena (Lisovskaja, Jelena): "The Dogmatism of Ideology: Content Analysis of Communist and Postcommunist Russian Textbooks" t:ssa McGinn-Epstein (toim.)(1999)
- Loima, Jyrki (toim.)(2004): *Theoria et Praxis*, Viikin normaalikoulun julkaisuja 1, Helsinki
- Luntinen, Pertti: "Vanhan Venäjän viimeiset rauhanvuodet 1905–1914" teoksessa Kirkinen (toim.)(2000)
- Luukkainen Olli (2000): *Opettaja vuonna 2010*, Helsinki, Opetushallitus
- Luukkanen, Arto (2001): *Hajoaako Venäjä?* Helsinki, Edita
- Luukkanen, Arto (2004): *Neuvostojen maa. Neuvostoliiton historia 1917–1991*, Helsinki, Edita
- Luukkanen, Arto (2008): *Projektin Putin. Uuden Venäjän historiaa 1996–2008*, Helsinki, WSOY
- Långström, Sture (1997): *Författarröst och lärobokstradition. En historiedidaktisk studie*. Umeå, Umeå Universitets Tryckeri
- Maier, Robert: "Die Darstellung der Stalinschen Innenpolitik in aktuellen deutschen Schulbüchern", julkaisussa *Internationale Schulbuchforschung*, 4 (1995)
- Maier, Robert: "Kräfte der Demokratisierung in Rußland als Herausforderung an die Wissenschaft", teoksessa Kühnhardt–Tschubarjan (toim.)(1999):
- Maier, Robert: "Zum Wandel des Schulbuchs und des Geschichtsunterrichts in Russland seit der Wende" teoksessa Becher–Riemenschneider (toim.)(2000)
- Maier, Robert: "Wie ein Bild im Kopf entsteht – und wie es ins Schulbuch kommt" julkaisussa *Internationale Schulbuchforschung* 4/2004
- Maier, Robert: "Learning about Europe and the World: Schools, Teachers, and Textbooks in Russia after 1991", teoksessa Schissler–Soysal (toim.)(2005)
- Makarova, Gusel: "Venäjän uusi etnisyyss- ja kulttuuripolitiikka", *Idäntutkimus* 4/2007
- Mazour, Anatole G. (1971): *The Writing of History in the Soviet Union*, Stanford, Hoover Institution Press

- McGinn, Noel F.–Epstein, Erwin H.(toim.)(1999): *Comparative Perspectives on the Role of Education in Democratization, part I*, Frankfurt am Main, Peter Lang Verlag
- Mehnert, Klaus (1959): *Neuvostoihminen*, Helsinki, Kirjayhtymä
- Meltjuhov, M.I.:”Polskij pohod Krasnoj Armii (sentjabr 1939 g.)”
lehdessä *Prepodavanije istorii i obštšestvoznaniija v škole*, 7/2006
- Mežujev, Vadim: ”Marxismi ja bolševismi” teoksessa Oittinen (toim.)(2006)
- Minkkinen, Aimo: ”Lenin, Marx, Engels ja Venäjä” teoksessa Oittinen (toim.)(2006)
- Mints, I.I. (1982): *Istoriografija istorii SSSR, Epoha Sotsialisma*, Moskva, Vyišaja škola
- Mjasnikova, Jelena Jurjevna: ”Zaroždenije demokratii v Afinah.
(urok-rolevaja igra v VI klasse)” lehdessä *Prepodavanije istorii v škole* 5/2001
- Mommsen, Margareta (2003): *Wer herrscht in Rußland? Der Kreml und die Schatten der Macht*, München, Verlag C.H. Beck
- Muckle James (1988): *A guide to the Soviet curriculum*, London, Croom Helm
- Muhin, Jurij (2005): *Kak urodujut istoriju tvojei rodiny?*, Moskva, Jausa, Eksmo
- Musajev, V.I. (2004): *Politišeskaja istorija Ingermanlandii v kontse XIX - XX veke*,
Sankt-Peterburg, ”Nestor-Istorija”
- Mäki-Kulmala, Heikki (2003): *Vastakohdat vai kaksoiset, Tutkimus neuvostomarxismiin
suhteesta moderniin länsimaiseen rationaalisuuteen*,
Acta Universitatis Tamperensis 950, Tampere, Tampere University Press
- Nicholls, Jason (toim.)(2006): *School History Textbooks across Cultures:
international debates and perspectives*, Cambridge University Press,
Volume 15, Number 2 of Oxford Studies in Comparative Education
- Nicholls, Jason:”Introduction. School History Textbooks across Cultures from the
Perspective of Comparative Education” teoksessa Nicholls, Jason (toim.)(2006)
- Nikula, Jouko (toim.)(2006): *Katse Venäjään – suomalaisen Venäjä-tutkimuksen antologia*,
Aleksanteri-sarja 3:2006, Helsingin yliopisto, Gummerus
- Nolte, Hans-Heinrich (toim.)(2005): *Auseinandersetzungen mit den Diktaturen,
russische und deutsche Erfahrungen*, Gleichen, Muster-Schmidt Verlag
- Nordberg, Erkki (2003): *Arvio ja ennuste Venäjän sotilaspolitiikasta Suomen suunnalla*,
Helsinki, Art House
- Novikov, M.V.–Perfilova, T.B.–Sokolov, N.N.: ”Novyje utšebniki po istorii:
rekomendatsii meždunarodnogo soobštšestva professionalov”
lehdessä *Prepodavanije istorii v škole* 5/2001

- Nääppä, Onni (1997): *Neuvostoliiton ja Venäjän federaation koulutusjärjestelmien kuvaus*, Helsinki, Opetushallitus
- Oittinen, Vesa (toim.)(2006): *Marx ja Venäjä*, Aleksanteri Papers 1:2006, Vaajakoski, Gummerus
- Oplatka, Andreas (2007): *Lennart Meri, Virolle eletty elämä*, Helsinki, Tammi
- Paastela, Jukka (1985): *Marx's and Engels' concept of the political organizations of the working class*, University of Tampere
- Pakkasvirta, Jussi–Saukkonen, Pasi (toim.)(2005): *Nationalismit*, Porvoo, WSOY
- Panov, V.N.: "Prepodavaniije istorii v tulunskoj škole" teoksessa Uvarov, P.A. (toim.)(1966)
- Pearson, Raymond (1998): *The Rise and Fall of the Soviet Empire*, London, Macmillan Press LTD
- Pethybridge, R.W. (1966): *A History of Postwar Russia*, London, George Allen & Unwin Ltd
- Pingel, Falk: "Reform or Conform: German reunification and its consequences for history schoolbooks and curricula" teoksessa Nicholls (toim.) (2006)
- Plaggenborg, Stefan (toim.)(2003): *Handbuch der Geschichte Russlands, Band 5, 1945–1991, vom Ende des Zweiten Weltkrieges bis zum Zusammenbruch der Sowjetunion, II Halbband*, Stuttgart, Anton Hiersemann
- Polttila, Brita: "Kollontain elämä" teoksessa Kollontai (1973)
- Polvinen, Tuomo: "Neuvostoliitto toisen maailmansodan aikana" teoksessa Kirkinen (toim.)(2000)
- Puntila, Lauri A.(1971): *Suomen poliittinen historia 1809–1966*, Helsinki, Otava
- Pyykkö, Riitta (2002): *Maa jossa kaikki on mahdollista. Kirjoituksia Venäjästä*.
Turku, Kirja-Aurora
- Pächter, H. (1970): *Weltmacht Rußland, Tradition und Revolution in der Sowjetpolitik*, München, DTV
- Raami, Mari: "Womens writings about the Siege of Leningrad" teoksessa Baschmakoff–Fryer–Ristolainen (toim.)(2007)
- Raeff, A.–Scheibert, W.: "Soviet historiography under Krushcev" teoksessa Keep, John (toim.)(1964)
- Remy, Johannes: "Venäjän säädyt ja yhteiskuntaluokat" teoksessa Vihavainen (toim.)(2006)

- Rjasanovski, Nicholas V. (2005): *Russian Identities, A Historical Survey*,
Oxford, University Press
- Roberts, Martin (toim.)(2004): *After the Wall. History Teaching in Europe since 1989*,
Hamburg, Körber-Stiftung, Die Deutsche Bibliothek
- Rogulin, V.E.: ”Puti povyšeniija nautšno-metodologitšeskoj kultury prepodavanija istorii”,
lehdessä *Prepodavanije istorii i obštšestvoznaniija v škole*, 6/2006
- Ruohonen, Martti: ”Historianopetus, sen sisältö ja tavoitteet Neuvostoliiton peruskoulussa”
teoksessa Immonen (toim.)(1982)
- Rusakov, A.: ”Istorija podajetsja dvaždy. Vtoroi raz kak farš.”
lehdessä *Pervoje sentjabrja* 30.9.1993
- Rybina, Ljudmila: ”Poslednij pisk istorii gosudarstva rossijskogo”
lehdessä *Novaja Gazeta* 25.9.2007
- Sailas, Anne–Susiluoto, Ilmari–Valkonen, Martti (1996): *Venäjä – jättiläinen tuuliajolla*,
Helsinki, Edita
- Sakharov (Saharov) A.N.: ”Soviet Historiography: Modern Trends”
teoksessa Kozicki, Henry (toim.)(1993)
- Salmenniemi, Suvi: ”Kansalaisyhteiskunta – naisten yhteiskunta”, *Idäntutkimus* 1/2002.
- Samsonov et al.(toim)(1983): *NSV Liidu Ajalugu, lühiülevaade II osa, Suurest
sotsialistlikust oktoobrirevolutsioonist tänapäevani*, Tallinn, Eesti Raamat
- Schissler, Hanna–Soysal, Yasemin Nuhoglu (toim)(2005):
The Nation, Europe and the World, New York, Berghahn books
- Seidel, Bruno–Jenkner, Siegfried (toim.)(1974): *Wege der Totalitarismus-Forschung*,
Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft
- Seppänen, Esa (2002): *Avaran sielun anarkia. Voiko venäläisyyttä ymmärtää?*
Helsinki, Tammi
- Seppänen, Esa (2004): *Miekkailija vastaan tulivuori. Urho Kekkonen ja Nikita Hruštšev
1955–1964*, Helsinki, Tammi
- Seppänen, Esa (2007): *Itäsuhteiden kolmiodraama. Kekkonen–Brežnev–Kosygin
1960–1980. Henkilökohtaisten suhteiden luonne, rooli ja merkitys.*
Turun yliopiston julkaisuja, sarja C osa 256
- Service, Robert (2001): *Lenin. Elämäkerta*. Helsinki, WSOY
- Service, Robert (2003): *Russia. Experiment with a People. From 1991 to the Present.*
London, Macmillan

- Setälä, Päivi–Suvanto, Pekka–Viikari, Matti (1983): *Historiankirjoituksen historia*,
Gaudeamus, Tampere
- Sinerma, Martti: "Torjuntavoitto ja sen merkitys" teoksessa Järventaus (1984)
- Sledzevskij, I.V.: "Graždansko-patriotitšeskoje vospitanije detej i molodjoži: problemy i strategija" lehdessä *Prepodavanije istorii i obštšestvoznaniija v škole*, 7/2007
- Smith, Jeremy: "National schools.." teoksessa Webber, Stephen–Liikanen, Ilkka (2001)
- Smith, Jeremy: "Krushcev and the Path to Modernisation through Education"
teoksessa Kangaspuro–Smith (toim.) (2006)
- Smolin, Oleg Nikolajevitš (2004): *Politišeskij protsess v sovremennoj Rossii*,
Moskva, Prospekt
- Soikkanen, Timo (toim.)(1986): *Poliittisen historian tutkimusopas*,
Turun yliopisto, Poliittinen historia, julkaisuja C:24
- Sokolov, A.K. & al (2004): *Istotsnikovedenije Novejšei istorii Rossii
teorija, metodologija i praktika*. Moskva, Rosspen
- Stražjov, A.I.: "Prepodavanije istorii v sovjetskoj škole za 40 let (1917–1957)"
lehdessä *Prepodavanije istorii v škole* 5/1957 ja 2/2002
- Suomi-Neuvostoliitto-seura (1973): *Neuvostoliitto – vastauksia suomalaisten kysymyksiin*
Helsinki, SNS
- Susiluoto, Ilmari (1976): *Länsimaisesta sovjetologiasta: Totalitarismista sosialismin
tutkimukseen*. Helsingin yliopiston yleisen valtio-opin laitoksen tutkimuksia, Sarja C
- Sutela, Pekka: "Sosialismi ja arvolaki – 30 vuotta myöhemmin"
teoksessa Oittinen, Vesa (toim.)(2006)
- Ševyrev, Aleksandr Pavlovitš: "Utšebnik po istorii: kakim jemu byt?"
lehdessä *Prepodavanije istorii v škole* 5/2002
- Taras, A.E. (1999): *Sovjetsko-finskaja vojna 1939–1940 gg. Hrestomatija*.
Minsk, Harvest
- Tarkiainen, Kari (1986): *Se vanha vainooja. Käsitykset itäisestä naapurista
Iivana Julmasta Pietari Suureen*. Helsinki, Suomen Historiallinen Seura
- Tauger, Mark B.: "Modernisation in Soviet Agriculture"
teoksessa Kangaspuro–Smith(toim.) (2006)
- Tsvetov, Vladimir: "Matematitšeskaja melodrama" lehdessä *Pervoje sentjabrja* 7/2003.

- Turtola, Martti: "Kansainvälinen kehitys Euroopassa ja Suomessa 1930-luvulla" teoksessa Leskinen–Juutilainen (2002)
- Ulam, Adam B.(1963): *The New Face of Soviet Totalitarianism*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press
- Ulam, Adam B.: "Socialism in Current Soviet Historiography" teoksessa Keep, John (toim.)(1964)
- Unger, Aryeh L.(1974): *The Totalitarian Party. Party and People in Nazi Germany and Soviet Russia*, Cambridge University Press, Bristol, Western Printing Services Ltd.
- Utechin, S.V.: "Soviet Historiography after Stalin" teoksessa Keep, John (toim.)(1964)
- Vaillant, Janet: "Civic Education for Russia: an Outsider's View" teoksessa Webber–Liikanen (2001)
- Webber, Stephen–Liikanen, Ilkka (2001): *Education and Civic Culture in Post-Communist Countries*, London, Palgrave
- Vihavainen, Timo: "Sosialistiseen yhteiskuntaan" teoksessa Kirkinen (toim.)(2000)
- Vihavainen, Timo (toim.)(2006): *Opas venäläisyyteen*, Keuruu, Otava
- Vjazemskij, J.J.–Strelova, O.J.: "Metodika prepodavanija istorii. Praktičeskije zanjatija dlja kursov povyšeniija kvalifikatsii." lehdessä *Prepodavanije istorii i obštšestvoznaniija v škole*, 7/2006
- Wolfe, Bertram D.: "Party histories from Lenin to Krushcev" teoksessa Keep (toim.)(1964)
- Volkogonov, Dmitri(1998): *The Rise and Fall of the Soviet Empire*, Glasgow, Harper Collins Publishers
- Woody, Thomas: "Prinzipien totalitärer Erziehung" teoksessa Seidel–Jenkner (1974)
- Wright, Johnson Kent: "Historical Thought in the Era of the Enlightenment" teoksessa Kramer – Maza (toim.)(2002)
- Vähä, Eliisa: "Out of Oppression into Brotherhood" t:ssä Chulos – Remy (toim.)(2002)
- Vähä, Eliisa: *Patrioottien tuotantoa. Sankarit ja antisankarit neuvostoliittolaisen ja venäläisen identiteetin rakentajina historian oppikirjoissa 1951–1995.* Yleisen historian lisensiaatintutkielma, Tampereen yliopisto 2006
- Yurchak, Alexei (2006): *Everything Was Forever, Until It Was No More. The Last Soviet Generation*, Princeton, Princeton University Press
- Zetterberg, Seppo (toim.)(1995): *Viro. Historia, kansa, kulttuuri*. Helsinki, SKS

Žiganova, T.M.: "Mify i tabu v prepodavanii istorii XX veka: kak s nimi spravljajutsja v školah Rossii" teoksessa Tšernov et al(toim.)(2002)

2. Painamattomat opinnäytteet, esitelmät ja muut lähteet

Agarkova, Tatyana: "New history textbooks for secondary schools: approaches, perspectives and systems of evaluation", Yaroslavl, Russian Federation, 10-12 April 2000, (Georg-Eckert-Institut, GEI, Braunschweig)

Andruhina, Ludmila (Dr): "The preparation, publication and use of new textbooks and teaching resources", Arkhangelsk, Russian Federation, 28 June – 1 July 1998 (GEI)
Bezborodoff, A.: "Public use of Modern History in Russia at High School", esitelmä Södertörnin korkeakoulun konferenssissa 4/2002

Danilov, Aleksander: "Voprosy istorii XX veka v sovremennyh rossijskih utšebnikah", esitelmä Helsingin yliopistossa 27.8.2002

Falck, Heidi: *Oppikirjojen Neuvostoliittokuva ajanmukaiseksi! Historian oppikirjojen tarkastaminen osana suomalais-neuvostoliittolaista naapuruutta*, Turun yliopisto, Poliittisen historian pro gradu-tutkielma lokakuu 2002

Leisti, Simo: "Soviet Representations of the Past as Community Texts" Tieto ja valta -seminaari, Turun yliopisto 4/2007

Low-Beer, Anne: Teacher Training Seminar on "History teaching in a multicultural society" St. Petersburg, 20–22 October 1994 (GEI)

Moskovan kansainvälisten koulujen rehtorien kokouksen muistio 15.3.1999

Semtšenko, Anatolij: luento Renvall-instituutin *Russkij kružok* 'issa 3/2007

Tšaika, A.: luento Renvall-instituutin *Russkij kružok* 'issa 3/2005

3. Sanomalehdet, aikakauskirjat, lehtiartikkelit ja muu kirjallisuus

Helsingin Sanomat 1989 – kursorisesti
Idäntutkimus, Venäjän ja Itä-Euroopan tutkimuksen seura, 2005 -
Internationale Schulbuchforschung 4/2004, Georg-Eckert-Institut, Braunschweig
Istrinskaja gazeta 1.–15.6.1991
Novaja i novejšaja istorija 2000 – kursorisesti
Pervoje sentjabrja, Moskva, 1993–95, 1998–2004 kursorisesti
Prepodavanije istorii v škole, 1988–2001 kursorisesti
Prepodavanije istorii i obštšestvoznaniija v škole, 2001 –
Tiede-lehti 28.7.2003
Turun Sanomat 2000 – kursorisesti
Utšitelskaja gazeta 12.8.1997

Eggert, Konstantin: "Järkyttynyt Venäjä etsii vastauksia", *Turun Sanomat* 10.9.2004

- Juntunen, Alpo: "Geopolitiikka Molotov-Ribbentrop-sopimuksen takana", *TS* 27.4.2006
- Kullberg, Anssi: "Monipuolisuutta Venäjän-tutkimukseen", *Helsingin Sanomat* 17.3.2001
- Kylävaara, Ilkka (toim.)(2004): *Taistolaisuuden musta kirja. Muistoja*. Helsinki, Tammi
- Larjavaara, Ilmari:"Autoritaarinen johtamistapa voi viedä Venäjän umpikujaan", *HS* 8.3.2008
- Lindfors, Pertti: "Taistolaisten tiedevainot" teoksessa Kylävaara (2004)
- Niinivaara, Susanna: "Runotyttö aikuistui sensuurivirastossa", *HS* 8.8.2001
- Niinivaara, Susanna: "Kuolema roskille!", *HS* 4.7.2008
- Rislakki, Jukka: "Stalin olikin sankari uusimmassa historian oppikirjassa", *HS* 1.11.2007
- Schönberg, Kalle: "Mari-Elin presidentti syyttää Suomea levottomuuksien rahoittamisesta", *Turun Sanomat* 28.2.2006
- Smith, Hedrick (1976): *Venäläiset amerikkalaisen silmin*, Helsinki, WSOY
4. Verkkolähteet ja muu sähköinen media
- Aleksanteri-instituutin www-kurssi "*Political history of the USSR*" 2002
- Bogdanov, Andrej: "Suverennaja demokratija – tšto eta takaja?", *Nezav. Gazeta* 10.8.2007
- Borisova, Jevgenia: "Nowadays racism", *The Moscow Times* 16.10.2002
- Daniel, Aleksandr:"1937. god: pamjat i urok", *Rossijskaja Gazeta* 15.8.2007
- Dolutskij, Igor, haastattelu Jevgenia Albatsin keskusteluohjelmassa, *Eho Moskvyi* 21.6.2007, <http://echo.msk.ru/programs/albac/52722/index.phtml> 5.9.2007
- Gazeta.ru:"Ja ponjala tšto na otkaty živjot vsja naša strana", 16.5.2008
http://www.gazeta.ru/money/2008/05/13_e_2722680.shtml
- Gevorkjan, Natalija: "Dve istorii odnoj strany", *Gazeta.ru*, 19.9.2007
- Gregory, Paul: "Peddling Stalin", *The Moscow Times* 20.1.2009
- Gudkov, Lev: "Novaja Rossija", *The New Times* 21.8.2007
- Jablokova, Oksana: "Teachers Still Waiting for Higher Pay", *The Moscow T.* 4.9.2006
- Jerofejev, Viktor: "Russian Literature in the Age of Putin", *The Chronicle Review* 2.3.2007
- Jurjev, Mihail lehdessä *Russia in Global Affairs* 3/2005

- Kagan, Robert: "Stuck in the 19th Century", *The Moscow Times* 8.2.2008
- Kagarlitsky, Boris: "Standardizing of Education", *The Moscow Times* 20.4.2006
- Kagarlitsky, Boris: "Medvedev Is Neither Tsar Nor Saint", *The Moscow Times* 10.7.2008
- Katsurovskaja, Anna: "Zapretnaja kniga", *uralpress.ru* 12.2.2004
- Kaunismaa, Kari: "Sotrudnitšestvo s vostotšnym sosedam stalo boleje gipkim",
<http://content.mail.ru/arch/20674/1216047.html>
- Kiseljov, Jevgeni: "1937", www.Gazeta.ru, 28.6.2007
- Kulick, Jonathan: "Moscow's Vassal and Enemy", *The Moscow Times* 11.8.2008
- Mallinen, Jukka: "Nastolan sotavankileiri", <http://minunvenajani.blogspot.com> 13.1.2008
- Malpas, Anna: "History in the Making", *The Moscow Times*, 5.10.2007
- Medetskij, Anatolij: "Soviet-Era Teaching Technique Revived",
The Moscow Times 11.10.06
- MTV3, uutiset 17.7.1997
- Pankin, Alexei: "Cutting Through the Rhetoric", *The Moscow Times* 6.2.2006
- Surkov, Vladislav: "Suverenitet – eto polititšeskij sinonim konkurentosposobnosti"
Jedinaja Rossija-puolueen kokouksessa 7.2.2006, www.edinros.ru
- Susiluoto, Ilmari: "Venäläinen huumori", *YLE 1*, 19.6.2007
- Wertsch, James V. (2002): *Voices of collective remembering*,
Turun yliopiston kirjasto, e-kirja, <http://ezproxy.utu.fi>
- Yakovlev, Leonid: "Venäjän symbolit A:sta Ö:hön. Osa 2: Babushkat" 11.8.2008
<http://minunvenajani.blogspot.com/2008/08/venjn-symbolit-asta-hn-osa2-babushkat.html>
- Yleisradio: Radio 1, Radio Suomi, TV1, TV2, Teema
Venäjän TV1 ja RTR Planeta

Säännölliset verkkojulkaisut: kursorisesti

- Eesti Päevaleht 2006 –
- Eho Moskvyy, 2006 –
- Gazeta.Ru, 2006 –
- Izvestija 2006 –
- Krasnaja Zvezda, 2006 –
- Kommersant 2005 –
- Nezavisimaja Gazeta 2006 –
- Novaja Gazeta 2006 –
- Postimees, 2005 –

Rossijskaja Gazeta, 2007 –
Sankt Petersburg Times 2006 –
The Moscow Times 2000 –

<http://agricola.utu.fi> Suomen historiaverkko
<http://fi.wikipedia.org/wiki/> , verkkotietosanakirja
<http://www.bof.fi> , Suomen Pankin katsaukset
http://www.exile.ru/2007-May-18/burn_baltics_burn.html, Viroa vastustava verkkosivu
<http://www.itameriportaali.fi>, Itämeren tilaa tarkkaileva verkkosivu
<http://www.kniivila.net> entisen Moskovan-kirjeenvaihtajan verkkosivu
<http://minunvenajani.blogspot.com> asiantuntijoiden Venäjä-verkkosivu
<http://president.kremlin.ru>, Venäjän presidentin virallinen verkkosivu
<http://www.revolutionarydemocracy.org/rdv5n2/georgia.htm>, neuvostoajan
mielenosoituksia käsittelevä verkkosivu
<http://www.rusto.de/bkrieg.html> 3/2007, Balkanin tilannetta tarkkaileva verkkosivu
<http://www.transparency.org>, korruptiota tarkkaileva maailmanlaajuinen verkkosivu
http://www.tukkk.fi/pki/elmo/uusielmo/muuta_toimintaa/Hanna_Aanila.pdf, seminaarisivu
Maippi Tapanainen <http://fi.oneworld.net/article/view/73641/1/>, seminaarisivu
<http://www.verkkouutiset.fi>, myös historiallisia artikkeleita sisältävä verkkosivu
<http://www.yandex.ru>, Venäjän yleisin verkkohakuohjelma

5.Kaunokirjallisuus

Bek, Aleksander (1962): *Volokolamskin valtatie*, Helsinki, Kansankulttuuri

Gordijenko, Anatoli (2003): *Kuoleman divisioona, (Gibel divizii)*, Jyväskylä, Gummerus

Kross, Jaan (1982): *Keisarin hullu*, Juva, WSOY

Kross, Jaan (2005): *Rakkaat kanssavaeltajat*, Juva, WS Bookwell Oy,

IV Haastattelut

Bykova, Tatjana Ivanovna, Pietarin elokuva- ja TV-korkeakoulun matematiikan lehtori, myöhemmin Sampo-keskuksen yksityisen koulun perustaja ja suomen kielen opettaja, 23.7.1998

Musatov, Sergei Nikolajevitš, Moskovan yleissivistävän koulun n:o 123 historianopettaja, työskennellyt koulussa vuodesta 1979, 31.10.2000

Pogorelova, Irina Mihailovna, Belojariskij, Tjumenin alue, Hanti-Mansijskin autonominen alue, opettajana vuodesta 1985, 7.1.2003

Suhomlinova, Jelena Nikolajevna, 29.3.2003, tutkinto Rostovin valtionyliopistosta 1976, historianopettajana vuodesta 1976, opetushallinnon tutkinto 1994, Donin Rostovin keskikoulun n:o 80 rehtori

English summary

käännös: Miika Katajamäki

A history textbook is a very fruitful method to acquaint oneself with a way of thinking and impressions of themselves and others of a nation other than our own. It is the most important teaching instrument and the only literary genre about history that every member of a society is obligated to study, furthermore at an age susceptible to influence. In a research it is important to ask, what is taught, who has chosen the material, why these particular issues have been chosen and how the teaching can be best arranged with the help of these matters. Nearly all states have also wanted to control teaching of history in some way. Teaching of history is a part of socialization with which the institutions responsible for education strive to convey to a new generation a part of cultural heritage, values and norms considered essential. The study of the teaching of history on its own behalf has served educational and, at the same time, indirectly also political goals. That is, striving to develop the teaching of history in the desired direction. In this study, I have aspired to evaluate in an ideology-critical way the influence of a machine of a totalitarian state, the Soviet Union, on history textbooks and seek for what Russia used to replace the previous material after the system changed. I have static-normatively tried to assess, based on my long experience as a teacher, what amount of qualifications did the students have for absorbing especially the teaching material of the Soviet-era.

I emphasize that I have studied my material in the methods of contemporary history and I have not, at least consciously, entered the area of educational science. In various seminars, after hearing my subject, Russian researchers have stated: "There are always two truths in Russia: what is written and what is taught in a classroom." In my opinion, it is exactly the duty of the Russians themselves to study the occurred teaching. As a foreigner, I must limit myself to the printed word. Thence, I am able to interpret the sources from my own starting points, striving to understand their context and purpose. History textbooks in many countries, especially in Russia, have a tendency for generalizations and conservatism. New ideas surface really slowly. A Russian textbook that is more progressive than the general opinion is almost unimaginable.

Germans have had to, both among the researchers and in their textbooks, deal with the Nazi atrocities many times, which has been a painful but also a cleansing process. By contrast, in Russia, a liberating discussion of a similar extent on the terror and prison camps of the Stalinist regime or the post-World War II Soviet dictatorship in the Eastern European countries has not taken place. The government has in the 2000's even tried to limit the criticism waving freely even in textbooks in the previous decade. According to the material I have studied, however, this has not succeeded.

My study's primary material is formed by the middle school history textbooks in the Soviet Union and the Russian Federation and related methodical instructions. The books that I use are limited to the material in three highest classes, 9th-11th. This is because from there on the books deal extensively with the events of the 20th century. The earliest books are from the end of the 1940's and the latest from 2007. The text on the latter reaches to the new millennium. The research was clearly easier on the part of the Soviet period, because going through books by CPSU's court historian Maxim Pavlovich Kim and, the writer of methodical instructions, A.A. Vagin, I expected a similar content from the other works of the same period. Other famous Soviet textbook writers were, among others, Pankratova, Furayev, Kusmichev, Orlov, Yesakov, Kukushkin, Nenarokov, Fedosov and Khvostov. Method books were at least written by Leibengrub, Mints, Agibalova, Donskoy, Yezhov, Golu-

beva and Gellershtein. The most important controlling organ was the history office of the Party's educational department.

The collapse of the Soviet Union in 1991 extended my research material decisively. New writers of textbooks were Zharova, Mishina, Kreder, Ostrovski, Utkin, Moryakov, Kiselyov, Shchagin, Fortunatov, Levandovski, Danilov, Kosulina, Dolutskiy, Shumilov, Ryabikin and several others. Of the method instruction books I have used ones by Kolomiytsev, Lubkov and Chernov. In the period 1992-99, Russian schools were in a somewhat chaotic state. Wages could not be paid in months and teachers transferred to different jobs. Schools had to hire as teachers even people who had just finished middle school. There was a lack of teaching material because old, Marxist-Leninist history books were from another world than the one that was existing and real at the time. There was no time to print new books, or it could not have been even afforded. For a researcher this period is extremely fruitful because the sphere of the material has probably been at its most extensive in Russia after the Revolution, maybe even in a longer period. During the 21st century, the Russian state has again tried to standardize history textbooks by arranging competitions for them and regulating the state shares distributed by the Ministry of Education. This has reduced the diversity of supply but not necessarily weakened the quality.

Criticism of sources is fairly easy as far as a totalitarian state such as the Soviet Union is concerned: forgeries or attempted forgeries do not exist almost at all. Also, when the book says "recommended by the Ministry of Education of the Russian Federation", one can trust that the material is genuine and used in schools. It is the same with professional publications: they are relevant for my subject and their circulation is remarkable, although their attitude towards the government is critical. When it comes to newspapers and especially net publications, one has to be especially critical of sources. I have marked every publication I have used with a date and attempted to check the fact from another source. For the benefit of the new Russia, can be stated that differing from the prior the conversation and the study of historical events are nowadays widely commensurable with the Western countries, although the emphases might deviate.

The period that I am studying is mainly the time after the Second World War, although, for clarity, I have had to return in some places to the age of czarism, the Revolution and Stalin's tyranny. The main question of my whole work is, how did a Russian middle school history textbook's description of the most important issues of the period in question changed after the Soviet Union ceased to exist in the end of the year 1991. I have not emphasized, for example, the Soviet Union's relationship with the United States during the Cold War or post-war economical difficulties inside the Soviet Union or the country's role as the leader of the world-wide socialist camp. I have intentionally limited the themes I have dealt with to the Soviet Union and Russia's relationship with the rest of Europe and the issues frequently pondered over in the Western Europe. The question of the position of the leader has generally been very important in Russia as well as the theory of the interest circle that emerges even today in the Balkan region. With the help of a quantitative analysis I have tried to define from the texts in the books, what has remained the same in Russia during the soviet system and its successor, and what has stayed the same. It is easy to expect that the reports of the Communist Party sessions have been immediately stricken from the books. Instead, they were replaced by, for instance descriptions of a positive progress during the Czarist era, which did not appear in the books of the Soviet period. The history textbooks concerning this period, published in the Soviet Union were divided into "New History" (Novaiia istoriia) and "The History of the Soviet Union" (Istoriia SSSR). The former dealt with the history of the foreign countries, the latter the history of the ho-

meland. After the system collapsed, the foreign history got to keep its name or it was even enhanced with a specification "The Newest History of the Foreign Countries" (Noveishaiia istoriia zarubezhnyh stran). By contrast, "The Soviet Union" vanished from the titles at a go. Two names have been mainly used of the homeland's history: "The History of Russia" (Istoriia Rossii) or "The History of the Fatherland/Homeland" (Istorija otechestva).

The Soviet Union declared to have taught its citizens to read, something that the czarist Russia could not do. This was a notable effort and reached every corner of the large country only because of inspired teachers, such as Aitmatov's "First Teacher" and Stalin's effective system. In 20 years after the revolution, the Soviet Union returned from avant-garde experiments to centralist leadership and state patriotism. A similar phase was repeated after the school experiments in the 1960's led by Khrushchev. For the third time within a hundred years the central leadership has, in the beginning of the 21st century, striven to regain the entity of deciding on the education, of which it had lost a part when the Soviet Union collapsed in 1991. Although the school system suffered notable financial difficulties especially as far as the last-mentioned event is concerned, dutiful teachers have, according to my observations in Russia, tried to maintain the school system in all circumstances. As the tax system has gradually improved, the state can more effectively arrange also the funding of education. In all three stages, the ideological content has been sought from Russia's national tradition, although its realization was shrouded in internationalism in the Soviet era.

The authority in the Soviet state and the central committee of CPSU controlled strictly the curricula and textbooks. This led to a one-sided view of a historical process which did not include understanding of a whole versatile life of people and the society. Teaching and education were tied to the principles of collectivism and carried out by authoritarian forms and methods in which a student acted solely as an object of a teacher's work. The idea of legitimacy excluded the handling of people's problems in a historical development. The list of inevitably learned historical events deviated remarkably of Western curricula and served the Marxist-Leninist view of the legitimate development of history. Missing from the list were, for instance, the Renaissance, great inventions, The Reformation in Europe and true, ground-breaking ideas of the French bourgeois revolution. Instead the feeling of hate was upheld: "The children must be taught to hate the enemies of the Communist society." According to Khrushchev, nobody can develop to a fighter defending their people and Communism if they do not know how to hate the enemy.

In a Soviet school, history teaching was at the same time training children to be Marxist-Leninist communists, whose job, after coming of age, is to develop the society in accordance with the ideology. From the eighth grade onwards the pupils had to perform political announcements and reports in front of a school audience. From the ninth grade on the audience consisted also of adults. A pupil's "political announcement" in a totalitarian system can only be based on "rote learning", freeze the pupil's own learning and represents an enormous waste of energy. As a result of this, the sublime goal of a "Soviet human" flagged to a passive "Homo sovieticus" who could mostly just receive orders given to him. Executing them was not necessarily successful.

On the part of the Second World War I have only dealt with what kind of picture is given of the wars against Poland and Finland in 1939-40 and 1940-44. Intentionally, I left out the rest of the "Great Patriotic War", because the number of pages dealing with it is, even in the new Russian history textbooks, extremely great and because for instance in Germany the issue has been studied earlier. Instead, I will study in more extent the idea of Europe in

textbooks, the image of the economic co-operation of Western Europe and the Soviet occupation of Eastern and Central Europe.

Of the internal affairs of the Soviet Union and Russia I have studied the description of democracy in textbooks. I have used the concept "democracy" in the spirit of liberal parliamentary system, often accepted in Western Europe. The Western concept also includes independent jurisdiction, freedom of speech and to unite and media independent from political parties. It must be remembered that in accordance with the Marxist-Leninist model, determinist history concept was the only one accepted. It included an idea according to which democracy is possible only in the conditions of a socialist system. Thus, seen from a Western point of view, democracy in the Soviet Union did not have much significance. Although there were formally a parliament and a government, the real power was centralized to the central committee of the Communist Party of the Soviet Union. Practically each electoral district had only one candidate who got elected automatically. In addition, the turnout percentage was after every election proudly declared to be over 99. After the system changed, it has been possible also for textbooks to admit that some democratic progress was achieved already during czarism. In the 21st century the government is again pursuing "applied democracy" which, sadly, does not meet the demands of Western democracy. Independent textbook writers, however, do not wish to agree to this.

The chapter dealing with the leader's position shows that in Russia, the czar, the secretary general and the president all have more power than any Western leaders. No leader has actually been openly responsible to anybody and the name of the next leader has always been secured behind the scenes. It is still unimaginable in Russia that presidential candidates would debate on television in front of the public and that they could be compared with each other. The verbal talent of the citizens is manifested in our time in following fashion: Counting of the election results is in Russian "*podvedeniye itogi*". When in the 2008 election it was certain beforehand that Dmitri Medvedev will be elected, the counting term was generally known as "*podmedvedevaniye itogi*". However, strong development has occurred since textbooks openly treat Stalin's tyranny, which nobody wishes to return.

The textbooks show that gender roles matter strongly in Russia. Although the October Revolution was supposed to set a woman free from the slavery of housework, in reality a woman was forced to do two working days. The books do not introduce a single known woman in the field of physics, chemistry, mathematics, biology, medicine, agricultural studies or social sciences, although Russian women have in different times achieved notable results in these sectors, too. A woman is still a humanist, a poet, a singer, a dancer, an actress and most of all an ornament of a man. In no way is a woman a social or political leader or a decision-maker. Nevertheless, at all times the most essential figure of the Russian everyday life has been a grandmother, *babushka*, who has kept the whole country on its feet. Of social conditions the books do not know a common apartment, *kommunalka*, either, although it is still a part of the living reality.

The textbooks view the relationship with the environment and nature quite traditionally considering these primarily exploitable sources. Marxism-Leninism had also solved environmental problems. In the Soviet Union it was easy to blame czarist era for all defects. Nobody thought about preserving nature and environment. In the age of the new Russia this idea has gained more room but still it seems that rapid production of oil and gas and the revenues from them are remarkably more important than sustainable development. Even the new books do not strongly criticize the solutions of the Soviet-era in this sense.

Collectivization destroyed the Russian peasant and agriculture has not been really able to reach a highly productive state. I have not found a single mention in the history books on the consequences on nature caused by industrial emissions, chemicalized agriculture, traffic or population.

Based on my study I state that where the Germans have thrown light on their whole history, the Russians have just barely begun. As far as Stalin is concerned, the balancing between his great terror and role as a war leader continues to this day. Therefore, I use the term past control (in German: Vergangenheitsbewältigung) of the Soviet and Russian historiography and especially history textbooks. One can justifiably claim that an open and honest account of a difficult past has been one of the central preconditions for democracy's rooting in (West) Germany. It shows the strength of democracy that the country has an ability to tolerate disagreements and handle them in non-violent measures. This tolerance has deficiently developed in Russia and fomenting prejudice against the unfamiliar belongs to a measure kit of the leaders. This can be seen in Edinstvo-party's goals to enlarge the nationalist elite.

There is something very similar in our time as opening a window to the Baltic Sea and reconquering the Baltic in 1721: Russia does not want to recover from the independence of the Baltic countries and the information mechanism of the state does its best so that the president (formerly the czar) would be considered omnipotent and irreplaceable. The fear of losing respect and influence and the weakness of self-esteem cannot prevent the effort for extensive historiography and writing of the textbooks for the part of the darker periods of the Soviet Union, either. The most sore spots of both the research and textbooks have for a long time been Stalin's cleansings in 1936-38 (and 1948-50) and the additional record of the Molotov-Ribbentrop Pact with the Nazi-Germany, which was valid in 1939-41. The textbooks did not mention either during the Soviet era, although Khrushchev clarified the former at a party conference in 1956 and the latter was admitted during the Gorbachev-era in 1989. It was of course painful for the Communist Party to admit acting like the worst imperialists, which it had condemned throughout its entire existence. Moreover, only after the Soviet state had collapsed could the textbooks confess that the occupation of the Eastern Central Europe (1945-91) was not only "liberation from the Fascist power" but also coercion of these countries and peoples under Communist command.

After the one-sidedness and untruth in the Soviet era, the textbooks in Russia differ from each other as much as in the other countries. The question is, however, more about the differences in emphasis than feeding downright false information. One factor emphasizes more strongly the ill-effects of stagnation than the other or takes a more open attitude towards international co-operation than the other. Several leading Russian historians have publicly condemned the line that the president Putin has defined. Based on my research material, I can state that the most fruitful teaching material can be reached in an interaction with foreign researchers. Although every state defines itself the goals of their national history teaching, it is not possible to return to the Stalinist censorship due to present expanding communication and improving language skills of the people. With regard to the historiography and history teaching, the period of the Russian Federation is much more open than that of the Soviet Union ever was. Marxist-Leninist historiography is not recovering. In the international seminars of historians, the results of Russian researchers are nowadays evaluated on the same criteria as those of the others. Although the Russian troika flies free and the Steppes suffice, Russia has to be understood with common sense.

Резюме

käännös: Elena Färm

Учебник истории является весьма продуктивным способом знакомства с образом мышления, характерным для представителей иных культур, а также с представлениями людей о себе и о других. Учебник является важнейшим учебным пособием и единственной касающейся истории литературой, с которой каждому члену общества необходимо познакомиться ещё в том возрасте, когда человек хорошо восприимчив к влиянию. Проводя исследовательскую работу, важно задаться вопросом о том, чему учат учебники, кто выбрал материал, почему внимание акцентировано именно на данных вопросах, и как наилучшим способом организовать преподавание, используя все перечисленные детали. Практически все государства желают каким-либо образом контролировать являющееся частью социализации преподавание истории. Посредством обучения истории, учреждения, которые принимают решения, касающиеся педагогики, стремятся передать новым поколениям ту часть культурного наследия, ценностей и норм, которые считаются важными в данном обществе. Исследования в области преподавания истории, в свою очередь, преследует воспитательные и, косвенным образом, также политические цели, заключающиеся в стремлении развивать обучение истории в желаемом направлении. Цель данного исследования состоит в том, чтобы дать критическую оценку идеологическому влиянию механизма тоталитарного государства – Советского союза – на учебники истории, и выяснить, какие изменения произошли в них после перемен, произошедших в политической системе России. В статистическом и нормативном плане, на основании нашего продолжительного педагогического опыта, мы попытались оценить, много ли учеников имело предпосылки для усвоения учебного материала, в особенности, материала советского периода.

Стоит подчеркнуть, что мы не стремились сознательно акцентировать внимание на педагогике, а исследовали наш материал, используя методы, характерные для изучения политической истории. Российские исследователи, с которыми нам доводилось встречаться на различных семинарах, узнав о теме нашей работы, констатировали: «В России есть всегда две правды: та, что записана, и та, что преподается в классной комнате». На наш взгляд, проведение исследований в области преподавания в разные периоды существования страны, является задачей именно русских исследователей. Нам же, как человеку иностранного происхождения, пришлось ограничиться напечатанным вариантом. В этом случае, мы можем интерпретировать источники со своих исходных позиций, стремясь к пониманию их контекста и предназначения. В учебниках истории многих стран, и в особенности России, существует, в некоторой степени, склонность к обобщениям и консервативности. Новые идеи появляются чрезвычайно медленно, и российский учебник, в котором была бы представлена более прогрессивная, чем общепринятая точка зрения, представляется с трудом.

Немцы не раз были вынуждены рассматривать злодеяния нацистов, как в исследовательских кругах, так и в своих учебниках. Процесс этот является мучительным, но, в то же время, очищающим. В свою очередь, в России подобных освободительных по характеру бесед о сталинском терроре, концлагерях или о послевоенной диктатуре Советского союза в странах Восточной Европы в соответствующих масштабах не велось. Более того, в начале нового тысячелетия государство, напротив, сделало попытку ограничить критику, имеющую место в

учебниках предшествующего десятилетия. На основании исследованного нами материала можно отметить, что эта попытка потерпела неудачу.

Важнейший материал, используемый в нашем исследовании, состоит из учебников истории средней школы, употребляющихся в Советском союзе и Российской Федерации, а также относящиеся к ним методологические указания. Поскольку события XX века широко рассматриваются только в последних классах средней школы, мы ограничили используемый нами материал учебниками 9-х – 11-х классов. Наиболее ранние книги относятся к концу 40-х годов истекшего столетия, а новейший учебник, используемый нами в исследовании, был издан в 2007 году. Материал последнего охватывает события начавшегося тысячелетия. Исследовать учебники советского периода нам было намного проще, чем материалы новейшего периода. Причина этого заключается в том, что, ознакомившись с одной книгой «придворного» историка КПСС Максима Павловича Кима, а также с методологическими указаниями, составленными А.А. Вагиным, было весьма естественно ожидать соответствующего содержания и в других работах той эпохи. Другими известными составителями учебников советского периода являются, в числе прочих, Панкратова, Фураев, Кузьмичев, Орлов, Есаков, Кукушкин, Ненароков, Федосов и Хвостов. Методологические труды создали, по крайней мере, Лейбенгруб, Минтс, Агибалова, Донской, Ежов, Голубева и Геллерштейн. Важнейшим контролирующим органом являлся исторический отдел комитета партии по делам просвещения.

Распад Советского Союза в 1991 году расширил используемый нами материал решительным образом. Новыми создателями учебников являются Жарова, Мишина, Кредер, Островский, Уткин, Моряков, Киселёв, Щадин, Фортунатов, Левандовский, Данилов, Косулина, Долутский, Шумилов, Рябикин и многие другие. Из имеющегося методологического материала, мы использовали труды Коломийчева, Лубкова и Чернова. В период с 1992 по 1999 в российских школах царил порядочный хаос. Зарплата не выплачивалась в срок, и преподаватели уходили на другую работу. Школы были вынуждены принимать на должность учителей людей, которые сами едва получили среднее школьное образование. Учебного материала не хватало, поскольку старые марксистко-ленинские учебники истории не отвечали реалиям действительности, а новые либо еще не успели напечатать, либо на это просто не было средств. Для исследователей этот период является, тем не менее, чрезвычайно продуктивным, поскольку тогда спектр материала был, возможно, более разнообразным, чем за весь период после революции, а возможно, и за более длительный срок. В новом тысячелетии Российское государство снова стремиться унифицировать учебники истории, организовывая их конкуренцию и устанавливая раздаваемые через министерство образования государственные вклады. Эти меры уменьшили предлагаемое разнообразие учебников, но, в то же время, необязательно снизили их качество.

Критика первоисточников относительно проста в тоталитарном государстве, таком, как, например, Советский Союз: подделок или попыток подделок, не встречается абсолютно. Если в книге стоит пометка «Рекомендуется министерством образования Российской Федерации», то можно верить тому, что учебник является подлинным и используется в школах. То же самое можно сказать и о профессиональных публикациях: с точки зрения нашего исследования они чрезвычайно важны, тираж их значителен, хотя они и относятся критически к государственной власти. Что же

касается газетного материала, и в особенности публикаций в сети Интернет, то в их отношении необходимо быть особенно критичным. На каждом используемом нами материале, который относится к вышеупомянутой группе, мы обозначили дату, а также стремились к их проверке с помощью других источников. Преимуществом новой России можно назвать то, что в отличие от старой практики, изучение исторических событий в стране в настоящее время соизмеримы с исследованиями, проводящимися в западных странах, хотя расставленные акценты и отличаются друг от друга.

В нашей работе мы исследуем временной период, начинающийся после второй мировой войны, хотя в разъяснительных целях нам приходится время от времени возвращаться к царскому периоду, революции и ужасам сталинской власти. Главная цель нашего исследования – исследование произошедших изменений в рассмотрении российскими учебниками средней школы важнейших вопросов обозначенного периода после развала Советского Союза в 1991 году. Мы не рассматривали, например, отношение Советского Союза и Соединенных Штатов в эпоху холодной войны, или внутренние экономические сложности СССР после второй мировой войны, или роль страны как лидера мирового социалистического лагеря. Мы намеренно ограничили рассматриваемые нами темы отношением Советского Союза и России к остальной Европе, а также к проблемам, часто анализируемым в Западной Европе. Вопрос о положении лидера был всегда особенно важен в России. То же самое можно сказать и об отстаивании сферы интересов, которые и в наши дни проявляются в Балканском направлении. На основании текстов используемых нами книг, мы стремились при помощи качественного анализа выяснить, какие моменты явились неизменными и в царской России, и при советской системе, и в период сменившей ее эпохи, а какие, наоборот, изменилось. Легко можно догадаться, что отчеты заседаний коммунистической партии были сразу же удалены из учебников. Взамен, составители книг попытались привнести в них, например, описание положительных моментов развития в царское время, о чем советские учебные книги не упоминали. Разбирающие этот период учебники истории, изданные в Советском Союзе, разделялись на «Новую историю» и «Историю СССР». Первая из них рассматривала историю прочих государств, последняя историю своей страны. После краха системы учебник истории иностранных государств сохранил свое название. В него также могло быть добавлено уточнение - «Новейшая история зарубежных стран». В то же время, слово «СССР» исчезло из названия учебника отечественной истории сразу. Главным образом, для истории страны используются на сегодняшний момент два названия: «История России» или «История отечества».

Советский Союз заявил о том, что искоренил неграмотность своих граждан, что было не под силу царской России. Это достижение было сопряжено со значительным усилием. Распространение грамотности в самые дальние уголки державы осуществилось исключительно благодаря воодушевленным учителям, таким, как в книге Чингиза Айтматова «Первый учитель», а также благодаря эффективной сталинской системе. За двадцать лет после революции государство возвратилось от авангардистских экспериментов к централизованному управлению и патриотизму. Подобная ситуация повторилась после руководимых Хрущевым экспериментов со школой в 1960-х годах. В начале 2000-х годов центральное правительство государства в третий раз за сто лет стремится вернуть себе полное право принятия решений в области образования, часть которого оно утратило в

результате распада СССР в 1991 году. Хотя крах Советского Союза привел к тому, что школьные заведения терпели значительные экономические трудности, ответственные учителя стремились, согласно отмеченным нами наблюдениям, поддерживать школу во всех ситуациях. С налаживанием налоговой системы государство смогло эффективнее организовывать и финансирование образования. Во времена всех трех эпох идейное содержание российского образования искалось в национальных традициях России, хотя его формулировка в советский период и была окутана концепциями интернационализма.

Органы государственной власти и Центральный комитет КП СССР жестко следили за учебниками и учебными планами по преподаванию истории. Это привело к одностороннему взгляду на исторический процесс, который не включал в себя понимания всей многосторонней жизни людей и общества. Обучение и воспитание привязывалось к принципам коллективизма и осуществлялось авторитарными методами и формами, при которых ученик действует исключительно как объект работы учителя. Своеобразное представление о законосообразности исключило возможность рассмотрения человеческих проблем в историческом развитии. Безусловно, список исторических событий, на которых акцентировалось внимание в советских учебниках, значительно отличался от учебных планов западных стран, и, бесспорно, придерживался марксистско-ленинского взгляда на закономерное развитие истории. В этом списке не фигурировали, например, такие значительные исторические моменты, как период Ренессанса, великие изобретения, реформация религии в Европе и истинные идеи Французской буржуазной революции, имеющие переворотное значение. В то же время поддерживалось чувство ненависти: «Детям необходимо научиться ненавидеть врагов коммунистического общества». Согласно Хрущеву, никто не может стать настоящим борцом, защищающим свой народ и коммунизм, если он не знает, как ненавидят противников.

В советской школе преподавание истории являлось одновременно воспитанием, обращая учеников в марксистско-ленинских коммунистов, задачи которых, по достижению совершеннолетия, заключались в том, чтобы развивать общество в соответствии с этой идеологией. Начиная с восьмого класса, ученики были вынуждены выступать с политическими сообщениями и докладами перед школьной публикой; с девятого класса так же и перед взрослой публикой. «Политическое сообщение» школьника в условиях тоталитарной системы может основываться исключительно на зубрёжке, сковывать возможности самостоятельного познания и представлять собой бездумное растрачивание энергии. В результате подобных влияний человек превращался в, так называемого, пассивного «Homo sovieticus», который практически был способен только на принятие приказов. Причем, исполнение их удавалось не всегда.

В отношении второй мировой войны мы рассмотрели только то, какая картина дается в учебниках о событиях войн с Польшей и Финляндией в 1939–40 и 1941 – 44 годах. Мы намеренно оставили вне рамок нашей работы другую часть «Великой Отечественной войны», поскольку эта тема хорошо рассмотрена в новых российских учебниках истории, а также потому, что, например, в Германии эта проблема исследовалась ранее. Взамен мы подвергнем более широкому анализу данное в учебниках представление о понятии «Европа», о картине экономического сотрудничества в Западной Европе, а также о советской оккупации Восточной и Центральной Европы.

В своем исследовании мы также обратили внимание на рассмотрение в советских и российских учебниках понятия «демократия». Это понятие мы употребляем в его западноевропейском значении, служащим для передачи духа либерального парламентаризма. В западное представление об этом понятии входит, помимо всего прочего, независимая судебная власть, свобода слова и собраний, а также независимые от партий средства массовой информации. Следует помнить, что в соответствии с марксистско-ленинской моделью, детерминистический подход к истории был единственно приемлемым. Подход этот включал в себя идею, согласно которой демократия возможна только в условиях социалистической системы. С западной же точки зрения, демократия в Советском Союзе не нашла своего осуществления. Хотя в стране существовали формальные парламент и правительство, реальная власть была сосредоточена в руках ЦК КПСС. По существу, в избирательных округах был только один представитель, который выбирался автоматически. Несмотря на это, после каждых выборов, гордо объявлялось о том, что процент активности избирателей вновь превысил 99 %. После изменения системы и учебники смогли признать, что демократическое развитие происходило уже в царское время. В начале 2000-х годов государственное руководство вновь встало на путь «прикладной демократии», которая, к сожалению, не отвечает требованиям западноевропейского государства. Независимые составители учебников не желают соглашаться на это.

Глава, рассматривающая положение главы государства, показывает, что власть царя, генерального секретаря или президента в России значительно шире, чем власть глав западных стран. Никто из руководителей России пока еще не являлся по-настоящему ответственным ни перед одним органом, и за кулисами всегда известно заранее кто будет следующим главой государства. В России до сих пор невозможно представить, что кандидаты в президенты вели бы дебаты по телевидению на глазах у всего народа, и что их можно было бы сравнить между собой. Словесная одаренность граждан проявляется в наше время следующим образом: подсчет голосов, отданных гражданами на выборах, называется «подведение итогов». Когда в 2008 году заранее стало известно, что Дмитрий Медведев будет выбран в президенты, в употребление прочно вошел термин «подмедведевание итогов». Тем не менее, произошло все-таки значительное развитие, поскольку учебники открыто рассматривают сталинский террор, к которому никто не хочет возвращаться.

Учебники обнаруживают, что распределение ролей мужчин и женщин в России сильны. Хотя задачей революции провозглашалось освобождение женщины из домашнего рабства, в действительности женщин принудили к двойному рабочему дню. Книги не знакомят ни с одной известной женщиной, работающей в сфере физики, химии, математики, биологии, медицины, сельского хозяйства или социологии, хотя русские женщины в разные времена достигли внушительных результатов также и в вышеупомянутых секторах. Женщина – это по-прежнему гуманист, поэтесса, певица, танцовщица, актриса и, прежде всего, украшение мужчины, но не в коем случае не общественный руководитель или лицо, принимающее решения. Тем не менее, важным фигурой русского быта во все времена была бабушка, на плечах которой держалась вся страна. Учебники не упоминают также понятия «коммуналка», которая для многих является повседневной действительностью до сих пор.

Отношение к окружающей среде и природе учебники рассматривают очень традиционно, считая их, прежде всего, источниками для эксплуатации. Марксизм-ленинизм решил в свое время и проблемы окружающей среды. В Советском Союзе было легко обвинять царизм во всех непорядках, и никому даже в голову не приходила мысль о защите окружающей среды. В новой России эта идея получила большее распространение, однако по-прежнему создается впечатление, что быстрая добыча нефти и газа, а также доходы получаемы от них, являются более важными, чем устойчивое развитие. Даже новые учебники не критикуют решения Советского Союза, сделанные в этом направлении, с необходимой силой. Коллективизация уничтожила русского крестьянина, а сельское хозяйство страны всё еще не достигает необходимой производительности. Так же мы не нашли в учебниках истории ни одного упоминания о выбросах отходов промышленного производства в окружающую среду, о насыщенном химикатами сельском хозяйстве, о последствиях транспортного движения и поселения для состояния природы.

На основании проведенного нами исследования можно заявить, что если, где немцы вывели свою историю на дневной свет и осветили все вплоть до самого дальнего уголка, то русские находятся только в начале этого процесса. В отношении Сталина балансирование между его великим террором и ролью военного лидера продолжается до сих пор. Поэтому по отношению к советской и российской историографии и, в особенности, к учебникам истории мы используем термин «преодоление наследия прошлого» (по-немецки «Vergangenheitsbewältigung»). В качестве основания мы можем утверждать, что открытое и честное исповедование в своем тяжелом прошлом было в Западной Германии одной из важнейших предпосылок укоренения демократии. Способность государства переживать разногласия и рассматривать их без применения силы служат доказательством крепости демократии в нем. Именно это свойство терпимости развито в России очень слабо, а раздувание предрассудков в отношении всего незнакомого, входит в России в репертуар используемых средств облеченных властью лиц. Доказательством этому могут послужить цели партии «Единство», стремящейся к воспитанию национально-патриотической элиты.

Что-то схожее с эпохой завоевания выходов к Балтийскому морю, а также отвоевания Балтии в 1721 году, можно наблюдать и сейчас: Россия не желает смириться с получением независимости стран Балтии, а средства массовой информации страны делают все, чтобы президента (ранее царя) считали бы все умеющим и незаменимым. Страх перед потерей уважения и авторитета, а также слабость чувства собственного достоинства не должны стать препятствием для стремления к созданию исчерпывающей историографии и учебников, в том числе, и в отношении самых темных периодов существования Советского Союза. Как для исследования, так и для учебников истории самыми болезненными моментами являются сталинские чистки 1936-38 г.г. (так же в 1948-50 г.г.), а также секретный протокол, прилагавшийся к заключенному с нацистской Германией договору о ненападении, известному также как «Пакт Молотова - Риббентропа». Учебники советского периода не упоминают ни одного из этих моментов, хотя Хрущев разобрал первый из них уже на собрании партии в 1956 году, а последний признали верным в 1989 году, в эпоху Горбачева. Для Коммунистической партии было конечно мучительным признать, что она действовала в духе худших империалистических традиций, которые она осуждала на словах во весь период своего существования. Только после крушения СССР учебники смогли признать, что ввод войск в

восточную часть Центральной Европы (1945–91 г.г.) являлся не только «освобождением от фашистской власти», но и принуждением народов этих стран к коммунистическому режиму.

После односторонности и ложности советского периода учебники, существующие в современной России, отличаются друг от друга так же, как и в других странах. Тем не менее, вопрос скорее стоит о разном акцентировании, чем напрямую о подаче ложной информации. Один составитель может, например, подчеркивать негативное влияние застоя сильнее, чем другой, или же относиться более открыто к международному сотрудничеству. Многие ведущие исследователи истории России и составители учебников открыто осуждают определенную президентом Путиным линию. На основании исследованного нами материала можно отметить, что в самом плодотворном учебном материале допускается взаимовлияние с международными исследователями. Хотя каждое государство самостоятельно определяет цели национального обучения истории, благодаря современным расширяющимся средствам информации и растущему знанию иностранных языков граждан, вернуться к сталинской цензуре невозможно. В области исторического исследования и преподавания истории в современной Российской Федерации переживается значительно более открытый период, чем когда бы то ни было в СССР. Марксистско-ленинская историография не вернется к жизни. На международных семинарах исследователей истории результаты российских исследователей оцениваются сегодня по тем же критериям, что и ученых из других стран. Хотя русская тройка мчится свободно и степей хватает, Россию нужно суметь понять умом.